BODROGI FERENC MÁTÉ

Az Aurora és a nemzet csinosodása

UNIVERSITAS
CSOKONAI KÖNYVTÁR

Bodrogi Ferenc Máté

AZ AURORA ÉS A NEMZET CSINOSODÁSA

A haza és a haladás az Aurora Hazai Almanach költői zsebkönyveiben

CSOKONAI KÖNYVTÁR
(Bibliotheca Studiorum Litterarium)

64.

SOROZATSZERKESZTŐK:
Bényei Péter
Bódi Katalin
Fazakas Gergely Tamás
Szirák Péter

Bodrogi Ferenc Máté

AZ AURORA ÉS A NEMZET CSINOSODÁSA

A haza és a haladás az Aurora Hazai Almanach költői zsebkönyveiben

Debreceni Egyetemi Kiadó
Debrecen University Press
2025

A kötet az MTA TABT Debreceni Területi Bizottsága
és a Debreceni Egyetem BTK Magyar Irodalom-
és Kultúratudományi Intézete támogatásával jelent meg.

A kötetet lektorálta
SZAJBÉLY MIHÁLY

A borítón az Aurora Hazai Almanach 1826-os címlapja látható,
rajzolta Kisfaludy Károly.

© Bodrogi Ferenc Máté, 2025
© Debreceni Egyetemi Kiadó, 2025

ISSN 1217-0380
ISBN 978 963 615 283 3

Kiadta: a Debreceni Egyetemi Kiadó, az 1795-ben alapított
Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja
Felelős kiadó: Karácsony Gyöngyi főigazgató
Tördelés: Juhászné Marosi Edit
A nyomdai műveletek a Kapitális Nyomdában készültek, 2025-ben
Felelős vezető: Kapusi József ügyvezető

„A csinos kis könyv, aránylag ízléses kötéssel (a könyvművészet a XIX. század folyamán egyre hanyatlik), biedermeieres német metszeteivel, melyeken csapott vállú hölgyek és finom bajuszú ifjak andalognak, kottamellékletével és a nádor feleségének szóló ajánlattal, városiasabb, polgáriasabb, nőiesebb hatást tesz, mint bármi, amit előtte a magyar irodalom létrehozott."

(Szerb Antal)

„Egyszer volt, hol nem volt, hetedhét országon is túl, még az üveghegyen is túl, hol a kis kurta farkú malac túr, volt egy király, annak egy fia, János volt a neve. Azt mondja egyszer a király a fiának, aki serdülő legényecske volt: – Eredj, fiam, láss országot-világot, hadd pallérozódjál! Úgy lesz belőled derék ember."

(Szélike királykisasszony)

TARTALOM

1. BEVEZETÉS: A VIZSGÁLÓDÁS FÓKUSZAIRÓL 9

2. SZÁMVETÉS AZ AURORA ÖRÖKSÉGÉVEL 13
2.1. Az előzmények és az Aurora-kör 13
2.2. Az Aurora keletkezése és az Aurora-pör 66

3. A CSISZOLTSÁGRÓL NÁLUNK ÉS MÁS NEMZETEKNÉL 109
3.1. A nemzetközi helyzet 109
3.2. A hazai szövegkörnyezet 128

4. A CSISZOLTSÁG TÁVLATAI: NYELVEZET, ESZMÉK, MŰFAJ, MEDIALITÁS 179
4.1. Az Aurora csiszoltsága 179
4.2. Az Aurora mint (zseb)könyvtárgy 195
4.3. A nőideál 209
4.4. Város és civilizáltság 239
4.5. Szövegmozgások, nyelvi keretezések az Aurorában .. 257

5. AZ ÉRZÉKENYSÉGTŐL A BIEDERMEIERIG 299
5.1. Érzékenység – csiszoltság 299
5.2. Csiszoltság – biedermeier 311
5.3. A Petőfi híd 324

6. ÖSSZEGZÉSÜL: ATTITŰD ÉS ÍZLÉS 345

7. ZÁRSZÓ 353

Bibliográfia 361
Névmutató 395

1. BEVEZETÉS: A VIZSGÁLÓDÁS FÓKUSZAIRÓL

Előző kötetünkben a *Politeness* (jelenkori szaktudományos terminusával *csiszoltság*, korabeli legfőbb alakváltozatában *csinosodás*) eszmerendszerét, diskurzusát, esztétikaiságát olvastuk össze Kazinczy Ferenc önképével, beszédmódjaival, illetve életének különféle aspektusaival.[1] Jelen munka időben továbblép, s arra kíváncsi, mit jelent ez a kontextus a 19. század első felében, az úgynevezett reformkor hajnalán, különös tekintettel az *Aurora Hazai Almanach* (továbbiakban: *Aurora*) 1822 és 1837 között évenként megjelenő költői zsebkönyvére, amely egy eladdig páratlan népszerűségnek és kulturális befolyásnak örvendő sajtótermék a húszas és harmincas évek Magyarországán. A széphalmi mester után itt tehát az Aurora válik főszereplővé, ám szintén az adott világlátó „kis-episztémével" való kapcsolatában, mely tézisünk szerint egyik megkerülhetetlen vonatkozását jelenti e kiemelt fontosságú magyar szépirodalmi periodika értelmezhetőségének. Sőt, a lényeg éppen abban rejlik, hogy mindaz, amiről az első monográfiánk beszélt, ebben a másodikban is meghatározó – s ezt a meglátást a jelen munkával lényegében párhuzamosan készülő, s a tavalyi évben öt kötetben meg is jelenő teljes *Aurora* kritikai forráskiadása is alátámasztja.[2] E reláció természetének feltérképezése közben két végpont bontakozott ki egyre inkább: az egyébként is sok tekintetben kapcsolódó Kármán József (illetve Pajor Gáspár) szerkesztette *Uránia* 18. század végi csinosodásprogramja,[3] illetőleg azon 19. század eleji esztétikai-életvitelbéli mintázat, amit a szakirodalom utólag leginkább *biedermeier*nek nevez.

[1] BODROGI 2012.
[2] L. BODROGI 2024; AURORA 2024.
[3] Erről az előző kötetben is: BODROGI 2012, 197–199.

A bővebb témánk tehát az, hogy miként folytonos legalább az *Urániá*tól legalább a reformkori divatlapok feltűnéséig a *csiszoltság/csinosodás* távlata, a Kisfaludy Károly majd Bajza József által szerkesztett *Aurora* költői zsebkönyvével a középpontban. A vizsgálódás e tárgyterületeit mindvégig a történeti analízis elsődlegessége, a korabeli kontextus evidens előzetessége határozta meg, kérdésfeltevéseinek irányát azonban (vagyis azt, hogy az elsődleges kontextust miként faggassa a jelenkori interpretáció) az úgynevezett *kognitív paradigma* szemléletmódja irányította leginkább, miként az előző monográfiánk esetében is.

A huszadik század végi úgynevezett 'kognitív fordulat' óta ez az irányultság voltaképpen kivétel nélkül minden tudományágban feltűnt, az illető kontextus ugyanakkor a magyar irodalom- és kultúratudományokban mindig is kevéssé volt jelen.[4] E témamonográfia abban is csatlakozik előzményéhez, hogy szemléletmódját a szokásostól jobban meghatározza tehát e paradigma látásmódja és fogalomhasználata.[5] A kognitív tudomány, a kognitív kutatások közismerten a megismerési rendszerekkel foglalkoznak: a tudás természetével, összetevőivel, forrásaival, létrejöttével és alkalmazásaival. Irodalomtudományi irányzatként mindez leginkább tehát a befogadás folyamataival foglalkozó egyfajta recepcióelmélet tehát leginkább, mely a befogadást ugyanakkor már nem pusztán absztrakt, kontextus-semleges „komputációnak" tekinti, hanem a befogadó anyagiságát (testbe és kulturális környezetbe ágyazottságát) is messzemenőkig figyelembe veszi. A megismerési folyama-

[4] Vö. Pléh Csabának egy hazai kultúratudományi kézikönyvhöz írott kritikájával: „Miközben az enciklopédia kibernetikai és hálózatelméleti beágyazása nagyon színvonalas szócikkeket adott, a mai alternatív kultúra elmélete, a kognitív és evolúciós művészetelméletek teljesen hiányoznak a kötetből." PLÉH 2019, 104. Ugyanakkor máshol: „[A]z irodalomtudományon belül sem mondhatja magát előzmények nélkülinek a kognitív vállalkozás, hiszen szemléletében nagy mértékű rokonságot mutat első sorban a recepcióesztétika és a konstruktivizmus bizonyos elképzeléseivel, így téziseinek keletkezését nem köthetjük egyértelműen a »kognitív« címke paradigma-alapító megjelenéséhez." HORVÁTH–SZABÓ 2013, 139. Az elsősorban fenomenológiai irányultságú, ugyanakkor erősen kognitív színezetű episztemológia munkára fogása S. Varga Pál magnum opusában érhető jól tetten: S. VARGA 2005, különösen: 35–43. Vö. még például: SIMON 2016.

[5] Vö. BODROGI 2012, 17–37.

toknak erre a testies és kontextuális beágyazottságára reflektálnak a „beágyazott" *(embedded),* illetve „megtestesült" *(embodied)* elme fogalmai,[6] ez az erőteljesen kultúratudományi színezetű irányultság pedig nagyon fontos belátás, igazodási pont számunkra is. E munkának annyiban van szüksége erre a módszertani metakontextusra, hogy annak fogalmi hálója a saját kérdezőhorizont orientálójává váljon az *Aurora* újrapozicionálásakor, elsősorban a *keret*, a *séma*, illetve az *attitűd* konceptusait mozgatva. Többek között azért, mert a kognitív szótár eme alapfogalmai általános érvényű, ahistorikus és akulturális, vagyis időtlen és generikus fogalomhasználatot tételeznek, ráadásul azzal együtt, hogy a vizsgálat tárgyáról (történetileg is) valami egészen lényegeset közölnek. Az *Aurora* révén történő közösségi tudásáramlás az érdekes e lapokon tehát – hogy az miként valósul meg mifelénk a kis századforduló idején. Mindeközben legfőbb mentségünk az lehet, hogy a kognitív szemlélet az irodalomtudományos kutatásban egyébként sem eredményezett mind a mai napig egy jól körvonalazott elméletet, képviselői szerteágazó kérdéseket tárgyalnak különböző módszerekkel.[7]

A kognitív távlatok egyik alapkategóriája a *séma*. A sémák nyelvi képzetek strukturált csoportjából álló integrált ismerettömbök, szervezett memóriastruktúrák, melyek rendszerint sztereotipikus, forgatókönyvszerű helyzetekre, eseményekre, emberekre, cselekedetekre vonatkozó általános tudást tartalmaznak.[8] Az emlékezetet nemcsak a bejövő információk, hanem a korábbról tárolt efféle sémák mint akár öntudatlan előfeltevések (előítéletek), láthatatlan evidenciák is meghatározzák.[9] Az új információkat már mindig is e meglévő sémák segítségével dolgozzuk fel, a sémák tehát észlelésünk mintázatainak kulcsai is, ezek jelentik világhoz való testi-nyelvi viszonyulásunk keretét, az események tehát mindig *prototipikus keretreprezentáció*k közepette történnek körülöttünk. Állandóan keretezünk *(framing),* amikor a világot olvassuk, vagyis valamiféle értelmező, sémaszerű kontextus mindig működik. Neissert idézve: „csak azt vagyunk képesek látni,

[6] HORVÁTH–SZABÓ 2013, 140–143.
[7] HORVÁTH–SZABÓ 2019, 407.
[8] EYSENCK–KEANE 2003, 292–303, 342.
[9] *Uo.*, 342–343.

amiről tudjuk, hogy hogyan nézzük".[10] A séma tehát befolyásolja azt, hogy mit és miként észlelünk – egyszerre tekinthető a tapasztalatokból kiemelkedő reprezentációnak, illetve az új tapasztalat megszerzését kezdeményező és annak folyamatában dinamikusan részt vevő forrásnak.[11] A kognitív sémák másik szintje a *jelenetséma*ké, illetve az *eseménysémá*ké, vagyis az összetettebb narratív sémáké, melyek *szkript*ek, forgatókönyvszerű, kisebb-nagyobb sztereotipizálódott történetgrammatikák formájában adnak számot különféle világtapasztalatokról,[12] melyek ugyanakkor nem egyszer innovatív módon átszerkesztett, komplex kommunikátumokká is válhatnak az alapvetően társas kultúrában (vö. *szépirodalom*). Bármely összetettségű visszatérő nyelvi minta megjelenése és alkalmazása magyarázható a *keret (frame)* segítségével, így a nyelvi kompozíció, hovatovább a műfaj mint séma maga is tekinthető keretnek.[13] A behelyettesítő logika, az applikációs párhuzam adja magát: a csiszoltság magyar változatának sémáira, keretezéseire, narratíváira, szkriptjeire, forgatókönyveire vagyunk kíváncsiak – hogy azok miként jelennek meg az *Aurora*, illetve az azt körbevevő transztextusok anyagában.

A következő fejezetekben először is az *Aurora* előzményeinek, keletkezésének, illetve működésének témáit mozgatjuk ki a mára túlhaladottnak ítélhető értelmezői „keretekből", idejétmúlt „sémákból", melyek ugyan felettébb értékes értelmezői, irodalomtudósi teljesítményeket jelentenek mind a mai napig, ám – különösen az utóbbi idők számos kiváló szakirodalmi újragondolása nyomán – indokolttá vált átfogó, elsősorban forráskritikai revideálásuk. Ezt követően kerül sor a *Politeness* magyar kontextusának kiépítésére olyan irányzatossággal, hogy megmutathatóvá váljon produktív és hiteles összekapcsolhatósága az *Aurora* világkezelésével: hiteivel, célképzeteivel, térhasználatával, mentalitásával, olvasásmódjával, szövegalkotásával, emberképével, társadalomképzetével, medialitásával, civilizációs beágyazottságával, kultúrtechnikáival.

[10] NEISSER 1984, 30.
[11] EYSENCK–KEANE 2003, 102–104; SIMON 2017, 163.
[12] EYSENCK–KEANE 2003; BADDELEY 2001, 378–390.
[13] SIMON 2017, 160.

2. SZÁMVETÉS AZ AURORA ÖRÖKSÉGÉVEL

2.1. Az előzmények és az Aurora-kör

2.1.1. „A legszebb történet”

Az úgynevezett *Aurora-kör* története a magyar irodalomtörténet-írás legtündöklőbb fejezeteinek egyike. Annak a fejlődéselvű sikertörténetnek az elbeszélése, melyben a mély tisztelettel övezett széphalmi öreg, a „vezér” állandósult eposzi jelzőjével illetett Kazinczy átadja helyét Kisfaludy Károlynak és az ő híveinek, a pesti fiataloknak. Csapat és parancsnoka jelentőségének hangsúlyozásában *cultus* és *superlativus* egymással versengve formálják a mondatokat: „A tárgyalt kor a legfontosabbak, a tárgyalt személy a legjelentékenyebbek egyike irodalmunkban […] az Aurora, az a vállalat, melyhez fogható sem befolyásra, sem fontosságra irodalmunkban sem eddig, sem azóta nem volt.”[1] „Az »Aurorá«-val egy új korszak kezdődött a magyar irodalomban. Jó ideig ez a folyóirat uralkodott a magyar szépirodalmon és a XIX. század első felében legjelesebb költőink, íróink és tudósaink mind azon körből kerültek ki, melyet Kisfaludy Károly gyűjtött maga köré és a melyet »Aurora-kör« néven ismer a magyar irodalomtörténet.”[2]

A Bajza József válogatott műveit kiadó Tóth Dezső szerint „a Kör” – így, nagybetűvel, megszorítások nélkül – az ekkor születő, újfajta irodalmi élet legfontosabb és közvetlen „kristályosodási

[1] BÁNÓCZI 1893a, 13. Bánóczi József írásai nem mellékesen a Kisfaludy-kutatások alaprétegét jelentik.

[2] STEINHOFER 1915. Vö. még: „Kisfaludy Károly az Aurora révén vált a fiatal irodalom vezérévé, a Pesten megszerveződött irodalmi központ legfőbb tekintélyévé, aki Kazinczy kezéből átvette az irányítást.” PÁNDI 1965, 404. Vö. „[Az Aurora-kör] irodalmunkban új korszakot nyitott és képezett.” GARAY 1844, 151.

pontja", annak vezetésére hivatva.[3] A Kör középpontja Kisfaludy Károly, akinek – visszhangozza a kézikönyvi szintű tudás – „sikerül az ifjabb írói nemzedék minden kitűnőségét almanachja köré gyűjteni, az újonnan föllépő írókat egyesíteni, s így a magyar szépirodalom központosítását megvalósítani".[4] Egyik életrajzírója, Heinrich Gusztáv szerint Kisfaludy elképzelései már kezdettől a körül forognak, hogy megalapítani kívánt zsebkönyvével a fiatal „erőket" összetartsa és a „nemzeti költészet fejlődésének" irányt szabjon; ennek realizálódása avatja az irodalom első emberévé.[5] A tudatos folyamatban Kisfaludy mintegy *megalkotja* az Aurora-kört, dolgozótársai és barátai irodalmi koalícióját, „melyhez korának legtehetségesebb és legbefolyásosabb írói tartoznak".[6] Kisfaludy – aki nemcsak *Auroráj*ával, hanem „személyiségével" is centralizál, hiszen az ifjú írók (és a nők) *quasi Deus*ává válik – „rendkivüli" befolyást kezd tehát gyakorolni szépirodalmunkra.[7] A szakrális hanghordozás mellett a katonai metaforika mintázza még hathatósabban az összegző tételmondatokat, az előzőeken túl néha egészen sűrített megoldásokban is: „A vezér és ifjú törzskara ez együttélése emlékét őrzi az *Aurora-kör* elnevezés."[8]

Az „Aurora-kör" történetei a legkorábbi átfogó igényű munkák mindegyikében kísértetiesen hasonlítanak egymásra, legtöbbször ugyanonnan indulnak, s a kibontandó cselekmény ugyanazon jeleneteit rögzítik. Ezek a tematikus állomások egy-egy fázist jelentenek és jelölnek az elbeszélésben, s jellemzően nevekhez vagy névcsoportokhoz köthető kulturális tervezetekhez, illetve helyszínekhez kapcsolódnak, leginkább a magyar irodalmi intézményrendszer (fejlődés)történetének távlatát mozgatva. A narrációs ív rendszerint Bessenyei György bécsi társaságával indít, majd Görög Demeter és Kerekes Sámuel szintén bécsi közössége villan fel, aztán jönnek a pesti körök, Révai Miklós, Schedius Lajos János rendszeres vendégfogadásai, Kármán Urániájával s vele Beleznayné

[3] TÓTH 1959, 12, 15.
[4] PALLAS 1893, 365.
[5] KISFALUDY 1905, 21, 23.
[6] *Uo.*, 24.
[7] GYULAI 1890, 90; GYULAI 1865, 405.
[8] BÁNÓCZI 1893a, 14.

„első magyar irodalmi szalonjával" kihagyhatatlan, aztán Kazinczy pesti triásza (Horvát István, Szemere Pál és Vitkovics Mihály) lép színre, majd a Vitkovics-ház bemutatása, illetve Kultsár István házának leírása következik, hogy aztán megérkezhessen Kisfaludy Károly, majd az általa létrehozott Aurora-kör bázisaként a Bártfay-szalon, ez a sor pedig már a Kisfaludy Társaság és az Akadémia közvetlen előzményeként nevezhető meg a katalogizáló számvetésben. Mindez pedig úgy inszcenírozódik, hogy a szereplők (akiket példaként állítottak a hálás utókor elé) e változó helyszíneken folyton tervezgetnek és beszélgetnek, főként a kulturális jövőről.

A lényegében mindig azonos történetet olvasva azonban folyton abba az egyre kellemetlenebbé váló felismerésbe ütközhetünk, hogy ezek az eseménysorok vajmi kevéssé adatolhatók. Nemhogy kontrollforrásokat, de sokszor még az archivált emlékezet legjelentéktelenebb nyomait sem állíthatjuk a történeti hitelesség szolgálatába. Amelyeket pedig igen, azok kirakóra emlékeztető összessége nagy emberek nagy tettei helyett inkább tudósít esetlegességek láncolatáról, mára kiismerhetetlenné váló személyközi-csoportközi dinamikák szövevényéről, utólag méltányosan megítélhetetlen szituatív döntésekről, szándékokról – kultikus magasztosság helyett nagyon is otthonos, sajátosan ismerős (ám 19. századi) emberek csoportalakulásairól és literátorkodó mindennapjairól. S talán éppen ezért válhat ez a magyar irodalomtörténeti *Greatest Story* igazán tanulságossá.

2.1.2. Forrása mindeneknek

Toldy Ferenc 1875 februárjában olvassa fel emlékbeszédét *Irodalmi társas köreink emlékezete* címmel a Kisfaludy Társaságban. Az oráció nemcsak azért jelentős, mert a téma alapszövegévé válva fényes hatástörténeti karriert fut be, s mert egyébként is szinte vizsgatételszerűen veszi sorra azokat a bizonyos állomásokat (tulajdonképpen jórészt ő kreálva meg először ezek rendezett sorozatát), hanem mert retorikája tudatosan és hangsúlyozottan bontja ki az elbeszélői horizontot. Az ünnepélyes *genus demonstrativum* legfőbb szándéka bizonyítani, hogy a „szabad s magán

társas körök" magyarországi ügye „messze kiható" befolyással bír az ízlés és az irodalom sorsára, hogy jelentősebb része van a „központosított munkásság" működésében mint gondolnánk, hiszen a „tudományok magyar akademiája" is csak akkor születhetett meg, miután már a „különböző társas körökben ható", s „egy-egy közös irányban egyesülő erők" kifejtették hatásukat – élükön a Kisfaludy Társasággal.[9]

Az apodiktikus, kifejtő jellegű bizonyítás szimbólumokká növesztett példái mindig helyek és nevek együttesében jelenülnek meg: Bessenyei György társasága (Bécs), Batsányi magyar társasága (Kassa), Görög Demeter köre (Bécs), Schedius Lajos lakása (Pest, a továbbiakban is), Kármán József és az „újkor első magyar salonja" a „lelkes úrnő" Beleznayné házában, Teleki László asztala, Kultsár István háza, Vitkovics Mihály lakása, majd Bártfay László szalonja. Az emlékező egyre több kommentárt fűz ezekhez a hangsúlyozottan privát „társas körökhöz". Kultsár István a „hirtelen fényben feltűnt" Kisfaludy első házigazdája is egyben, a házban ráadásul tiszteletüket teszik a „vidék kitűnőségei", 1815-ben például Kazinczy is.[10] Kultsár maga a „megtestesült hazafiság", hírlapjával a pesti magyar írói társas életnek is „természetes középpontja", ezért minden irodalmi szándék és terv nála formálódik ki. Legfontosabbként például a *Tudományos Gyűjtemény* terve, s bizony – dacára az azóta elterjedő téves szóbeszédnek („fable convenue") – az *Aurora* ötlete is itt fogalmazódik meg, mégpedig Kisfaludyban, s itt dolgozzák ki később részleteiben is a lapkoncepciót (215–216).

A költészet iránt érzéketlenebb Kultsár-ház „költőibb lelkületű" s „vídámabb" másikja Vitkovics Mihály lakása, ahol a társaság „első törzsét" Kazinczy triásza teszi ki. Horvát István például itt egészen más, mint Teleki László gyűlésein vagy Kultsár Istvánnál: a komoly tudós itt elengedi magát, saját maga is verselget, s „visszaifjodva gyönyörködik" a házigazda „nyájas éneklésében" és élceiben. Legtöbbet Fáy András is itt szerepel dévaj költeményeinek

[9] TOLDY 1875, 209–230. A szöveg intézménytörténeti érdekeltségű, rövid elemzését l. LABÁDI 2005, 522–523.

[10] TOLDY 1875, 214. (A vonatkozó lapszámok a továbbiakban a főszövegben, zárójelben.)

felolvasásával, az agg példakép, Virág Benedek pedig „csak itt" érzi jól magát. A Vitkovics-kör „legfényesb napjait" 1813-ban és 1815-ben éli, előbb Berzsenyi, majd Kazinczy látogatásakor (217). A „vídám symposionok" jellege 1818-ban változik meg, amikor Kisfaludy is belép, a beszélgetések a drámaírás és a színház körül kezdenek forogni, az új vendég pedig egyre inkább leköröz a „régieket". A régi kényelmes, „szívélyes egyetértésnek" vége van, de a törzstagoknak egyébként is egyre több a valódi dolga, hiszen ők voltaképpen nem irodalmárok, hanem literátor értelmiségiek. Egy „új társaság" kezd kialakulni, az „Auróra-kör", a magyar költészet pedig nem mellékesen „aurórai korszakába" lép (221, 222).

Az ünneplő szónok ezután maga emeli ki, hogy beszédének hátralévő fejezetei e kör emlékezetének lesznek „szentelve". *Ők*-ről *Mi*-perspektívára vált, s modalitásában is még inkább intenziválódik az amúgy sem éppen szenvtelen nyilvános emlékezés. Kisfaludy mint „alaposan kimívelt szépész" áll előttünk: „csodálva őt, csüggtünk ajkain" – lelkesedik Toldy (222). A Vitkovics- és a Bártfay-ház közötti átmeneti időszak leírása után – melyben Kisfaludy saját lakásán fogadja híveit – az új házigazda, Bártfay László meleg hangú dicsérete, majd egy hosszú külön fejezetben a hitves, Mauks Josephina apoteózisa következik.

Toldy szónoklatában kétszer él a *digressio* személyek laudáló felidézésére szolgáló szónoklattani eszközével úgy, hogy e „kitérőkért" mintegy elnézést kér: Teleki, illetve Bártfay feleségének jellemzésekor.[11] Úgy tesz, mintha mindez nem tartozna szorosan a tárgyhoz, de érzelmileg nem tud magán uralkodni, s aki ismerte ezeket a személyeket – úgymond – bizonyára meg is érti e fegyelmezetlenséget. Telekinének „melegítő" és „nemesítő" szelleme van, „biztos szépérzéke", „kedélyes modora", mellyel mindig kiegyenlíti az esetleges ellentéteket (213). Bártfayné is maga a megtestesült harmónia, „benne szellem, szív s irodalmi míveltség a legszebb öszhangzásban egyesűltek" (225). Társasága „vonzó", „nemesítő", „szivélyes" és „finom", általa a kör tagjai mintegy familiarizálódnak, fiaik és leányaik „az ő gyermekei is" lesznek.

[11] Telekiné: „Bocsánat a kitérésért; de ki őt ismerte, róla szólván, képes-e e nagy, e fenséges alaknak csak torsóját mutatni fel?" *Uo*., 213–214. Bártfayné: „Bocsánat a hosszabb kitérésért! De nem kitérés ez…" *Uo*., 225.

Ő az a „gyémánt kapocs, mely e legszebb lánczot összetartotta" (225–226). Az ellentétek, viták lecsendesítése, a bájosan határozott kontroll és a kecses kanalizáció ennek a nőalaknak is fő feladata és érdeme lesz: „körűlötte a lángész is érezte a határt, melyen soha át nem szabad síklani […] a női szépérzék és biztos ösztön igénytelenűl ellenőrizte a netaláni túlságokat" (226–227).

Az emlékbeszéd záró retorikai egysége az „első csapással" kezdődik, mely a kör kimúlását előlegezi: „kábító hatással sújtott le bennünket, Kisfaludy Károly halála" (227). Az idő pedig az ekkor már (a Kisfaludy Társaság megalapítása nyomán) Kisfaludy-körként emlegetett csoport tagjait egymás után „kiszólítja" az életből (229). A csoportosulás azonban mégsem hal ki teljesen, hiszen „él, virágzik és gyümölcsöz" a Kisfaludy Társaságban (230).

Dávidházi Péter nagymonográfiája rámutat, hogy Toldy különböző munkáiban milyen határozottan alkalmazza saját pozíciójára az „első" minősítést.[12] Az irodalmi társas körök genealógiáját rögzítő emlékbeszédében azonban éppenhogy hangsúlyos utolsóként, szerénykedő fordulattal a „hajdani szép világ" „egyetlen és utolsó romjaként" definiálja önmagát (226). Bártfayné koporsóját 1860-ban – révedez Toldy – „annyi jó barát közől az utolsó, én magam, követtem" (230). Nincsenek hát a (retorikai) ügynek tanúi *(testes),* sem régiek, sem mostaniak, akik élő bizonyságul szolgálhatnának e kvázi teremtéstörténetben. Amit Toldy csinál, az sokkal inkább kulturális, mintsem kommunikatív emlékezet.[13] Ő és csakis ő a koronatanú, de ő a bíró is egy személyben. Az utolsó mohikán.[14]

[12] DÁVIDHÁZI 2004, 769.

[13] Toldy emlékezetközösséget gyárt, erősen rítusba ágyazottan; tudatosan épít memória és uralom szövetségére, mely visszatekintve legitimálja, előretekintve pedig megörökíti önmagát. Vö. ASSMANN 2004, 57–72.

[14] Kellő filológusi önirónniával megjegyzendő, hogy Toldy ismerhette James Fenimore Coopert és könyvét *(The Last of the Mohicans),* aki Walter Scott tanítványaként, az amerikai irodalom első nagy, nemzetközileg is megbecsült írójaként ekkoriban már Magyarországon is hat, elsősorban német fordításai révén. Vö. KÖLCSEY 2011, 514. jegyzet; BÁRTFAY 2010, 1917. jegyzet.

2.1.3. Szakirodalom kontra források

Kállay Miklós 1927-ben cikksorozatban vet számot a magyar „irodalmi szalonok" történetével. Beleznay Miklósné Podmaniczky Anna Mária pesti főúri lakását nevezi meg az első ilyenként, természetesen Kármán Józsefhez kapcsolva,[15] később mégis úgy fogalmaz, hogy a pesti triász alapítja meg az első magyar irodalmi szalont.[16] S bár tervezett folyóiratuk, az *Amalthea* nem valósul meg, lassanként bővül a hármas, s 1811-től csaknem minden este találkoznak Vitkovicsnál, akinek sikerül „eleven, pezsgőéletű irodalmi kört teremtenie vendégszerető uri házánál".[17] Az összejövetelek különösen megélénkülnek Vitkovics házasságával, akinek felesége egy vendégszerető, „lebilincselő egyéniségű, szellemes és szeretetreméltó fiatal özvegy".[18] A cikk adatolás nélkül idéz egy bizonyos *Szukay* Jánost, Vitkovics nagybecskereki jurátusát, akinek pár soros, érzékletes visszaemlékezését rendre citálják e témában, legpontosabban Szvorényi József 1879-ben, a *Vitkovics Mihály Munkái* előszavában, ahol a név *Sinka* János: „Néhai Vitkovics Mihálynak emlékét hálás kegyelettel őrzöm 54 év után ma is […] Szemtanuja valék én azon hazafiui buzgalmának, melyből nem csak munkáival támogatta az irodalmat, hanem középpontja is vala Pesten a magyar iróknak. Nemcsak a helybeliek naponként nála estvélyeztek, hanem házánál a vidéki irók is tárt karokkal fogadott s egyszer mindenkorra meghitt vendégek valának. Ilyenkor beszélték meg teendőiket az irodalom érdekében; aztán pedig megrakott asztalhoz ülve, az értekezletet, poharak közt is eszméket cserélve, folytatták […] [asztalánál] soha sem orgiáztak, sem nem kártyáztak, hanem mindig csak eszmét vagy élczet cserélve mulattak."[19]

Kállay kiemeli, hogy a „fesztelen jókedvet", az „életvidám hangulatot" a nők is képviselték Vitkovics összejövetelein, köztük is elsősorban a házigazda „szellemes, bájos" felesége, aki igyekezett

[15] KÁLLAY 1927a, 245.
[16] *Uo.*
[17] *Uo.*, 246.
[18] *Uo.*
[19] VITKOVICS 1879, XXIII–XXIV.

házát „fesztelen otthonná" tenni. Az összejövetelek rendszerint az esti órákban kezdődtek. A nyelv és irodalom aktuális kérdéseit vitatták meg először, olykor igen hevesen vitázva, melynek rendszerint a nők vetettek véget, s „a vitában nekitüzesedett feleket a legkedélyesebb mulatozás békitette ki", mely mulatozás természetesen nem ment „minden müvészi élvezet nélkül".[20] Fáy dévaj költeményeket olvasott fel, Séni Péter citerázott, Vitkovics énekelt.[21] Vitkovics szalonja mindaddig, amíg Kazinczy volt „az első ember az irodalomban", „vezető, hangadó irodalmi társasköre volt az országnak".[22]

Vitkovics Mihály háza voltaképpen tudománytörténeti jelentőségű hely, amit legtisztábban és legdirektebb módon Vass Bertalan, Horvát István műveinek kiadója fogalmaz meg: „Mikor még nem volt az akadémia fényes palotája, akkor az ő […] házában gyültek össze a tudomány, a költészet bajnokai."[23] Ezek az emberek tehát „bajnokok", jelentéses pionírok, a tér pedig, melyben találkoznak, „temploma lőn a magyar nemzetiség s az új magyar költészet cultusának"[24] – többek között Gyulai Pál számára. Az emelkedett távlatokat aláaknázó mentegetőzés, vagy, ha úgy tetszik, a „bor kontextusa" azonban folyamatosan színezi e témát, ráadásul sokkal inkább vannak a dolognak erről az oldaláról forrásaink, mintsem arról, hogy pontosan milyen komoly ügyekről pontosan hogyan is volt szó ezeken a bizonyos alkalmakon. Horvát István Vitkovics „nyílt háztartásáról" ekképpen emlékezik meg Virág Benedek dicső érdemei című kéziratában: „Itt fejlődtek ifjúságunk rózsájának bimbói, itt fonattak barátságunk szakadatlan kötelei, itt hevűltek ártatlan vidámságaink gyönyörű örömökre, elménk tehetségei tudomány ösvényére indúltak, hazafiúi érzéseink olthatatlan lángoká nevelkedtek… Azok előtt, ha szólani tudnának e falak, kiket a kedvező történet már férfiú korukban, és így valamivel később hozott társaságunkba, bőven elbeszélnék szeretve tisztelt ifjabb barátainknak, hogy itt a nyájas mulatságok is

[20] KÁLLAY 1927a, 247.
[21] *Uo.*, 248.
[22] *Uo.*
[23] VASS 1895, 159.
[24] GYULAI 1890, 81.

a tudománykedveléssel, az enyelgő tréfák elmésséggel, a derék hazafiaknak nevei iránt viseltető mély tisztelettel, a nem csapodárkodó ítéletek a buzgóság avagy előmenetel dícséretével voltak mindenkor egybekapcsoltatva."[25]

Nem az a fontos, elhisszük-e, történtek itt komoly dolgok is, hanem az tehát, hogy szakadatlanul emlékeztetni kell erre, talán az emlékezőt magát is.[26] Az ambivalencia Szvorényi József Vitkovics-leírásában igen érzékletesen mutatkozik meg: „Csupa vérmes, lobbanó természet, erős vágyával a dicsőségnek. […] A társas örömek a leghamarabb kikapák őt magából. A házánál folyt estélyezéseknél – ha úgy fordult – rárázendíté hires szavával az ivót, vagy társas-dalait. »S csak ez volt még a dallás!« – kiált fel Toldy."[27] Ezek után található Szvorényi gondos lábjegyzete, Toldy Ferencnek az iménti jellemzés alapjául is szolgáló egyik kéziratát idézve: „S a nélkül, hogy ezt valaha a különben kedvelt egri, vagy budai »vörös« hatásának – a mi rajta soha meg nem látszott – tarthatta volna valaki."[28]

A források számbavétele során van némi jelentősége tehát annak, hogy a Vitkovics-ház, s benne a házigazda, mennyire mutatja a módszeres irodalmi munkálkodás, az irodalmi intézményrendszer kiépítésének, vagy akár csak az első szalon megalapításának hiteles állomását. A rekonstrukciók által utólagosan kialakított kép ugyanis jóval egységesebbnek, tendenciózusabbnak és

[25] A kéziratot idézi: BERKESZI 1886, 349–350.

[26] Gyulai Pál, bár nem tanúságtevő emlékező, szintén „jelentőségteljesen komoly" és „kedvesen vidám" kettősségében jeleníti meg a Vitkovics-szalont: „Az egri jó bor mellett nem egyszer lepte meg a társaságot az éj. A széptani és nyelvészeti vitákat rendesen történelmi és politikai tárgyú beszélgetések váltották fel. Az új magyar könyvek megbíráltattak s némely polemia és irodalmi vállalat terve itt fogant meg. A komolyságot tréfa, élcz és néha dal mérsékelték. Vitkovics igen szépen tudott dalolni, rendesen népdalokat énekelt és saját dalait, sőt egy párszor a szerb guzliczát [délszláv vonós hangszer] is bemutatta vendégeinek." GYULAI 1890, 81.

[27] VITKOVICS 1879, XXVII. Vö. egy későbbi ponttal: „László napkor t.i. összejövének nálam […] mivel tán szótalanabb valék mint máskor, vagy azért, mivel szegény egyszerű asztalomnál csemegét 's édességet nem találtak, addig addig unszolt a' mi jó Palink [Szemere], míg a' dalt ki nem fakasztotta belőlem." KÖLCSEY 2007, 203–204. (Bártfay László Kölcseynek 1827. július 2.)

[28] Idézi Szvorényi: VITKOVICS 1879, XXVII.

tervszerűbbnek mutatkozik, mint a kortársak, vagy éppen az első információs leszármazottak nyilatkozatai. Tervezgetésekről, tudománykedvelésről, derék hazafiakról szakadatlanul szó van ugyan, maga Kisfaludy Károly is feltűnik már e kis magyar „szalonban", sőt itt találkozik először 1818 tájékán az akkori „nagyokkal", de ennél több konkrétumot nem tudunk kinyerni az elsődleges forrásokból. Maga Vitkovics így beszél ezekről az alkalmakról Kölcseynek írt egyik levelében: „A sok planizálást planizáljuk a planizállani kellő planumra! Ha egyebet nem is, de azt nyerjük vele, hogy téli óráink hamar elmúlnak… gyűlik a literátori sereg, s hozzá kell a planumhoz fogni. A poharak tele állván, előre öntik belénk a feltalálós és mindent elrendelni tudós lelket."[29]

Kultsár István háza, Vitkovicséval párhuzamosan működve, már „komorabb", a tudományosság hathatósabb jeleit mutatva. A lapszerkesztő Kultsár ebédeket és vacsorákat ad, amelyek „valóságos symposionok", s ahol „csak irodalmi és magyar nyelvészeti kérdésekről beszélgettek".[30] Kállay Miklós elbeszélése érezhetően magabiztosabbá válik, hiszen nála ez a tér már konkrét Aurora-előzmény; Kisfaludy Károly ide már bejáratos, Kultsár asztalához pedig egyébként is az akkori irodalom „nagy eseményei" fűződnek. Nála készül el a *Tudományos Gyűjtemény* koncepciója, ugyancsak itt „pattan ki" Kisfaludy Károly agyából az *Aurora* gondolata, itt dolgozzák ki annak „kész alapítási tervét", amelyet azután az olykor szintén igen vendégszerető pesti nyomdász, Trattner János Tamás farsangi estélyén hoznak nyilvánosságra, megkezdve az előfizetők gyűjtését is, ám az ügy ezt követő további megbeszéléseit ezentúl is Kultsárnál folytatják.[31]

A Kultsár-ház Kállaynál átmenetet képez a Vitkovits-féle inkább szépirodalmi, s a (ritkábban előkerülő) gróf Teleki László-féle szűkebb körű, tudós-elitista szalon között, bár ugyanúgy „szellemdús" és „kellemes otthona" a magyar kultúrának.[32] Azért a

[29] *Uo.*; vö. FÁBRI 1987, 321.

[30] KÁLLAY 1927b, 261.

[31] *Uo.*, 262. Vö. „Vitkovics, Kulcsár és Trattner házai képezték először Pesten a magyar irodalom salonjait." CSAHIHEN 1931–1933, 404.

[32] KÁLLAY 1927b, 262. Fábri Anna is megjegyzi, hogy Kultsár rendezvényei „férfimulatságok", a hölgyek tulajdonképpeni kizárásával. Vö. FÁBRI 1987, 222, 271.

„jókedv" nincsen száműzve innen sem, hiszen Kultsár maga is „vígkedélyű".[33] A politikai lapszerkesztő házigazda politizálás helyett amúgy is „örömestebb hallgatta", ha vendégei irodalmi dolgokról vitatkoztak – adja tudtul Gyulai Pál –, vagy ha a hegedűvirtuóz Bihari János egy szép nótát húzott.[34] Mindamellett két „kedves és pezsgőéletű" irodalmi kör ez az 1810-es években, vendégszerető magánházak, irodalmi mozgalmak kiindulópontjai a „közvetlen érintkezés" s a „baráti poharazgatás megenyhítő légkörében",[35] s amelyek szoros összeköttetést tartanak fenn egymással is, hiszen igen kevés eltéréssel ugyanazok az írók – köztük is kiemelten a „kazinczyánus triász" – látogatják asztalaikat.[36]

Miként az 1810-es évek a Kazinczy-triászé és a Kultsár-házé, úgy az 1820-asok előbb Kisfaludy legénylakásáé, majd a Bártfay-szaloné. Az „új központ", az Auróra-Kör (Kállaynál nagy K-val) ugyanis igazi „otthonra" ez utóbbiban lel.[37] Az elemeltebb dimenziókat árnyaló fordulatok itt is állandóak: „baráti poharazgatás", „kellemes hangulat", „jó társaság".[38] A Bártfay-házban a kör tagjai „komoly és víg" társalgásban megvitatják az irodalmi kérdéseket, bemutatják saját műveiket és ösztönzik egymást a „nemzeti eszme és kultúra lelkes ápolására".[39] Bártfay felesége még fontosabb nőalak, mint Vitkovicsné: csakhamar „csillogó középpontjává" lesz Pest irodalmi életének; a „fenkölt szellem" és a „nagy irodalmi műveltség" „nemes szivvel" párosul benne. Badics Ferencnél a „nagyműveltségű, lelkes, szeretetreméltó s finom társalgó" egyenesen „összetartó kapcsa" (ezt is hallottuk már valahol) a „legjelesebb magyar írók társaságának".[40] „Ő mérsékelte mindég a vita hevét" – már szintén ismerős módon ekkor lép

[33] KÁLLAY 1927b, 262.
[34] GYULAI 1890, 83. Fenyő István a Kultsár-ház kapcsán is így jelenetez: „Barátságos poharazgatás, politizálás, irodalmi csevegés mellett kis kör születik, magja a további fejlődésnek." FENYŐ 1955, 13.
[35] KÁLLAY 1927c, 318.
[36] *Uo.*, 246.
[37] *Uo.*, 318.
[38] *Uo.*, 319.
[39] KISFALUDY 1905, 25.
[40] BADICS 1900, 40.

minduntalan közbe a „női finomság", a „minden kilengést mérséklő szépérzék".[41]

Az imént megidézett leírások mindegyikében felfedezhető ősszöveg státuszában Toldy 1875-ös emlékbeszéde. A jelzők, a fordulatok, a hangsúlyok, a nézőpont és a modalitás egyaránt intertextussá teszi Kállay, Badics, Szvorényi, Gyulai vagy éppen Tóth Dezső utólagos és kívülálló változatait. E forrást ugyanakkor nem egyértelműsítik, ahogy más állításaikat sem hivatkozzák. Nem tudható, melyik tényállító propozíció mögött van egykori szerencsés résztvevő szóbeli beszámolója, vagy pedig azóta eltűnő, akár feljegyzés értékű írásműve, a témakifejtések pedig egymást sem konkretizálják. Az a tény ugyanakkor, hogy Sinka János visszaemlékezése ugyanakkor többeknél külön kiemelt és büszkén adatolt pretextus, rámutathat e szemtanú-irat társtalanságára, kivételességére. Hasonlóan népszerű az az igen érzékletes és beszédes vándormotívum, mely az öregedő, már bomlott elméjű Bajzáról szól, s mely Toldy Bajza-emlékbeszédéből és életrajzából kel útjára. Ki tudja, mi igaz belőle, de hatásos s legfőképpen jellegzetes: „Emlékezetének táblája puszta volt: rajta csak egy kép a multból, Kisfaludy Károlyé maradt meg, kinek neve, ha néha az övéi által kimondatott, a velőkig ható zokogásra fakasztotta. Ekkor összekulcsolt kezeivel eltakarta arczát, s akadozó panaszából csak a feletti vigasztalhatatlansága volt kivehető: a miért, a haldokló által hivatva, őt többé életben nem találta."[42]

Az információéhség hatalma, illetve az informálatlanság vagy dezinformáció forráskritikai veszélyei ugyanakkor már a kortársak között is probléma. Szemere Pál például a „mende-mondák Alsatiájáról" beszél egyik 1834-es levelében,[43] az „Alzaták" „vezéreként" kicsivel később Fáy Andrást azonosítva.[44] A névről Bártfay

[41] KÁLLAY 1927c, 320–321.

[42] Idézi BADICS 1900, 129. Alakváltozata: „[Bajza] harcban megőrölt szelleme nem bírta el már e nagy fájdalmak, e végletes indulatok gyötrelmét. 1855. nov. 21-én öntudatának egy tiszta percében titkolózó családját kijátszva még beáll nagy barátja, Vörösmarty temetési menetébe, később a múltból már csak Kisfaludy Károly él emlékezetében, akinek neve említésekor mindannyiszor velőkig ható zokogásra fakad." TÓTH 1959, 48.

[43] SZEMERE 1890, 256–257.

[44] KÖLCSEY 2015, 66.

mesél Kölcseynek egyik 1833-as levelében, az utókor is ezekből a sorokból tudhatja, mi igaz a mendemondából.[45] Azon túl, hogy regisztrálhatjuk, az „Alzaták" valóban léteztek (a Bártfay-szalon tagjai nevezték el magukat játékos önirónával így), egy már érintett jelenség újra feltűnik itt: annak a bizonyos „víg kedélynek" a relevanciája. A levél azzal ér véget, hogy Bártfay tudatja címzettjével, közös barátjuk, Helmeczy Mihály ma nála van „káposztás galuskára". Az étel (és az ital) realitáseffektusai tehát folyamatosan ott vannak a beszédszituációkban, s ha jobban szemügyre vesszük forrásainkat, azzal szembesülhetünk, hogy sokkal inkább jelen vannak – és nemcsak Vitkovicsot illetően –, mint azt eddig a vonatkozó szakirodalom hangsúlyozta. Egy szikárabb és elvontabb intézménytörténeti vagy akár egy irodalmi fejlődéstörténetet feltételező magasztosabb metanarratívában nyilván kevéssé talál helyet magának az efféle távlat, folyamatos és szerves jelenléte azonban mégiscsak azzal a belátással provokálhat, hogy bőven szólt ez az Akadémia-előttes hőskorszak a gyomor gyönyöreiről s az egyébként bizonyára igen lelkes, vidám magyarok közös szórakozásairól is a koncepciózus és szellemdús tervezgetések heroikuma, illetve az igényes szalonélet kiépülése mellett.

Kalla Zsuzsa Toldy emlékbeszédének elemzésekor azzal magyarázza a nyomatékos kitérőkben megjelenő hölgyreprezentációkat, hogy Toldy szalonértelmezésének definitív jegye, miszerint annak nő által irányított „szellemi központnak" kell lennie, európai mintára.[46] A Vitkovics-szalon viszont „szellemi központnak" túlontúl vidám és borgőzös, a Kultsár-házban meg nincs háziasszony. A szalon definitív funkcióját e tekintetben csak az egy

[45] „Nem tudom, tudod e Kedves Ferim, mit teszen az az Alsatia? – Scott Walter […] leírja Londonnak a' 17. században volt egy részét, mellyet akkor Alsatiának hívtanak […] 'S azon Londoni Alsatiában mind azok, kik duellum, adósság, 's egyéb csínok miatt lappangani, azaz nyugalomban lenni, akartak, ott kerestenek, 's találtak menedéket. – Ezt tehát magyarázatúl, ha jövendőben Alsatákról találnék szót ejteni, hogy tudhassd édes Ferim, hogy azok alatt Lumpen-Gesindel [csőcselék] értetik. – A' Londoni alsaták néha napján részegeskedni, czivakodni etc. etc. szerettek, 's valljon mind ezen tisztes czimek nem illenek e reánk?" KÖLCSEY 2011, 412–413.

[46] KALLA 2010, 512. Vass Bertalan szerint Vitkovics nejéről például Gyulai emlékezik meg igen szépen Vörösmarty-életrajzában: GYULAI 1890, 159. (Hozzátehetjük: ismerős megoldásokkal.)

Bártfay-ház elégíti ki, erről írva pedig Kállay Miklós például csak még inkább meghatódik, s (talán öntudatlanul) helyesírást váltva az addigi 'szalon'-okból hirtelen elemeltebb, decens 'szalón' válik nála.[47] A forrásokban mindazonáltal sokkal bővebb anyag akad a kevésbé igényes „szalonéletről", mint azt eddig hangoztattuk. Sőt, tulajdonképpen több nyom akad ez ügyben, mint a konkrétabb tervek, kifejtett, netán jegyzőkönyszerű vélemények, egyáltalán a „komolyabb" dimenziók bárhogyan is fennmaradt megörökítéseiből, azok minden retrospektív, hagyományápoló kihangosítása ellenére. Degré Alajos pár soros, ám sokatmondó visszaemlékezése mintha ennek az egész jelenségnek a kicsinyítő tükre lenne: „Többször néhányan – leginkább irójelöltek s kezdők – társainktól titokban elszakadva, a Csigához mentünk estelizni, hol egy nagyobb kerekasztal közelében iparkodtunk helyt foglalni. Aztán a kerekasztal is megnépesült. […] És mit hallottunk? Vörösmarty elmondta, miként gyártja szivarait, hogy készíti a pezsgőt, s milyen jó töltött-káposztát evett tegnap Döbrentey Gábornál. Egész más társalgást vártunk, azt hittük, irodalmi vagy tudományos vitát fogunk hallani. Csak ugy ámulva néztünk össze, hogy ezek a nagy szellemek is beszélnek oly tárgyakról, mik a közönséges emberek körébe valók."[48]

Bajza egyik, Fáy Andráshoz írt levelében erősen mentegetőzik, hogy nem megy másnapi ebédjére, mert a fűszeres étel és a füst ártana most gyenge gyomrának,[49] máskor meg szeretettel hívja őt Vörösmartyhoz egy kis esti „farsangi fánkra".[50] Persze Vitkovics, a bővérű szerb van legsűrűbben a képben, aki a csókos menyecskéket is gyakrabban emlegeti levelezésében, Kölcsey testi aszkézisét, „nőtlenségét" pedig egyszerűen nem tudja megérteni.[51] De a legkomolyabbak egyike, a mord tudományú Horvát István sem veti meg a könnyedebb társiasságot, farsangban a Hét Választó Fejedelem nevű fogadóba jár mulatni,[52] egyébként is szenvedélyes

[47] Vö. KÁLLAY 1927c, 322.
[48] DEGRÉ 1883, 69.
[49] BAJZA 1900, 433.
[50] *Uo.*, 434.
[51] Vö. KazLev. VII, 363. (1810. ápr. 12.)
[52] SOÓS 1990, 233.

táncos,[53] azt pedig imádja, amikor Vitkovics énekel.[54] Az is beszédes ugyanakkor, amikor Horvát úgy fogalmaz barátainak, hogy míg azok csak „ettek ittak", ő összehozta saját dédelgetett zsebkönyvét, a *Magyar Dámák Kalendáriomját*.[55] A *bor* mint az illető kontextus metaforája pedig nem csak a fentebb idézett kéziratos Toldy-jegyzetben kerül elő igen konkrétan: „Májusban ittál e' *Jantsid* egészségére. Mi ugyan: Markos, Strászai Jantsi (vivát) a' poharakat üresitni fogjuk még a' Istók váli egészségére is. *Apropos* vivát Markovits Muki! – Bár a' Pesti maganyodban tokaiszhatnánk *triumviraliter!*"[56] A Horváttal közös tokajizásra vágyó barát, Ferenczy János személye egyben át is vezet a 19. századi „fővárosi" társulástörténeti kezdetek világába.

2.1.4. Címek, nevek, kezdetek

A szakirodalom nemigen foglalkozik vele – talán mert kiesik Toldy látóköréből –, de Horvát nem csupán a Kazinczyval történő megismerkedés óta részese „nemzetépítő-kultúraalakító" egyesüléseknek. Horvát egyetemi baráti köre triumvirátusnak nevezi magát, „hármas társaságnak" a „haza ügye, a Literatura előmozdítása, s az Emberiség nemes terjesztése érdekében".[57] Később ebből alakul ki Horvát, Ferenczy és Vitkovics hármasa, majd Szemere becsatlakozásával, Ferenczy kihullásával az a kis csoport, melyet aztán Kazinczy ruház fel sajátos jelentőséggel: „Hogy a' Pesti Triásomnak írtam Uram Öcsém eránt, azt ezektől tudja, a' mint leveléből értem. Használja Uram Öcsém ezeknek barátságo-

[53] KÁLLAY 1927b, 262; BERKESZI 1886, 350.

[54] 1806 febr. = SOÓS 1990, 308. A dal erős motívumához lásd még Bártfaytól: KÖLCSEY 2007, 203–204.

[55] Naplójából idézi: VASS 1895, 209. Vö. „Szánakodásra méltó dolog tudniillik: hogy még eddig senki sem gondolkodott egy bötsűletes Magyar zsebbe való Kalendároimról, melylyet mind a' magyar Szép Nem, mint pedig a' Hazai Ifiúság zsebében szégyen nélkűl el hordozhatna. […] Az efféle jobb izlésű könyv talán tsak elég kelendő lenne, kivált képen ha a' Német *almanach*-okkal vetekednék." HORVÁT 1967, 118.

[56] Ferenczy Horvátnak, 1807. máj. 16. SOÓS 1990, 114.

[57] *Uo.*, 9. Vö. 1804 okt., *uo.*, 16.

kat, 's eggyik a' másiktól kapjon lángot, eggyik a' másikánál gyújtson gyertyát. Én Horváttól, Vitkovicstól, Szemerétől, Fáytól, Kölcseytől, kiket eggy igen szerencsés történet hívott eggyűvé, igen sokat várok. Göttinga jut eszembe, midőn Boie, Voss, a' két Stolberg, Bürger, Miller és Hölty ott gyűltek öszve, ott lettek egymásnak barátjaikká. Adja Isten, hogy ez a' Pesti ötség (nem többé háromság) is ugyan ollyat szüljön a' Magyar literaturának."[58]

Kazinczy 1810 tavaszán már láthatóan a göttingeni költőtársaság, az úgynevezett *Göttinger Hainbund* mintájára gondolkodik fiatal pesti híveiről. Nem lényegtelen adalék, hogy ez év januárjában már egy saját költői zsebkönyv kiadásán morfondírozik – mintegy bő tíz évvel az *Aurora* megjelenése előtt –, szintén német példa, jól valószínűsíthetően a *Göttinger Musenalmanach* nyomán.[59] Pesti hármasát mindazonáltal szárnyaira veszi a szakmai utóélet, az „irodalom s hazafiság nagy bajnokai" lesznek a széphalmi mester „nagy szellemének" hatása alatt,[60] mely már akkor „éleszté az egyesületi szellemet", mikor annak „hatalmát" még nem is ismerték.[61] E hármas kiscsoport (ötfőssé Kazinczy vágya ellenére sohasem duzzad) a tudós társaságok hiányát hivatott kitölteni a kor fővárosában, miképpen – hangzik Vass Bertalan párhuzama – az *Aurora* voltaképp az Akadémiát készíti elő.[62] A pesti triász Kultsár, Bártfay, és természetszerűen Vitkovics

[58] KazLev. VII, 343. (Kölcseynek, 1810. márc.)

[59] „Ha Musenalmanachot más nem kezd, én magam kezdek jövő esztendőre; a' versek mellé literatúrai tudósításokat is rakván." KazLev. VII, 224 (Döbrentei Gábornak, 1810. jan. 22.). A göttingai Musenalmanachok már az ifjúság éveitől Kazinczy nagy kedvenceivé válnak, *Heliconi Virágok* c. verseskötete például (musen)almanach-funkciójában lesz fontos számára, maga Göttinga pedig viszonyítási pontként élete végéig fontos marad. Miként pesti híveit magyar Hainbunddá fantáziálja, éppen úgy tesz csaknem húsz év után a Bártfay-szalon társaságával is: „Bártfaynak, 's minden tekintetben olly igen tiszteletes hitvesének szép vacsorájiknál, 's a' legszebb, a' legszabadabb eggyességben […] 'S elnézvén a' választottak' e' seregét, kedves reménnyel tölte el az a' gondolat, hogy a' mit a' Német Literatúra nyere az által, hogy a' Klopstock' két neveltje Stolberg Christián és Friedrich Leopold, Bürger, Voss, Miller, Boie, Hölty, eggy időben valának Göttingában, a' miénk is meg fogja az által hogy ezek most itt." KazLev. XXII, 423. (Guzmics Izidornak, 1829. máj. 27.)

[60] VASS 1895, 150–151.

[61] *Uo.*, 154.

[62] *Uo.*

asztalának is rendszeres vendége, „szépítve, hasznosítva" a társas életet.[63] Horvát István különösen aktív, naplói tanúsága szerint Kultsárnál gyakorlatilag mindennapos látogató, de naponta körbejárja más barátait is: közéleti informátor és kulturális propagandista egy személyben.[64]

Horvát István húzónévnek számít tehát a triászban,[65] a kis koalíció konkrétabb eredményeit azonban nemigen képes adatolni az irodalomtörténeti hagyomány. Azt a bizonyos *Amalthea* című „tudományos Journalt", melyet a hármas állítólag annyira tervezget, de melyet a „Miből?" kérdése mindig megakaszt, Kazinczy ösztönzi, ideologizálja át a távolból, elnevezését is ő szolgáltatva.[66] Bár 1809 elején mennek a híradások, hogy a pestiek lassan már rajta vannak az ügyön,[67] később pedig, hogy Szemere már fordítgat is bele,[68] márciusban érkezik Vitkovics tudósítása, hogy Horvát rendkívül elfoglalt, nem biztos, hogy bármi lesz a dologból,[69] s a kezdeményezés szépen el is hal.[70]

[63] *Uo.*, 161.

[64] SOÓS 1990, 9; HORVÁT 1967, 29. Vö. még: „[Horvát] szinte naponta végiglátogatja ismerőseit, s ezeket fiatalos fontoskodással mind rögzíti is." SOÓS 1990, 34.

[65] Vö. a Ferenczyvel való levelezését sajtó alá rendező Soós István jellemzésével: „a tudománytörténeti emlékezetünkben bizarr figuraként élő […] történetírón kívül létezett egy másik Horvát István is. A nemzeti hagyományok ápolásáért lelkesedő, a magyar nyelvűségért rajongó, a polgári átalakulásért, a magyar társadalmi és gazdasági fejlődésért síkra szálló, kritikus szellemű irodalomszervező". SOÓS 1990, 9.

[66] „Estve felé öszve jövék Szemerével Vitkovitsnál; Ő beszélé: hogy Kazintzi Ferentz Úr […] mind a' hármunkat egy Amalthea nevű Havi Irás kiadatására kisztet: azt vetvén tüzelésűl biztatásához: hogy igy a' Nagy Révainak egykori elmaradott szándéka néműképen kipótoltatnék. […] Ujra a' Tanátskozáshoz ültünk: de ujra a' Nyomtatás költségein akadtunk fen." 1809. január 9., HORVÁT 1967, 379–380.

[67] Vö. Vitkovics jelentésével 1809 februárjából, mely szerint lassan hozzákészülnek a laphoz Szemerével és Horváttal, de lassan haladnak, „minél ízletesebbre" szeretnék „érlelni", Kazinczy jobbító tanácsaival pedig majd csak azután „fűszerezik". KazLev. VI, 213.

[68] *Uo.*, 256–257.

[69] *Uo.*, 275.

[70] A témáról lásd még: KÁLLAY 1927a, 246; SZEMERE 1890, 11–12; VITKOVICS 1879, XVI; CSAHIHEN 1931–1933, 75.

Ötletszerű, hamvába holt plánumokból van ekkoriban elég, s a témában Szemere különösen ügyesnek mutatkozik. 1809-ben *Muzarion* címmel tervezget egy szépirodalmi periodikát (párhuzamosan Döbrentei *Múzsák Almanakjá*val), majd 1810 őszén már *Auroráj*ába(!) gyűjt költeményeket, melyet az egész triász támogat, s nagy áldomást isznak rá.[71] 1811 januárjában úgy látszik, két „magyar Journal" is fog indulni: Döbrenteié és Szemeréé, aztán 1813 tavaszán ez utóbbi tizennégy ívnyi aurorás kéziratcsomóját átadja az induló Döbrentei-féle *Erdélyi Muzéum*nak.[72] A folyóirat-alapító láz 1812-ben Kultsárt is eléri, de találmányát, a *Lehel' kürtje* címet meghallva Kazinczy például csak a hasát fogja a nevetéstől.[73] Jankovich Miklós 1818 áprilisában azt indítványozza, hogy a *Tudományos Gyűjtemény* mellett jelenjék meg évenként egy „mulatságos gyűjtemény" is *Nefelejts* címmel a bécsi *Aglaja* mintájára, majd 1821 januárjától, vagyis mintegy tíz hónappal az első Kisfaludy-féle *Aurora* megjelenése előtt Trattner e helyett kezdi el kiadni a *Tudományos Gyűjtemény* melléklapjaként a havi rendszerességű *Szép-Literatúrai Ajándék*ot, melynek egyik szerkesztője Szemere Pál.[74] A pesti triász együtt tehát tulajdonképpen semmit nem hoz létre, csupán névleg hatékony, inkább jelez, mintsem jelent valamit, 1821-re, az *Aurora* megindulásának idejére pedig teljesen szétesik a források információmorzsái alapján.[75]

Van itt tehát némi diszkrepancia a recepciótörténetben élő magasztos Kazinczy-triumvirátus és a források nagyon is hétköz-

[71] Az ezt rögzítő levél megint igen beszédes: „Szemerémet szállásomra édesítettem telelni, a ki is míg én nagy főtöréssel, és gyomorháborgással replicázok, *Aurora* név alatt kiadandó Évi Irást készit. […] A' leghívebb szivű Leánykának édes keble légyen bére ezért. […] Az *Aurorának* múlt Vasárnap az én jámbor Aszszonyomnál Triásod Virággal egyetemben ártatlan Vígsággal meg itta az áldomását. Adgy Isten, hogy olly kelete légyen, mint akkor a bornak vala!" KazLev. VIII, 216. (Vitkovics, 1810. dec. 25.)

[72] SZEMERE 1890, 13; CSAHIHEN 1931–1933, 75; KazLev. VIII, 195, 200 (a levél egy Kultsárnál lezajló tervezgető-vacsoráló literátori találkozóról is beszámol [Szemere, 1810. dec. 10.]); KazLev. X, 308.

[73] KazLev. X, 171.

[74] CSAHIHEN 1931–1933, 81; WALDAPFEL 1935, 256–257.

[75] Szemere Kazinczynak 1821 februárjában: „életemnek ismét új küzdés-periodja kezdődik: a' Literatori barátságtól való elszakadás." KazLev. XVII, 410. Fenyő István úgy tudja, a triász 1809-ig Kultsárhoz jár, utána pedig Kultsár és Kazinczy elhidegülése miatt pártolnak át Vitkovicshoz. Vö. FENYŐ 1955, 14.

napi hármasa között. Ennek a különbségnek a tükrében talán könnyebb valamit kezdeni az alábbi Horvát-mondatokkal is, melyek zavarba ejtőek még abban az esetben is, ha talán a januári jég a megoldás: „Vatsora után, majdnem mindennapi szokásom szerént, az Atyám szállására tsúsztunk másztunk Ferenczyvel."[76] De ehhez a bejegyzéshez is hanyagolhatjuk a recepciótörténet elemeltebb vonulatait: „Tiz órakor bekopogott hozzám Vitkovits Mihály barátom olylyan jelentéssel: hogy ma nálom fog hálni. Örömest vettem ajánlását. Sokszor el háltunk mi már együtt silány tollas Parnaszszusomon annélkűl: hogy a' Muzsa szűzekről álmodoztunk volna."[77]

A *stylus sublimis* és a *stylus humilis* retorikai „ollójára" emlékeztető éles különbség forráskritikai jellegű zavarokat mutat, s a legendaképződés, a tudatos múltfeltöltés és eszményítés nyelvi alakzatainak, poétikai figuráinak hatalmára figyelmeztet, a *mediocris* minden jele nélkül. Az elkövetkezőkben olyan további forráskritikai zavarokra mutató példák következnek, amelyek egy-egy irodalomtörténeti jelentőségű kérdés megválaszolására irányulnak, de rendre aporisztikus rendszerhibákhoz, eldönthetetlenségekhez vezetnek.

2.1.5. Keresztelők

Az *Amalthea* cím már 1793-ban felbukkan Kazinczynál egy Csokonaihoz írt levélben.[78] Mint láthattuk, tizenhét évvel később a mester ezt a címet ajánlja a lapalapításhoz pesti „triászának" is. Kazinczy mindenesetre még 1824 tájékán is ébren tartja a gyermek Zeuszt tejével és mézzel tápláló kecske nimfa, Amalthea allegóriáját, Dessewffy *Felső Magyar Országi Minervája*, ha rajta múlik, ezt a címet kapja. Dessewffynek decemberben azzal érvel, hogy már van egy „Magyar Minervánk", illetve a németeknél is van

[76] HORVÁT 1967, 80. (1805. jan.)
[77] *Uo.*, 109. (1805. márc.)
[78] „[…] az Amalthaea ki nem jött". KazLev. II, 327.

már *Minerva* című folyóirat, vagyis a nevezet el van koptatva,[79] pár nappal később pedig másnak is kijelenti, hogy „folyóírásnak nem lehete jobb neve Amaltheánál".[80] A következő év elején aztán Dessewffy azzal tesz pontot az ügy végére, hogy Kazinczy tudtára adja felesége véleményét, mely szerint senki nem fogja érteni, mi is az az Amalthea, a Minerva ellenben ismerősen cseng majd a publikum számára.[81]

A rövid életű *Aspasia* folyóiratnak – mely 1824-ben jelenik meg Kovacsóczy Mihály szerkesztésében, s egyfajta ellen-Auroraként él az irodalomtörténeti köztudatban – szintén Kazinczy indítványozza a címét,[82] Kovacsóczy ugyanis eredetileg a *Psyché* megoldást gondolja ki.[83] Az Igaz Sámuel-féle bécsi *Hébe* története hasonló: első címe nemes egyszerűséggel *Zsebkönyv*, de Kazinczy már 1822 februárjában utal rá egyik levelében, hogy ez így nem maradhat.[84] Az ifjúság görög istennőjének nevét ő tanácsolja Igaznak, s a levelezés tükrében megint csak az látszik, hogy ez is már jó ideje a tarsolyában van: „A' Hebe jó név a' Románoknak, 's Asszonyi szíveket mívelni akaró írásoknak" – írja már tizennégy évvel korábban, 1808-ban Kis Jánosnak.[85]

Azon túl, hogy Kazinczy láthatóan kimeríti a K/keresztapa fogalmát, azt érdemes észrevennünk, hogy a „keresztvíz" motívuma és fontossága mennyire jelen van a szakirodalmi utóéletben. „Az irók Kisfaludy Károly és az *Auróra* köré kezdtek gyülekezni, amelyet pedig még Vitkovits házánál tartott keresztvíz alá *Szemere* Pál"[86] – írja Kállay Miklós. Gyulai Pálnál: „[a Tudományos Gyűjtemény és az Aurora] mind kettő a Kultsár és Vitkovics es-

[79] Vö. „Az a' Minerva csak azért sem jó, mert már van Magyar Minervánk, 's a' Németek köztt is van Minerva folyóírás. Und der Nahme ist abgenutzt." KazLev. XIX, 249–250.

[80] KazLev. XIX, 257.

[81] *Uo*., 269–270.

[82] „[…] az Aspasia nevet Kovacsóczynak tanácslám, ki effélét szándékozik kiadni." *Uo*., 30 (Dulházy Mihálynak, 1824. febr. 9.).

[83] *Uo*., Váczy János 4333. jegyzete. Vö. WALDAPFEL 1935, 283; BADICS 1900, 13.

[84] KazLev. XVIII, 37.

[85] KazLev. V, 266.

[86] KÁLLAY 1927a, 249. Máshol: „Az Aurórát még Vitkovits egyik vacsoráján tartotta keresztvíz alá az a Szemere Pál, akit később a Kisfaludy körből sokszor támadtak." KÁLLAY 1927c, 318.

télyein született és tartatott keresztvíz alá".[87] A motívumáramlás origója újra Toldy emlékbeszéde: „Kisfaludy az *Auróra*val, mely különben még itt [Vitkovicsnál] tartatott keresztvíz alá Szemere által, egy új középpontba kezdé gyűjteni maga körül az új erőket".[88] Toldynak talán maga Kisfaludy mesélte el egyszer az *Aurora* címadásának történetét, mindenesetre nincs róla több tudomásunk, még utalás sincsen rá sehol. Toldy mondja.

A Szemere-féle *Aurora* 1810 októberében kerül képbe név szerint[89] – aztán hírt ad róla bővebben Kazinczynak két hónappal később Vitkovics is[90] –, az elnevezés eredete azonban adatolhatatlan. Bár a müncheni német *Auror*á*t*[91] már 1809-ben szeretve emlegeti a Kazinczy-levelezés,[92] s az később is fel-feltűnik elismerőleg, eldönthetetlen, hogy ennek hatására keresztel-e Szemere. Hogy Vitkovics annyira lelkesen újságol, arra enged következtetni, Kazinczyt külön tájékoztatni kell az új fejleményekről, ám fakadhat abból is, hogy Vitkovics számára nem ismeretes, a széphalmi mesternek előzetesen mennyi része van a tervből. Mindazonáltal Szemere tudott dologként beszél *Auror*á*j*áról mesterének már az első említéskor is, kommentár nélkül.[93]

Ugyanígy áll a helyzet Kisfaludy almanachjával. Meggyőzően soha senki nem fejtette mindeddig még meg, miért is az *Aurora* cím. Hogy a hajnal(hasadás) konnotátumával a lap „avantgárd" jellegét kívánja-e az új vezér hangsúlyozni, az új kezdet, a fény minden tudatos jelentésárnyalatával együtt – akár a Zrínyi Miklósféle *Aurora Hungariae* hagyományhorizontjának tükrében is –, esetleg egyszerűen csak „neoklasszicizál", vagy éppenséggel beáll abba a sorba ő is, amelybe oly sokan a korban, német mintára így lesznek nálunk is *Flora*, *Laura*, *Urania*, *Aglaja* című sajtótermékek. Vagy valóban csupán arról van szó, hogy nemes egyszerűséggel átveszi Szemere ellenőrizhetetlen eredetű s meg nem valósuló

[87] GYULAI 1890, 85.
[88] TOLDY 1875, 221.
[89] KazLev. VIII, 195.
[90] *Uo.*, 216.
[91] *Aurora: eine Zeitschrift aus dem südlichen Deutschland*, München, 1804-től.
[92] KazLev. VI, 204. (Rumy Károly Györgynek, 1809. jan. 30.)
[93] Vö. „Kézírásban lévő verseiből Horvát nyujtand néhány darabot Aurórámba." KazLev. VIII, 195.

ötletét, mely kapcsán annyi tudható azért, hogy első verspublikációja ebben jelent volna meg Kisfaludynak.[94] Kisfaludy első címváltozata a *Gizella* volt,[95] ideologikus emlékállításul az első magyar királyné személyének (s talán a könnyebb uralkodói engedélyeztetés okából), mely ötletnek kivételesen nyoma sincs a Kazinczy-levelezésben. Mindenesetre Waldapfel József például biztos benne, hogy Kisfaludy a *Gizella* után Szemere hatására változtat *Aurorá*ra,[96] a legújabb állásfoglalás a kérdésben viszont éppenséggel ellenkező következtetésre jut.[97] Egy biztos: a fennmaradó források mátrixa alapján nem állapítható meg kritikai igénnyel, hogy mi volt az *Aurora* címadásának motivációs háttere. Felelősséggel – hacsak nem kerül elő valamilyen dokumentum – soha nem válik megválaszolhatóvá e keresztelő kérdése.

A helyzet kísértetiesen hasonlít Beleznayné szalonjának, az „első magyar irodalmi szalonnak" az esetére, amelyről Szilágyi Márton nemrég meggyőzően bizonyította, hogy valós létéről igazából nem tudunk semmi konkrétumot, de – mint összegez – „a párhuzamok és kontextusok felsorakoztatásával talán azért ehhez a problémához is közelebb jutottunk. S alighanem szegényebbek lettünk egy legendával."[98] Tanulmánya pedig, az *Aurora* kultiku-

[94] Vö. „Himfynek testvér öccse, Felhadnagy Kisfaludy Károly is, nálam mutatta be verseit." KazLev. X, 212. (Szemere, 1812. dec. 29.) Vö. még *uo.*, 308.

[95] Vö. „Kisfaludy Károly az Almanakját készíti Gisela név alatt. Hallván hogy a' Királyné az ajánlást acceptálta 's képét elejébe megengedé, magamnak is kedvem volna számára dolgozni valamicskét." Kölcsey 2007, 24. (Szemere Kölcseyhez, 1820. dec. 4.)

[96] Az első magyar királyné neve Gizella, ez volt az első címverzió ennek hatására, de aztán a „Szemerétől egykor az ő közreműködésével tervezett évkönyv címét választotta". WALDAPFEL 1935, 270.

[97] „A gyűjtemény névazonossága Kisfaludy Károly későbbi almanachjának nevével nem meglepő. […] A korszak zsebkönyveinek, almanachjainak sok esetben antik női nevet adtak, mint például az Aurora (volt bécsi, német nyelvű verziója is), Cornelia, Minerva vagy épp a Penelope […] Nem valószínű a közvetlen kapcsolat Szemere Pál kezdeményezése és Kisfaludy Károly almanachja között, sokkal valószínűbb, hogy az azonosság véletlen, egyszerűen a kordivat sugallatára született." BOLDOG-BERNÁD 2016a, 11. jegyzet.

[98] SZILÁGYI 2015a, 777. A dolgozat meggyőzően vezeti le, hogy a Beleznay-ház szalonszerű működéséről semmit sem tudunk; inkább van szó itt egy hagyományos vendégfogadó nemesi házról, amelyben társas ebédek és társas vacsorák folynak ugyan, de melyben nincsenek direkt irodalompártoló mecénás házigazdák, sőt a Podmaniczky család egyik tagjánál sem mutatható ki ilyesféle mintázat.

san felmutatott előzményeinek e dolgozatban megkísérelt relativizálásával együtt, akár az Aurora-kör egész témáját is nyugtalanítóan érintheti.

2.1.6. Szóbeszéd

Csahihen azt írja, „Kisfaludy Károly úgy észlelte, hogy hazánk két évkönyv[r]e még »nem nőtt fel«, ezért arra akarta rávenni a Hébe szerkesztőjét, Igaz Sámuelt, hogy egyesítsék vállalatukat. Igaz nem is ellenkezett, de a »vetélykedés és a dicsőség szeretete« mind a kettőt lemondatta tervéről."[99] Csahihen interpretációján érződik némi, a szakirodalomban megszokott „kisfaludyánerség", de végeredményben ő sem tud dönteni az Aurora–Hébe-ügyben, mert eldönthetetlen, ki hol várt vagy nem várt a másikra, illetve vezette félre a másikat. Igaz Sámuel Kazinczy előtt Kisfaludy inkorrektségét kommunikálja, s bár azzal az indokkal egyezik bele az egyesülésbe, hogy „kevés a reménye" a folytatásra, azaz feltehetően anyagi gondjai vannak, azért mégiscsak megjelenik 1826-ig minden évben a zsebkönyve. A rendelkezésre álló forrásokból következtethetően ő sem áll meg egy pillanatra sem a szerkesztéssel, továbbá egyébként sem tudni, hogy a *Tudományos Gyűjtemény* egyik redaktora, bizonyos Prepelitzay Sámuel ügyvéd miként ad át szóbeli üzeneteket.[100] Bajza úgy tudósít erről Toldynak, hogy Prepelitzay először Kisfaludy üzenetét viszi a két almanach egybeforrasztásának ajánlatáról, amire Igaz a visszaüzenetben azt írja: tíz zsebkönyv hasznosabb kettőnél (megjegyzendő: Kazinczynak nem ezt mondja), azonban nyitott Kisfaludy indítványaira. Igaz Sámuel azonban valótlanságokat kap Kisfaludyról, „szörnyű" dolgokat, mert „rossz kezekben" forog: „Inkább hallotta volna

[99] CSAHIHEN 1931–1933, 138.

[100] Vö. „Kisfaludy Károly Úr a' múlt ősz elején azt adata tudtomra, hogy társaságomban kívánná ezentúl folytatni a' Zsebkönyveket vagy Almanakokat. Válaszom hozzá Prepelitzay Sámuel által ez vala: óhajtanám mind kettőnek folytathatását, de fájdalom, kevés hozzá reményem, 's így kész vagyok ajánlásának elfogadására. Mind vártam tulajdon levelét, 's magát ígérete szerént. Feljön Aurórákkal, 's nekem harmadik kéztől kell vennem ajándék szép könyvét." KazLev. XVII, 578–579. (Igaz, 1821. dec. 21.)

felőlem azokat, miket K[ároly]-ról hisz. Hitted volna hogy K[ároly]-ról is lehet kedvetlenűl ítélni?"[101] Rosszat *hallani* azért kényelmetlen, mert már a kortárs jelenben is nehéz megítélni érvényességét, nemhogy kétszáz év távlatából. Az Aurora-történet szövegnyomai pedig jó pár helyen tartalmaznak efféle szóbeliségre hivatkozó, tehát forráskritikailag eleve problematikus kulcsmomentumokat.

„A' Tekintetes Úr ezt a' kis kört (Döbrentei után) *komondor fajnak* is nevezte, de ez a' kis kör mind ezen beszédeket szó nélkűl hagyta, mert lehet, hogy nem valók, lehet hogy csak mendemondák voltak (mint a' *mindenben minden lenni akarás*) 's mendemondákon felakadni magához illetlennek hitte"[102] – írja Bajza Kazinczynak, talán őszintén, kapcsolatuk igencsak megromló végfázisában, fontos aspektust emelve ki. „Hallád talán Toldytól, a' mit Toldy íra nekem, melly veszedelembe ejte engem eggy haszontalan mendemonda. Azt mondák, Toldynak e vagy Bajzának, hogy én kéméletlen szóllék Bajza felől […], Bajzát mint írót és Embert inkább szeretem, mint hogy felőle kéméletlenűl szóllhassak. Én ha gyengeséget látnék is azokban, a' kiket úgy szeretek mint a' szent kört (Kisfaludyt, Vörösmartyt, Stettnert, Schédelt, Bajzát, Helmeczyt), hallgatnék sajnálkozva, de kéméletlenűl bizonyosan nem szóllanék"[103] – fogalmaz öntudatosan Kazinczy Bártfaynak két évvel korábban, éppen a lappangó információáramlás ellenőrizetlenségének veszélyét domborítva ki.

A Bajza–Kazinczy-viszony már 1826-ban áttételesnek mutatkozik. Bajza így ír Toldynak, szintén személyközi informáltságára hagyatkozva: „Ha írsz neki tiszteld nevemben [Kazinczyt]. Ő minden emberek által a kik azon tájról jönnek ide mind üdvezel, de levelemre nem felel. Azt mondá egy valaki, a ki hozzá egy órányira lakik Abaujban, hogy én különös nagy becsben állok előtte."[104] „Kölcsei darabjait Kovacsóczi, a mint nekem látszik, Szemere által bírja; s Szemere hamisságból nem adta már régen Kisfaludinak; Szemere mindenkép segíti Kov[acsócz]-it; s Kovacsóczi, a mint

[101] OLTVÁNYI 1969, 58. (1823. okt. 16.)
[102] KazLev. XXI, 488–489. (1831. márc. 11.)
[103] *Uo.*, 82. (1829. júl. 24.)
[104] OLTVÁNYI 1969, 361. (1826. dec. 7.)

Kisf[aludy] hallá valahol, azt mondta, hogy Kisfaludit sebjibe fogja fogja dugni Aspasiájával"[105] – újságolja 1824 tavaszán Toldy, de az informátor megintcsak a *valaki*. Toldy „fable convenue"-nek, téves információkon alapuló szóbeszédnek nevezi szónoklatában az *Aurora* Kisfaludytól eltérő eredeztetését, az annak életét feldolgozó munkában ugyanakkor nem teljesen ugyanúgy mesél ő sem.[106] De az illető munkában az oralitás dimenziója akkor is előkerül, amikor Toldy „hitelesítő" narratológiai megoldással jelképesen átadja a szót az elhunyt közös barát Bártfaynak az emlékezésben.[107]

A különféle kommunikációs csatornákban ide-oda áramló, különböző alakváltozatokat öltő tudás utolsó példájaként Guzmics Izidor híradása az új *Urániá*ról: „Eszembe jut itt Kisfaludy Károly hasonló panasza Urania ellen. Egy költött levél circulált Pesten, melly azt hirdeté, hogy Szeder és Beimel Aurórát megrontani szándékoznak. »Bár megronthatnák, mondám az előttem panaszlónak, Litteratúránk sokat fogna nyerni, ha bár mi jónál is jobbat mutathatna; de még a költött czél megközelítve sincs.«"[108] Ugyanazt a jelenséget figyelhetjük meg ezekben az idézetekben, mint fentebb a mendemondák Alsatiája kapcsán is: a kontrollálhatatlan információ terjedéséből eredő defektusokat, melyek a korszakban (is) annyi félreértés, téves attribúció eredői. A „mendemonda" effektusa pedig forráskritikailag, vagyis retrospektíve legalább ennyire végzetes dolog.

Hiba lenne e témában az *argumentum ex silentio* érveléstechnikáját annak szellemében követni, hogy amiről nem szólnak konkrét feljegyzések, az nem is történt meg. Természetesen volt ezeken a helyeken zeneszón és italozáson kívül más is.[109] Forrás-

[105] *Uo.*, 129.

[106] TOLDY 1832, 32.

[107] *Uo.*, 31. „Mindezeket magától tudom elhúnyt barátomtól." *Uo.* – verifikál sajátosan Toldy, Kisfaludynak Kazinczyval történő kapcsolatfelvételéről mesélve, a halott Bártfayt beszéltetve.

[108] KazLev. XXI, 128. (1829. okt. 7.)

[109] Toldy emlékbeszédének adott pontján több irodalomtörténeti jelentőségű polémiát is konkretizál, melyek e köröket erősen foglalkoztatták (Iliászi pör, Conversations–Lexikoni pör, Pyrker-pör, Aurora-pör, Jelenkor-pör), az illető távlat felvillantása azonban nem több három általánosító bővített mondatnál. Vö. TOLDY 1875, 227.

kritikai értelemben azonban reménytelenül távol esnek tőlünk az egykor volt konverzáció ezen területei – az Aurora-téma pedig tele van ilyesfélékkel. Igen nehezen tudjuk megfogni a leírt mondatokat körbevevő eseményeket, hiszen a „társasélet birodalma" még megközelíthetetlenebb, mint a régmúlt irodalom „betűvilága".[110] A Bártfay-naplókból kiderül, hogy a férfiszalon rendszerint a dohányzószoba vagy Bártfay dolgozószobája, ami az úgynevezett „komoly" beszélgetések helyszíne, s általában kora délután kerül rájuk sor.[111] Azt azonban soha nem fogjuk megtudni, miről is beszélgettek pontosan ezek az „aurorások" abban a szobában, vagy éppen a szoba felé tartva. Ismeretesek olyan írásfelfogások, melyek hangsúlyozzák, hogy az írásfolyamat szem, kéz (test) és íróeszköz, gép (technika) folytonos összjátéka is.[112] Úgy vélem, bátran hozzátehetjük mindehhez az előzőekkel „összehuzalozott" arcot is, mely hol csalfán mosolygó, hol sápadtan komoly – de mely esetünkben mindig csupán feltételezett. A mindenkori *írásjelenet*[113] eredetiségének és közvetlenségének utánkövetésére nyilvánvalóan illúzió törekedni, itt azonban bármiféle jelenet utólagos archivációja is utánkövethetetlennek bizonyul. Vagy mert egydimenziós, vagy mert csupán mozaikdarabkákból spekulatív lépések által kikövetkeztethető eseménynyom.

Ugyanakkor minden egyes lejegyzés értékes, egy korszak-sztereotípiáinkhoz képest igencsak meglepő, egyszersmind azokat felforgató darabja pedig drámaian lényeges adalék. A Trattner- és Kultsár-házakban, a nemzeti öntudat e szentélyeiben ugyanis több a német szó, mint a magyar: itt „a társalgás (mit ma már alig képzelhetünk) csupa magyar deferentiából [előzékeny tiszteletből]

[110] Egy esemény elhangzott vagy leírt mondatainak jelentése sohasem független attól, ami még ugyanott történt – írja Dávidházi Péter, könyvének egy másik pontján pedig így értekezik: „az irodalom betűvilágát finom, de gondosan szemmel tartott határ választotta el a társasélet birodalmától". DÁVIDHÁZI 2004, 47, 346

[111] KALLA 2010, 643.

[112] Vö. KRÄMER 2005, 52.

[113] Az úgynevezett *írásjelenet* itt mint az írás konkrét aktusa, mint fiziológiai jellegű kulturális gyakorlat értendő, mely „korporeálisan" közvetíti a jelentéseket, testi gesztusok és különféle technikai segédeszközök közbejöttével, leginkább egyfajta hermeneutikai előzetességként mutatkozva meg. Vö. minderről: MEZEI 2016, 131–162.

németűl folyt, mihelyt egy magyarúl nem tudó űlt az asztalnál, (pedig ily eset amaz időben úgyszólván normális volt)".[114]

2.1.7. A Kazinczy–Aurora-viszony

1820 tavaszán Kisfaludy Károly megírja nyitólevelét Kazinczy Ferencnek.[115] A levélíró a beavatás rítusának útját járja: tisztelettől ösztönözve, fiúi bizodalommal bátorkodik drámáival kedveskedni a felszentelt Mesternek, maga felett Bírónak, buzgó tanulóként. A kommunikációs alapviszony és a társas hierarchia szentesítő megkoronázása, ahogy Kisfaludy az *Első Ulászló Magyar Király* vagy a *Várnai ütközet* című tragédiát felajánlja Kazinczynak.

A Mester válaszára két hetet kell várni. Kazinczy „nagy fényű férfinak", „tisztelt társnak, barátnak" szólítja a tanítványt, dicséri elküldött munkáit, s kifejezi örömét, hogy legalább az egyik Kisfaludynak „dicsekedhetik" barátságával.[116] Tudatja, hogy a tervezett dedikáció büszkévé teszi – „Hadd lássa a' haza, hogy engem barátságodra méltóztattál" –, s az útrabocsátás atyai retorikájával szeretve-óvva köszön el tőle. Pár héttel később a kapcsolatfelvételt egyik leghűbb barátjának, Kis Jánosnak is megírja, kiemelve, hogy így legalább az egyik Kisfaludyt szövetségesének tudhatja.[117]

Mintegy fél évvel később a régi ismerős, Igaz Sámuel jelentkezik, aki elmondja, már tavaly ki akart adni egy hiánypótló költői zsebkönyvet, de a hír, hogy Kisfaludy Sándor pénzjutalmával már segít egy ilyen kezdeményezést, megnyugtatta. A múlt héten azonban „hiteles kútfőből" tudtára jutott, hogy az illető pesti vállalkozás késik, „mellynél fogva még tán két esztendő mulva

[114] Toldy édesapjáról mesélve beszél erről naplófeljegyzéseiben. Közölve: TOLDY 1879, 398. Vö. Vahot Imre felvidéki visszaemlékezésével: „Ámde legtöbbet ért az ebéd és vacsora mellett történt gyakorlati társalgás, mely kizárta, száműzte édes anyanyelvünket, s ezért már korán nagy ellenhatást idézett elő bennünk, s innen az, hogy épen a zagyva nyelvű Eperjesen tanultuk meg legalaposabban az irodalmilag akkor művelődő magyar nyelvet." VAHOT 1881, 118.

[115] KazLev. XVII, 112.

[116] *Uo.*, 116.

[117] *Uo.*, 136. (1820. ápr. 10.)

készűlhetnek el Almanakjokkal".[118] „Ez a' hír – írja Igaz – tavalyi szándékomat annyira felébreszté, hogy azt minden időrövidség mellett is kivinni, állhatatosan meghatároztam."[119] Ezek után Kazinczy áldását kéri, és némi elkészült munkát „szép Literaturánk elöbvitelére, 's Almanakom díszére".[120]

Bő két hónap múltán, december 28-án Kisfaludy újabb, Kazinczynak szóló levélben írja le azt, amit Igaz is újságolt, hogy lesz pesti „Almanak", mégpedig az ő szerkesztésében, s hogy az a „Külföldiekkel" valóban vetekedhessen, felkéri Kazinczyt, szerencséltesse ezen igyekezetet munkáival.[121]

Egy szűk hónap múlva Kazinczy megfogalmazza hírhedtté vált válaszát. Azzal kezdi, hogy fekvőbeteg, s csak „most" kapta kézhez Kisfaludy levelét, de reagál is azon nyomban. Örömét fejezi ki, hogy végre lesz magyar almanach, s hogy azt a Nemzet a „Gemellus Castoristól", vagyis az eszményi (Kisfaludy) testvérpártól nyeri.[122] Miután ilyeténképpen megint felidézi a Himfy-távlatot, büszkének nevezi magát, hogy tőle várnak „segélést", ám nem tud megfelelni a várakozásoknak: „Készen nálam semmi nincs." Majd leírja, hogy novemberben mindent elküldött Igaz Sámuelnek az ő induló zsebkönyvébe, a Kisfaludytól említett határidő pedig egyébként is szűkössé vált a levél késedelmével. Azt tanácsolja, kérje el Igaztól azokat a darabokat, amit az „fel nem veve".[123] Ő maga is küldené ezeket, ha tudná melyek azok, amiket Igaz már beválogatott. Ezután azt tanácsolja, hogy miután a zsebkönyv a hölgyolvasókra számít leginkább, „Szerelem' Énekei" is legyenek benne, melyek terén „Poesisünk" amúgy is szegény. „Bár a' Tekint. Úr nagyfényű testvére effélékkel gazdagítaná az Almanáchot. Én eggy illyet ide teszek, noha tartok tőle hogy Igaz Úr felvette."[124] Ezek után jelzi, hogy a *Pannonia. Ein vaterländisches Erholungsblatt für Freunde des Schönen, Guten und Wahren* című folyóiratnál fekszik még egy szonettje, ha az tetszik Kisfaludynak, kérje el.

[118] *Uo*., 265–266. (1820. okt. 20.)
[119] *Uo*.
[120] *Uo*.
[121] *Uo*., 320–321.
[122] *Uo*., 371. (1821. jan. 20.)
[123] *Uo*.
[124] *Uo*.

A levél utólagos interpretációja igen markáns: „a széphalmi mester, csak »Tekintetes úrnak« szólítva a nemrég még »nagy fényű« férfiút […] verssel nem szolgálhat az Aurora számára, mert ami volt, azt már elküldte Igaz Sámuelnek, talán kérje attól a feleslegest”.[125] Ennek nyomán legutóbb Boldog-Bernád István is amellett foglalt állást, hogy a levél konfliktusról tanúskodik. Szerinte Kazinczy egyrészt azt gondolhatta, hogy Kisfaludy értesült Igaz szándékáról, s csak ezért gyorsítja fel a pesti almanach munkálatait, keresztbe téve így egy jó kezdeményezésnek. Másrészt talán úgy vélte: megbízhatatlan figura, ha évek alatt sem tudta megcsinálni az almanachját. Harmadrészt: a támogatók között gyanúsan csenghetett neki Kisfaludy Sándor neve. Bár Kisfaludy Sándorra igen pozitív jelzőt használ a „hideg válaszlevél”, Kazinczy itt mégsem a dicséretét fejezi ki, hanem elég határozottan arra utal Károlynak, hogy forduljon a bátyjához, ha verseket akar. Kazinczy információi alapján Kisfaludy Sándor és pénze állhat az *Aurora* hátterében, amelyről Kisfaludy Károly a levelében egy szót sem ejtett. Feltételezhette, hogy az idősebb Kisfaludy testvér ízlésvilágát közvetíti majd a kiadvány.[126]

Lehet, hogy úgy van, ahogy a Horváth-féle perspektíva sugallja, de lehet, hogy nem. Kazinczy számos más levelében is leírja ez idő tájt, hogy igen beteg, tehát van most nagyobb gondja is az irodalom jövőjének gondozásánál. A „Tekintetes Úr” formula a korszak egyik legbevettebb szociokulturális megszólításmódja, Kisfaludy is nevezi többször így Kazinczyt, még kultikus hangvételű nyitólevelében is. Kazinczy továbbá nem azt mondja, hogy Kisfaludy a „feleslegest” kérje Igaztól, hanem hogy kérjen el nyugodtan mindent, amit amaz már nem foglalt le publikálásra. A megadott határidő valóban szűkösnek látszik egy beteg ember számára, hogy egy induló, és felettébb igényesnek ígérkező sajtókiadványba írjon, főleg a lassú kényességéről híres Kazinczy számára. Azt, hogy igencsak szerepelni akar, mutatja, hogy egy szonettet azért mégiscsak elküld, remélve, hogy Igaz azt nem válogatta be, egy másikért pedig a *Pannoniá*hoz utalja Kisfaludyt. Az elküldött dal éppen olyan, mint amilyet Kisfaludy Sándortól,

[125] HORVÁTH 2007, 717.
[126] BOLDOG 2016b, 79–81.

az „isteni testvérpár" idősebbik tagjától szeretne minél többet olvasni ebben a pesti almanachban, a műfaj pedig épp az, aminek a megújításán ő maga is fáradozik. A *Himfy* írójával amúgy is igencsak békülne már ekkoriban, nem véletlenül emlegetve őt szinte mindig testvéröccse kapcsán. Ráadásul Igaz Sámuel Kisfaludyt kedvezőtlenül szóba hozó levelei csak ezután indulnak meg Széphalomra. Előttünk áll tehát a forráskritikai szöveginterpretáció aporisztikussága, szabadsági fokainak minden szépségével együtt.[127]

Mindazonáltal ha a Horváth-féle úton haladunk tovább, a *kettős* (úgynevezett *double bind*) *kommunikáció* mintapéldájának tarthatunk minden későbbi Kazinczy–Kisfaludy-dialógust is. A nem feltétlenül mindig ironikus diszkurzív-retorikai regisztervváltások kimondatlanul is jelen vannak egy ilyen értelmezői távlatban ugyanis, minden további levélváltás egyértelműségét kikezdve, amely forrásértékét csupán a szándékos félrevezetések alakzatainak észlelése, illetve a laudálva gáncsoló figurativitás lebontása után nyerheti el valamennyire. A vetélkedés, a szabad versengés kazinczyánus eszményítése, vagy máshonnan nézve a mindenkori „monopólium" kárhoztatása például bár eszmetörténetileg mély értelmű és rétegzett ideologémaként járható körül,[128] emiatt az

[127] A kérdést tovább színezi, hogy utóbb Boldog-Bernád doktori disszertációjában újabb nyomós, ám továbbra sem kétségtelen érveket sorakoztatott fel saját interpretációja mellett. Eszerint az adott levél az összes többi Kisfaludynak írt levélhez képest kivételesen visszafogott stílusú, egyedül ez magázódó formájú. Továbbá, bár Kazinczy a betegségével magyarázza a megkésett választ, az adott időszakban azért ír elég levelet – másoknak. (Bővebben: BOLDOG-BERNÁD 2020, 142–143.)

[128] L. például DEBRECZENI 2009, 203, 217, 233, 415, 442; BODROGI 2012, 115–118, 247–255. Vö. „Ti vetélkedés nélkül is elhattok a' tetőre, de én mindenben szeretem a' baráti ellenkezést, mert az fejti-ki igazán az erőt". KazLev. XVIII, 37. (Kisfaludy Károlynak, 1822. febr. 16.); „Ezért is akarnám én, hogy a' két Zsebkönyv össze ne olvadjon, 's egymással barátsággal vetélkedve sok esztendőkig fenn maradjon." *Uo.*, 397 (Zádor Györgynek, 1823. aug. 31.); „Higyj nekem, kedves barátom, nem rossz az ha korholódunk, ha vetélkedünk, csak alacsony emberiségek ne gyúlasszanak erre." KazLev. XV, 107. (Pápay Sámuelnek, 1817. márc. 8.); „A' vetélkedés és a' dicsőség szeretete jó portéka a' jó lelkekben." KazLev. XVII, 467. (Dessewffy Józsefnek, 1821. jún. 15.); „Bár mind a' két Könyv folytatthatnék! 's a' kettő szeretettel vetélkednék egymással! Nem jó dolog a' Monopolium, és az Eggység; a' korholódás a' hasznos." KazLev. XVIII, 6.

örökös forráskritikai billegés miatt válhat ugyanúgy üres frázissá annak szolgálatában, hogy az öregedő egykori vezér ezáltal védhesse *Hébé*jét az *Aurora* „zsarnoksága" és totális győzelme ellen.[129]

Kisfaludy pár hónap múlva újra jelentkezik. Újra Kazinczy tanítványának nevezi magát, a hódoló metaforákkal pedig most sem takarékoskodik.[130] Ezt követően azonban így ír: „A Zsebkönyv Augustusra kijön – sajnálom hogy Igazzal ezen tárgyban megütköztem, mert nyílván látom, hogy egyikünknek veszteni kell – ismered Hazánkat: két zsebkönyvre nem nőtt fel. Ha ő engem tudósított volna, máskép léphetne fel ezen intézet, és a kettőt egybe olvasztva tökéletesb munkát nyujthattunk volna a Hazának."[131] A mondat őszinte bánkódás éppúgy lehet, mint éles fenyegetés: vagy ő, vagy én.

A válasz megint nem késik: a Mester „édes büszkeségének" nevezi tanítványát, költeményeit pedig a „vártnál csodálatosabbaknak" minősíti. Ugyanaz az ízlésközösség beszél itt egymással, melyet jól mutat, hogy Kazinczy játékosan kiszól a Gyöngyösi-nem szerint verselők ellentáborának.[132] A levél nem tűnik ironikusnak; minden jel és háttértudás arra mutat, hogy Kazinczy tényleg ünnepli Kisfaludy Károly költészetét.

1821. december 28-án, egy bő hónappal az első megjelenés után Kisfaludy küldi Széphalomra az *Aurorá*t. Megint nagyon illedelmes a stílus, a szerkesztő további munkákat kér Kazinczytól, s elnézést,

---

(Döbrentei Gábornak, 1822. jan. 11.); „Igaz, reménylem, nem lesz olly igen nehézkés felvenni Verseidet. Ezért is szeretem én, hogy Hébe és Auróra össze nem olvadának. […] Nem jó a' Monopolium." *Uo.*, 400. (Döbrenteinek, 1823. szept. 5.) A fiatal Döbrentei maga is ennek szellemében üdvözli saját tervei mellett Szemere Aurora-kezdeményezését: „Bárcsak Szemere is indíthatná Auróráját, hogy kétfelől dolgoznánk a' Jón." KazLev. X, 85. (1812. aug. 17.)

129 Kazinczy szorosan együttműködik Igaz Sámuellel, aki nemcsak beküldött szövegeket, sőt előkészített nyomdai íveket ad át a Mesternek ellenőrzésre – vö. KazLev. XVIII, 71, 98. –, de egyeztet a metszetekről is, sőt még a költségvetést is megmutatja – vö. KazLev. XVII, 479. –, az ötvenesztendős széphalmi mestert pedig tulajdonképpen a mennybe meneszti 1825-ös számának díszmetszetével és köszöntő epigrammájával.

130 Például „Te légy ezentul szent oltár, mellyre leteszem áldozatimat [!]" KazLev. XVII, 444–445. (1821. máj. 13.)

131 *Uo.*

132 *Uo.*, 455–456. (1821. máj. 29.)

amiért hiba csúszott a versébe: „Reménylem az el nem [fog] ijeszteni további munkáktól, és ámbár Igaz Ur is folytatja Zsebkönyvét, ezen intézetet se fogod részvét nélkül hagyni."[133] Méltatlan nyomtatási makula csúszott a versbe, és Igaz zsebkönyve is a pályán van – de azért Kisfaludy remél. Vagy őszintén, vagy nem. Hogy az őszinteség egyáltalán nem evidens, Toldy-naplóbejegyzések is alátámasztják. Kisfaludyhoz 1822 júliusától kezd el Toldy járni, s – mint lejegyzi – beszélgetéseik során Kazinczynak szinte semmilyen érdemét nem hajlandó elismerni az új vezér.[134]

Az év decemberében Igaz hírül adja, hogy Kisfaludy még a múlt ősszel felajánlotta neki, folytassák együtt az almanach-missziót. Ő erre visszaüzente, hogy bár mindkét zsebkönyvet folytonosnak szeretné látni, mivel gondokkal küzd, elfogadja a társulást. Miközben Kisfaludy további reakcióját várta, „harmadik kéztől" megkapta az *Aurora* ajándékpéldányát. „Ez szándéka változtatására (szeretném hogy másra ne) mutat"[135] – fogalmaz sejtelmesen, legvalószínűbben a szándékos félrevezetésre utalva Igaz. Bár úgy gondolja, saját zsebkönyvének jövőre is lesz közönsége, attól tart, valós a hír, hogy aki az ő kiadványában publikál, annak munkáit az „Aurora" nem fogja lehozni. Zárásul elismeri, hogy sok szépség van a pesti almanachban, de az övé azért szebb.

Kazinczy 1822 elején minden illető levelében lelkesen dicséri az *Aurora* első számát,[136] magának Károlynak is, azzal együtt, hogy megjegyzi: „óhajtom, hogy mind Auróra, mind a' Zsebkönyv, de az más czím alatt, fenn maradjanak".[137] A megbékélt Kisfaludy Sándornak pedig leírja a híres sorokat: „én úgy hiszem, hogy az a' nagy dísz, mellyet lelkes öcséd Auróráján elöntve látunk, az én munkám".[138] Talán mert diplomáciailag jóval biztonságosabb terep,

[133] KazLev. XVII, 579–580.

[134] SCHEDEL 1822, 34, 36. Vö. DÁVIDHÁZI 2004, 232; OLTVÁNYI 1969, 159.

[135] KazLev. XVII, 578–579.

[136] KazLev. XVIII, 36. (Pápay Sámuelnek, 1822. febr. 13.); *uo.*, 42. (Szentgyörgyi Józsefnek, 1822. márc. 2.); *uo.*, 48. (Bay Györgynek, 1822. márc. 13.); *uo.*, 64–65. (Rumy Károly Györgynek, 1822. ápr. 4.)

[137] *Uo.*, 37. (1822. febr. 16.)

[138] *Uo.*, 35. (1822. febr. 13.) A büszke gondolat megismétlése Rumy Károly Györgynek: „Meine beste Apologie ist Igaz's Zsebkönyv und Auróra." *Uo.*, 64. (1822. ápr. 4.)

gróf Gyulay Karolinának azért hozzáteszi a dicsérethez: „A' Munka még jobb Hébében. Nekem legalább úgy tetszik."[139]

1822 júniusától megváltozik az Aurora-levelek hangvétele: Kazinczynak már mentegetőznie kell Helmeczy előtt, amiért a pestiek „hidegséggel" vádolják az *Aurora* iránt. Üzen a levélcímzettel, hogy a pesti zsebkönyvet nála jobban senki sem szeretheti, de mivel az *Auroráh*oz képest sokkal kevesebb segítséget kap az ekkor már *Hébe* című bécsi almanach, annak sokkal nagyobb szüksége van az ő segítségére, ráadásul Igazhoz köti apja emléke is, akinek iskolatársa volt. A levél már szóba hozott, jelentőségteljes tételmondata ez: „Ohajtom hogy mind a' kettő fenn maradjon, 's egymással szeretve vetélkedjenek."[140]

Az 1822. decemberi Kisfaludyhoz szóló levélben az auroristák által kedvezőtlenül fogadott *Magyar Kurir*ban megjelenő Kazinczy-recenzió a fő téma.[141] Kazinczy kifejti, hogy eredetileg ő a *Hébé*n túl az *Aurorá*t is dicsérte, nem volt vele kapcsolatosan szűkszavú, s nem rajta, nem Igaz Sámuelen múlt, hogy megváltoztatott szöveg jelenik meg. „Semmit nem óhajtok inkább mint azt, hogy a' két Munka minél tovább fenn maradjon" – ismétli meg tételmondatát.[142] Kisfaludy válaszlevele megértőnek tűnik: „Én soha nem akartam Igazzal vetélkedni, sem ügyekezetét gátolni"[143] – hangsúlyozza, miképpen azt is, hogy ő már akkor gyűjtötte az Aurora számára az anyagot, amikor még mit sem tudott Igaz terveiről. Leírja Kazinczynak az almanach pénzügyi történetét, hogy nyereségvággyal ne vádolhassa „senki". Hogy a korrekt hangnem valóban az-e, hogy mi az intenció és az ítélet a diskurzus mögött, a levelezés e pontján már kifürkészhetetlen. A versküldés ügye például így kerül elő: „Hogy Te Igaznak bővebben küldél dolgozásaidból, sajnáltam ugyan, de nem vádoltalak, mert valamint magam szabad lenni kívánok, úgy másban is tisztelem ezen tulaj-

[139] *Uo.*, 207. (1822. dec. 6.)

[140] *Uo.*, 96. Októberben Horváth Endrének írja meg álláspontját a két zsebkönyv „versengésének" már szóba hozott fontosságáról (*uo.*, 181.), majd novemberben Guzmics Izidornak bizonygatja, hogy mennyire örül egyebek mellett (*Hébe*, *Tudományos Gyűjtemény*, „Marczibányi jutalom") az *Aurora* sikerének is (*uo.*, 190.).

[141] Megjelent: Magyar Kurir, 1823. január 10., I. 3. sz., 23–24.

[142] KazLev. XVIII, 224–226. (1822. dec. 31.)

[143] *Uo.*, 232.

dont."[144] Mindazonáltal, mint látható, a tegező regiszter javában működik kettejük között, legalább 1821 őszétől.

1823-ban már olyan üzenetek mintázzák Kazinczy Aurora-leveleit, melyek szerint Kisfaludy önkényesen szerkeszt, olykor érthetetlen elvek mentén,[145] vagy hogy Vitkovics és Zádor György több versét nem válogatta be. Kazinczy távolodni látszik az egyébként sem harmonikus közösségtől.[146] 1825. november 7-én a pesti Zádor már efféléket üzenget: „Kisfaludy Károl sajnálja ugyan, hogy a' Tekintetes Urtól nem segéltetik […] mind e' mellett a' Tekintetes Urat tiszteli és szereti",[147] Kazinczy pedig leírja a szintén emlékezetes, sokat idézett sorokat: „Előttem Aurora is. Nem szeretem azt a' neki-dühült nemzetiséget, 's szeretném ha a' rein menschlich is szóllana ez mellett. […] Addig éneklik [az] Arpádiászokat, hogy végre belé csömörlünk. Aurora ez idén is tele van effélékkel."[148]

1826 februárjában Kazinczy aztán melegen gratulál Bajzának az *Auorá*ban megjelent *Bordal*ához, dicséri Kisfaludy költeményét, illetve Kovacsóczy és Kis János két-két művét is a friss *Hébé*ből.[149] Bajza nem siet a válasszal, más költeményeket emel ki

[144] *Uo*., 232–233.

[145] Vö. még 1822-ből: „Bár Kisfaludy Károlynak is többet küldöttél volna Aurórájába. A' miket tegnap láttam nála nem akarja felvenni. Azt hiszi hogy mintha mi Protestansok, jobb darabjainkat inkább Igaznak szánnók. Szerencsétlen vallásbeli különözés a' mi most megínt csipdelődik. Ohajtanám csak azért is hogy küldöttél volna, ne hogy ámbár ok nélkül, gyanúba légy véve." *Uo*., 117. (Döbrentei, 1822. aug. 3.)

[146] Vö. „[S]zeretném ha a' Pestiek Hébét ne tekintenék hidegen, midőn Aurórát olly melegen tekintgetik. Féltem Hébét, hogy elakad, 's ugyan-azért adok inkább oda mint Aurórába, ugymint a' melly segédemre kevesbbé szorúlt." *Uo*., 479. (Kis Jánosnak, 1823. dec. 29.); „Felettébb sajnálom, hogy a' jelen évi Aurora a' Tekintetes Ur gyönyörű darabjaival nem dicsekedhetik. […] Hébe szerencséje, hogy a' Tekintetes Úr' pártfogását amattól egészen magára vonhatá, valóban irígyletre méltó." KazLev. XIX, 19. (Zádor György, 1824. jan. 26.) Vö. még: KazLev. XVIII, 355–356, 397.

[147] KazLev. XIX, 455.

[148] *Uo*., 485–486 (Zádor Györgynek, 1825. dec. 16.). Fenyő úgy látja, Kazinczy azért marad ki az *Auorá*ból már a második kötettel – s csatlakozik „teljesen" a *Hébé*hez –, mert annak nemzeti törekvéseivel már akkoriban sem ért egyet. FENYŐ 1955, 48.

[149] KazLev. XIX, 522–523.

az *Aurorá*ból (mindenekelőtt Vörösmarty *Cserhalmát*), a *Hébe* kapcsán pedig nincsen sok elismerő szava.[150] Nem sokkal később Kazinczy aztán már a *Cserhalm*ot emeli ki dicsérőleg Kisfaludyhoz írott levelében.[151]

Ez év nyarán Igaz Sámuel meghal. Kazinczyt jól rekonstruálhatóan megrázza az esemény; mint sokatmondóan írja: „hű segédemet vesztettem-el, és ollyat, a' ki által némelly kíványaim tellyesedést értek".[152] Egy kiadvánnyal, emlékállítás gyanánt is, folytatni kívánja Igaz örökségét, de ekkor már nem számít a költői zsebkönyvek szabad vetélkedése: „Én folytatni fogom dolgait, de más formában, más név alatt, és úgy, hogy igyekezetem a' Kisfaludyéval össze ne ütközzék. Adják Isteneink, hogy Kisfaludy sok esztendőkig vihesse Auroráját. Jelentsd ezt neki a' legszívesebb idvezlet mellett, 's köszöntsd barátidat, kik barátim lesznek nekem is."[153] Az üzenet fontos, nem véletlenül maga az Aurora legbensőbb köreibe tartozó Toldy a kiszemelt hírvivő.

Nem egészen két hónap elteltével Kazinczy újra Toldyhoz fordul, s érdeklődik, mit szólnak az *Aurorá*ról írt recenziójához?[154] Reméli, Vörösmarty megérti, hogy *Cserhalm*a nem „hidegségből" van elmellőzve, hiszen neki egyszerűen a Ráday-nem versezetéről kellett értekeznie.[155] Kisfaludy ekkor már így ír egyik levelében: „Kazinczyval, látom, össze kell kapnom; a Felső-magyarországi Minervában ismét Kovacsóczyval hasonlítgat; munkáimra nézve nem bánom, akármit mond, de oly hitvány emberrel egy kategóriába ne tegyen."[156] Toldy pedig így kommentálja az ügyet Bajzának: „Auróra recensiója a Minervába nálam van, Gyalázatos.

[150] KazLev. XX, 5–6.

[151] *Uo.*, 25–26.

[152] *Uo.*, 63–64. (Kiss Sámuelnek, 1826. júl. 22.)

[153] *Uo.*, 46. (1826. jún. 27.) A kezdeményezés végül, támogatók híján, nem realizálódik.

[154] Felső Magyar Országi Minerva, 1826, 5. sz. [Május], 696–704.

[155] *Uo.*, 80.

[156] KISFALUDY 1893, 417. Bajza így ír Kovacsóczyval kapcsolatban Kazinczyról: „Az öreg úr egy idő olta gyakran szokott botlani de azért ne vélje hogy ott a imahol ő talám akarva is botlik mi utána botlani fogjunk." OLTVÁNYI 1969, 271. (1825. dec. 15.)

Kazinczy már egészen elvesztette szeretetemet. Ő meg fogja még érezni ostoromat."[157]

Megválaszolhatatlan, Kazinczy miért nem képes „Aurora-kompatibilisebb" cikkeket publikálni. Tényleg komolyan gondolja, hogy az *Aspasiá*jával ekkor már egyébként is bukó Kovacsóczyt az ekkorra már teljesen egyértelmű vezérszerepben tündöklő Kisfaludyhoz méri? Mindez irigység vagy éppen az elismerési vágy pszichológiai-filozófiai konstruktumaival lenne magyarázható, vagy ez is saját tudatos és jól kifundált csapatépítő technikái közé tartozik (ha egyáltalán van még ekkor ilyen)? Vagy egyszerűen csak tényleg ennyire rosszul méri fel a mezőnyt és a lehetőségeket, a hatalmi és csoportviszonyokat, kiállván a helyesnek vélt saját igazság és esztétikai értékítélet mellett? Hogy hajlamos volt ez utóbbit megtenni, hatásosan bizonyítja például, hogy amikor mindenki Kisfaludy-lázban ég annak közvetlen halála után, s szorgosan tervezik, szervezik emlékműállítását, ő komolyan nekimegy annak az elképzelésnek, hogy a szobor Pest egyik főterén legyen, hiszen Kisfaludy még saját magához képest sem teljesedett ki igazán, nemhogy a nemzeti panteonizáció szintjén.[158]

Mindenesetre ekkor már egyértelműbben áttételesek a beszédpozíciók. 1827 májusában a Mester újra hangoztatja, ő szereti az *Aurorá*t és „lelkes" kiadóját, ám nem szereti, hogy csak „Auróránk" van.[159] Októberben Toldy aggodalmára, hogy neheztel rá, mivel műveit nem az *Aurorá*hoz juttatta, azzal válaszol, hogy dehogy neheztel, ő „örök életet" kíván az *Aurorá*nak, Kisfaludynak pedig „örök dicsőséget" és minden jót.[160] 1828 januárjában fennhangon morfondírozik Toldynak, hogy nem tudja, írjon-e az 1827-es lapszámról, mert fél, hogy Toldyék megint elégedetlenek lesznek vele,

[157] *Uo.*, 337. (1826. aug. 10.)

[158] „Igenis, K-nak szabad ég alatt állítani emléket, sok, ha az emlék Pestnek valamelly piaczán fogna emeltetni. De miért ne állhatna az szabad ég alatt kertben, a' város erdejében. Azt sem tagadom hogy K. K. nem csak a' fő pontot, de még a' maga fő pontját is épen nem érte el[.]" KazLev. XXI, 599. (Bártfay Lászlónak, 1831. júl. 23.) Fenyő egyértelműen úgy gondolja, hogy Kazinczy azért pártolja a számára is egyértelműen problematikus *Aspasiát*, mert egyre kevésbé tetszik neki az *Aurora* iránya. Vö. FENYŐ 1955, 58.

[159] KazLev. XX, 266. (Kiss Sámuelnek, 1827. máj. 11.)

[160] *Uo.*, 370. (1827. okt. 5.)

pedig ő az *Aurorá*nak „örök állandóságot” óhajt.[161] Később, ez év őszén küld egy epigrammát az almanachba Toldy által, „talán még nem későn”[162] – de Toldy nemsokára visszaír neki, hogy bizony elkésett.[163]

Egy szöveg kihullatása az „Aurora” rostáján a korabeli költői pofonok legfájdalmasabbika. Hogy Kazinczy-szövegek miért hullanak ki, nagy kérdés lehet adott esetben, mondhatni gyanús, habár a küldemény a mindenkori lapszámlezáráshoz képest tényleg elég későn érkezik. Mindenesetre az 1828-as évre szóló előzetes *Aurorá*ban több Kazinczy-költemény is megjelenik, 1829-ből pedig a Mester egy olyan okfejtését olvashatjuk, melyben, bár egy kis oldalvágással, egyértelműen az *Aurorá*nak nyújtja a pálmát az egykori *Hébé*vel szemben, ráadásul a levelet még csak nem is közvetlenül Kisfaludynak vagy Toldynak írja.[164] Utolsó fennmaradt kapcsolódó levelében 1830. december 3-án tudatja Toldyval, hogy nagyon örvend, mert az *Aurorá*t Bajza viszi tovább,[165] majd az új szerkesztő meglehetősen távolságtartó tiszteletköre zárja az illető szövegcsoportot. Bajza pedig már nem kér írásokat az almanachba Kazinczytól,[166] ugyanakkor még az 1833-as *Aurorá*ban is található Kazinczy-vers, az előtte való évben több is.

Spekulálni, elemezgetni bizonyára lehetne még, mint Kazinczy „sértődött” válaszának ügyében is, ám a források soha nem fogják végérvényesen kizárni a téves riasztásokat, túlinterpretálásokat vagy hiányos kontextualizálásokat, mert nyitottabbak annál. A kommunikáció mindenesetre jórészt inkogruens, áttételes intencionalitású, már csak a Kazinczy-féle Aurora-leveleket tekintve is. Gyulai Pál arra jut, hogy „noha [Kazinczy] szent körnek

[161] *Uo.*, 451.

[162] *Uo.*, 544.

[163] *Uo.*, 550.

[164] „[N]ekünk csak az szokott kedves lenni, a’ mi új bár nem jó ’s a’ jó nem kell ha nem új. Ezt látánk Igaz Sámuelnek Zsebkönyvében, mellyet midőn megjelent, három hét alatt újra kelle nyomtatni, mert minden példányai el valának kapva: Auróránkat pedig csak lelkes kiadójának áldozatjai ’s nyelvünk némelly pártfogójinak buzgóságok tartja fenn.” KazLev. XXI, 52. (Guzmics Izidornak, 1829. ápr. 27.)

[165] *Uo.*, 418.

[166] *Uo.*, 438. (1830. dec. 30.)

nevezte az Aurora-kört, Kisfaludy viszont őt mesterének vallotta, de nem szövődött köztök valami benső viszony".[167] Valóban így látszik, enyhén szólva is.

Toldy Kisfaludy halálhírének megüzenésekor tudtára adja Kazinczynak, hogy a pestiek egyetlen vigasza e nehéz időkben, hogy a széphalmi „Tek. Úr" azért él még.[168] Ugyanakkor zsoltáros nyelvezettel siratja a Krisztussá növesztett elhunytat, „vezérünknek", „tanítónknak" titulálva, az elmúlt tizenkét évet a literatúrában pedig (valószínűleg Károly 1818-as Pestre költözésétől számítva) egyenesen Kisfaludy-korszaknak aposztrofálja – éppen Kazinczyhoz beszélve.[169] A széphalmi öreg pedig mintha az Aurora-vezér halálában is a saját pozíció helyreállításának lehetőségét látná a személyes, követésre felszólító teátrális példaadáson keresztül: „Nemzetséged és Nemzetünk örök fényöket veszték el testvéredben, Károlyban, 's öröm látni, hogy az ő kidőltét minden jók kesergik. Én utána feltettem a' gyászfátyolt, 's bár az példa légyen Pesti barátimnak is, kiknek hogy azt tevém, megírtam."[170] Kalapjára tűzött gyászfátyola ezáltal nemcsak a gyász jele. De az is lehet, hogy tényleg ennyire megviselik a történtek, tényleg ilyen szeretetteljes tisztelettel búcsúztatja a távozót.

[167] GYULAI 1890, 88.

[168] Évekkel későbbi emlékbeszédében már máshogy fogalmaz a tekintetben, hogy kiben is látták a gyász perceiben a vigasztalást, s Kazinczy ekkor már nincs a képben: „A mi keblünket elfogta, határos volt a kétségbeeséssel! Ki lép ürűlt nyomába? […] Hetek múlva tért csak vissza eszméletünk, csak akkor találtuk meg kérdésünkre a feleletet, hogy: Mi." TOLDY 1875, 228.

[169] Vö. „Árvaságra jutottunk! pásztor nélkül való nyáj lettünk! Oda van tanítónk, vezérünk, s a legjobb, leghívebb barát! És a literatúra! Az ő hatásainak a múlt tizenkét év előszava volt csak: most kezdődött volna maga a nagy könyv." KazLev. XXI, 410–411. (1830. nov. 26.)

[170] *Uo.*, 413. (Kisfaludy Sándornak, 1830. nov. 30.) Vö. még: „Felkötém a' fátyolt a' mi kedves Kisfaludy Károlyunk után, mihelyt leveledből megértettem halálát. Oh barátom, mit veszténk!" *Uo.*, 416. (Toldynak, 1830. nov. 30.); „Kisfaludy Károly után én feltettem a' gyászfátyolt 's hordani fogom sok ideig. Vesztesége kipótolhatatlan." *Uo.*, 419. (Szalay Lászlónak, 1830. dec. 3.)

2.1.8. A KÖR ÉS A CIMBORA

Toldy már legalább 1826 nyara óta mást mond Kazinczynak, mint amit gondol. Ekkor tudatja ugyanis Bajzával, hogy második Aurora-recenziója után az „Öreg" „teljesen elvesztette" „szeretetét", s bizony meg fogja még érezni „ostorát", de lényegében már 1822-ben elintézik a Mestert egymás között.[171] Az úgynevezett Pyrker-pörrel mindez meg is történik, melyet meggyőző levezetés tart jól kimódolt és totális letámadásnak Toldyék részéről.[172] Az ügy kirobbanásával (a tán már amúgy is csak formálisan fenntartott) barátság véget ér, Kazinczy pedig megírja Toldynak *magázódó* búcsúlevelét: „Én az Urat szerettem minden társai közt leginkább. […] Ellenkezést, 's illy ellenkezést, én az Ur' gondolkozásában, characterében képzelni nem tudok, 's inkább hiszem hogy holmit a' kör tétet az Urral mint maga. […] Én czimborák' játéka lenni nem akarok."[173] Az idézet a *kör* és a *cimbora* két centrális fogalmát mozgatja egyszerre.

„Rettenetes czimbora van ellenem, 's azt Túladuna csinálja"[174] – írja Kazinczy még 1815-ben, a *Himfy*-recenzió és a nyelvújítási harcok hullámveréseiben. Hogy szótárában mit is jelent a *cimbora*, leveleiből jól körvonalazható. A cimbora pártszövés, társak gyűjtése mások alattomos lejáratására személyes okokból, de álságosan valamilyen fentebb célra hivatkozva.[175] Kazinczy minden ilyesmitől elhatárolódik,[176] mert recenziók és nyomtatott munkák által kell „támadni" szerinte.[177] A cimbora „mocskos cselekedet", „galádság", „alku", „szedett voks", „erőszak", „fortély", „ravasz-

[171] „Kazinczy már hanyatlani látszatik, ki tudja a Hebe mit fog tőle vélünk láttatni?" OLTVÁNYI 1969, 52. (1822. okt. 26.); „Ugy van barátom, Kazinczy hanyatlik. Ősze hozá a szőlőgerézdet; a tél nemtelenb gyümölcset szűl." *Uo.* (1822. okt. 28.)

[172] T. ERDÉLYI 1996, 630–648.

[173] KazLev. XXI, 575. (1831. jún. 12.)

[174] KazLev. XIII, 18. (Sárközy Istvánnak, 1815. júl. 9.)

[175] Vö. KazLev. XXI, 599. (Bártfay Lászlónak, 1831. júl. 23.); *Uo.*, 324–325. (Szalay Lászlónak, 1830. jún. 29.)

[176] „Én czimborában soha sem leszek" KazLev. XV, 494. (Kis Jánosnak, 1818. márc. 1.) Vö. még: KazLev. XX, 501. (Ponori Thewrewk Józsefnek, 1828. ápr. 17.)

[177] KazLev. XXIII, 244. (Szentmiklóssy Alajosnak, 1815. júl. 9.)

kodás", „rútság", „gazság" – amit becsületes ember nem tesz.[178] Vagyis a cimbora a totális immoralitás, az a fajta szövetkező csoportképzés, ami nem áll meg Kazinczy előtt, sőt főben járó bűnnek tartva undorodik tőle, már a „túladunaiság" (a Himfy-konfliktus) éveitől.

Kazinczy cimborát feltételez a Pyrker-féle megtámadtatásban, melyet nem annyira Toldyhoz utal, hanem egy Toldyt is mozgató társasághoz, a klikkesedés minden negatív jelentésárnyalatával: „Ezek a' fiatal emberek elhitték magokat erejekben 's tanúltságokban, 's eggy clubba állottak, 's össze akarának tiporni mindent, a' mi az ő értelmekre nem tér. […] Czimboráskodás, undok fertelmes czimboráskodás az ő dolgok."[179] Egyik leghűbb bizalmasának, Kis Jánosnak írt, 1831. májusi kifakadása előtt a következőképpen szól az „aurorás" Zádorhoz: „Nem jó dolog arra szoktatni magunkat, hogy a' jókat is kicsinyeknek nézzük, mert az oda visz, hogy egyedűl magunkat és társainkat nézzük valamiknek. 'S ki felel arról, hogy az a' tiszteletet érdemlő kis kör, melly most maga akar lenni minden mindenben, örökre fog tartani?"[180]

Zádor a hozzá intézett levelet Toldynak és Bajzának is megmutatja, s mindketten elhatározzák, hogy válaszolnak Kazinczynak, az előbbi a *Kritikai Lapok*ban, utóbbi pedig vagy személyesen (Kazinczy ekkor éppen Pesten van az Akadémia alakuló ülései miatt), vagy levélben. Bajza válaszol is március 11-én, miután több ízben hiába keresi Kazinczyt pesti lakásán:[181] „Mellyik az a' tiszteletre méltó *kis kör*, mellyet a' Tekintetes Úr említ, 's melly maga akar minden lenni mindenben, én nem tudom. […] Egy másik kör, mellyet a' Tekintetes Úr ismer, ezt a' kis kört egykét év előtt *club*nak nevezgette […] az úgy nevezett kis kört – melly nincs,

[178] *Uo*; KazLev. XII, 561. (Kölcseynek, 1815. jún. 2.); KazLev. XVII, 363. (Horvát Istvánnak, 1821. jan. 18.); KazLev. XXI, 324–325. (Szalay Lászlónak, 1830. jún. 29.) Vö. Kölcsey szóhasználatával: „'S minekutána olly időben élünk, hogy a' legszelidebb kritika is, tisztátalan kútfőből, czimboraságbol származottnak nézethetik: miért bántsuk azt, kit különben bántani nem is akarunk? miért hagyjuk magunkat czimborának tekinteni, kik különben azon névtöl irtózunk?" KÖLCSEY 2011, 68. (Szemere Pálnak, 1832. augusztus 3.)

[179] KazLev. XXI, 537–538. (Kis Jánosnak, 1831. máj. 4.)

[180] *Uo.*, 473. (1831. márc. 8.)

[181] BLEYER 1896, 790. Jó kérdés lehet, hogy Bleyer honnan tud minderről.

csak egy másik kör által gondoltatik lenni".[182] Láthatóan olyan érdekszövetségek feszülnek itt egymásnak, melyek nincsenek, de azért mégis vannak, s ezt mindketten nagyon jól tudják. Kazinczy pár nappal később a szép társalkodás tónusának jegyében ad végüzenetet: „Látom én hogy én az Urat úgy nem fogom az én gondolkozásomra vonhatni mint az Úr engem a' magáéra nem […]. A' kis kör nekem mind egészben, mind tagjaiban, tiszteletes marad, mint eddig volt az; 's még tiszteletesebb, ha jók és gonoszok 's barát és nem barát közt lesz külömbség."[183]

Az Aurora-kör forráskritikai lehetőségeinek végpontjait jelentik ezek a replikák a Kazinczy-levelezésben. A széphalmi mester – e „lángoló fejű magyarok"[184] cimborája ellenére – mintha utoljára szerelmet vallana, mondhatnánk. Vagy éppen azt, hogy hideg fölényében mindig is gyilkosan elegáns tudott maradni. Hiszen csak saját Kazinczy-keretezésünk, korismeretünk sémái nyomán artikulált hipotéziseink lehetnek arról, mekkora e levelek őszinteségének, hitelességének valószínűségi faktora, diszkurzív helyi értéke.

2.1.9. A nyelv beszéde és a képek beszéde

A Kisfaludy-kultusz megképződése tulajdonképpen már annak életében megindul. Gyulai rögzíti a történetet Kisfaludy és Virág Benedek egyik állítólagos találkozásáról, melynek végén, a távozó ifjút nézegetve az öreg mester így sóhajt fel: „Milyen szép magas ember ez a Kisfaludy, egész heros".[185] Hívei azonban nemcsak a *habitus corporis* attribúciója miatt nézik félistennek Kisfaludyt. Bajza és Toldy számtalanszor nevezik „Károlyuknak", a Dávidházi Péter nagymonográfiája óta oly fontos – és kisajátító – birtokos személyraggal.[186] A Kisfaludy-hagyaték gondnoka, Fáy András a

[182] KazLev. XXI, 488–489.
[183] *Uo.*, 493.
[184] *Uo.*, 507. (Pyrker Lászlónak, 1831. márc. 30.)
[185] GYULAI 1890, 89.
[186] „Irt e Barátom Uram Károlyom' számára valamit az Aurórába?" (Kölcsey 2007, 202. [1827. júl 1.]); „Harminczhárom ballada a Kisfaludy-társaság jutalmára. Az én Károlyom él, hatásában kétszeresen." TOLDY 1879, 115. [1839. jan. 21.]

neki megítélt 250 forintot jótékony célra fordítja, még „emléktárgyat" sem fogad el, a sokat emlegetett cserép tintatartót pedig több tárggyal együtt az árverésen veszi meg a hagyatékból.[187] Ereklyék (saját szantálfa tolltartóban őrzött kézfejcsont!) és dicsőítő jelzők övezik Kisfaludy örökségét, s persze a Kisfaludy Társaság intézményesült emlékezete, melyek által még Vörösmarty temetése is kicsit róla szól.[188] A források azonban „Károlyunkhoz" való alternatív hozzáállásokról is tanúskodnak, nagyban árnyalva a szép összképet.

Toldy már 1825-ben elmondja véleményét Bajzának Kisfaludyról, meglehetősen kimerítően: „[T]udod neki akaratja mellett nincsen-meg azon energiája is, melly az akarat mellé szükséges. […] Ö megbocsáthatatlanúl vétkezik hazánk ellen, mert ha legjobb elméink nyúgszanak, ideje hogy sajátságunknak önnönségünknek vált mondjunk. Én erre nézve olly igen haragszom rá, hogy még álnevesen igen érzékenyűl meg fogom támadni. Egész nap ül és fest, tíz képhez egyszerre fog, egyet sem végez el tökélletesen. A hiba természetesen abban fekszik, hogy nem nyert solidus mívelődést […]. Ő azért még sem olvas semmit sem: és mernék fogadni, hogy a mit ő olvas, egy esztendőben nem tesz 12 nyomtatott ívet. Hiszen az Aurórát sem olvassa-el egészen. Ez majd nem hihetetlen. […] De felhagyok evvel, mert ez a dolog igen elkedvetlenít, s annyira elkedvetlenített már, hogy szeretetem iránta igen igen fogy. Nincs is most viseletében semmi a mi hozzá vonzana, az az átkozott örök festés minden barátjai iránt elhidegíti. Én csak ritkán járok hozzá."[189]

Toldy ekkor láthatóan dühös Kisfaludyra, ám amit mond, nem pillanatnyi értékítélet eredménye. Mindenesetre összes további vonatkozó nyilatkozatát árnyalja az, ami itt elhangzik. Azt, hogy őszinteséget problematikus feltételezni az Aurora-kör felfelé irá-

[187] KISFALUDY 1905, 30. Kazinczy, Fáy és Helmeczy is vásárolt Kisfaludy hagyatékából, Kazinczy viszont érdekes módon csak ruhadarabokat. Vö. KölcsLev. II, 753. jegyzet.

[188] „Temetése nov. 21-én ment véghez, Kisfaludy Károly halála napján és órájában, délután három órakor." GYULAI 1890, 305.

[189] OLTVÁNYI 1969, 265–266. (1825. nov. 20.) Vö. *uo.*, 269. (Toldy, 1825. dec. 14.)

nyuló diskurzusaiban, Bajza-levelek is igazolják.[190] Waldapfel a beszédrendeknek ezt a rejtett dimenzióját egészen kiterjeszti: „a fiatalok egymás közt még Kisfaludy műveletlenségét is suttogták".[191] A Toldy-féle emlékbeszéd Kisfaludyja és a levelek Kisfaludyja a nyitott ünnepi retorézisek és a zárt magándiskurálás eltérő világaiban tehát markánsan különválik, de persze a szakmai utóélet nyertesei a publikumnak szánt verziók lesznek.

Az *Aurora* legbensőbb köreihez tartozó elválaszthatatlan Castor és Pollux[192] olykor egymásnak is oda-odaszól,[193] a két ifjú barát az intimitás biztonságos terében ugyanakkor nem csupán az *Aurora* szerkesztőjéről fejti ki véleményét. Miként Kisfaludy azt mondja Szemeréről 1828-ban annak háta mögött, hogy „igaz kurvája a Literátoroknak",[194] úgy sokszor ők sem válogatnak hosszasabban stílusregisztereket a különböző beszédtémákban,[195] sőt néha egészen kíméletlenül fogalmaznak.[196] Mentegetni persze ugyanúgy lehetne a fiatalos hevületet, mint elítélni, ez azonban olyasféle pszichologizáláshoz, rosszabb esetben moralizáláshoz vezetne, amelybe a legjobb elemzések is belecsúsznak olykor, de amelyre nincs szakmai-emberi felhatalmazásunk, s bizonnyal nincs elég korszituatív rálátásunk. Ehelyett azt érdemes hangsú-

[190] „Én Kisfaludynak írtam az Auróráról, mert kivánta. Hogy egészen őszintén nem írtam azt te, ki Kisfaludyt ismered, s tudod, hogy rosszalás könnyen elveszi kedvét, érthetéd vala, miért tettem." *Uo.*, 386. (1827. márc. 9.)

[191] WALDAPFEL 1935, 330.

[192] Vö. „Helmeczi bennünk Castor és Polluxnak nevezett-el." OLTVÁNYI 1969, 241. (Toldy, 1825. júl. 22.)

[193] „Minek kellett megmondanod Kisfaludynak, hogy nekem nincs Aurorám?" *Uo.*, 242. (Bajza, 1825. júl. 26.) „Mi bajod? Megkábultál e? Kisf[aludy] gondban van, hogy utolsó levelét, mellyet rám bízott, meg nem kaptad? Menj gyakrabban postára!" *Uo.*, 304. (Toldy, 1826. máj. 2.)

[194] *Uo.*, 449. (Toldy, 1828. dec. 3.)

[195] Például „*Laurát* [friss almanach a piacon] jelenté Kulcsár, de én meg nem érthetem micsoda állat leszen az. Az öreg úr ismét pattog…" *Uo.*, 119. (Bajza, 1824. márc. 8.); „Laurának két darabja van künn; szégyen a M[agyar]. Literaturának. […] Én ugy hiszem hogy semmi se lesz a Laurából soha. Már azt megb…ták, de ezt is olly szerencsétlenűl, hogy elrepesztették nádráját örökre s nem fog többé szaporodni." *Uo.*, 133. (Toldy, 1824. máj. 12.)

[196] „Az Auróra már kijött. Olvastad é, mit ír Kulcsár felőle? […] Már mondhatom, hogy szeretném, s óhajtom is hogy az öreg haljon-meg, ő már nem mi közénk való." *Uo.*, 256–257. (Toldy, 1825. okt. 2.)

lyozni, hogy olykor mintha egyenesen a nyelv beszélne ezekben a korabeli írásokban az ágensek helyett. Amikor Bajza akkurátusan levezeti Toldynak, hogy az összes közeli ismerősük közül egy sincs, aki alkalmas lenne az irodalmi vezérszerepre, ezzel a mondattal zár: „Ezekkel úgy hiszem elő számláltam mind azokat, kik a magyar literaturában valamit érhetnek és így végtére senki sincs egyéb, mint *magad* kiből a társaságnak ki kell állania."[197] S itt (vállalva a dekonstruktív jellegű túlértelmezés ódiumát) mintha valóban önálló életre kelne a nyelv, s a beszélő, szövegét önkéntelenül auto-aposztrofikusra váltva, már önmagához intézné szavait, mert hiszen valamiért nincs ott az egyértelműsítő 'Te', csak a visszaható névmás. Vagyis csak magadra számíthatsz, mondja – valakinek – Bajza. Hasonló instabilizáló nyelvműködés pedig azokban a levélrészletekben is megfigyelhető, amelyekben valamilyen rejtélyes okból megszemélyesül az „Aurora" a névelő elhagyásával, ugyanakkor nem nehéz behelyettesíteni a perszónát: „[Az] Auróra makacs ízlésű"; „ki a' Zsebkönyvbe dolgozik, annak munkáját [az] Auróra nem fogná felvenni".[198] Annyit mindenesetre újra leszögezhetünk, hogy a források nem feltétlenül megbízhatóak, a fennmaradó nyelvi tranzakciók lépten-nyomon „dupla fenekűnek" minősíthetők, az eseményszerűen rekonstruálható csoportdinamikák pedig a hatalmi pozícióharc jeleit mutatják.

Szimbolikus jelentősége van annak a spekulatív állításnak, mely szerint Bajza azért nem lett katona, mert többször leégett a házuk, s elapadt a család pénze.[199] A szakirodalom szereti hangoztatni kérlelhetetlenül kikristályosított elveit, hogy például a literatúra „örök respublika s benne önkény hatalmakat nem gyakorolhat",[200] ám a források mátrixában mintha éppen ő maga

[197] *Uo.*, 477. Bajza, 1829. nov. 15. (Kiemelés tőlem.) A mondat szintén beszédes előzménye: „V[örösmar]ty és K[isfalu]dy egyedül csak a költői körben fognak mindörökké ragyogni, mert egyik sem tanult fej, s még csak idom sincs bennek a tanulásra. Stettner, mint eddig, semmit sem csinált, úgy ezután sem fog semmit sem csinálni; Bártfay, Helmeczy hasonlókép. Kazinczynak Szemerének vége, s ezek különben sem voltak soha effélékre valók, Kölcseyt nem fogod eszközölhetni, hogy Pesten lakjék". *Uo.*

[198] KazLev. XVIII, 400. (Döbrenteinek, 1823. szept. 5.); KazLev. XVII, 578–579. (Igaz Sámuel, 1821. dec. 21. Kiemelések tőlem.)

[199] BADICS 1900, 12.

[200] TÓTH 1959, 13. Erről az Aurora-pört tárgyaló fejezetben még bőven lesz szó.

volna az önkény. Az ellenfeleket majmoknak nevezni szimpla nyelvi alázás, de ennél azért nagyobb a tét: a két jóbarát metaforakészletét tekintve ugyanis itt sincs szó másról, mint „háborúról". Bajza nagyon jól tudja – hangsúlyozza a kutató –, hogy itt iskolák, frontok állnak egymással szemben:[201] „Ezek az egynehány öreg urak kik az idő szellemével előmenni restellenek nem sokára lassanként kidőlnek, és akkor triumph"[202] – hangzik az ismert lelkesedés 1824-ben. „Az uj iskolának kell diadalmaskodni, vagy elveszünk. dixi" – kontráz Toldy két évvel később.[203] Az, hogy ez sikerül nekik olyannyira, hogy a csaták nyomán saját közéleti maszkjukat (*proszópon*) is eredményesen felöltik,[204] az újabb kutatások meggyőző eredménye. T. Erdélyi Ilona mondja ki először határozottan, hogy Toldy és Bajza az irodalmi vezérpozíciók megszerzésére törnek;[205] egyfajta Kazinczy-hagyomány képviseletében, ám többek között éppen Kazinczy személye ellenében.

Szilágyi Márton elemzései szintén meggyőzően mutatják be, hogy a Kisfaludy Társaság tudatosan radikalizálja a fikcionalizálás határátlépéseit önkép-formáló történeteiben, a szöveges összetevőkön túl még a vizuális információhordozókra is nagy gondot fordítva. Ennek szellemében áll egy korabeli metszeten Kisfaludy halottas ágya mellett az új triász (Bajza, Toldy és Vörösmarty) akképpen, ahogyan a valóságban soha nem állhatott,[206] s ezáltal

[201] *Uo.*, 29.

[202] OLTVÁNYI 1969, 103. (Bajza, 1824. febr. 5.)

[203] *Uo.*, 277. (1826. jan. 21.)

[204] Hogy az úgynevezett *public image*, illetve a tudatos közvéleményformálás manipulatív eljárásai mennyire fontosak Bajza számára, előkerül a régebbi Bajza-kommentárokban is: „Vitáinak alapállása a kérdéseknek a közvélemény oldaláról való megfogása, beállítása és így közüggyé tétele, vitáinak szerves módszere az »opinio publica« szüntelen tanúul hívása. […] Tudatosan kereste a legnagyobb nyilvánosságot." TÓTH 1959, 26.

[205] T. ERDÉLYI 1996, 630–648. Vö. „Összetartozásuk – talán véletlen, talán tudatos – külső jelére az akkor már világlátott kvietált katonatiszt, Jósika Miklós hívja fel a figyelmet, amikor beszámol arról, hogy a Váci utcában »…egyszerre csak három király vörös nyakra valós férfiú jött szemközt.« Ismerősétől kérdezve megtudta, hogy »…hiszen ez a híres triumvirátus.« [Toldy, Bajza és Vörösmarty]." *Uo.*, 646.

[206] SZILÁGYI 2015b, 64. Beöthy Zsolt elnöki megnyitóbeszédének tanúsága szerint még azt is tudja, hogy Kisfaludy utolsó szava Toldyhoz, Bajzához, Vörösmartyhoz és Zádorhoz, a „szép négyes"-hez – itt éppen négyen vannak a triász helyett – a következő: „honvéd". Vö. BEÖTHY 1918–1920, 9.

jelenülhet meg az 1828-as pesti Kazinczy-látogatás békés fejedelmi hatalomátruházásként Orlai Petrich Soma híressé vált festményén.[207] A képen a Kazinczy és Kisfaludy között álló Toldy Ferenc az, aki nem minden áldó papi gesztus nélkül[208] rámutat a kézfogásban összezáruló két kézre. A széphalmi mesterre mosolyog, de másik karjával (már) Kisfaludyba kapaszkodik. Az irodalomtörténet szerves folytonosságát sugalló, tehát irodalomtörténeti korszakinterpretációt felkínáló, egyben nemzedéki önértelmezést is hordozó, színpadias 1828-as pesti látogatás e nyelvi és képi tematikájából, jelentőségéből ugyanakkor gyakorlatilag semmi nincs meg a Kazinczy-szöveguniverzum kontrollforrásaiban.[209]

2.1.10. Nincs megnyugvás

Az Aurora-kör további személyközi viszonyai a források tükrében szintén rendkívül kuszák és zavarbaejtők. Bár Toldy Szemere Pál kapcsán például azt írja, hogy „él még, a dicső kör egyik legérdemesb és utolsó lovagja”,[210] tudható, hogy Kisfaludyval

[207] SZILÁGYI 2010. Vö. HÁSZ-FEHÉR 2000, 144. Mindennek egyik fontos szöveges másikja például a *Kisfaludy Károly élete* c. munka. Vö. „[Kisfaludy Károly] alapítá-meg 's hozá életbe, divatba azon iskolát, mellynek első szerzőjét Kazinczyban tiszteli a' haza[.]” TOLDY 1832, 34.

[208] A szakrális párhuzamok egyébként sem állnak távol Toldytól; *Hogy mit akartam teljes életemben* című, Horváth Mihály felkérésére írt memoárjában ez olvasható: „Így az, ki irodalmunk szeretetét keblébe mint szent vallást befogadta, csak társai szeretetéből, s a kis táborban már tekintélyekké és vezérekké lett jelesek buzdításából merített erőt és örömet. […] Mint az első keresztyének rejtekeikben, úgy a magyar írók a »profanum vulgust« kizáró összejöveteleikben bátorították egymást, erősítették egymást azon büszke önérzetben, hogy végre is ők fogják a nemzetet életben tartani addig, míg megjő annak politikai föltámadása[.]” TOLDY 1879, 387–388.

[209] Az önéletírások vonatkozó szöveghelyei: „[Február] 19. Szemerének születési napja, mint feleségemé. Bártfayné adá Szemerének a' vacsorát. Itt látom először Kisfaludy Károlyt, itt először Bajzát. – Helmeczi is ott. És Speck Lajos. […] 20. Kisfaludy Károlyhoz, Gróf Dezsőffy Józsefhez, ki az Országos Kiküldöttség miatt itt múlat. Prokátoromhoz Zsiday Sándor Úrhoz.” KAZINCZY 2009a, 330. (*Napló. 182–1831. Pesti Útam. 1828.*) Ennek hatásos (és kultikus) ellenpontja például Csahihen narrációja az illető pesti találkozásról. Vö. CSAHIHEN 1931–1933, 111.

[210] TOLDY Ferenc, *Szemere Pál* = TOLDY 1985, 129.

sosem volt felhőtlen a viszonya – ahogy még saját közelebbi szövetségeseivel sem[211] –, 1829-es, kéziratban fennmaradt levelében pedig Kisfaludy egyenesen ellenfelei között tartja számon.[212] Toldy az *Élet és Literatúra* megindításának idején meglehetős elragadtatással fedezi fel magának újra Szemerét,[213] Bajza ugyanakkor mindvégig (féltékenyen) távolságtartó marad, csakúgy, mint Ferenczy János Horvát István és Kazinczy egymásra-

[211] Bár az *Aspasia* – miképp a Kisfaludy-párti Kállay fogalmaz – Szemere Pál „bizgatására" indult meg (KÁLLAY 1927c, 320.), az mégis így ír szerkesztőjével kapcsolatban: „Kovacsóczy megigérte, hogy kivülem és nélkülem nem redigáland; ellenkezőt tett. Aspasiát a maga bolondságaival öntötte el, más nevek alatt. Mit tehettem? Leszidtam jól." SZEMERE 1890, 221.; „Semmit inkább, mint Uraniát, Nefelejcset." *Uo.*, 254. A megvalósuló Aspasiával szemben, Kovacsóczy mentorálásával együtt, Kazinczynak is komoly kifogásai vannak: „valóságos őrjöngés, a' mit csinálnak". KazLev. XIX, 180. (Guzmics Izidornak, 1824. aug. 27.) Vö. még: *uo.*, 185. (Kiss Sámuelnek, 1824. aug. 29.)

[212] „Kazinczy még itt van, amint hallom, Szemere, Fay, Vitkovics, Thewrewk erősen összetartanak es clubbot üznek, látyak e kivetkezések? igen kétlem, mert önállás, erő, és lelemény egyikben sincs – 's mindenik inkább fél hogy sem tiszta homlokkal a küzdhelyre lépne. Különben semmit sem hallok. Mi engemet illet, én nyugott vagyok, se nem kerülöm, se nem keresem őket, se nem ingerlem, de nem is rettegem őket, kardom mindig huzófélben áll, és ha rá kel a dolog főbb éllel birkózom." Kisfaludy Károly Bitnitz Lajosnak, Pest, 1829. március 10., OSZK Kt, Levelestár. Közli: BOLDOG-BERNÁD 2016a, 45. jegyzet. Boldog-Bernád tanulmányának végén erre jut: „A források alapján kirajzolódó kapcsolat Szemere Pál és Kisfaludy Károly között meglehetősen bonyolult, s alapvető eltéréseket mutat a szakirodalom bevett sémáihoz képest. […] Kisfaludy viszonya Szemerével állandó változásban volt az idők során." *Uo.*

[213] Az *Élet és Literatúra* kapcsán, mely hasonlít Toldy Hermész-tervéhez: „Kölcsei! Szemere! Stettner! Vörösmarty! […] Károlyunk persze nincs e körbe csatolva. De én mindnyájoknál vagyok »mindég« szűntelen. Csak te hibázol még e körből, s a te helyedet semmi ki nem pótolhatja. […] Szemere kimondá hogy szeret. […] Ez az első, valóságosan egy-értelmű, egy-érzelmű s hasonló eszközökkel egy czél felé törekedő társaság." OLTVÁNYI 1969, 320. (1826. jún. 22.); „Szemere gyönyörű ember! s én forrón szeretem s nagyra tisztelem. Ezt most először hallod tőlem, mert csak most hiszem végre, hogy ismerem. […] Volt idő hogy nem tudám mint tudja K[ölcsey] őtet annyira szeretni, s most igen tudom. Nem mondhatom mint örűlök hogy egész szívből közelíthetek hozzá; s mint fájlalom hogy Károlyunk és ő, ámbár ollyan nagyon összevalók, soha nem fognak egymáshoz közelíteni; ebben Károly a vétkes". *Uo.*, 409–410. (1827. máj. 2.)

találásakor.[214] Érdekes módon az aurorások törzsgárdája csak 1830-tól kezd tegeződni egymással,[215] 1838-ban mindazonáltal Szemere is a rituális gesztus részesévé válik: „Bajzaschedel-vörösmartyékkal nem úrszolga és szolgaúr, hanem te-ismerős, te-frigyes vagyok immár. Életem legszebb keresménye!"[216] Ezekben az időkben Kölcseynek azt írja, hogy Bajza, Toldy és Vörösmarty szerinte a literatura „legelsőbbjei".[217] Szemere kapcsolata az *Aurora* „körének" tagjaival tehát olyasféle, mint magával Kisfaludyval: hektikus és időben folyton változó.[218]

De – s az eddigi szakirodalomban is megvoltak már ennek mozaikdarabkái – ilyesféle a reláció a csoport egyik legerősebb emberének számító Toldy esetében is. Kisfaludyról ezt mondja 1828 telén: „[ő] engem is úgy szeret, hogy inkább senkit sem, még H[elmeczy?]-t sem".[219] Toldy nagyon határozottan érzi tehát már ekkorra, hogy erős a csoportpozíciója, s tudható, hogy Vörösmarty fellépésével, illetve az *Aspasia* bukásával – mely versenytárs egyesek szerint ráébreszti Kisfaludyt, hogy csapatot kell építenie, és

[214] „Ne szelesítsétek-el egymást, kérlek; mindennek megvan a maga rende, mellyet felzavarni nem lehet. El vagytok egymás által ragadtatva, s innen a botlás." *Uo.*, 331. (1826. júl. 24.) Ferenczy ehhez hasonlatosan inti óvatosságra Horvátot Kazinczyval kapcsolatban. Azt gondolja, Kazinczynak először megismernie kéne Horvátot, semmint rögtön barátjának nevezni. Vö. SOÓS 1990, 207. (1810. febr. 20.)

[215] DÁVIDHÁZI 2004, 234; BADICS 1900, 56. Toldy olykor nagy elégtétellel él a lehetőséggel levélben Kazinczyval kapcsolatban is; az Igaz Sámuel emlékét ápoló mester által tervezett kiadvány kapcsán kérdezi például: „Hát a Te Anthologiádból, Tek. Úr, mi lesz?" KazLev. XX, 228. (1827. márc. 22.)

[216] KÖLCSEY 1990, 277. (1838. jan. 1.)

[217] SZEMERE 1890, 287.

[218] „Kisfaludy Károly egy parodizalt Osszinaicumot balfaszkodott [bolondoskodott], de az Aurorába Döbrentei miatt félt betenni." KölcsLev. II, 101. (1823. nov. 15.) A szóválasztás nem feltétlenül bántó a korban, de azért nem is teljesen jelzésmentes. „[Kultsár] arra kért, hogy az Aurórát segítsük; de én vállvonítással felelék" – írja az 1820-as évek elején, vö. SZEMERE 1890, 210. Aztán 1827 októberében Kölcseynek: „A pestieket nem szólongatom: egyéberánt is sok borsot törnek orrom alá. Büszkén elégedem meg magammal, – nem a redaktorral tudniillik, hanem az emberrel – valahányszor az Auróristákkal öszve érintésbe jövök." *Uo.*, 233. Szemere később sem sok jót feltételez az aurorásokról: „Bártfaynál fel szokták bontani leveleinket" *Uo.*, 234.

[219] OLTVÁNYI 1969, 453. (Toldy, 1828. dec. 12.)

oda kell fordulnia a fiatalokhoz[220] – az *Aurora* hegemóniája tovább szilárdul, s ő is tisztában van vele, hogy érdemes e körben maradnia. Tartja a kapcsolatot egyfelől Kazinczyval, másfelől Bajzával, tehát több tekintetben kulcspozícióban van.[221] Ugyanakkor, mint az előző lábjegyzetekben olvashattuk, Szemeréékkel szívesen társulna 1826 táján Kisfaludytól függetlenül, akivel kapcsolatban olykor igen éles kirohanásokat tesz. A nyilvános imázsában az idők során a legnagyobb „kisfaludyánerré" váló Toldy kezdetben, párhuzamosan az *Auroráv*al, több lapalapítási elképzelésbe is belefog, vagyis egyáltalán nem gondolja életét függetleníthetetlennek „Károlyától". Már 1822-ben tervez egy kéthavi periodikát *Magyar Minerva* címmel, 1823 őszén az *Árpádia* privilégiumát szeretné átvenni, de egy *Hermész* című folyóirat-elképzelése is van. Az év novemberében Kovacsóczy őt szólítja fel először, hogy együtt adjanak ki egy lapot (ekkor még *Psyché* a címe a majdani *Aspasiá*nak), amit Toldy örömmel fogad, de fél az anyagi kockázattól, ezért csak közreműködését ígéri meg.[222]

Bajza, aki sportot űz egyenességéből,[223] s aki Kisfaludyra való tekintettel erre hivatkozva rendre elutasítja társai kérését, hogy az *Aurora* adott számát recenzeálja, nyíltan is összetűzésbe kerül alkalomadtán Kisfaludyval. 1826 októberében azt sérelmezi, hogy változtatgatják versei szövegét, és sejti, hogy Helmeczy és Toldy áll a háttérben. Kisfaludynál utalgat erre, mire ő azt üzeni, hogy hála istennek maga is tud még almanachot szerkeszteni, mindenféle segédek nélkül. Erre Bajza így ír Toldynak: „Hogy nélkülem tudhat almanachot kiadni, azt tökéletesen hiszem, s nem tudom ki volna balgatag azt kétségbe venni: de hogy nélkületek ellehetne, azt egy kevéssé nehezebben foghatnám hinni. A kifejezés különös figyelemben van előttem; s úgy hiszem hogy emlékezetemben

[220] Vö. WALDAPFEL 1935, 285; HORVÁTH 1955, 134.

[221] „[…] midőn Toldy a Kisfaludy szobájába lépett, hol társait rendesen megtalálta, majd mindig volt zsebében egy-két levél Bajzától". GYULAI 1890, 126–127. Nem lényegtelen adalék, hogy Toldyt maga Kazinczy irányítja az *Aurora* területére, mondván, ne rögtön kötetet adjon ki, hanem előbb nézze meg, milyen verseinek fogadtatása a költői zsebkönyvekben. Vö. WALDAPFEL 1935, 279.

[222] *Uo.*, 283.

[223] Aurora-kritikájára reagálva írja Kölcseynek – már az Aurora szerkesztőjeként –, hogy szereti az egyenes, őszinte, alapos kritikát, amilyen ő maga is. KÖLCSEY 2011, 57. (1832. jún.)

mélyen fenmarad."[224] Bajza tehát nem felejt, hideg következetessége pedig közhelyként él a szakirodalmi köztudatban, ugyanakkor az új triász oszlopos tagjává válik, az *Aurora* szerkesztését pedig egyenesen ő veszi át Kisfaludytól.

Úgy látszik, a rendelkezésre álló források sokkal inkább adnak számot vágyakról és különféle egyéni célokról valló poétikus és átideologizált koncepciókról, mintsem összefüggő viszonyokról és eseménysorokról. A *res ficta et picta* jelenségkörével, a költés és színezés narratív effektusaival[225] történő szembesülés tehát itt is kutatói alapélménynek tekinthető. Mendemondák, retorikai figurák, kimondatlan szándékok és cimborák uralják a valahogyan megközelíthető hajdani életvilágot, és jó eséllyel kezdik ki az eddigi irodalomtörténeti paneleket, sőt tulajdonképpen az egész „Aurora-kör" hagyományos konstrukcióját megkérdőjelezik.[226] Ez a hajdani életvilág ugyanakkor nem jobb vagy rosszabb a mostaninál, sőt tulajdonképpen nagyon is ismerős, otthonos tud lenni. Nem véletlen, hogy az illető csoportdinamikák alakulása teljességgel alátámasztja az általánosító klasszikus elméleteket,[227] melyek szerint a *diadikus* és *triadikus* zártcsoportokat szükségszerűen váltja fel a létszám növekedésével a *csillag-alakzat*, mely már egy vezért (vagy működési szabályzatot) feltételez, aki/ami ezentúl alapjaiban határozza meg a csoportfejleményeket. Kisfaludy Károly a vezető alternatíváját teljesíti be, neve márkává válik – lásd az „Aurora" névelő nélküli használatát –, ugyanakkor időben folyton változó és rizomatikus[228] vezetett csoportja ettől még nem változik jólformált, vagy, ha úgy tetszik, „proto-akadémiai" irodalmi intézménnyé.[229]

[224] OLTVÁNYI 1969, 348. (1826. okt. 29.)

[225] Bővebben: DÁVIDHÁZI 2004, 33–34.

[226] Kalla Zsuzsa akkor jut legközelebb mindehhez, amikor nagy kérdésként teszi fel, hogy „Bártfay »valódi« szalont működtetett-e, vagyis otthona része volt-e az irodalmi intézményrendszerek alakulóban lévő hálózatának, vagy inkább egy laza, főként Kisfaludy Károly és az Auróra körül csoportosuló baráti társaságként definiálható". KALLA 2010, 511.

[227] Például MÉREI 2006.

[228] A koalíció külső tagja, Kölcsey Ferenc például külön bejáratú társas hierarchiát állít fel: Szemerét 'csókolja', Bártfayt 'öleli', Kisfaludyt és Toldyt pedig (csupán) 'köszönti' egyik levelében. Vö. KÖLCSEY 2007, 222. (1827. szept. 17.)

[229] Vö. Labádi Gergely fontos distinkciójával: „az irodalmi intézmény fogalmát el kell különíteni azoktól az írói csoportoktól, amelyekben – némiképp leegysze-

Ugyanakkor fontos, hogy hangsúlyozzuk e témában a mindenkori csoportképződés informális kezdőfázisát. A pozíciókereső „gomolygás" ugyanis a már emlegetett tankönyvi szintű teóriák szerint elengedhetetlen feltétele minden jól működő közösség formalizálódásának és további életképességének. Ez a sajátos *társas informalitás* pedig ott van a Kultsár-, Vitkovics- és Bártfayházakban, barátságok vagy éppen szövetkező cimborák alakjában, több évtizedes érvénnyel.[230]

2.1.11. Mint a füst

„Az Aurora, minden esetre szép jelenés volt; 's ha volt is bene valami, a' mit mi ketten ártalmasnak hittünk, de csak ugyan nagy hatáskörrel bírt mind az olvasók, mind az írók között"[231] – mereng Kölcsey Szemerének, Kisfaludy halálakor. Az *Aurorá*t a recepciótörténet jóval kevesebb merengés nélkül írja le „szép jelenésként", az azt fenntartó Aurora-kört pedig koherens és erős, irodalomtörténeti jelentőségű társaságként. A fennmaradó források játékterében azonban úgy tűnik: esetlegesebb, képlékenyebb, változékonyabb ez a csoport annál, mint ahogy Toldynak a hazafias vallásossággal, a szószólói feladatértelmezéssel, a nemzetképviseleti beszédmóddal vagy éppen a deformált eposzi eszköztárral machináló szövegei óta látni engedik a szakmai kommentárok.[232]

---

rűsítve – a csoport léte elválaszthatatlan egy-egy meghatározó jelentőségű személytől". LABÁDI 2005, 504–505. A legújabb tipológia tükrében az „Aurora-kör" az úgynevezett személyhez kötött intézmény mintapéldája. Vö. HITES 2015, 674.

230 E ponton érdemes emlékeztetni arra, hogy Horváth János a Kisfaludy-közösséget az informális „íróbarátok" terminusával írja le, nem egyfajta formális intézménytörténeti, irodalomszervezői kontextusban. (Vö. HORVÁTH 1955) Hogy aztán a barátság itt mennyire volt barátság, az azért kérdésessé tehető.

231 KÖLCSEY 2007, 310. (1830. december 14.)

232 A megidézett Toldy-aspektusokhoz l.: DÁVIDHÁZI 2004. A fenti megállapítás ugyanakkor nem jelenti azt, hogy ne lennének tarthatók az efféle állítások: „az Aurora-kör uralkodik az akadémiában, ők intézik a választásokat, tűzik ki a pályakérdéseket, döntik el a jutalmakat". GYULAI 1890, 191. Csakhogy az „Aurora-kör" itt két-három embert jelenthet csupán, vagyis igen képlékeny a jelölő és a jelölt kapcsolata.

Lőkös István úgy véli, Toldy írásainak „adatbősége, előadásmódjának közvetlensége és főleg személyessége, nemegyszer vallomásos jellege, filológiai okfejtései, sok esetben ma is helytálló értékítélete egyaránt az újrafölfedezésre biztat”.[233] Ez biztos, ám kizárólag kellő iróniával és odafigyeléssel. Ugyanakkor, miként Szilágyi Márton figyelmeztet, ahhoz kétségtelenül elegendőek az utólag tudatosan módosított információalakzatok, hogy az eredeti formájában hozzáférhetetlen eseményeket az úgynevezett „lehetséges történelem” kifejeződéseiként értelmezve eljuthassunk annak megértéséhez, miképpen válhattak ezek az egykorúan különösebb figyelemre nem méltatott helyzetek – mint például az 1828-as „nagy” pesti találkozó – „utólag szimbolikusnak beállított határhelyzetek megjelenítőivé”.[234]

Toldy a szónoklattani *quid affectet quisque*, vagyis a külvilágnak alkotott „költői” önarckép megformálásának mestere, aki azonban nemcsak saját, illetve nemcsak Kazinczy karakterét építi fel az utókor számára igen tudatosan, hanem Kisfaludyét is.[235] Ezzel mintegy felcseréli egyúttal személyes viszonylatukat is, hasonlatosan ahhoz a Vahot Imréhez, aki (felettébb öntudatosan) így ír Petőfiről: „az én jól megválasztott s magasabb célból felkarolt első hegedősöm”.[236] Ezáltal áll elő egy sohasem volt „Aurora-vezér”, egy sohasem volt „Aurora-törzskarral”. S ez nemcsak azért van így, mert – mint azt a szakirodalom azért összességében szépen kirajzolja – Kisfaludy nem volt módszeres gondolkodó, módszeres alkotó, módszeres szerkesztő és „módszeres” barát,[237] hanem mert jórészt mindebből adódóan nem maradtak fenn olyan általa írt releváns szövegek, amelyek Toldy írásaival (és képeivel) szemben

[233] TOLDY 1985, 12.

[234] SZILÁGYI 2001, 13–14.

[235] Ehhez az eddigieken túl vö. még: FRIED 2005, 9–20.

[236] VAHOT 1881, 199.

[237] Az eddigieken túl vö. még például: „Kisfaludy sarkalta barátait, hogy az Aurórába kisebb műveik legjavát adják. De midőn a szerkesztési idő közeledett, senki sem volt készen, maga a szerkesztő legkevésbbé, ki örömestebb festett, olvasott vagy nagyobb műveinek terveibe mélyedt, mintsem zsebkönyve számára kisebb műveket dolgozzék. Ekkor aztán összeszedte magát az egész kör s megírta a mi eddig csak eszmében élt lelkében vagy töredékben hevert íróasztalán.” GYULAI 1890, 120.

kontrollforrásul szolgálhatnának.[238] Kisfaludy kiadott műveinek utóélete is ezt a bizonyos Toldy-hagyományt követi, illetve jórészt szóbeli vagy mára visszakövethetetlen írásos beszámolókon alapul[239] – a kommunikatív emékezet pedig sokféleképpen alakulhat kulturálissá.[240]

Vitatható, hogy Kisfaludy saját (és Széchenyit is megelőző) fontos felismerése lett volna, miszerint a kulturális élet központjának Pest-Budát kell megtenni, és az irodalomszervezés terén is érdemesebb áttérni a levelezésről a személyes kapcsolattartásra,[241] hiszen minden médiatörténeti és infrastrukturális átalakulás ebbe az irányba mutat már ekkor. Az azonban kétségtelen, hogy legtöbbször csupán tendenciákat figyelhetünk meg, kikkel tartott kapcsolatot, kikkel volt jóban, hogyan érvényesült a kulturális és a „szalonéletben", s hogy mindehhez nagyon kevés pontos és hiteles információ áll rendelkezésünkre.[242]

„Kisfaludy mindig is nyugtalan vala mint a füst"[243] – sóhajt fel Bártfay, szintén a vezér halálakor. Ez a *füst* szókép pedig esetünkben akár forráskritikai alapmetafora is lehetne, ahogy a füst kategóriája az a jelen fejezetben többször alkalmazott hermeneutikai attribúció is, melynek narratológiai (jelentés)tulajdonításaiban 'sóhajt', 'indulatoskodik', 'révedez', 'lelkesedik' vagy éppen 'mereng' valaki egy-egy idézett kétszáz éves forrásszövegben.

[238] A jól megszokott kultikus regiszterbe bújtatott Csahihen-féle jellemzés egyszerre ad számot arról, milyen rossz is az, hogy Kisfaludy oly keveset írt, s egyszerre alapul saját maga is szóbeli információkon: „Kisfaludy Károly sebesbeszédű ember volt, de kitűnően értett a tréfához s a humorhoz. Vitákban is megállta a helyét, győzelmesen »gondolatgazdag« volt mindig. […] Az eszmecserélő zsongáson Kisfaludy Károly szavai uralkodtak; ő volt az indulatok megfékezője, a meggyőződések megteremtője s az irányok kijelölője is. Sajnos! gondolataiból csak töredékek, forgácsok maradtak fenn." CSAHIHEN 1931–1933, 118–119.

[239] Jól láthatjuk ezt például Bánóczi kiadásában, aki a Toldy-féle elrendezést veszi át, majd mindössze megjegyzéseket fűz hozzá. Bánóczi azt állítja, hogy a Kisfaludy Társaság megbízása nyomán még sok élő, kortárs szereplő személyes vagy írásbeli beszámolóját is alapul vette. Vö. UJVÁRY 2012.

[240] Toldy sajátos módon épp egy „forró" [informális] időszak ünneplő feldolgozása által kívánja egyszersmind „lehűteni" annak emlékezetét. Vö. ASSMANN 2004, 68–70.

[241] Vö. UJVÁRY 2012, 41.

[242] *Uo.*

[243] KÖLCSEY 2007, 300. (1830. okt. 21.)

2.2. Az Aurora keletkezése és az Aurora-pör

2.2.1. Modern gőg

A szubjektum nem létezik előzetesen többek között azelőtt sem, mielőtt a „gazdaság valóságával" interakcióba lépne.[244] „A szép tapasztalata [mondja Pierre Bourdieu] olyan antropológiai lehetőség, amelynek gazdasági és társadalmi létfeltételei vannak."[245] Az efféle axiómákra nyitott vizsgálódást azok a történetileg konkrétabb összefüggések ösztönzik, melyek szerint a „romantika" korában előállt egy olyasféle szétválasztás, amely az esztétikai tárgy nem-anyagi hasznosságának elve alapján szembeállította a művészetet és a kereskedelmet, a „teremtést" és a „termelést". Az a romantikus zseni mítoszához hasonlatos, manipulált „meggyőződés", miszerint a művészi alkotást nem befolyásolhatja gyakorlati sürgetés vagy gazdasági-gazdaságossági megfontolás, illetve a műalkotás létmódjából fakadóan ellenáll annak, hogy árucikké váljék.[246] Ezek tükrében kereskedelmi tárgyként lehet ugyan egy műnek „csereértéke", de irodalmi rangját belső kiválóságából fakadó „használati értéke" adja. Mindez pedig azonosítható a művészet áru jellegére vonatkozó tapasztalat korabeli elfojtásaként: a romantikus gyökerű piacellenesség pontosan a művészet piacosodására adott ideológiai válasz. A (főúri) mecénás befolyásától való megszabadulást lehet ugyan a művészi szabadság diadalaként ünnepelni, de az irodalmi alkotás éppen ezzel együtt szolgáltatódik ki a formálódó piac kegyetlenebb és személytelenebb játékszabályainak.[247]

Az autonóm kultúrának mint a gazdaságtól, politikától és társadalomtól elkülönülő, saját értékrenddel és normákkal rendelkező világnak az eszméje a „romantikától kezdve" meghatározó, másfelől viszont az irodalom egyik legfontosabb modernizációs

[244] HITES 2011a, 470.
[245] *Uo.*, 489.
[246] *Uo.*
[247] *Uo.*, 492. Vö. a még több kulcsponton visszatérő luhmanni rendszerelmélet egyik alaptételével, miszerint a rendszerek függetlenné válásának ára környezeteiktől való függőségük növekedése: LUHMANN 2006, 111.

fejleménye éppen az áruvá válása, „piacosodása”.[248] Ha az irodalom el kíván szakadni az ideológiai vagy kliensi kötelezettségektől – ahogy utóbbit az *Aurora* Kisfaludyja látványos gesztussal meg is teszi[249] –, akkor a kulturális piacokon kívül amúgy sincsen más nyilvános társadalmi tere, ahol egyáltalán megjelenhetne, ha „termékét” a fogyasztási szokások körébe tartozó dologként kívánja forgalmazni. Az *Aurora* e téren egy sokatmondó ellentmondásban működik: Kisfaludy egyrészt kifejezetten a „jó üzlet” reményében lát hozzá az évkönyv tervezéséhez, öntudata pedig a „modern, piacról élni akaró” szerkesztőé,[250] másrészt számos allűrjében visszaköszön a „modern” művész kimódolt felsőbbrendűségtudata a piaccal szemben (is), mely a fentebb vázolt jelleggel lenézi a „csereérték”, a „gyakorlati sürgetés”, a „termelés” kényszereit, mely (szerinte) őt nem uralja.[251] A pénz, az érték, a gazdasági presztízs összefüggései az Aurora-pör kontextusában vizsgálhatók leginkább, aminek az újraolvasása kapcsán az *Aurora* születésének hagyományos „metanarratíváját” is kellően árnyalhatjuk.

2.2.2. Az Aurora-pör emlékezete(i)

Az úgynevezett Aurora-pör Kisfaludy Károly 1830-as halála után az *Aurora* utódlása kapcsán bontakozott ki, s érte el tetőpontját 1834-ben. Az 1831-es évre szóló szépirodalmi évkönyv az addigi szerkesztő, Kisfaludy Károly neve alatt jelent meg, tulajdonképpen „posztumusz” jelleggel. Ezt követően Bajza József adja ki az 1832-es és 1833-as *Auroráť* a Trattner-Károlyi nyomdánál, az

[248] HITES 2015, 664.

[249] Vö. „Midőn Esterházy herczeg az általa beküldött velin példányért ötven forintot küldet neki, fölháborodva írja a herczeg könyvtárnokának, Gaalnak: a könyv csak húsz forint; a többi koldusnak való ajándék.” BÁNÓCZI 1883, 33.

[250] SZAJBÉLY 2007, 51. Vö. a Gaal Györgyhöz írt levéllel, a készülődés időszakából: „Ez a terv mind kettőnknek rendkívüli hasznot hajthat.” Idézi Bánóczi József: BÁNÓCZI 1883, 13.

[251] Az *Aurorát* gyakorlatilag már 1830-tól szerkesztő Bajza József például vehemensen kéri ki magának, hogy „pénzszerető” vagy „haszonleső” lenne. Vö. BAJZA József, *Mellyik a’ valódi Aurora, törvény és józan ész előtt? Feleletűl Horvát Istvánnak* [Kritikai Lapok, 1834/V.] = SZALAI 1981, 215.

1834. évre szóló kötetet azonban átviszi ifjabb Kilián Györgyhöz, mire Trattner-Károlyi István Szemere Pált kéri fel a szerkesztésre, aki szintén kiad arra az évre egy *Aurorát*. Ez a következő évben megismétlődik, ugyanazokkal a szerkesztőkkel és kiadókkal, miközben az ellenérdekelt felek kölcsönösen igényt tartanak az „igazi" *Aurora* feletti tulajdonjogra, s álláspontjaiknak polemikus közleményekben adnak helyet.

A legutóbbi időkig domináns narratíva szerint Szemere Pál Horvát Istvánnal összefogva próbálja „megbénítani" Kisfaludy Károly örökségének Bajza általi, méltó folytatását. Ám Bajza felveszi az „odadobott kesztyűt", és „félelmetes debatterként", mesteri dialektikájával „tönkreveri" ellenfelét, méghozzá a jog és a nemesi gondolkodás „féltett birodalmában".[252] Szemere Pál eleve az „elvetélt tehetség irígységével" szemléli Bajza sikereit, kritikai erejét, becsvágya pedig a Kisfaludy halálával megüresedett irodalmi vezérség felé ösztökéli. „Elvakultságában" arra határozza el magát, hogy „ellen-Aurorát" ad ki. Bajza, aki egyszerre szerkeszti az *Aurorát* és a *Kritikai Lapok*at[253], ezután síkraszáll az írói szabadságjogok védelmében, s támadást indít a „pseudo-Aurora" ellen. Bajza elhatározza tehát, hogy „móresre tanítja", s „kioktatja" a kiadót és szövetségeseit az írói alkotás tiszteletéről. A pör Bajza „fényes erkölcsi diadalával" végződik.[254] Bajza ugyanakkor a pénz hatalmával is szembeszáll, hiszen az Aurora-pör kiváltó oka tulajdonképpen anyagi természetű: „összeütközés a csak nyereségre figyelő, lelkiismeretlen, papíron, köttetésen, metszeteken nyerészkedő kiadó s az irodalom és közönség igényeit védelmező szerkesztő között."[255]

Ahogyan a „ragyogóan érvelő, metsző logikájú"[256] Bajza a pár évvel korábban lejátszódó Conversations–Lexikoni pörben az „írói köztársaság" demokratizmusát védte, éppúgy védi meg harcát az „írói toll függetlenségéért" az Aurora-pörben.[257] A *Kritikai Lapok*

[252] FENYŐ István, *Pör Horvát Istvánnal* = SZABOLCSI 1979.
[253] „[Amely] megtöri irodalmunkban minden irodalmon kívüli tekintély, rang vagy éppen előjog feudális hagyományát." FENYŐ 1976, 11.
[254] FENYŐ 1955, 100–101.
[255] TÓTH 1959, 25.
[256] FENYŐ 1976, 371.
[257] FENYŐ 1955, 102.

hasábjain lezajlott harmadik legjelentősebb pör ismét az irodalmi élet elevenébe vág, amelyről „a Corpus Juris eladdig mit sem tudott", s melynek megoldását az irodalmi élet egyre differenciáltabb gyakorlata égetően szükségessé tette: az írói tulajdonjog mibenlétének tisztázását. „A Kisfaludy Károly örökébe lépett, *Aurorá*t szerkesztő, mégis bitorlással vádolt Bajza nemcsak dokumentumokkal, éles logikával védte magát, de kifejtette az »elmeszüleményi jussok és tulajdonok törvényének« nálunk ismeretlen egész »filozófiáját«, tudva mindvégig, hogy nem pusztán személyes ügyben harcol."[258] Bajza e hagyomány szerint a „feudális béklyóiból kibontakozó" irodalmi élet egy-egy fontos elvi kérdését tisztázza, a „polgárosult irodalmi morálnak" útját egyengetve, „kíméletlenül összezúzva a nagy átalakulás korszakában mindent, ami a régit képviselte a bontakozó újjal szemben".[259] A Pyrker-pör az öreg Kazinczy arisztokratatiszteletét és kozmopolitizmusát támadja, a Conversations-pör az irodalom és tudomány világát kívánja függetleníteni a „feudális tekintélyi elvtől" és „irodalmi respublikát" óhajt teremteni, az Aurora-pör pedig tehát az írói tulajdonjog kérdését egyértelműsíti.[260] Emelve a tétet: „A lexikon pörben Bajza a fontos és sürgetően időszerű magyar nyelvű lexikon előkészületeit a hanyag, hozzá nem értő konzervatív szellem miatt bírálja; a Pyrker-vitában az idős Kazinczy szembesül a fiatal nemzedék hazafias, demokratikus szemléletével; az Aurora-pör – először a magyar irodalom történetében – tisztázza a szerzői jog, az írói tulajdon addig bizonytalanul kezelt fogalmait. Valamennyi Bajza pályájának és a magyar irodalomtörténetnek egy-egy fontos, emlékezetes állomása."[261]

Láthatóan „pörök" szabályos rendje bontakozik ki a szakmai kommentárokban – egészen Bajza korabeli szólamával azonosulva –, amelyek egy-egy fontos stációját képezik a korszakváltásnak. A legmeggyőzőbb, legkidolgozottabb alternatív értelmezési kontextusa eleddig a Conversations-pörnek alakult ki az újabb irodalomtörténeti kutatásokban. A vizsgálati eredmények pedig igen

[258] TÓTH 1959, 21.
[259] *Uo.*, 19.
[260] TÓTH 1978.
[261] SZALAI 1981, 563.

hasonló összképet rajzolnak ki, mint amilyenben az Aurora-pör „hatalom-gazdasági" újraszituálása is a leginkább elvégezhető.

2.2.3. A Conversations-pör hagyománya

Wigand Ottó pesti könyvkiadó a német *Brockhaus Lexikon* magyar változatát kívánja megjelentetni, mely terv kétlapnyi felhívása, majd később a közszemlére bocsátott próbaszócikkek Bajza és társai körében heves ellenérzéseket váltanak ki. Támadják, mert szerintük a munka gondatlan, a szócikkek felkészületlenségről és átgondolatlanságról tanúskodnak, mert a kiadó mindezzel csupán nyerészkedni akar, mert a szerzőgárda névsora egyrészt nem nyilvános, másrészt a tudottak személyét illetően komoly szakmai fenntartások fogalmazhatók meg, s mert a szerkesztő világosan nem neveztetik meg, sőt egyenesen bujkál. A pöranyagot felhívások, szócikkmutatványok, nyilvános kritikák és feleletek, valamint magánlevelek mintázzák, melyek szőtteséből a feltételezett szerkesztő, Döbrentei Gábor, fegyvertársa, Dessewffy József és természetesen Bajza írásai emelkednek ki, különösen Dessewffy Bajzának szóló cikke, s Bajza erre adott válasza.

Az előzőekben már megidézett irodalomtörténészi munkák lényegében ugyanabból a perspektívából rekonstruálják és értékelik a pör lefolyását. 1830-ban Bajzáék tehát alaposan megbírálják a pusztán kereskedelmi üzletnek tekintett lexikontervet. A sértett Döbrentei gőgösen válaszol, szokványos nemesi érveket sorakoztat föl, s több tiszteletre inti vitapartnereit. Bajza, érzékelve az „önmagasztaló illuzionizmust", élesen elhatárolja az alkotómunka körét a társadalmi életben betöltött szereptől, rangtól és kiváltságoktól. Öntudatosan vállalja, hogy tervszerűen csoportot formálnak: a *párt* fogalma először nála hangzik fel pozitív minősítő elvként a magyar irodalomban. A közönség elébe kívánja tárni, hogyan lehet küzdeni az alkotmányos jogokért, tevékenységében megjeleníti a képviseleti rendszert, a „polgári parlamentarizmust". Olyan világot szeretne, melyben az alkotó individualitás fölött nem rendelkezhet semmiféle önkényes hatalom, s ahol ez az individualitás maga is részese a közösség hatalmának. Dessewffy grófnak írt válaszában hangzik el az egész vita legfontosabb eredménye,

az „írói respublika” kinyilvánítása, mely nincs tekintettel a művészetek szférájában a születési előjogokra.[262]

A Conversations-pör tehát az a polémia, melyben az irodalmi és politikai „konzervativizmus”, a hozzá nem értés és üzleti mohóság kerül szembe egy új nemzedék „respublikájával”. Az irodalmi köztársaság e programjának lényege pedig tulajdonképpen ez: függetleníteni, elhatárolni az irodalmi életet a „feudális tekintélyi elvtől”, az előjogoktól; az irodalmi és közélet kettéválasztása, felszabadítása a „kegyúri patronálás” alól, a hierarchikus, arisztokratikus társadalom tekintélytisztelő erkölcse alól, a Döbrentei uraságok, Dessewffy grófok uralma alól, mivel a *Rácio*n, az *Ész*en kívül nincsen más tekintély.[263] Bajza mottószerű felkiáltásával: „Jaj akkor a magyar literatúrának, jaj az ész kultúrájának egész egyetemleg, ha felette mágnási kény diktátorkodik, ha az igazság őszinte szavát hatalomharcai révén hatalomszó harsoghatja le.”[264] Jól láthatóan előttünk áll a *polgári egyenlőség* gondolata, többek között a haladás–maradiság, arisztokratizmus–demokratizmus (klasszicizmus–romantika) hasításaiban, korszakküszöb jelleggel: 1830 korszakhatár. S nem mellékesen az sem kétséges, hogy „Bajza és vele az aurorások győztek Döbrentei és Dessewffy fölött”.[265]

Mindez legszebben Bajza Dessewffynek írt válaszában artikulálódik az illető irodalomtörténeti diskurzus szerint. Abban a bátor írásban, amely *megsemmisíti* a grófot.[266] Bajza meg akarja leckéztetni szimbolikus címzettjét: „[f]egyvereimet úgy fogom használni, hogy *grófoknak* szolgáljon tanulságul”.[267] Dessewffy hányaveti hangú, lekicsinylően gúnyolódó, a „régi világ” paszkvillusaira emlékeztető vitairatára Bajza olyan választ ad, hogy az „káromkodott kínjában”,[268] „iszonyú haraggal”[269] hagyva el Pestet. Bajza már „hallatlan” bátorságával is megragadja az olvasót, hi-

[262] FENYŐ 2003, 517–520.
[263] TÓTH 1959, 20–23.
[264] BAJZA József, *Észrevételek a Conversations–Lexikoni pörhöz gr. Dessewffy József ellen* [Kritikai Lapok, 1830] = SZALAI 1981, 100.
[265] FÁBRI 1987, 465.
[266] TÓTH 1959, 20.
[267] SZALAI 1981, 92. (Bajza József Kazinczy Ferenchez, 1830. július 6.)
[268] TÓTH 1959, 23.
[269] FENYŐ 2003, 518.

szen egy „nincstelen értelmiségi" száll itt szembe az egyik legtekintélyesebb országgyűlési követtel, az irodalmi életben alig ismert név a negyvenesztendős pályára visszatekintő íróval, mecénással, főszerkesztővel. Mindez pedig a polgárosodás jegyében történik.[270]

2.2.4. A Conversations-pör újraolvasása

Dávidházi Péter az előzőekkel szöges ellentétben már 1984-es tanulmányában rámutat, hogy nincsen meggyőző filológiai bizonyíték arra, miszerint a megtámadott Döbrentei Dessewffyvel mint gróffal akarta volna elhallgattatni Bajzát, vagy hogy maga Dessewffy mágnási rangját vetette volna be a polémiában, hacsak Bajza „ékesszóló, de magalapozatlan" feltételezését annak nem vesszük. Dessewffy vitriolos hangú vitairatának sem stílusa, sem fiktív beszédhelyzete nem támogatja az alacsonyabb rangút leparancsoló gróf mítoszát, legföljebb a tapasztalt érett kor és az elbizakodottan heveskedő fiatalság olyan szembeállításával kíván szarkasztikus éllel hatni, mely még az önkritika alázatát sem nélkülözi. Bajza válaszának „képzelhetetlen sikere" pedig gyanúsan csak a Bajza-tábor, azon belül is a legfőbb szövetséges Toldy Ferenc írásaiban van ekként megörökítve. Az olvasatot, mely szerint Dessewffynek tekintélyelven alapuló támadását Bajza hajlíthatatlan bátorsággal verte vissza, az illető szövegek tehát nemigen igazolják – állítja Dávidházi.[271] Bajza ugyanakkor filológiailag bizonyíthatóan már akkor készül e (viszont)támadással, amikor még Dessewffy konkrét szövegét nem is olvasta. Arról nem beszélve, hogy mindaz, amit Bajza e pörben kinyilvánított az írás-

[270] *Uo.* Vö. „Bajza válasza egyenesen megsemmisítő, s az igazsághoz tartozik, hogy érvelése tiszta, ellentétben Dessewffy kapkodó írásával, s érvei ugyan személyhez szólóak, de egyben általános észrevételeket és követeléseket is megfogalmaznak. […] És éppen a gróf akaratlan segítségével, azzal, hogy ez alkalmat nyújtott e válasz elkészítésére, jut el oda, hogy most már országos tekintély lesz, egy olyan irány képviselője, amelyé a jövő: a polgárosulásé." FÁBRI 1987, 464.

[271] „[T]ekintélyelven alapulónak legföljebb a ránk hagyományozott beállítás láttathatja velünk, mely a pört mindmáig a Bajza által konstruált olvasatban, általa sugallt értelmezésben akarná megörökíteni." DÁVIDHÁZI 1984, 502–504.

tudók respublikájáról, éppen Dessewffynek nem volt új: minderről beszélt már 1810-ben, 1819-ben is, de ugyanez mondható el Döbrenteiről is, aki szintén jóval 1830 előtt, már 1818-ban ír egyik *Erdélyi Muzéum*-beli cikkében a „tudósok republicájáról" – vagyis amikor Bajza az irodalmi köztársaság gondolatával oktatja őket, semmi olyat nem mond, amit ők már korábban ne vallottak volna.[272]

T. Erdélyi Ilona más típusú kontextualizálást végez, amely mindazonáltal jól kiegészíti, támogatja az előbbi távlatot. Döbrentei Gábor tudatosan kiszemelt áldozatként azonosítódik itt, direkt módon mitikussá növesztett nagy ellenfélként, akit „tönkre kell tenni".[273] Toldy és Bajza egyaránt azt a riválist látják ugyanis Döbrenteiben, aki Toldy mellett szintén aspirált a Tudós Társaság titoknoki tisztjére, vagyis az akadémiai titkári állásra, mely státusz érdekérvényesítő presztízse és kultúrpolitikai hatalmi töltete mindegyikük számára világos volt.[274] Mint T. Erdélyi rámutat, Bajza mozgatja a szálakat e pörben is, mely ilyeténképpen kezdetben leginkább egy Döbrentei elleni hajsza, de Bajza ismeri fel a saját szövetséges kiadó, illetve a lexikont kiadni készülő Wigand közötti torzsalkodásban rejlő lehetőséget is. Idővel aztán azt is egyre inkább átlátják egészen közeli bizalmasokként, hogy az akkori irodalmi élet vezére, Kisfaludy Károly veszedelmesen közeledő halála után „légüres tér" alakulhat ki, amelyet kihasználhatnának. A programot 1830 tájékán efféle tételmondatokban fogalmazzák meg egymásnak: „már most ki kell tűznünk a zászlót s világosan clubot formálnunk".[275] Folyóiratuk, a *Kritikai Lapok* helyzetbe hozásának stratégiája szintén elég egyértelmű: „az első kötetbe a nagy hírűeket kell bántanunk, hogy a dolog lármát okozzon".[276] A Conversations-pör mozgatója ebben a kontextusban – egy korabeli cenzor, Ochtinay Antal szóhasználatát, meglátását

[272] Bajza mindazonáltal – mondja Dávidházi – sikeresen alakítja ki a pör eszmei ellentéteinek, minősítő szereposztásának dramaturgiáját, mely hatástörténetileg valóban győztes távlatként rögzített sokáig irodalomtörténeti jellegű torzításokat és megtévesztő értékítéleteket. *Uo.*, 505.

[273] T. ERDÉLYI 1996, 634.

[274] *Uo.*, 638.

[275] OLTVÁNYI 1969, 489. (Bajza József Toldy Ferencnek, Pest, 1830. március 1.)

[276] *Uo.*, 468–469. (Bajza József Toldy Ferencnek, Pest, 1829. augusztus 24.)

kölcsönvéve – egyértelműen a „*kenyér- és hírnévirigység*": a fizetéssel és hatalommal járó pozíciók megszerzése, az „enhaszon". Mert haszonnal járt a *Kritikai Lapok* első száma körüli „lárma" megteremtése, hasznos volt a korábbi irodalmi vezér (Kazinczy) tekintélyének elhomályosítása, illetve a német nyelvű városi irodalomfelvevő piac megtépázása a saját lehetőségtér optimalizálása érdekében a Pyrker-pörben. De hasznot hozott a sok látványos és attraktív polémia is, amely hírüket-nevüket öregbítette, megkerülhetetlenné téve őket a pályán, s végül hasznos volt a „club" hatalomátvételének többboldalú tudatosítása is a kulturális közvéleményben. A Conversations-pör sem az „irodalom respublicájának" újabb magyarországi fejlődési szakasza tehát, hanem egészen egyszerűen a „hatalom hasznos koncentrációja".[277]

Tóth Orsolya is azt emeli ki, hogy bár az „irodalom respublicája" elgondolás közhely, Bajza jó érzékkel ismeri fel a vita szimbolikus kiaknázhatóságát, a Conversations-pör tehát nem véletlenül középponti, sőt korszakképző esemény Toldy Ferenc nagy irodalomtörténeti narratíváiban. Rámutat, hogy tulajdonképpen senki nem tudta megmondani a korszakban, pontosan miért is indult meg a polémia. Kölcsey például „az ég tudja mi miatt indult" perről beszél.[278] Ez az olvasat azt emeli ki, hogy voltaképpen nincs is Döbrentei-tábor; vagyis a vádló manipulatíve teremtett itt meg egy ellenkoalíciót retorikai szónoklatok jelentésképzésében. Kiemeli, hogy Bajzáék is készültek lexikon kiadásával, hogy az induló *Kritikai Lapok* eladott példányszámait is hatékonyan növelte a „botrány", s hogy Döbrentei akadémiai titkári állását Toldy ellenében minden eszközzel szerették volna meghiúsítani.[279]

Fekete Norbert meglátása is az, hogy Bajza régi intézményeket igyekezett feltámasztani – köztük a „Res Publica Litterariát" –, mondván, hogy az irodalmat függetleníteni kell a mindennapokban

[277] T. ERDÉLYI 1996, 646. Még Szalai Anna is kiemeli, hogy Bajzáék a vitával párhuzamosan készültek az Akadémia meghódítására. Vö. SZALAI 1981, 565.

[278] TÓTH 2000, 89–90.

[279] *Uo.* A tanulmány számot vet többek között tehát a vita hatalmi és gazdasági értelmezési lehetőségeivel is, vagyis erősen figyel egyebek mellett azokra az aspektusokra is, hogy akár financiálisan, akár az intézményi feltételeket illetően milyen hasznuk származhatott Bajzáéknak e pörből.

uralkodó társadalmi viszonyoktól, ám az illető csoport minden kijelentését a „karrierépítési törekvés" szempontjából is érdemes szemügyre venni.[280] Bajzáék minden elképzelésének olyan színezete van ugyanis, mely számukra pozíciót, hatalmat és vitapartnereket eredményezett. Mert ezen elvek lehetővé tették azt is, hogy a *Kritikai Lapok* ifjú, feltörekvő munkatársai szembeszállhassanak a kor meghatározó irodalmi szereplőivel, és azok tudatos ellehetetlenítésére, hátrányba hozására törekedjenek annak érdekében, hogy saját maguk karrierjét kiteljesítsék, hatalmi, gazdasági és irodalmi befolyásukat pedig maximalizálják.[281]

A Conversations-pör legátfogóbb, egyben legfrissebb elemzése Vaderna Gáboré, aki kiemeli, hogy kevés olyan polemikus korszaka van a magyar irodalomtörténetnek, ahol az „elképesztő harci metaforika", a fenyegetés, az erőszak ilyen mértékben uralná a beszédrendeket.[282] Ő is hangsúlyozza, hogy az esemény szimbolikus határpontja lehetett „régi és új harcának", a lezáruló klasszicizmussal szembehelyezett romantika indulásának, a feudalizmus és polgárság, a maradiság és haladás, a tekintélyelv és észérvek ellentételezéseinek, bár az oly sokat emlegetett publikum, az *opinio publica* bölcsessége ebből valószínűleg vajmi keveset látott. Ahogy nem látta azt sem, hogy az egymással szemben álló felek, miközben látszólag semmiben sem, azonközben szinte mindenben egyetértettek egymással.[283] Dessewffy írása Vadernánál is pozitív minősítésű: szatíra, Bajza-paródia, amennyiben Bajza beszédmódjának ironizált, kifordított mása. Az egész szöveg az ő nyelvi fordu-

[280] FEKETE 2015, 93.

[281] *Uo.*, 95.

[282] VADERNA 2013, 327. Bajza a magyar literatúrát a „harc mezejévé" kívánja tenni, Döbrenteit „agyonverni", „írva tönkre tenni", Dessewffyt „öszve gázolni", vele „valami szörnyűt csinálni", „tüzes harcot" támasztani stb. (ezeket idézi Vaderna, *uo.*, 327, 338.) Vö. még: „Bajza kíméletlen pörölycsapásai szétzúzták Döbrenteit." FÁBRI 1987, 459. Mint Vaderna megállapítja, példátlan a magyar irodalom addigi történetében, hogy valaki a már meglévő előfizetések visszavonására szólítja fel a közönséget, s ilyenformán igen konkrét és látványos lépéseket tesz egy nagyszabású kulturális üzleti vállalkozás bedöntésére, ugyanakkor rámutat, hogy az üzleti érdek aspektusát a pör nem egy résztvevője jól észlelte. Vö. VADERNA 2013, 307.

[283] *Uo.*, 296.

latait variálja, s már eleve a mottó is játékos párbeszédet létesít írásaival.[284]

Bajza írásmódja, elemez tovább Vaderna, a szüntelen hiperbolizálás. Jellemző rá a körkörös, rá-ráfogó érveléstechnika, mely rendszerint higgadtan indul, majd – mintha szükségszerű lenne – eljut a vitapartner konkrét személyi megtámadásáig, a heves *ad hominem* érvelésig.[285] A vitát jellemzően úgy próbálja áthangolni, mintha semleges kérdésekre érkeztek volna agresszív válaszok, s az ő pozíciója az igazság közelebbről sosem pontosított oldalán állt volna mindvégig. Az „irodalom respublikáját" Dessewffy tulajdonított arisztokratizmusával, a mágnási kényt és diktátorkodást az *opinio publica* ítéletével szembeállítani mindenesetre Vaderna szerint is „retorikai terelés", melynek nincsen köze a konkrét Conversations-ügyhöz. Bajza hírhedt sorai a született arisztokrácia szellemi despotizmusa ellen teljességgel értelmezhetetlenek is Dessewffy számára, bennük egyszerűen nem ismer magára.[286] Bajza az olvasók messzemenő manipulálásával koncepciózusan gyűjti rajongótáborát, növeli a felvevőpiacot, a minél kevesebb „neutralis" hozzáállás, a „potioritás" (többség) meghódítása, a „félelmetes auctoritás" kialakítása érdekében. A lexikon elleni támadás tehát „átgondolt manőverek sorozatának" tűnik e vizsgálódásban is, mely nem magáról a lexikonról szól, hanem a „harci tűz állandó életben tartása" egy tudománypolitikai stratégia része, mely az akadémiai pozíciókra figyel.[287] Az utólagos irodalomtörténeti beállítás Bajzáék egyértelmű győzedelméről pedig forráskritikailag itt is felettébb egysíkúnak és féloldalasnak minősül, hiszen ellenrészről, a Dessewffy-Döbrentei levelezésben szintén győzelmi beszámolókat olvashatunk, a publikum jóindu-

[284] Dessewffy a goromba Bajzának válaszol Bajza hangján, miközben szakmai érvekkel érvel. *Uo.*, 311–312.

[285] *Uo.*, 309.

[286] *Uo.*, 338. De értelmezhetetlen például Kazinczy számára is; egyenesen „éretlen dölyfnek", „sületlenségnek" nevezi, amit Bajza a grófságról mond. Vö. *Uo.*, 340.

[287] *Uo.*, 327–332. Ezt nem mellékesen maga Döbrentei is érzékeli: „addig akarnak engem boszantani míg a' Titkonokságot leteszem, 's én azt gondolám, nemes türéssel győzöm-meg őket, okot nem adva hogy a' Titoknokot perlőnek hásártosnak ne kürtölhessék" A kéziratos levelet idézi Vaderna, *uo.*, 330. (Döbrentei Gábor Pázmándi Horváth Endrének, Buda, 1831. június 4.)

latáért folytatott harc kétségtelen megnyeréséről értesülhetünk.[288] Az időben párhuzamos úgynevezett Pyrker-pör pedig felettébb hasonló lefutású.[289]

Összegezve: „wigandianusok", máskor „döbrenteianusok"[290] nincsenek, csupán a *bajzaiánusok* szövegeiben. Az, hogy Bajza az igazság „mindenekfeletti tiszteletének" pozíciójából perlekedik, eleve prejudikálja, hogy a vitapartnerek hazugok. Az igazság ugyanakkor Bajza szövegeiben olyan kitöltetlen képzet, üres deixis, mely nem utal rámutatásszerűen referensekre, vagyis (akár eszmei) dolgokra, hanem fikciókra mutat: imaginárius közösségekre, motivációkra és szándékokra, valamint – „igazságként" megnevezve – a saját perspektívára, álláspontra. Az igazság nyelvi kisajátításának retorikailag igen tudatosan véghezvitt folyamatában megy végbe a terep résztvevőinek felosztása „elagott bajnokokra", „hamvatag reményű ifjakra", „ízetlen papirosmázolókra",[291] illetve az igazság bátor kinyilatkoztatóira, az irodalmi respublika zászlót bontó harcosaira, miközben végig tudott: a vita fórumon zajlik, és figyelik, sőt éppen a legnagyobb nyilvánosság keresése, kieszközlése a cél.[292] Az előbbi szakmai kommentárokból kirajzo-

[288] *Uo.*, 334. Korompay H. János is kiemeli, hogy a *Conversations–Lexikon* pörében más volt Bajza szerepe, mint ahogy azt ő és Toldy megörökítették: „a barát és szerkesztőtárs emlékezése tehát ellenőrizendő és kiegészítendő, olykor helyesbítendő forrásként tartandó számon". KOROMPAY 1998, 18.

[289] Kiindulópontja szintén a *Kritikai Lapok* első száma (vö. „A Kritikai Lapok első számában nemcsak a Pyrker-ügy, s nemcsak a Dessewffy ellen írt polémia, hanem a lap és szerkesztő programját megfogalmazó *Vezérszó* is nyilvánvalóvá tette, hogy a vita itt állandó szereplő lesz." FÁBRI 1987, 480.), célja a kiszemelt ellenfél – itt Kazinczy – lejáratása, rejtett kontextusa pedig szintén hatalompolitikai színezetű. Bajzáék „aggályait", német verses epikai művet magyarra fordítani prózában, ugyanakkor Kazinczy maga is osztja, tulajdonképpen trivialitásként, a respublika-elv és Dessewffyék viszonylatának analogonjaként. Ő is teljességgel tisztában van tehát a prózai fordítás problematikájával, amit saját kötetbéli előszaván kívül például Pyrker titkárának is kifejt, jóval a polémia kirobbanása előtt. Bővebben minderről: KAZINCZY 2009b, 856–860.

[290] Vö. SZALAI 1981, 9. (Bajza József Toldy Ferencnek, Pest, 1830. március 1.)

[291] Vö. BAJZA József, *Figyelmeztetés pesti könyváros Wigand Ottó tudományi s mesterségi közönséges tárára* [Felső Magyar Országi Minerva, 1830] = SZALAI 1981, 13.

[292] Ennek jó összefoglalása a következő Toldynak írt Bajza-levélrészlet 1830 tavaszán: „Micsoda lármát csinált ezen kis íráska [ti. Bajza *Figyelmeztetés* című cikke] itt a két városban, nem képzelheted, azt csak látnod és hallanod kellett

lódó stratégia része az is, hogy Döbrenteit, tudatos nyelvi alázásként, következetesen „Döbinek" szólítják, de a kiszemelt ellenfél kikészítésének része a ritmikusan visszatérő, gunyoros „Úr, drága Döbrentei Úr" vokatívusz is.[293] Bajza Dessewffynek írott válasza, a Conversations-pör leghíresebb cikkeként számontartott írásmű kapcsán is sokkal inkább látszik helytállónak Vaderna azon megállapítása, hogy ez egy igazi „karaktergyilkos" szöveg, az *ad hominem* lejáratás iskolapéldája, mintsem hogy „frenetikus", melyben Bajza „lehengerlő módon semmisíti meg, döngöli földbe" ellenfelét.[294] Sokkal inkább tűnik mindez maximum lehengerlő szofizmusnak, a cikk választalansága pedig egyébként sem szükségszerűen jelenti az ellenfél *elhallgattatását*, amennyiben a Bajza-pörökben feltűnően sokszor visszatérő választalanság, *elhallgatás* könnyen lehet egy tipikus és jelentőségteljes visszacsatolás, reagálási mintázat is.

2.2.5. Az Aurora teremtéstörténete

Az Aurora-pör kapcsán Horvát István, a Múzeumi Országos Könyvtár őre, történész, egyetemi tanár nemcsak az alapítás legteljesebb történetét mondja el, hanem Az *Aurora Per* című cikkében minden fontosabb vonatkozó jogi iratot is publikál.[295] 1821-ben, közvetlenül

---

volna. Mindenfelé a kávéházakban és Traiteurökben [kifőzdékben] beszéltek és disputáltak felőle, s már két hete, hogy publikum elébe jött s még mindég tárgya a beszédnek." SZALAI 1981, 34. (Bajza József Toldy Ferencnek, Pest, 1830. április 9.)

[293] BAJZA József, *Válasz Döbrentei Gábornak a Conversations–Lexikon ügyében* [aprónyomtatvány, Pest, 1830. április 16.] = SZALAI 1981, 41–55. Tóth Dezső természetesen elismerőleg értékeli ezt a gúnyt: „Milyen gúnyos lejtést tud adni válaszának az »Úr, drága Döbrentei úr« szólam szüntelen közbeiktatásával[!]" TÓTH 1959, 27.

[294] VADERNA 2013, 313. Vaderna azon elemzési eredményeivel megint csak könnyebb azonosulni, melyek szerint Bajza azt az érvelési trükköt alkalmazza itt, hogy tulajdonképpen kivégzi az iróniát: komolyan veszi Dessewffy szatirikus megjegyzéseit, s úgy beszél róluk, mintha azok egy komoly hangvételű tanulmányban és nem egy parodisztikus szövegben volnának olvashatóak. Vö. VADERNA 2013, 314.

[295] Tudományos Gyűjtemény, 1834. II., 129–158. Újraközölve: SZALAI 1981.

az év elején (pontosabbat nem tudunk) Trattner János Tamás farsangi vacsorát ad, ahol egy almanach kiadásának szükségessége kerül megint elő, mint annyiszor a korszak közbeszédében. Horvát István emlékezete szerint ő maga buzdítja az egybegyűlt „hazafiakat" kicsivel több konkrétumra: „[p]énz kell mindenek előtt a kiadandó almanachhoz. Ezt tegyük össze, s félig készen lészen az almanach."[296] Az orvos, akadémikus, fordító Forgó György ekképpen teszi le nyomban az első 150 forintot az asztalra: „Horvát bátyámnak igaza vagyon. Nekünk mindenek előtt pénz kell s azután tanács."[297] Pár hónap után Trattnernél összegyűlik 1775 forint. E mellé Kisfaludy Károlynál, akit szerkesztővé választanak, összejön 725 forint, közte azzal a 400 forint Marczibányi-jutalommal, amelyet bátyja, Kisfaludy Sándor ajánl fel az ügy érdekében. Így áll elő 2500 forintnyi tőke.[298] Kisfaludynak mint szerkesztőnek évi 700 forint díjazást szavaznak meg, 1822. április 15-én pedig megkötik vele az első hivatalos szerződést. Az első lapszám ezt megelőzően, 1821. november 22-én jelenik meg, melyről annyi tudható – kizárólag a Horvát-féle anyagból –, hogy Kisfaludynak „az Aurora első esztendőbeli kiadatására tett költségekben is legnagyobb része volt",[299] ugyanakkor 731 forintot, melyet a közös alapból kivett Trattner nyomtatási költségeire, végül nem fizetett annak ki.[300] Az *Aurora* alapítványának gondviselője a színházigazgató és lapszerkesztő Kultsár István, redaktora pedig tehát Kisfaludy Károly, aki az alapítvány tőkéjével (az első szerződés idején 2000 forint) az *Aurora* kiadásával kapcsolatosan szabadon rendelkezhet 5000 forint összeghatárig (hogy ez az összeg kizárólag a fundusból ténylegesen finanszírozható legyen, a szerződés szerint három-négy év múlva válik reálissá).

[296] *Uo.*, 185.

[297] *Uo.*

[298] Heinrich Gusztáv Kisfaludy-szövegkiadásának bevezetőjében, Bánóczi József nyomán, összesen 3580 forint aláírt adományról van szó, melyből itt is 2490 forint a ténylegesen be is fizetett összeg. Vö. KISFALUDY 1905, 24.

[299] SZALAI 1981, 188.

[300] *Uo.*, 194. Vö. az előzetes farsangi adakozással kapcsolatosan Horvát által megjegyzettekkel: „Ha azok, kik még mint ígérettevők, Forgó jegyzékében megnevezetnek, lefizették-e Kisfaludy Károlynál ajánlataikat? – azt, minthogy Kisfaludy Károly némely költségeknek kifizettetésüket a nála befolyandó pénzből summásan magára vállalta, én itt most különösen meg nem határozhatom." *Uo.*, 187.

Nem egészen két év után Kisfaludy kiváltja az *Aurorá*t a Kultsár–Forgó–Horvát-féle fundusból, e személyek pedig 1824. február 6-án közös megegyezéssel át is adják Kisfaludynak a tulajdonjogot.[301] Eszerint Kisfaludy megkapja Kultsár Istvántól az *Aurora* tőkepénzét, melyet 1827-ig, tehát három év alatt minden év március 31-ével 1000 forintonként köteles törleszteni az almanach háromévi biztos kiadása mellett. Az ilyeténképpen „obligált" szerkesztő haláláig mindössze 700 forintot fizet vissza. A kiadási jogot aztán 1830-ban Kisfaludy eladja Trattner Mátyás vejének, Károlyi Istvánnak 700 forintért. Az 1832-es és 1833-as köteteket már Bajza szerkeszti, aki évenként adja el a kéziratokat Trattner-Károlyinak,[302] 1834-ben pedig a velük való összekülönbözés miatt ifj. Kilián Györgynek.[303]

2.2.6. Aurora – az idő próbája

Még egyszer: 1821 elején a Trattner János Tamás könyvnyomtatónál farsangi vacsorára összegyűlt urak elhatározzák, hogy nemcsak beszélnek egy minőségi magyar költői zsebkönyv szükségességéről – mint eddig –, hanem annak anyagi feltételeit meg is teremtik végre. „Pénz kell mindenek előtt a kiadandó almanachhoz. Ezt tegyük össze, s félig készen lészen […] Nekünk mindenek előtt pénz kell s azután tanács." – ilyesféle közfelkiáltásszerű mondatokat archivál a kortárs emlékezet.[304] A *pénz* az Aurora-születés ősnarratívájának vezérmotívuma tehát, amely alapítványi *(fundus)* tőke formájában már e vacsorán jelentékeny. A fennmaradt levelek alapján az látható, hogy Kisfaludy Károly már ezt megelőzően tervez elindítani egy efféle kiadványt,[305] ám nem si-

[301] *Uo.*, 192.
[302] *Uo.*, 179.
[303] *Uo.*, 172.
[304] *Uo.*, 185.
[305] A Trattner-vacsora előtt hónapokkal, már 1820 októberében készen áll a debütáló szám tartalomjegyzékének jó része, s Kisfaludy Kultsár István és a bécsi lapszerkesztő, Görög Demeter révén már a császári engedélyeztetést, a cenzurális előkészítést intézi. Vö. BÁNÓCZI 1893b, 332–333; BOLDOGBERNÁD 2020, 59–60.

kerül tervét önállóan megvalósítani, hanem ezen farsangoló urak közössége bízza meg vele. Ezek az adakozó urak pedig már nem a 18. század mecénásai, sokkal inkább kulturális befektetők – közvetlen haszon nélkül. A pénz befektetésének formája itt az *alapítványi* forma *(fundatio)*. Az „alapítványi Aurora" tulajdonképpen fiktív jogi személlyé válik, önálló jogalanyisággal felruházott célvagyonnal. Nem olyan szervezet ez, mint például a *részvénytársaság*, amely forma egyébként is csak hosszú évek múlva kezd elterjedni Magyarországon, s melynek betétesei (részvényesei) a vállalkozás nyereségéből osztalékot kapnak vissza, vagyis effektíve profitorientált a működésmód.[306] Ám nem is az egyre inkább, főként a reformkorban oly divatossá váló *egylet* (vagyis *egyesület*, *unitas*), abban ugyanis bár valamilyen célkitűzéssel, akaratnyilatkozattal együttműködő tagoknak kell lenni, de javaknak nem feltétlenül, míg az alapítványnak mindenképpen rendelkeznie kell ilyennel, amennyiben az alapítvány definitíve valamilyen tartós cél eléréséhez rendelt vagyon. Ebben az esetben egy (vagy több) alapító vagyonának letétbe helyezésére van szükség, amiből a célt megvalósítja az alapítvány. A célvagyon esetünkben pár hónap alatt dokumentáltan tehát 2500 forintra nő, ebből 1775 forintot a fundátorok, vagyis az alapítók helyeznek letétbe, 725 forint pedig Kisfaludy Károlynál gyűlik össze. Az alapítvány választott gondnokai, vagyis a *kurátorok* Kultsár István, Forgó György és Horvát István. A *kuratórium* az alapítvány felügyelő, irányító szerve, az alapítványi gondnokok testülete; dönt az alapítvány stratégiai kérdéseiben, az alapítvány működési irányáról, az alapítványi vagyon felhasználásáról, vagyis az alapítás után itt összpontosul az alapítványi célok megvalósulásának felelőssége.

Az alapítvány tagjai Kisfaludy Károlyt választják szerkesztőnek, akivel a kurátorok szerződést kötnek 1822 áprilisában, évi 700 forint díjazást szavazva meg neki. Kisfaludy az alapítvány forgótőkéjével az *Aurora* kiadásának vonatkozásában tehát szabadon rendelkezhet. Az éppen szükséges pénzösszegeket Kisfaludy Kultsár Istvántól, a *massae conservatortól*, a javak kezelőjétől veheti fel, kötelezvény (*obligáció*) mellett, vagyis váltóhitelezés

[306] Egy korabeli, 19. századi részvénytársaság működésének mintaszerű leírásához l. LIPTÁK 2012, 81–84.

formájában. Az „általvett tőkepénz megtérítésére" Kisfaludy köteles Kultsárhoz mint kuratóriumi elnökhöz eljuttatni az árultatás előtt az aktuális évi Aurora-példányokat a felvett pénz értékéig, plusz 1000 forintot letenni nyereségként, különben „szoros számadásra" kötelezhető. Amennyiben az 5000 forintos összeghatárt kihasználja a szerkesztő úgy, hogy magánpénzéből nem kell hozzá pótolnia, mert a fundus mindezt fedezi, az 1000 forintot további 500-zal köteles növelni.[307] Az alapítvány tehát növekedő vagyonnal számol, melynek nyereségéből ugyanakkor a fundátorok közvetlenül nem részesülnek (nem részvényesek, még tiszteletpéldányokat sem kapnak), hanem az adott kulturális beruházás lehetőségfeltételeit növelik vele.

Mindezzel együtt tudható ugyanakkor, hogy – papíron – igen hamar megváltozik az *Aurora* mint „jogi személy" tulajdonjogi szerkezete. A kiadókat igen sűrűn váltogató szerkesztő[308] az alapítástól számított harmadik évben az *Aurora* kiváltását kezdeményezi a „fundusnál", a kurátorok pedig 1824 februárjában a szerkesztő személyére való tekintettel (vagyis *ad personam* jelleggel) közös megegyezéssel át is adják Kisfaludynak a tulajdonjogot, bizonyos szerződésben rögzített feltételekkel.[309] Mivel Kisfaludy az almanach aktuális 3000 forintnyi tőkepénzét nem tudja kifizetni, vagyis *insolvens* (s egyébként sem éppen a legjobb bonitású személy), egy váltócédulás egyoldalú kötelezettségvállalás formájában történik az átruházás. Eszerint Kisfaludy megkapja a kuratóriumtól az *Aurora* célvagyonát minden felár nélkül(!), melyet három év alatt 1000 forintonként köteles törleszteni kamatmentesen(!), a szépirodalmi évkönyv háromévi biztos kiadása mellett. A szerződés, tulajdonképpen adóssághelvél, megadatlan tartozás

[307] A kuratórium és a szerkesztő közötti megegyezés teljes szövegét l. SZALAI 1981, 188–190.

[308] Az első kötet Trattner János Tamás pesti műhelyében, a második és harmadik kötet az egyetemi nyomdánál, a negyedik kötet Landerer Lajosnál készül, a többi ismét Trattnernél jelenik meg. Az 1829-es és 30-as köteteket Kisfaludy a pesti Lichtl Károly mű- és zeneműkereskedőnél adja ki, de vele sincs megelégedve. „Végre is, hogy a kiadás gondját magáról teljesen elvesse, az 1831-iki »Aurora« kiadási jogát eladta Trattner János Tamás vejének, Károlyi Istvánnak, 700 váltó forintért." (STEINHOFER 1915)

[309] A megegyezés *(Obligáció)* dokumentálva: SZALAI 1981, 192.

esetén Kisfaludy „ősi jószágaira" terhelhet *(intabulatio),* ugyanakkor szabályos teljesítés vagy előtörlesztés esetén „a fundusnak az Aurórához való jussa egészen megszűnik"[310] (de csak akkor). A képlet tulajdonképpen tehát egyfajta *kötött felhasználású személyi jelzáloghitel* formájában áll elő.

A kiadási jogot aztán 1830-ban Kisfaludy eladja tehát Trattner Mátyás vejének, Károlyi Istvánnak 700 forintért, így többek között az előállítás költsége és a terjesztés gondja is a kiadóra hárul, aki a megszerkesztett anyagot vásárolja meg tulajdonképpen. Az „obligált" szerkesztő haláláig mindössze ezt a 700 forintot fizeti vissza a kuratóriumnak, melyet – kiegészítve a fundus kasszájában még megmaradt 258 forinttal – Kultsár István kerekít 1000 forintra, amit kamatozó pénzösszeggé tesznek 1825 áprilisában, hogy „ezen summa ne heverjen, hanem hasznot hajtson".[311] Az 1832-es és 1833-as köteteket már Bajza szerkeszti, aki évenként adja el a kéziratokat Trattner-Károlyinak. Bajzával nem köt szerződést a kuratórium, az egyébként ma is élő joggyakorlat egy formuláját alkalmazva, a *tacitus consensus,* vagyis a hallgatólagos beleegyezés elvét követve. Ahogy Horvát István fogalmaz: mivel látták, „hogy a legtisztább szándékból alkatta intézet veszedelemben forog", a társaság képviselői „édes örömest" vették, hogy Kisfaludy halálának vákuumában (és anyagi káoszában) az illető nyomda magára vállalta a további kiadatást, már csak azért is, mert látták, hogy a hiányzó tőkepénz „ideig-óráig bészedhetetlen".[312] Bajza azonban összekülönbözik a Trattner-Károlyi céggel, és 1834-ben már ifjabb Kilián Györgynél adatja ki az *Aurorát*. Ezzel egyet nem értve, a Szemere-féle, szintén 1834-es *Aurora* (továbbra is Trattneréknél) „egyenesen jóváhagyásunk mellett jelent meg" – írja Horvát István a másik még élő kurátor, Forgó György ellenjegyzésével.[313]

Mint látható, az *Aurora* kőkemény financiális feltételek között működik, melyben megvan a szerkesztői „szellemi" szabadság

[310] *Uo.*, 192.
[311] *Uo.*, 191.
[312] *Uo.*, 194.
[313] *Uo.*

ugyan,[314] de a pénzmozgás logikája folytonos befolyásoló tényező: az Aurora-alapítvány őrei figyelnek a kamatozásra, a határidőkre, a fedezetre egyaránt. Ugyanakkor éppenséggel nem igyekeznek beleszólni a szerkesztés mikéntjébe, háttérben maradnak, megvan az alapos szerződésben lefektetett teljes körű szerkesztői mozgástér, a jogok és kötelezettségek pontos rögzítésével együtt. Nyerészkedésről tehát nehezen beszélhetünk, vesződségekről annál inkább. Az más kérdés, hogy a redaktor Kisfaludyt mennyire érdekli mindez – s itt utalhatunk vissza arra a bizonyos piacellenes „művész-gőgre" is –, mert a fellelhető források alapján folyamatos pénzügyi deficittel, újabb és újabb kölcsönökkel küszködik. Ami ugyanakkor mégis jelzi, hogy Kisfaludy azért mégsem független az üzletszerű vesződségektől, az a terjesztés folytonos problematikussága,[315] illetve az a tény, hogy a nyomdászatokat igen sűrűn váltogatja. Mint már szó volt róla, 1830-ban aztán, jól valószínűsíthetően éppen e két fő nehézség miatt, végül túl is ad a kiadási jogokon a fentebbiek szerint.[316] Ezzel a fordulattal ő csupán tartalmat állít elő, amit elad, innentől kezdve a nyomdai előállítás és az országos értékesítés terhe nem nyomja a vállát. Itt jegyzendő meg, hogy az *Aurora* mindig a következő évre készül, jó esetben nyáron összeáll, ősz elejére pedig a nyomdába kerül, hogy az őszi országos, különösen a pesti vásárokon már árulni lehessen példá-

[314] Vö. az 1822-es szerződés 10. pontjával: „Az Aurora rendeltetése, szerkesztetése, tárgyainak megválasztásuk, szóval az almanchnak egész mivolta egyedül Kisfaludy Károly úr tetszésére és ítéletére bíztatik". *Uo.*, 190.

[315] A potenciális vevőket még mindig a régi módon, közvetítőkön keresztül kell „becserkészni", egyrészt mert kevés a könyvkereskedő, másrészt mert a vállalkozás nem bírja el azt a 15%-ot, amit a viszonteladók levonnak a bizományba átvett és eladott példányok árából. Vö. BÁNÓCZI 1883, 33–35. A terjesztést Kisfaludy tehát úgy oldja meg, hogy „irodalmat kedvelő" vidéki barátainál bizományba helyez 10–12 példányt, a megbízottak pedig küldik a pénzt a szerkesztő számára. Kultsár százat is képes eladni esztendőnként, mely teljesítményével igencsak ügyesnek számít. *Uo.*; FENYŐ 1955, 25. Minderről bővebben: BOLDOG-BERNÁD 2020.

[316] A Kisfaludy-kiadványban monografikus igénnyel értekező Bánóczi szerint ekkor sem köt különösebben jó üzletet, azaz a vállalkozás piaci értéke ekkor is meglehetősen alacsonynak tekinthető, az adásvétel létrejötte ugyanakkor más szempontból bír irodalomgazdasági jelentőséggel: egy profitorientált kiadó immár potenciális üzletet lát egy magyar nyelvű almanach saját felelősségű és rizikójú rendszeres megjelentetésében. BÁNÓCZI 1883, 36–37.

nyait. A pesti Lipót-napi vásár például november 15-től több napon át tartó értékesítési lehetőséget jelentett. Az illető almanach forgalmi értéke az idők során egyébiránt egyre csökken; míg kezdetben 10 forintért árulják darabját, az utolsó években átlagosan 3 forint az ára.[317]

Mindenesetre az *Aurorát* fenntartó alapítvány gazdasági tudatossága, gondossága egyértelműen a polgári formák és megoldások, ha úgy tetszik a reformkori Magyarország felé mutat, melyet szándék szerint hathatósan jelez, hogy egészen modern szaknyelvezettel is elő lehet adni alapításának és működtetésének történetét – ez a metanyelv és távlat pedig, úgy tetszik, kiállja az idő próbáját. Vagyis éppenséggel nem összeegyeztethetetlen a mi világunkkal sem, hanem nagyon is ismerős, „otthonos" tud lenni. Ez a működésmód tehát igencsak nehezen nevezhető feudálisnak. Nem atyáskodó, nem patriarchális, még csak nem is mecenaturális, sőt: a művészeti-esztétikai aspektusokat tudatosan kiszervező, azokat érintetlenül hagyó, a gazdasági faktoroktól a lehetőségekig elkülönítő, vagyis meglehetősen autonómiaérzékeny eljárásokat követ. De legalábbis nem „reakciós"; mert tulajdonképpen az egyik első markáns előképét jelenti a hitelezés, a kölcsönfinanszírozás, a célelvű közéleti-kulturális tőkés társulások nem sokkal később meginduló (reformkori) polgári világának. Bajza József persze másként látja.

2.2.7. Az Aurora, „törvény és józan ész" előtt

Fekete Norbert filológiai aprómunkával gondosan rámutat, hogy az Aurora-pör (is) egy többlépcsős retorikai-kommunikációs stratégiába ágyazódott bele Bajzáék részéről, mely több periodikum „hadszínterén" folyt, s mely az ellenfelek feltüzelésétől az önmagukat áldozatnak bemutató narratívaalkotáson át a teátrális „bírói ítélethirdetés" finéléjáig ívelt, elsődlegesen az olvasók meggyőzését szolgálva, olyan személyek ellen irányulva, akikkel Bajzáéknak már a konkrét Aurora-vitát megelőzően is konfliktusuk

[317] Mindezekről bővebben – kéziratos számadások nyomán is – lásd kritikai forráskiadásunk ötödik kötetét: BODROGI 2024, 56–74.

akadt.[318] Az 1833 nyarán megjelent *Kritikai Lapok* harmadik füzetében Bajzáék elhelyezték azokat a szövegeket, melyeknek az volt a célja, hogy vitára kényszerítsék Horvátot.[319]

1834. május 1-én kelt, *Melyik a valódi* Aurora*, törvény és józan ész előtt? Feleletül Horvát Istvánnak* című írásában Bajza Horvát *Tudományos Gyűjtemény*ben publikált írására reagál, melyben a szerző tehát a megőrzött Aurora-okiratok teljességre törekvő publikálásával igyekszik bizonyítani, hogy az *Aurora* tulajdonjoga nem Bajzáé, hanem az alapítványé.

Bajza módszere kevésbé a historikus dokumentálás, sokkal inkább egyfajta advokátusi karakterre törekvő érveléstechnika. Egy tőle ismerős manőverrel úgy kezdi, hogy nincs ínyére „tollvitába" keveredni, s írása szükségtelen is volna, ha „az írói és könyvkiadói jussokról corpus jurisunkban törvények volnának", hisz akkor egy tiszta törvényszéki helyzet állna fenn, így azonban a közönség a bíróság.[320] Vagyis az alapvetően jogi helyzet itt retorikai kontextusba oldódik át, a színtér pedig újra az *opinio publica*, mint számos másik korabeli pörben. Az írásmű a közösségi-retorikai és a jogi kontextusokat váltogatva építkezik a továbbiakban is. Bajza az őt ért *vádakat* „jussbitorlás", „erőszakos elfoglalás", „haszonlesés", „pénzimádás" alakváltozatokban vezeti fel, melyek egyrészről hiperbolikusan túlzóak, másrészt az egyébként békés természetű, ám most sarokba szorított igazságérzet megbántott, felbőszített, ugyanakkor mindent végérvényesen tisztázni akaró beszédpozícióját építik ki – vagyis Bajza otthonos terepét, az erőszakot erőszakkal bárki visszaverhet *(vim vi repellere quique licet)* elvének jegyében.

Miután Bajza megjegyzi, hogy az ő *Aurorá*ja mellett több nagy nevű literátor – többek között Toldy és Vörösmarty – közös közleményben állt ki, s az ő *Aurorá*ja egyébként is jóval népszerűbb és jobban fogy, mint a Szemere-féle, háborús helyzetet ír le, mely-

[318] FEKETE 2018, 128.

[319] *Uo.*, 130. Ezen „kísérőszövegek" egyike volt Nemesapáti Kis Sámuelnek az *Erdélyi Társalgó*ban megjelent cikke is [*Két Aurora*, 1834], amely végül megnyilatkozásra késztette a kérdésben Horvátot (bővebben *uo.*, 132).

[320] BAJZA József, *Melyik a valódi* Aurora*, törvény és józan ész előtt? Feleletül Horvát Istvánnak* [Kritikai Lapok, 1834, 5. füzet toldaléka] = SZALAI 1981, 195.

nek során több apró, áttételes támadás után Horvát István indított „egész csatarobajjal" rohamot személye ellen.[321] Bajza tézise, hogy az *Aurora* kiadási jussa töretlenül Kisfaludy Károlyé. Azzal érvel, hogy egyrészt a kivásárlási megegyezésben támasztott egyik feltétel maradéktalanul teljesült (ti. hogy az illető kiadvány legalább három évig töretlenül jelenjen meg), másrészt a másik feltétel, vagyis a 3000 forintos célvagyon visszafizetése mint vételár eleve képtelenség, hiszen „ez kölcsönvett pénz volt, s ennek visszafizetése által mindenkor csak kölcsönt fizetett vissza [Kisfaludy], de nem vett volna semmit".[322] De még ha ez a helyzet (halkan hozzátehetjük: ebben a formájában jogi nonszensz) nem is állna így, mondja az óvatos Bajza, akkor is (az immáron halott) Kisfaludyé maradt a „kiadási juss", csupán 2000 forintos teherrel – emlékeztetünk: 700 forintot sikerült Kisfaludynak „betörlesztenie" a 3000-ből, amit a kuratórium kerekített fel 1000-re –, ami ősi jószágaira be is van hivatalosan jegyezve (*intabulálva* van). A Bajzára leginkább jellemző érv ugyanakkor az, hogy még ha egyik feltétel sem teljesült volna, akkor is Kisfaludyé lenne az *Aurora,* hiszen nincsen benne a Horvát által közzétett kontraktusban *per expressum*, hogy nem teljesítés esetén a „dolog visszaesik a régi állapotba".[323] A bajzai kazuizmus újabb csúcspontja, mikor így ír: „Kérdem most Horvát Istvánt, nem ismerte-e el ő maga is, de facto azáltal, hogy intabulációhoz folyamodott, azt hogy a Kisfaludyval kötött egyezés még mindig áll a maga erejében?"[324]

Bajza azt is kifogásolja, hogy a szerződésben minden kötelezettség szegény Kisfaludyt nyomja, a rosszlelkű alapítókat pedig semmi, hogy az „obligációban" szövegezni kellett volna, hogy a kurátorok csak és kizárólag *Kisfaludy* személyére vonatkozóan mondanak le az *Aurora* tulajdonáról, s hogy – újabb retorikai magaslat a „metsző" logikájú cikkben – Kisfaludynak „mint részvényesnek" egyébként is nagyobb jussa van az *Auroráh*oz vala-

[321] *Uo.*, 198.

[322] *Uo.*, 200.

[323] *Uo.*, 201. Bajza itt egy jogi kategória (az eredeti állapot visszaállítása = *restitutio in intergrum*) adott ügyletet érintő feltételeinek rögzítetlenségét használja ki, sőt lényegében szerződéskötés körüli vétkességgel *(culpa im contrahendo)* vádolja a kuratóriumot.

[324] *Uo.*

mennyi alapítóénál összesen.[325] Annak igazolása pedig, hogy Kisfaludy halála óráján rá testálta a szerkesztés jogát – amely, főként Toldy részéről evidenciaként kezelt kulcsmotívum máig nem bizonyítható, sőt igen ellentmondásos információ, többek között azért, mert nincs *favor testamenti* (vagyis az örökhagyó akarata szerint értelmezhető végrendelet)[326] –, egyedül Kisfaludy örökösei előtt bizonyítandó, nem pedig Horváték előtt. Az is külön érv, hogy a kuratórium nem tanúsított rosszallást akkor, amikor ő adta ki Trattner-Károlyinál az 1832-es és 33-as *Aurorá*t is, s hogy az 1830-as szerződés Kisfaludy és a kiadó Károlyi István között kétoldalú szerződés volt, nem pedig háromoldalú, vagyis nem jelent meg benne a kuratórium mint felügyelő szerv.[327] A sok jellemző, egzaltált mondat közül az egyik, ahhoz kapcsolódóan, hogy a kuratórium az 1832-es és 33-as számot hagyta Bajza által szerkesztetni: „Horvát azon időben hallgatott, nem mondott ellene tettemnek, mert akkor még tisztán látta, érzette, hogy neki ellenmondani nincs jussa."[328]

A Bajza által privát és nyilvános irataiban is oly nagyon favorizált „juridicai cognitio" nyelvét beszélve azt lehet mondani, hogy itt rájátszás történik a hallgattassék meg a másik fél is *(audiatur et altera pars)* jogi alapelvére. A tulajdonjogról való lemondás *(abdicatio)* fel sem merül, sőt abban a képletben polarizálódik, hogy míg Szemere *ex lex* (törvényen kívül) szerkeszt, Károlyi pedig

[325] Nem mellékes: ha az alapítványi formánál nem létező részvényesség elvét komolyan vesszük, s nem eszmeileg értjük – s itt Bajza sem úgy érti –, akkor a Kisfaludy–fundátorok arány dokumentáltan 725 az 1775-höz.

[326] Legutóbb erről: BOLDOG-BERNÁD 2020, 179, 182; FEKETE 2018, 140.

[327] SZALAI 1980, 205–207.

[328] *Uo.*, 206. Fekete Norbert doktori disszertációjában úgy látja, hogy Bajza két narratívát vázol fel arról, hogy Horvát és Károlyi miért nem tarthat igényt az Aurorára. Az egyik az, hogy ő, mint „elhagyott jószágot" *(res derelicta)* foglalta el a zsebkönyvet, amit a törvények megengednek. A foglalási igényét, melyről Horvát is tudott, a sajtónyilvánosságban közölte, ami ellen ellenfele nem tett lépéseket. A másik narratíva szerint Bajza az örökösödés útján formált jogot az almanachra, Horváték tulajdonjogi alapállása helyett a szellemi tulajdon fogalmának bevezetésével igyekezvén lefegyverezni ellenfeleit. Vö. FEKETE 2018, 139. Fontos megismételni, hogy Horváték ellennarratívájában egyáltalán nem a *res derelicta*, az uratlan birtok elfoglalása – vagy másképpen a *terra nullius* (senki földje) – esete áll fenn, hanem tehát a *tacitus consensus* elve működik.

ex lex ad ki *Aurorá*t, addig Bajza teljes joggal *(omni jure)* munkálkodik az eredeti folyóiraton. A vádolás *(inculpatio)* hangneme igen éles, s még az az érvnek – ugyanakkor sértésnek – szánt megjegyzés is többször külön elhangzik a vitairatban, hogy Horvát nem illetékes a jog dolgaiban *(incompetentia)*.[329]

Bajza érvei között kétségtelenül vannak relevánsak, bár hogy egytől egyig mindegyik „juridice" működne, sőt, hogy mindegyik a jogban (is) oly fontos okozati összefüggésekből *(causalis nexus)* táplálkozna, azért jócskán túlzás. Noha utólagos nézőpontból, a Kisfaludy halála után történtek tükrében valóban elővigyázatlanok az Aurora-kontraktusok – valóban nem a kiadó, a szerkesztő és az alapítványi kuratórium viszonyrendszerében megfogalmazott *trilaterális* okiratok, s nincsen bennük minden evidencia *expressis verbis* rögzítve (például, hogy a korábbi kivásárlási ügylet kizárólag Kisfaludy Károly személyére vonatkozik) –, ám úgy is fogalmazhatunk, hogy *jóhiszeműek* (vö. *bona fide*). A hallgatólagos jóváhagyás, a *tacitus consensus* itt elsősorban tapintaton és a szerkesztői autonómia tiszteletén alapuló elvét mindazonáltal Bajza az utólagos érdekek miatt ügyesen támadja, noha a kurátorok itt tehát éppenséggel nem feudális „mindenbe-avatkozók"[330]. A „jogtalanság örvényének"[331] nevezni az ellenfél álláspontját mindenesetre erősen emlékeztet mindarra, ami Dessewffyvel a Conversations-perben, vagy Kazinczyval a Pyrker-perben történt. Nemkülönben a szöveg gúnyos, leckéztető hangneme, egész áldefenzív beszédpozíciója, lehengerlő(nek tűnő) érveléstechnikája, publikumorientáltsága, koncentrikusan be-besűrűsödő szőrszálhasogató demagógiája, ugyanakkor rendkívül tudatos retorikai dinamikája, manipulativitása.

A legjelentékenyebb, hatásörténetileg legerősebb érvvel külön is érdemes foglalkozni. Bajza felteszi a kérdést hosszú írása újabb retorikai csúcspontján: „az alapítá-e az *Aurórá*-t valódilag, ki hozzá *pénzét* adá, vagy az, ki *elméjét*?"[332] „Minden elmeszülemény

[329] Vö. SZALAI 1981, 198, 203.
[330] TÓTH 1959, 21.
[331] SZALAI 1981, 212.
[332] *Uo.*, 207.

azé, kinek szelleme által létrehozatott" – hirdeti.[333] Vagyis a kiadó csak kiadó, amely szellemi terméket vásárol, nem lehet úgy jussa például az *Auroráh*oz sem, ahogy a szellemi alapítónak. Bajza itt tudatosan keveri az *alapító* és a *tulajdonos* fogalmait. Merthogy az „ellentábor" sem mondja egy szóval sem ebben a „háborúban", hogy a Trattner-Károlyi cég lenne a tulajdonos, és az alapítás (közös) privilégiumából sem rekesztik ki Kisfaludy Károlyt: a vita a kiadási jog ellenőrzése fölött támad, amelyet a kuratórium a tulajdonjog-átruházási szerződés feltételeinek teljesületlensége, Kisfaludy halála és a tartozás beszedhetetlensége okán magának tart fenn (jogi evidenciaként), s mindaddig nem támaszt alternatív igényeket, míg az átörökítés tényét bizonyítani konkrétan nem tudó, önhatalmúlag fellépő Bajza – aki ugyanakkor hallgatólagos beleegyezéssel feljogosított szerkesztő – meg tud egyezni a kuratórium által partnerként kezelt kiadóval. Vagyis a „kevély hatalomszó" azért nem olyan hangos itt, mint amilyennek Bajza hallja, azzal együtt, hogy minden részletre kiterjedő okiratok valóban nem készülnek az ügyben.[334] Mindenesetre nem állja meg a helyét az a logikai-jogi érvvezetése Bajzának, hogy a szellemi alapító lenne automatikusan a tulajdonos (Kisfaludy többek között ezért is kísérli meg igen hamar kivásárolni a pénzügyekre kellemetlenül figyelő kuratórium vezette alapítványból az *Auroráth*), ahogy az sem evidens, hogy Bajza lenne automatikusan Kisfaludy (szellemi) örököse.

Az e kérdést illető passzusokhoz köti a szakirodalmi hagyomány azokat a tételmondatokat, melyek szerint Bajza e cikkben választja végre el végérvényesen a szerzői és kiadói jogokat, az 'írói tulajdon', illetve a 'szerző', a 'szerkesztő', illetve a 'kiadó' fogalmait.[335] Azon túl, hogy Bajza arányaiban bővebb terjedelmet szán cikke végéhez közeledve a „gondatlan" és „megbízhatatlan" kiadó, Károlyi István lejáratására, karaktergyilkosságára, mint ezen fogalmak tisztázására, az látszik, hogy semmi olyat nem mond, amit

[333] *Uo.*, 209.

[334] Bár az is elgondolkodtató, hogy a megszövegezések hibái csak retrospektív nézőpontból, a „megvalósult", de előre nem látott jövő perspektívájából, vagyis Kisfaludy korai halála felől nézve változnak releváns hibákká.

[335] Például SZALAI 1981, 563, 583; TÓTH 1959, 21.

a korszakban ne tudtak volna ezekről a kérdésekről. Sőt arról, hogy mennyire tudtak (s legalább olyan szinten differenciálták is mint Bajza), éppen a Horvát-cikk,[336] illetve az abban közzétett Aurora-okiratok tanúskodnak. Vagyis a helyzet kísértetiesen emlékeztet arra, amire az újabb szakirodalom az „irodalmi respublika" közhelye kapcsán jutott a Conversations-pört illetően. Bajza itt is úgy oktatja ki ellenfeleit – s tanítgatja közben publikumát –, hogy egyrészt a maga perspektivikus, motivált „igazságait" totalizálja igazságként, másrészt igazságai már jó ideje azok, vagyis ott és akkor már evidenciaszerű közhelyek. Elmondja, hogy 'kiadó', 'áruló', 'Verleger' csak mástól nyert jussot bírhat, hogy alkalomadtán csupán felkérni van joga egy írót valamely munka megírására, megszerkesztésére, s hogy a munka mindig azé, aki elkészíti, akitől a kiadó aztán azt megveszi.[337] Vagyis tulajdonképpen az 1832-es és 1833-as *Aurorá*nak Károlyi csak megvevője, „árendás" kiadója, szerkesztője és tulajdonosa maga Bajza.[338]

Nem csupán arról van szó, hogy éppen a „metsző" logikájú rétor mossa e pontokon össze a szerkesztői és szerzői jogokat, a szerzőség és a szerkesztőség konceptusait – hisz mai fogalmainkkal legalábbis „kreatív" vagy „alkotó" szerkesztője lehetett mind Kisfaludy, mind Bajza a sokszerzős, antológia jellegű *Aurorá*knak, nem pedig szerzője –, hanem hogy tendenciózusan figyelmen kívül hagyja egy pont után minden egyes gondolatfutamában az ügy háromoldalúságát. Vagyis azt, hogy mint jogi személy az Aurora egy sikertelen kivásárlási kísérlettel együtt a kurátorok vezette alapítvány gondozásában maradt, vagyis „a fundusnak az Auró-

[336] Vö. például SZALAI 1981, 178, 184.

[337] Mindeközben ugyanakkor ügyesen emleget fel bizonyos kortárs megfogalmazásbéli anomáliákat (például hogy a kiadványokon sokszor keveredik a 'szerkesztő', a 'kiadó' és a 'tulajdonos' fogalma. Vö. *Uo*., 1981, 212.) Ezek nyilvánvalóan valós korszakbeli következetlenségek, rendszerhibák, sőt felemlegethetőek Bajza példáinál súlyosabbak is – a fordítások például sokszor még ekkoriban is saját műként jelennek meg, a forrásszöveg szerzőjének mindenfajta feltüntetése nélkül –, ám a lényeg az, hogy mindezekre nem Bajza hívja fel a figyelmet először és utoljára, s nem is ő oldja meg ezeket a problémákat. (Hogy az ezzel kapcsolatos helyzet ugyanakkor – figyelmeztet Fórizs Gergely – mennyire letisztulatlan volt még az akkori közelmúlt, vagyis a 18. század végének német nyelvű területein is, vö. DRÖSE–ROBERT 2017, 108–131.)

[338] SZALAI 1981, 213.

rához való jussa" nem szűnt meg, hanem jogfolytonos.[339] Vagyis, nem meglepően, Bajza a konkrét, adott kázusban *(hic et nunc)* képtelen összekötni a tulajdonjogot a szellemi javak, az eszmei alapítás kontextusaival.

A fixált perspektíva, a motivált beszédpozíció torzításai, egyoldalúságai mindenesetre az itt kiemelt utolsó aspektusban másféleképpen is kidomborodnak: „[K]i az *Aurorá*-nak valódi alapítója? Az-e, ki azt eszközlé, hogy az Aurora jó papiroson és tisztán legyen nyomtatva, aranyozott szélekkel, tokban csinosan kötve és képekkel felékesítve, vagy az, kinek köszönni lehet, hogy ezen *Aurora* a magyar költői elméknek évente termett legbecsesebb virágait foglalja magában[?]"[340] Vagyis hogy (mint már idéztük) az-e, aki „pénzét" adja hozzá, vagy aki „elméjét"? A szónoki kérdés erős, de egyértelműen megválaszolható, történetileg is: ebben az esetben, de rendszerint, azaz korszakfüggetlenül sincs meg ugyanis az egyik a másik nélkül. Az *Aurora* onnantól kezdve „intézmény", hogy a fundátorok célvagyon által megalapították, azzal együtt, hogy konkrétumot, manifeszt jelleget vitathatatlanul Kisfaludy „elméje" révén kapott. Az „elmeszülemény" tehát jó eséllyel valóban azé, „kinek szelleme által létrehozatott", országos jelentőségű, kívül-belül híresen igényes költői almanach azonban – mint az *Aurora* példája is mutatja – még nem lesz ettől automatikusan belőle. Mindenesetre úgy látszik, hogy létezik az ügyben egy olyan jogos perspektíva is, amelynek nyelvezetében egészen egyszerűen nem prioritás a „szellemi alapítás", az „elmeszüleményi jussok" konceptusa.

Az Aurora-pör anyagát jobban szemügyre véve semmi nem utal megnyugtatóan arra tehát, hogy Bajza lenne ennek a „perpatvarnak" a győztese, hisz tulajdonképpen egyik gondolatfutama sem tudja jogilag, de még retorikailag sem cáfolni, hogy Kisfaludy Károly soha nem volt az *Aurora* tulajdonosa. Lehet, hogy számos

[339] Az a sajátos helyzet állt elő ugyanis, hogy a kuratórium Kisfaludy haláláig nem tábláztatta be a vissza nem fizetett maradék 2000 forintot annak birtokaira, vagyis az adósságrendezés (a kivásárlási juss beteljesülésének feltétele) mintegy lógott a levegőben, s ez ellen Kisfaludy sem tiltakozott. Vagyis az intabuláció aktusával megvalósuló kizárólagos tulajdonjog legfeljebb *post mortem* lehetett volna a Kisfaludyé – ha behajtható lett volna.

[340] *Uo.*, 207.

eladdig így nem létező fogalom elhatárolását kezdeményezi Bajza, ám semmiképp nem végzi el, a köztudalomhoz képest nem differenciálja tovább,[341] mert a jog, a gazdaság és a „szellem" nyelve nála még nem tudnak adekvát módon diskurálni egymással, ugyanis – a luhmanni rendszerelmélet kulcsfogalmait kölcsönvéve – a „funkcionális differenciációt" követő „strukturális mozgókapcsolatok" (Szajbély) stádiumát még nem érik el.[342] Vagyis lehetséges esetlegesen, hogy már elkülönülőben vannak e diskurzusok, de elégségesen, „autonómként" kooperálni Bajzánál legalábbis még nem tudnak egymással, annak minden jurátusi végzettségével együtt sem. Tehát a kérdés, hogy „az alapítá-e az Aurorá-t valódilag, ki hozzá pénzét adá, vagy az, ki elméjét?"[343] az előbbieken túl azért bonyolultabb annál, mint ahogy Bajza kezeli, mert erre nem egy válasz adható – illetve nem jó a kérdés, mert a válasz rendszerfüggő. Olyan diszkurzív távlatok keverednek ugyanis itt, amelyek, még ha kezdeményező erejűek is, nem mutatják a fogalmi letisztultság, majd a követő szintetikus együttműködés jeleit: a „pénznek" vesznie kell a „szellemi szabadságjogok" ellenében. Ezek a távlatok ugyanakkor olyan manipulatív, koncepciózusan érdekérvényesítő, tehát minden tekintetben igen asszertív hozzáállás kontextusában jelennek meg, amely igencsak harmonizál az újabb szakirodalmak elsősorban filológiai „perújrafelvételekben" kibontott Bajza-képével, s kezd ki bizonyos régebbi (kultikus-tendenciózus) Bajza-képzetet.[344]

Tulajdonképpen nincsen olyan horizont, amelyből elítélhető, feudálisnak, antimorálisnak, hatalmaskodónak bélyegezhető az a viselkedésmód, amellyel a fundus vezetői kezelik a pör szituativitását, illetve kezelik előzetesen és mindvégig e közös történetben Kisfaludy Károlyt. Sőt, egyfajta kimondott, de megalázónak

[341] Rálátásunk szerint ezt majd Toldy Ferenc fogja többek között elkezdeni, pár évvel később, egy hosszan tartó folyamat nyitányaként (az egyik első ilyen programszövege: D. S. F., *Néhány szó az írói tulajdonról 's kérelem a' folyóiratok' kiadóihoz*, Athenaeum, 1838. I., 706–717.) Vö. BALOGH 2023, 105–116.

[342] Vö. LUHMANN 1999, 700–850.

[343] SZALAI 1981, 207.

[344] Fekete Norbert is arra jut, hogy Bajzáéknak mögöttes gazdasági, karrierépítési és irodalompolitikai törekvéseik megvalósítása, vagyis az almanach folytatása és Kisfaludy Károly örökségének kisajátítása volt a céljuk. Vö. FEKETE 2018, 140–141.

nem tartható karitász-jelleg is felsejlik az alapítók Kisfaludyhoz fűződő viszonyában: „[Kisfaludy Károlyt] már csak azért is minden mások fölött megtiszteltünk, mivel őt szép művészi tehetségein kívül is egyfelül szeretve szerettük, másfelül pedig nem éppen kedvező helyheztetésén édes örömest ezáltal is könnyebbíteni akartunk."[345] Persze a fundus gazdáinak Horvát-féle elbeszélése is csupán egyetlen elbeszélői szem egyetlen markáns szólama, tehát *narratív hang* (ki beszél?) és *narratív perspektíva* (ki lát?) hitele ebben az alternatívában is kétségessé tehető, főként a szólamok polemikus beágyazottságának meggyőzéselvű színezetét tekintve. Mindazonáltal az eldönthetetlen konstatív igazságértékek ellenére, vagy éppen azokkal együtt, azért tartható egyfajta „anti-bajzai" preferencia mégiscsak tanulságosnak. Merthogy az erősen az írói perszónát, imázst és presztízst előtérbe állító, sőt ünneplő kultikus beszédmód elferdít és elfed számos más olyan hangsúlyt és aspektust, mely által jó eséllyel kiegyensúlyozottabb képet kaphatunk az *Aurora* históriájáról és az ilyen perspektívából megmutatkozó kulcsszereplőiről. Amikor ugyanis Fenyő a „becsvágyó" Szemere „gyűlöletéről", Horvát „fél-feudális" „jogászi érveléséről" vagy a „megdühödött" Károlyi „tisztességtelenségéről" beszél Bajza azon hőstettével szemben, melyben az „síkraszáll az írói szabadságjogok védelmében",[346] nem futja más érvelésre a Kisfaludy pénzügyi inkompetenciáját,[347] sőt több ponton felsejlő inkorrektségét elhall-

[345] SZALAI 1981, 186. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy az adott szituáció nem feltétlenül csupán nemeslelkű, „filantróp" jótékonykodásként értelmezhető – miként a visszaemlékező kurátor értelmezi –, hanem egy kölcsönösen előnyös *(win-win)* ügylet megvalósításaként (ti. hogy az egyébiránt valóban igen gazdagon adagolt anyagi juttatást egy olyasvalaki kapja, akinek igen magas a személyi presztízse, aki az aktuális szakmai mezőnyben a legjobb, vagyis aki által a leginkább szavatolt az adott kulturális vállalkozás sikere).

[346] FENYŐ 1955, 100, 102.

[347] A Kisfaludy-életutat szinte folyamatosan jellemző pénzügyi gondokat, adósságokat egyik alapvető szakirodalom sem felejti el megjegyezni, sőt tárgyalni; Heinrich Gusztáv tulajdonképpen ebből indul ki kísérőtanulmányában a „jelen pillanat embere" epitheton ornansával (vö. KISFALUDY 1905, 5.), mely Kisfaludy Sándortól ered, mentegetve az *Aurora* szerkesztőjének immár kultikus személyét, s mely igen sokatmondóan sugallja azt is, hogy e Kisfaludy-féle totalizált „jelenben" nem sok helye van a jövőorientált, távlatos (pénzügyi) tervezésnek. Heinrich másik kapcsolódó jelzője Kisfaludy Károlyra a *bohéme*, ami körülbelül ezt jelenti itt: „könnyű vérű és szenvedélyes, ingatag és heves". *Uo.*

gató védelmére, mint ilyesfélére: „Eszerint Kisfaludy az Aurorával nem rendelkezhetett! Ez az üzletszerű, anyagias gondolkodás nemcsak Bajzát támadta, hanem súlyos kegyeletsértést jelentett a zsebkönyv megalapítójával s igazi lelkével szemben!”[348]

Amellett a pontosítás mellett tehát, hogy lényegében *nem* Kisfaludy alapítja az *Aurorát*,[349] az hangsúlyozandó itt végezetül, hogy lehetséges olyan narratív logikában beszélni az Aurora-jelenségről, melyben a financialitás, finanszírozás egészen új, „irodalmat” szervező megvilágításba kerülhet, mégpedig egy olyasféle semleges modalitásban, mely által magunk mögött hagyhatjuk azt a fajta (romantikus) örökséget, melyben a pénz az esztétikum elnyomójaként és kizsákmányolójaként egyfajta permanens negativitásban, legalábbis elnéző pejorativitásban kerülhet szóba csupán.

2.2.8. Távlatok és tanulságok

A *pénz* és az *elme* polarizációjában, az *anyagi* és *szellemi* tulajdonjog éles distinkciójában Bajza megelőlegezi azt a sajátos, jócskán 19. századi, sok tekintetben tehát „romantikus” perspektívát, mely a szerzővel mint a szellemi termék abszolút előállítójával foglalkozik, a többi szerepet pedig (előállítás, értékesítés) gyakran a technikatörténet másodlagos problémájává teszi. Mint a vonatkozó szakirodalom bemutatja, a szerzői jogról való egyre módszeresebb beszéd kodifikálta, egyben hierarchizálta azokat a tényezőket, amelyek egy irodalmi mű létrejöttében szerepet játszhatnak.[350] Ennek a diskurzusnak pedig első feladata volt „letisztítani” az írói szerepet azokról a tényezőkről, amelyek tradicionálisan az irodalmi mű létrehozásában a szerzőével versengtek, vagyis az ihletői, kiadói, nyomdászi, forgalmazói szerepekről.[351] A szellemi tulajdon így szükségszerűen „felstilizálódott”, mégpedig az akkor

[348] FENYŐ 1955, 102.

[349] Jellemző módon Toldy Ferenc is hevesen bizonygatja, hogy az *Aurora* alapításának egész tervezete már az előtt a bizonyos farsangi estély előtt készen állt, ám ő is kénytelen megjegyezni, hogy az „aláírások” ott és akkor kezdődtek meg. Vö. TOLDY 1875, 216.

[350] T. SZABÓ 2011, 572.

[351] *Uo.*

legfrissebb és leghatásosabb romantikus alkotáselméletekbe ágyazódva.[352] A *haszon* képzete ezekben a folyamatokban válik összeegyeztethetetlenné az esztétikai tapasztalat idealisztikusságával, az esztétikai tárgy nem-anyagi hasznosságának elvével; így válik – mint már szó volt róla – „kettős értékdiskurzussá", sőt ellentétpárrá a *művészet* és a *kereskedelem*, a *teremtés* és a *termelés*.[353] A művészetnek mint a gazdaságtól és a politikától elkülönülő, autonóm világnak az eszméje a romantikától kezdve meghatározó, másfelől egyik legfontosabb modernizációs fejleménye éppen árurá válása. Az autonómia, az önállósulás az irodalom emberei számára ugyanis paradox módon a konkrét és a szimbolikus piacok minél direktebb uralását kezdi jelenteni: az irodalom és a gazdaság programszerű szétválasztása ellenére az irodalom autonómiájának megteremtése párhuzamos annak gazdasági tevékenységként és szellemi tulajdonformaként való elismertetésével.[354]

A romantikus gyökerű piacellenesség így aztán éppen a művészet piacosodására adott válaszként értékelhető, melyben jellemzően a leginkább „piacellenes" figurák kezdenek „piacorientált" manőverekbe a műveik iránti kereslet maximalizálása végett, az irodalmi önreklám, az imázsépítés, a művészi-közéleti presztízs „ökonómiájában", a mégoly romantizált „termelés" mind több lényegi mozzanatát kontrollálni igyekezve, adott esetben az *anyagi* piacon való sikertelenség vagy járatlanság miatt a *jelképes* piacokon.[355] S mivel a szerzőség fogalma a romantikus, zsenielvű szépirodalom-képzeteken iskolázódik, vagyis tulajdonképpen kirekesztőleg szerzőcentrikus, a szerzőség erős, markáns ellenségképekkel szemben kanonizálódik, a szerzőt és az irodalmat a folytonos veszélyeztetettség állapotában lévőnek láttatva.[356] Mint Bajza és szövetségesei esetében.

Ennek konkrétabb és specifikusabb megvalósulása volt a közvélekedésben az a negatív előítélet, mely a magyar kiadókhoz kapcsolódott ezekben az időkben, miközben a kulturális piacon

[352] *Uo.*
[353] HITES 2011a, 489.
[354] HITES 2015, 665.
[355] HITES 2011a, 490–492; HITES 2015, 665.
[356] T. SZABÓ 2011, 580, 587.

ezzel párhuzamosan uralkodott el a könyvkiadón és könyvkereskedőn keresztül történő piaci jelenlét egyre „személytelenebb" formája.[357] A legújabb magyar kutatások ugyanakkor meggyőzően hívják fel a figyelmet arra, hogy a könyvkiadás, könyvkereskedés igen igényes presztízsszakmának számít a tágan értett korszakban, hogy a kiadóval kötött állandó szerződéseket (vagyis a kiadási jogok akár örökös eladását) éppenhogy keresik a literátorok (sőt, rangot jelent ilyennel rendelkezni),[358] s hogy bár a korszak „könyvembereinek" óraműpontossággal kiépített, erősen üzleti szellemű vállalati birodalmát jócskán uralja a pénz logikája, a képlet mégsem olyan egyszerű, hogy ők lettek volna a szegény művészemberek szívtelen kizsákmányolói. A dolgot jól összefoglalja egy Heckenast Gusztávról szóló, újabb keletű konklúzió: „Többen úgy vélik, hogy »az üzleties szellem« sokszor felülkerekedett íróihoz fűződő viszonyában, és csupán józan megfontolás vezette, mikor szerződést kötött velük. A fennmaradt levelezések hangneme azonban jórészt túlmutat az író–kiadó-viszonyon."[359] Kisfaludy Sándor például többször barátilag panaszkodik Heckenastnak a cenzúra miatt, de Arany János is tudja, mikor fordulhat kölcsönért kiadójához, aki mindig figyelemmel kíséri kliensei sorsát. A „jó kereskedő" tehát párhuzamosan élt az „atyai kiadóval", egyfajta „összetett érzelmi viszonyban".[360] Párhuzamként lehetetlen itt nem utalni az Aurora-kurátorok, illetve Kisfaludy Károly kezdeti „érzelmi-atyai" viszonyára, a megállapodások tiszta, sőt baráti jellegére (vö. *clara pacta, boni amici*). Az ideologikus töltettel, koncepciózusan „feudálisnak" titulált, ám valójában *modern* finanszírozás pedig éppenséggel Heckenast felé látszik folytonosnak, mindenféle anakronizmus nélkül.

Az Aurora-pör mint markáns *ősjelenet* jól szemlélteti, hogy amit a szerzők saját magukról, a saját fontosságukról állítottak, hogyan válik piaci tényezővé s egyben dominánssá az irodalmi eszmék piacán is, egy olyan szerzőfogalmat kanonizálva, amelynek esetében az irodalmi műalkotás (úgy is mint éves sokszerzős szépiro-

[357] *Uo.*, 574–575.
[358] Bővebben l. LIPTÁK 2012, 49.
[359] *Uo.*, 128.
[360] *Uo.*

dalmi almanach) inkább szellemi, mint technikai folyamat eredményeként mutatkozik meg, létrehozója és jogos birtokosa pedig leginkább és elsősorban írója („megszerkesztetője"), és csak utána kiadója, nyomdásza, forgalmazója.[361] Pedig a költőinek szánt, az úgynevezett *esztétikai idealizmus*[362] látásmódját megelőlegező bajzai kérdés, hogy kié az árusítható műalkotás, azé aki materiális megvalósulását eszközli vagy aki zseniszerű „elméjét" adja hozzá, abban a kultúratudományi illetőségű kontextusban válaszolható meg leginkább (akkor is és most is), mely szerint a kettő – mint már az előbbiekben is leszögeztük – értelmezhetetlen egymás nélkül. A műalkotás olyan *hibrid*, amely nem csupán a szerző kreatív szellemi teljesítménye, hanem a mindenkori kulturális-technikai környezet műterméke is.

A Tizek Társaságának tagjai esztétikai autonómiájuk harcos kinyilvánítása mellett törekedtek saját gazdasági erejük felmérésére és érvényesítésére, figyelmeztet a szakmai kommentár,[363] s bár ez esetben már 1847-ben vagyunk, megint csak nem nehéz észlelni a korrelációt a Bajza-pörökkel. A lényeg ráadásul – úgy tetszik – éppen abban a belátásban áll, hogy bizonyos hatalomvezérelt irodalomgazdasági képletek mennyire azonosak tudnak lenni az *Aurora* idején és évtizedekkel később is. Margócsy István Petőfi-monográfiájában a Tizek Társasága kapcsán, az előzőekhez hasonlatosan, tudatos konkurenciaharcokról, pártalapításokról, markáns csoporttudatról, küzdőtérről beszél.[364] Ám nem csupán itt rajzolódnak ki az egyértelmű korrelációk a Petőfi- és Bajzakorszak között.

Mint Margócsy kifejti, Petőfi működésének alapja az állandó részvétel, a pillanatnyi szünet nélkül való jelenlét (a Bajzáé is). Attól a pillanattól kezdve, hogy Petőfi mint segédszerkesztő letelepedik Pesten és elkezdi kiépíteni saját pozícióit az irodalmi

[361] T. SZABÓ 2011, 572, 575.

[362] Az „esztétikai idealizmus" az esztétikai tapasztalat önértékébe, lényegi médiumfüggetlenségébe és a szellemi szféra absztrakt önállóságába vetett hit. Kritizálói az elvont irodalmiság definíciós kísérletei helyett az olvasás anyagi, testi vagy éppen technológiai összetevőit hangsúlyozzák. Bővebben: MOLNÁR 2015, 163.

[363] HITES 2015, 665.

[364] MARGÓCSY 1999, 64–65.

életben, tevékenysége folyamatosan az irodalmi nyilvánosság előtt zajlik, vagy tőle származó vagy róla szóló írások tükrében (Bajzánál is). Petőfi stratégiája a folyamatos figyelemfelhívás, a már-már agresszív önreklám (a Bajzáé is). Folyamatosan „kiprovokálja", hogy róla legyen szó, akár kihívóan, időnként megbotránkoztatóan szokatlan „személyességével, őszinteségével" (Bajza is). Az állandó *önfelhajtás* mellett további alapjellemző Petőfinél, hogy *eseménygenerátor*: mindenkivel hajlandó sajtópolémiába keveredni. Alighanem azért is olyan élesek és sokszor nyersek a kritikákra adott válaszai, hogy hergeljék az irodalmi nyilvánosságot. Mindig mindent máshonnan nézni, egyéniesíteni, mindig progresszívnek mutatkozni: a cél a fogyasztói figyelem felkeltése (a Bajzáé is). Margócsy hangsúlyozza Petőfi jogérzékét, amennyiben íróként olyan „jogalany", aki vehemensen és szakadatlanul figyeli a jussait; olyan figura, aki saját jogosítványait folyamatosan érvényesíteni akarja és tudja (Bajza is). Petőfi egyik jellemző védjegye az összetéveszthetetlenség, az egyértelmű azonosíthatóság (a Bajzáé is).[365]

Margócsy arról is beszél, hogy „az a később uralkodóvá vált gesztusrendszer, mely az irodalmi életet elsősorban az éles konkurenciaharc tereként fogja fel, s a különböző intézményeket és fórumokat az egyes versengő irodalmi irányzatok hadállásaként állítja be, alighanem itt, a negyvenes években érte el először modern kiteljesedését".[366] Nos, úgy tűnik, mindehhez nyugodtan hozzátehetjük: és Bajzáékkal körvonalazódott markánsan először. Petőfi bekerülése a pesti irodalom centrumába lényegében hitelből megy végbe; első kötetének finanszírozása nem mecénási ajándék, hanem polgári, megelőlegezett kölcsön alapján történik[367] – ez megintcsak kísértetiesen hasonlít az Aurora-történetre, itt inkább Kisfaludy, mint Bajza vonatkozásában. Petőfi mint „irodalmi iparlovag", mint mind jogi, mind anyagi értelemben vett „self-made-man" a reformkori magyar „polgári fejlődésnek" egyik legrokonszenvesebb modelljét állítja elő – értékel Margócsy.[368] És

[365] *Uo.*, 53–66.
[366] *Uo.*, 67.
[367] *Uo.*, 71.
[368] *Uo.*, 73.

e ponton a Bajza- és Petőfi-féle hatalomtechnikai, gazdasági-érdekérvényesítő stratégiákat összekötő analogizálás véget is ér – amennyiben Bajza „modellje" bizonnyal nem a legrokonszenvesebb.

2.2.9. Bajza lelke

Közhely, hogy mégoly gazdagon archivált szöveges anyagból is igen bajos pszichológiai profilt készíteni. Itt profilozásról szó sem lehet, az mégis érdekes és beszédes tud lenni, hogy – az önleírásokat és a kortársak leírásait most félretéve – az eddigi szekunder irodalom miféle „Bajza-pszichét" állít elénk. Többek között azért, mert igencsak úgy tűnik, hogy a szóba hozott pöröknek egytől egyig kritikus faktora ez az egyéni személyiségdimenzió. Korompay H. János, aki maga is hangsúlyozza, hogy a magyarázó lélektaniság milyen veszélyes tud lenni, példaszerű korrektséggel beszél Bajza kapcsán „összetett személyiségről", akinél mindazonáltal „a külső rettenthetetlenség belső gyengeségeket takar el a közönség elől".[369] A „szerkesztő magatartásának rekonstruálásáról" beszélni módszertanilag azért kifejező Korompay részéről, mert finoman reflektál a szövegesülve fennmaradó *mondás* és a múlt ködébe vesző *cselekedet* létmódjainak különbözőségeire. Mindenesetre fontosnak tartja kiemelni, hogy Bajza „félelmetes" hírű közszereplő, akinek számos gesztusa igencsak teátrális.[370] Ő is nyomatékosítja, hogy Bajza az emberekkel és nem a szövegekkel való konfrontálódás gyakorlatát követi, alapmetaforájaként pedig a párbajt (a dühöt, illetve a másik megsebzését) azonosítja.[371] Hangsúlyozza, hogy a *Kritikai Lapok* egyik deklarált célja, hogy „agyon fogjuk verni mind ezeket a huncfutokat",[372] de a későbbi, negyve-

[369] KOROMPAY 1998, 22.

[370] 1828-as dilemmáját például – mely abban áll, hogy felhagyjon-e az akkor még nem kifizetődő irodalmi próbálkozásokkal konkrét szakmája, az ügyvédség melletti végső elköteleződéssel – Bajza úgy fogalmazza meg (felettébb érzékenyítően), hogy a literatúrától megválni a pénz miatt olyan, mint „a szeretett leánytól" megválni. Idézi: KOROMPAY 1998, 23. (Bajza József Toldy Ferencnek, Pásztó, Pest, 1828. szeptember 26.)

[371] *Uo.*, 22.

[372] Idézi: KOROMPAY 1998, 21. (Bajza József Toldy Ferencnek, 1829. augusztus 24.)

nes évekbeli *Atheneum* folyóirat szerkesztésének korszakát is az jellemzi meglátása szerint, hogy az illető saját periodika biztosította megélhetés a tudatosan szított polémiák számától és intenzitásától függött, az *Atheneum*mal történő 1843-as szakítás gondolata pedig bár a retorika szintjén a „küldetés bevégzettségének" érzetével közvetítődik Bajza részéről, voltaképpen az előfizetők csökkenéséből adódó anyagi gondokhoz köthető.[373] A szenvtelen bírói szerep, a „harag és részrehajlás nélkül" *(sine ira et studio)* éthosza, a kérlelhetetlen és kemény kritika maximái a maguk rejtett módján igenis heves, elragadtatott intenciók Bajzánál,[374] a szenvtelen nyugalom tehát „gonosz nyugalom", amelyet például Kazinczy felismer, és irtózik is tőle.[375]

Tóth Dezső, nem meglepő módon, máshogyan szemléli a bajzai „lélektant". Kiindulópontja az az ellentét, amely Bajza vidéki pátriájának szűkössége és Pest páratlansága között feszül, s amely tátongó különbség egy életre elkötelezi Bajzát az utóbbi mellett: soha többé nem akarja feladni a várost, miután odakerül.[376] Az antik történelem nagyjain önmagát heroikussá nevelő karakter példája, a „hivatássejtő készülődés az eljövendő nagy harcokra" már ifjú korában kialakul benne e narratíva szerint, vagyis egyfajta „antik mintájú polgári heroizmus" válik itt Bajza vezérlő elvévé, akit jogon csiszolódott éles, lényeglátó elme, önmagát páratlan logikai világossággal kifejezni tudó stílus jellemez.[377] Szelleme gyakorta van vadul „átihletve" a szabad gondolkodástól, „megátalkodott republikánus", akit az „igazság részrehajthatatlan szeretete" hajt.[378] Ugyanakkor folyton kétségek gyötrik, hogy a „polgári világban" viszi-e valamire, jelleme sokszor embergyűlöletbe fordul, fanatikus, kérlelhetetlen bírája önmagának is, érvelése pedig a logika tisztaságán túl „beképzeltséggel határos biztonságérzetet" is mutat.[379] Bajza „személyeskedésekkel vegyes" korszaka programszerűen vállalt pörök sora, melyet aztán a

[373] *Uo.*, 15, 24.
[374] Vö. FEKETE 2015, 327.
[375] T. ERDÉLYI 1996, 637.
[376] TÓTH 1959, 8–9.
[377] *Uo.*, 10, 12.
[378] *Uo.*, 11, 13, 16.
[379] *Uo.*, 9–11.

„polgárosodás" jegyében lezár (vagyis a „pörlekedés" azért még Tóth Dezső szemében sem éppen polgári), a *Kritikai Lapok* időszakában mindazonáltal még jócskán az „elrezzentő kritika" híve.[380] A legbeszédesebb összefüggés ugyanakkor talán ez: a „szűkös anyagi helyzet keserűsége" a húszas évek végén, „jó időben" találkozott a „literatúrai lehetőséggel".[381]

Fenyő István szintén egy kettősségből indul ki, a „taszítás-rahatás" dialektikájából: Bajza édesapja még *homo novus,* vagyis újdonsült nemes, amely rétegtől Bajza ösztönösen függetlenné akar válni, éppen azért, mert belülről látja. A vad és műveletlen testvérek kiváltképp meggyűlöltetik vele ezt a „provinciális újnemesi" életformát, amelytől Bajza minden eszközzel távolságot próbál tartani amint lehetősége van rá, még úgy is, hogy kezdetben Pesten „kínosan" szegényen él.[382] Város és vidék, polgári és feudális életforma kontrasztja mindvégig Bajza viszonyítási pontja, gondolkodásában pedig ennek jegyében kezdettől fogva elkülönül mindenfajta társadalmi tekintélyelvűségtől.[383] Az egyetemista Toldy és Bajza „telve vannak a türelmetlenség érzetével", bár olykor még Toldynak is sok Bajza szenvedélyessége,[384] sőt nem egyszer inti nagyobb szerénységre is.[385] Ugyanakkor T. Erdélyi Ilona úgy fogalmaz, hogy magát Toldyt is Bajza „formálja" leginkább, kettejük közül ő az „igazi stratéga".[386]

Bajza „aggálytalan élessége", „megsemmisítő" tónusa, csak az ügyre tekintő „megvesztegethetetlensége" mindazonáltal egy új korszak „jelzőtüze", melynek eseményei során Bajza ellenfelei állításait sorozatosan „összeveti az igazsággal" – fogalmaz Fenyő.[387]

[380] *Uo.*, 17–18.
[381] *Uo.*, 14.
[382] FENYŐ 1976, 359–360.
[383] FENYŐ 2003, 515. Vö.: A jurátusi évei alatt megtapasztalt országgyűlési élmények hatására az ellenzékiség „életelemévé" válik, mint a „levegő". *Uo.*
[384] FÁBRI 1987, 409, 462.
[385] „[O]ly formán szólasz, mintha felvigyázó volnál a literatúrában" – figyelmeztetgeti olykor. Idézi: KOROMPAY 1998, 22. (Toldy Ferenc Bajza Józsefnek, Párizs, 1830. május 29. Kettejük, mondjuk így, változatos viszonyát kiválóan tükrözi kiadott levelezésük. Erről volt már szó az előző, forráskritikai fejezetben is.)
[386] T. ERDÉLYI 1996, 637–638.
[387] FENYŐ 1976, 372.

Számára az irodalom ideálvilága „harci szféra" a közvetlen társadalmi realitás ellenében, ahol a „feudális közéletiség" szabályai érvényüket vesztik.[388] Bajza észkultuszával és haladáseszményével a felvilágosodásnak is hű utódja, miközben szabadságideája és egyéniségelve a romantika képviselőjévé is avatja egyben.[389]

Bajza apja tehát *homo novus*, de azt lehet mondani, hogy tulajdonképpen a fia is az. Elsőgenerációs, „nincstelen értelmiségi" (Fenyő), egyfajta „kulturális betelepülő" a nagyvárosban, aki felméri a terepet és a helyzetet, és meglátja benne önmaga kibontakoztatásának adott távlatú és minőségű lehetőségeit, amelybe belefér, hogy a másikat – még ha jelképesen is, ám a verbális agresszió minden erejével (*per vim*), egyfajta plebejus dühvel, sőt a nyelvi *executio* radikalitásával – „zúzzuk" és „agyonverjük". Bajza valóban a felvilágosodás embere, valóban „megátalkodott" aufklärer, amennyiben valóságos jakobinus, abban az átvitt szótári értelemben, hogy radikálisan egyenlőségpárti, a „homo novusok" minden, irigységet sem nélkülöző, kompenzatorikus kisebbségi komplexusával, ám ezzel együtt ügyes tanultsággal is a *ráció,* a kulturális *köztársaság* jelszavaira hivatkozva (amelyekben esetlegesen még őszintén hisz is). Bár csak az „írók respublikáján" *belülre* pozicionálja az egyenlőség világát tüzes cikkeiben – hisz jó realitásérzéke van –, azt a világot egészen magának akarja. Plasztikus élvezettel leckézteti a grófot, a „jakobinusok" minden haragos gőgjével, folyamatosan apellálva az elégedetlenség kinyilvánításának, a kritikának, a „nép morgásának" jogára *(jus murmurandi),* hogy „*grófoknak* szolgáljon tanulságul": hogy az ügy precedensértékű legyen. Amikor a szakirodalomban előkerül az 1848-at idéző „forradalmi hang",[390] a már-már Petőfit idéző republikánus erkölcsi kényesség és öntudat vonatkozása Bajza vitairatait illetően,[391] annak, úgy tűnik, ez az általános szociokulturális, illetve egyéni és életkori lélektani szituativitás a legfőbb moti-

[388] FENYŐ 2003, 516.

[389] TÓTH 1959, 24; FENYŐ 2003, 516.

[390] „Híres felkiáltásában már valami érződik 1848 forradalmas zúgásából" FENYŐ 2003, 518. Vö. még Vaderna Gábor értékelésével: „szinte forradalmi hang". VADERNA 2013, 342.

[391] TÓTH 1959, 27.

válója.[392] A felnőttkorba lépő, önmagát nagyon is komolyan vevő, erősen nélkülöző, ám helyzetbe kerülő, messziről jött első generációs értelmiségi fiatalember érdekérvényesítése, mely önmagával szemben nem tűri az „arisztokrata iróniát", s mely alapjaiban és eleve kötődik a *pénz* és a *kenyér* gazdasági motívumaihoz: megélni mindebből, *self-made-man* módjára. Mindez pedig arra enged következtetni, hogy bizonyos szempontból nagyon is polgári mindaz, amit Bajza tesz, bizonyos tekintetben viszont nagyon nem az.

2.2.10. Mérlegen a valóság

Bajza *ideális közönség*et toboroz. Tematizál, diskurzusokat gyárt, s közben egész kis „médiabirodalmat" alakít ki szövetségeseivel.[393] E stratégia nem csupán arra hivatott, hogy az eladott példányszámokból megéljenek, hanem hogy biztosítsa kulturális térfoglalásaikat lépésről lépésre – mely lépéseket aztán a szakma az irodalomtörténet egy-egy fontos állomásának tekinthet –, s hogy közvetítse az ő realitásukat.[394] Valamint hogy afféle rendhagyó *valóságpróbák (reality testing)* egészen tudatosan megtervezett sorozatainak segítségével folyamatosan tesztelgesse is szándék szerint

[392] Nem véletlen, hogy Dessewffy József is elsősorban Bajza ifjonti hevületét figurázza ki neki szóló pamfletjében, már a címadással is: *Az országszerte ösméretes fiatal tudós Zajbaj Úrhoz, egy csupán józan eszű, ősz hajú, békét szerető tudatlan* [Pest, 1830, különnyomat]. Mindezek tükrében kevéssé értünk egyet azzal a nagyon is méltányos állásponttal, miszerint Bajza a *Respublica Litteraria* neohumanista képzetét modernizálta volna egy felvilágosult antropológiai gondolkodásmód keretében, a modern nyilvánosság szellemében. Vö. VADERNA 2013, 340. Sokkal inkább *kisajátította* ezt a premodern(!), ám ekkor még aktívan a kulturális emlékezetben élő, szép hagyományú képzetkört, privát céljaira, ön- és csapatépítésre használva fel. Adódna a lehetőség, hogy Dirk van Miert koncepcióját alkalmazzuk Bajzáéra, miszerint e hagyomány 19. századi, korszerű változata a *Republic of Belles-Lettres*, tehát egyfajta, immár „szépirodalmi/belletrista" közösség. (Vö. MIERT 2014, 277–279.) Ám ennek ismérvei kevéssé korrelálnak meggyőzően Bajza fogalomkezelésével, főként annak specifikus (magán)céljaival.

[393] Vö. TÓTH 1959, 15.

[394] Az úgynevezett *párhuzamos világok*, valamint a *vágy* és a *hatalom* nyelvi működésmódjainak effektusai itt egyébként is a posztmodern elméleteket megszégyenítő relevanciával állnak elő.

egyre növekvő táborukat (felvevőpiacukat) ebben a valóságban.[395] Az *ész* nevében, az *igazság* nevében, a *respublika* nevében. Ezért az *opinio publica* „szüntelen tanúul hívása", a „lehető legnagyobb nyilvánosság" tudatos keresése, s hogy folyamatosan a publikum nevében beszélnek.[396] Ez hozza létre azt a *beszédközösség*et *(discourse community),* amely végül meghódítja számukra az akadémiai magasságokat is.[397] S ez magyarázza azt a retorikailag mozgósító (*movere*) bajzai írásmódot, amely hol az „ég felé fordul gúnyos fohászokkal", hol „vátesként süvölt"[398] – mindkét esetben a manipulatív véleménybefolyásolás, a delejező hatáskeltés érdekében. Ezek a „pörök" nem bírósági eljárások, szöveganyagai nem

[395] A „valóságpróba" *(reality testing)* a pszichológiában az a képesség, amely lehetővé teszi, hogy megkülönböztessük a nem-valóságost (a fantáziákat, a múltbeli emlékeket, a gondolatkísérleteket) az „aktuális" valóság reprezentációitól, vagyis azoktól a mentális reprezentációktól, amelyek elsősorban az érzékelésből keletkeznek. A „valóságos" és a „nem-valóságos" megkülönböztetésének képessége fejlődés és gyakorlás kérdése; az éjszakai álmok történésük közben nincsenek valóság-vizsgálatnak alávetve, az álmodozás viszont magán viseli a valótlanság „pecsétjét". Vö. SANDLER–NAGERA 1963. Az úgynevezett *kognitív térkép*ek magukba foglalják mindazokat a nézeteinket, amelyek arra vonatkoznak, hogy kik vagyunk, mi fontos a számunkra, illetve azt, hogy hogyan, milyen eséllyel küzdhetünk meg azokkal a helyzetekkel, amelyekkel az élet szembesít. A viszonyulási mintázatok, amelyek alapján alkalmazkodunk, ugyanúgy sematizáltak, mint ahogy a térképek is. Amikor megfogalmazunk egy hipotézist arra a helyzetre vonatkozólag, amellyel szembesülünk, hajlamosak vagyunk azt le is ellenőrizni. Ez a kognitív folyamat is valóságpróba. Vö. CARSON–BUTCHER 1992. Hangsúlyozandó, hogy e fogalom Bajza esetén tehát rendhagyóan, mintegy metaforikusan értendő.

[396] TÓTH 1959, 26.

[397] Az egyes szám első és többes szám első személyű névmások észrevétlen felcserélésében rejlik az a retorikai fogás, amely a hallgatóság identitását újból és újból kicseréli a szónokéval. A szövegen kívüli a „valóságos" vagy „aktuális" hallgatóság, ám a rétor hallgatósága mindig fikció is, a szövegen belül, amelyet „ideális" hallgatóságnak nevezhetünk. A szónok tehát egyszerre szólítja meg és teremti meg hallgatóit. Fontos helye van itt a „beszédközösség" *(discourse community)* fogalmának, amelynek elvárásait, igényeit a szónoknak ismernie kell, ám ezeket létre is lehet hozni. Vö. PORTER 1985, 242–251.

[398] TÓTH 1959, 27. Vö. még: „[A Kritikai Lapok *Vezérszava*] hatásának el nem hanyagolható tényezője volt a megformálás is. Ily erélyes, karakterisztikus hangon, ennyire agitatív, sőt, purifikátori céltudatossággal, eszméltető-mozgósító lendülettel, ugyanakkor áradó személyességgel magyar író a megelőző évtizedekben prózában ritkán szólalt meg." FENYŐ István, *Az első füzet. A Pyrker- és a Conversations-lexikoni pör* = SZABOLCSI 1979.

*genus iudiciálé*k, mint azt Bajza láttatni szeretné. Nem perek, sokkal inkább pörlekedések, a heves szóváltás, lármás szidás, vagyis a perpatvar, a botrány szótári jelentéstartományában.

Ebben az összefüggésrendszerben ugyanakkor többletjelentőséggel töltődik fel a viták hangneme és minősége is. Az *inszinuációk* (Dávidházi), vagyis a ráfogások, rágalmazások kigondolt, öngerjesztett dinamikája „csatapiaccá" változtatja folyóirataikat,[399] amely kapcsán Kölcsey „kegyetlenséget" és „közőrjöngést" emleget,[400] de amelytől voltaképpen minden komolyabb vitapartner elképed. Ez utóbbi pedig azért fontos aspektus, mert egyáltalán nem biztos, hogy az elhallgatás Bajzáék utolsó szavának győzelmét jelenti a Conversations-pörben, az Aurora-pörben vagy éppen a Pyrker-pörben. A választalanság nem az *elhallgattatás*, nem az *elnémítás*, hanem az *elhallgatás*, az *elnémulás* mintázatát is kirajzolhatja ugyanis. Mert nem véletlen, hogy Bajza vitairatai után mind Döbrentei, mind Dessewffy, mind Horvát, de még Kazinczy is a választalanság mellett döntenek, jó eséllyel az efféle, nem éppen civilizált és szalonképes „vita" folytathatatlanságának felismerését jelezve.[401]

Csakúgy, mint a Conversations-ügyben, az Aurora-történetben sem látszik meggyőzően, hogy Bajza olyasféle újdonságokat mondott volna, amit ekkoriban nem tudtak. Semmi sem bizonyítja meggyőzően, hogy megnyerte ezt a pert. Ami viszont biztos, hogy

[399] Ez Kölcsey minősítése, l.: KÖLCSEY 1990, 147. (Kölcsey Ferenc Bajza Józsefnek, Pozsony, 1833. április 1.) Vö. még: „A Kritikai Lapok éles fegyver lesz a kezükben, rajta keresztül irányítja a triumvirátus [Bajza, Toldy és Vörösmarty] az irodalmi életet. Az új folyóirat a harcra született, ez az éltető eleme." FENYŐ 1955, 101.

[400] KÖLCSEY 2011, 67–70. (Kölcsey Ferenc Szemere Pálnak, Cseke, 1832. augusztus 3.)

[401] A Conversations-pör egyik résztvevőjét idézve: „A többit elhallgatom, s csak afelől teszem még bizonyossá a figyelmeztetőt [Bajzát], hogy ennek utána senkinek ellenem szóló koholmányait olvasni s időmet ily nemtelen csatára vesztegetni nem fogom." CSERNECZKY József, *Bajzának* = SZALAI 1981, 30. Fenyő nézőpontja: „Bajza […] cikkére nem érkezett válasz. Érvelésének kristálytiszta logikája, igazsága miatt valóban nehéz is lett volna ellenérveket keresni. Horvát és Szemere visszavonulót fújtak." FENYŐ 1955, 103. Tóth Dezső sajátosan hozza szóba ugyanazt, mint amit mi: „Voltak akkor is széplelkek, akik megijedtek ettől a semmire nem tekintő következetességtől és a »hangot« kifogásolták, a »modort« és »ildomot« kérték számon." TÓTH 1959, 28.

az *Aurora* mindvégig nagyon fontos számára, ahogy igen fontos volt Kisfaludy Károly számára is, minden anyagi ráfizetés, financiális küszködés ellenére. Mégpedig nagy valószínűséggel azért, mert az *Aurora* olyan irodalomgazdasági jelentőségre tett szert, szerkesztése olyan *társadalmi tőké*t halmozott fel, ami még ha áttételesen is, de a valamiféleképpeni megtérülés reményével kecsegtetett. Ez az eset mintapéldája a *szimbolikus tőke* hasznosulásának gazdaság és hatalom egymást átjáró kölcsönösségében, a *szimbolikus erőszak* kontextusában.[402] Emellett pedig iskolapéldája annak az összefüggésnek is, miszerint az *autonómia* – még a Bajza-féle világgá kürtölt, csúcsra járatott „autonómia" is – mindig csak *heteronóm* közegek környezetében létezhet valamennyire: minél inkább megvalósulva, annál inkább kiszolgáltatva amazoknak. A szabadság ára tehát a biztonság szertefoszlása és az önerő gyötrelme: a „hatalomgazdasági" függetlenség éppenséggel a „hatalomgazdasági" környezeteknek való hatványozott kitettséget jelenti.[403] Az illető almanach „pénze" effektíve nem jelentett egzisztenciát, mégis olyan befektetésként adódott, amiért érdemes volt harcolni még annak a Bajzának is, aki ekkoriban már, több hasonló „győztes" pörrel a háta mögött, kezdte uralni a terepet, és ezekben az években már/még realitás volt számára, hogy a literatúrából, pontosabban a fizetőképes olvasókból éljen meg.

[402] Pierre Bourdieu alapfogalmai produktívak itt, abban a vonatkozásban, hogy a „társadalmi tőke" (kapcsolati tőke) többek között a képviseleti elv, a közösség nevében történő megszólalás felhajtóerejét biztosítja, míg a presztízsalapú „szimbolikus tőke", „szimbolikus erőszak" a domináns pozícióba kerülők olyan technikáit teszi lehetővé, amelyek a saját szimbolikus produktumokat hathatósan a társadalom többi részére ruházzák a hatalmi viszonyok újrarendezésének folyamatában – olyan immateriális tőkeként, amely anyagi tőkét termel, azzal már eleve kölcsönhatásban.

[403] Miként ezt a fejezet elején idézett Hites-tanulmány is kifejti. *Autonómia* és *heteronómia* kérdéseiről vö. RÁKAI 2023, 174–184; RÁKAI 2016, 69–71. (E munka más helyein mindezt a luhmanni rendszerelmélet nyelvén villantottuk föl.) Fenyő István konklúziója – miszerint Bajza „[m]agatartásával gyakorlatilag végérvényesen befejezi az esztétikai közeg autonómmá válását" FENYŐ 1976, 372. – tehát erőteljes árnyalásra szorul. Azzal együtt, hogy éppen Bajzáék példája inthet körültekintő méltányosságra azt hangsúlyozni, hogy az a szakirodalmi hagyomány, amellyel ennek az egész fejezetnek az eszmefuttatása szembement, igen jelentős, tiszteletreméltó teljesítményeket, megkerülhetetlen alapkutatásokat jelent mindmáig.

Bajza ezekben a történetekben – szemben vitapartnereivel – láthatóan nem a csiszoltság finom úriembere, bár az e lapokon színrevitt kép is bizonyára torz beállítású. Ráadásul az ő pozíciója is sokkal bonyolultabb ennél, hiszen ő is ezer szállal kötődik a *Politeness* interdiskurzusának világához. A továbbiakban ezt a bizonyos csinosodás avagy csiszoltság kontextust próbáljuk úgy felmutatni az *epideixis* mindenkori nehézkedésével együtt, hogy annak vonatkozásai az *Aurora* felé mutassanak. Mert úgy látjuk tehát, hogy az illető költői zsebkönyv egyik lényege, egyik legfőbb értelmezhetőségi kerete éppen ez a kontextus.

3. A CSISZOLTSÁGRÓL NÁLUNK ÉS MÁS NEMZETEKNÉL

3.1. A nemzetközi helyzet

3.1.1. Modulációk

Magyarországon olyan nyugat-európai diskurzus jelenik meg a 18. század végén *(csiszoltság, csinosodás, pallérozottság, Politeness, Refinement, Verfeinerung, Geschliffenheit, Politur),* amely évtizedekig mintázza a hazai művelt közbeszédet, s amelynek azonosítása, feltérképezése már bőven megtörtént a magyar szakirodalomban, az irodalomtörténet- vagy éppen az eszmetörténet-írás terén. Az illető távlat átfogó bemutatása tehát már jócskán megvalósult a hazai tudományos közegben is; a szándék ezért most inkább az, hogy olyan, eddig kevésbé reflektált összefüggéseket hangsúlyozzunk a témában, amelyek feltételezett hátterét adják az eleddig így még nem elemzett 18. század végi, 19. század eleji magyarországi csiszoltság-szövegnyomoknak, az *Aurora* számos részletének, illetve ezek közös intertextuális mezejének. A csiszoltság nyelvi fordulatai, az ilyen típusú közlemények rendre megjelennek ugyanis az illető almanachban, ráadásul olyan nagy számban, hogy összességében átfogó jelentéshálózatot alkotnak, önmagában is igen releváns értelmezési keretet szolgáltatva, melynek nyelvi jelei egyben körbe is veszik az *Aurorát* a róla való beszéd terében.

A témában az első jelentősebb magyar nyelvű publikációt és összefoglalást nyújtó Kontler László[1] azt emeli ki, hogy a mára legelfogadottabban 'csiszoltságnak' fordított angolszász perspektíva a műveltség társadalmi haszonra váltásában érdekelt, mely áttételesen politikai: civilizált érintkezési formákat, derűs és szellemes együttlétet, csiszolt és udvarias társalgást ösztönöz, az államhatalmi felügyeletet a szokást, erkölcsöt, illemet, kellemet,

[1] KONTLER 1995; KONTLER 1997a. A legalapvetőbb szakirodalom emellett a magyar viszonyok tekintetében: TAKÁTS 2007, 19–21.

stílust, modort egyaránt jelölő *manner* megújításával oltva át egyfajta civil (ön)kontrollba, ízléskontrollba.[2] Az antik gyökerű mérséklet filozófiáját revitalizáló, az ízlés uralta társasági életet, konverzációt igenlő távlat a hazafiasságot nem csupán közszolgálattal, hivatallal, katonáskodással kívánja szolgálni, hanem az udvariasság arisztokratikus hagyományának újraértelmezésével, a modor megújításával. A gazdasági értelemben is középpontba állított kereskedelem egy metaforikus kiterjesztéssel az eszmék csereforgalmát is jelenteni kezdi, mely a kifinomultság *(Refinement),* az ízléses életvitel új ideáljainak katalizátoraként nem csupán a gazdasági hatékonyság ösztönzője, de a társadalmi élet megreformálója is egyben, a humanizmus öröksége „emberiesség" *(humanitas)* elvének és az „iparkodás" *(homo oeconomicus, prudent man)* eszményének ötvözőjeként.[3] A kereskedelemből származó fényűzés egyes korabeli vélekedések szerint egyértelműen hasznos, hiszen az anyagi javak megszerzésének vágya iparkodásra ösztönöz, kimozdítja a nemzeteket tespedtségükből, növeli a polgárok jólétét és ezáltal az állam gazdagságát és erejét is. Az így elért jólét pedig segíti a tudományok és művészetek fejlődését, szelídíti az erkölcsöket. Más vélemények alapján azonban az anyagi javak szeretete és a bőség élvezete erkölcsileg és testileg is megrontja, elpuhítja a luxusban élő népeket, végül pusztulásba taszítva őket.[4] Ez utóbbi *luxuskritika* ugyanakkor már a kezdetektől szintén szerves eleme a csiszoltság diskurzusának. David Hume például úgy érvel, hogy a kifinomult, csiszolt életmódot folytató társadalmak a legboldogabbak, hiszen minél magasabb szintre jut egy társadalomban a csiszoltság és a művészetek szeretete, az ember azzal arányosan válik társas lénnyé, ami egyenesen az állam közügyeinek előmozdítója. Másrészt viszont a luxus igenis ártalmas lehet a társadalomra, ha elveszíti ártatlanságát, illetve mértéktelenné válik (el-

[2] KONTLER 1997a, 188.

[3] *Uo.*, 190–197. Takáts József egyik legutóbbi vonatkozó tanulmányában Lawrence Kleint idézve úgy polarizál, hogy a földbirtokosok köztársaságát a csiszoltság úriembereinek köztársasága, a felfegyverzett polgárok közösségét pedig a társalgás közössége váltja itt fel. TAKÁTS 2013, 149.

[4] Minderről legutóbb monografikus igénnyel: S. LACZKÓ 2024, passim, de különösen: 78.

puhít, elkorcsosít, megront).[5] A kereskedelem többértelmű és centrális fontosságát mindazonáltal „skót motívumnak" is nevezik: „A csiszoltság politikai nyelvének »skót motívuma«, azaz a kereskedelem alapvető szerepének hangsúlyozása a »vadságból a pallérozottságba« vezető folyamatban, s ezzel összefüggésben annak hangoztatása, hogy a szükség az országok pallérozódásának a mozgatója, hiszen a szükség ösztönzésére alakulnak ki a különféle mesterségek és terjed a kereskedelem[.]"[6]

Az „udvariasság" e kultúrájában olyan „urbánus bizalom" kialakítása a tét, amely egy jól működő állam záloga polgár és hatalom, polgár és polgár között, rendet, illeszkedést biztosítva tagjai számára.[7] Azok a tagok, akiket műveltségük és kifinomult ízlésük emel ki az össztársadalomból egy csiszolt állam legfőbb támaszaiként, az úriemberek (számos alakváltozatban, például *polite gentleman* vagy *real fine gentleman*), illetve azok a nőolvasók, a finomabb „female World",[8] akiket jellemző módon sokkal kevésbé tárgyalnak a korabeli kommentárok, de szintén embereszményként adódnak, a durva férfiasság számára is utat mutatva választékos és szelíd feminitásukkal.[9] A csiszolt ember humanista és

[5] Vö. BODROGI 2012, 106–107; KOVÁCS 2013a, 186. „Ez a csiszoltsággal és luxussal kapcsolatos kettősség meglehetősen elterjedtté vált a korszak politikai gondolkodásában, és részben német közvetítéssel Magyarországra is eljutott." – mondja Kovács ugyanott, ám fontos mindehhez hozzáfűzni, hogy ez a „kettősség" már eleve része tehát a *Politeness* ideologikumának is.

[6] TAKÁTS 2013, 155. Takáts azzal folytatja, hogy ez az összefüggés és topik több korabeli magyar írásműben is megjelent. Valóban, még Kisfaludy Sándor *Hazafiúi Szózat a' Magyar Nemességhez* (1809) című inszurrekciós röpirata is tartalmaz egy, a kereskedés, az igényes iparkodás fontosságát hangsúlyozó részletet, bár az ősi vitézi erényeket bőszen éltetve enyhén szólva sem csiszoltság-szöveg. A *Pesti Casino* 1828-as alapszabálya ugyanakkor nemes magaviseletű emberek kellemetes társalkodás végett való egyesüléséről szól, akik tudományos, de legfőképpen gazdasági és kereskedelmi tárgyakról beszélgetnek egymással, hasznos könyvek és újságok olvasgatása mellett.

[7] HORKAY HÖRCHER 2011, 47, 68.

[8] Addison például *Spectator* című, híres folyóiratának programadó esszéjében beszél a társasági lapokat leginkább olvasó nők jelentőségéről. HORKAY HÖRCHER 2013, 158.

[9] „Az erény antik diskurzusaihoz képest a felvilágosodás csiszolt kultúrája sok feminin vonással egészítette ki az európai erénytant. […] Hume is az érzékenység nagy hódolója, a nőolvasókat nagyra tartotta." HORKAY HÖRCHER 2011, 74–75. Szécsényi Endre is kiemeli, hogy a csiszoltság a klasszikus régi mellé a civilizált lágyságot, érzelmességet, a „nőiest" helyezi oda. SZÉCSÉNYI 2009, 14.

hazafi egyben, közösségi és tapintatos társas lény, akit ízléses igényesség, munkálkodás, törekvő életvitel és mértéktartó, józan gondolkodás *(szófroszüné)* jellemez.[10] A társiasság és a hasznosság kulcskategóriái[11] egy olyan, egyre rendezettebb, kifinomultabb, összetettebb – városiasabb – teret képeznek, ahol a „profit" elsődleges jelentésén túlmutató értelmet nyer, az egyéni és a szociális léptékben egyaránt megvalósuló kiegyensúlyozottság hasznaként.[12] Bár még a csiszoltság angolszász terepe is sokszereplős – részese a nagyvárosi arisztokrata elit, a vidéki kastélyok művelt társasága, a kávéházban társalkodó és folyóiratesszéken vitatkozó igényes közélet résztvevői, illetve a szelíd és erkölcsös érzékeny nők és férfiak[13] –, azért van egy olyan jellemző (és bázisként kezelt) polgári középréteg,[14] amelynek egyszerre van lehetősége a védett magánszférába visszahúzódni, illetve a köz javán társaival munkálkodni, vagyis életvitele – lehetséges létszféráit tekintve – *modulált*; az otthon (mint intimszféra), a szalon (mint magánfórum) és a piac (mint közéleti fórum) között oszcilláló, tehát egyszerre privát és közösségi.[15]

3.1.2. Kompenzációk

A *művelt–műveletlen*, *bűnös–erényes* oppozícióját a csiszoltság világában a *nyerseség–udvariasság*, *kifinomultság–bárdolatlanság* megkülönböztetése váltja fel,[16] mely a kulturáltságot a civilizációs logikával ötvözi. A különbséget Norbert Elias alapművében részletesen elemzi.[17] Eszerint a civilizáció fogalma, melyben a „Nyugat" öntudata fejeződik ki – s mely egy folytonosan és egyetemesen

[10] Vö. TAKÁTS 2013, 152.
[11] Vö. HORKAY HÖRCHER 2006, 9–21.
[12] „Bensőséges kapcsolatba kerül kereskedés és boldogság." KONTLER 1997a, 199.
[13] Vö. SZÉCSÉNYI 2009, 14.
[14] A műveletlen és durva „falusi bugris", illetve a túlságosan is kifinomult, ugyanakkor romlott és üresfejű „piperkőc" között. *Uo*., 38.
[15] Vö. KONTLER 1997a, 199–200.
[16] DEBRECZENI 2009, 70; FÖLDES 2018, 95.
[17] ELIAS 2004.

előrehaladó folyamat –, fejlettségi szintet, viselkedésmódot, tudományos fejlődést, szokásokat jelöl, vagyis politikai, gazdasági, technikai, társadalmi tényekre vonatkozik. Ez azonban jellemzően francia és angol felfogás, szemben a szűkösebb lehetőségtérrel rendelkező német alternatívával, mely szerint mindez csak talmi külsőség, mellyel szembehelyeződik a szellem, a művészet, a vallás, a morál igazi benső kultúrája, mely a német büszkeség és identitás (kompenzatorikus) alapformája.[18]

A civilizáció általános, univerzális, a kultúra ellenben kiemeli az egyéni-közösségi különösségeket. A civilizáció társalgó udvariasság- és kifinomultság-kultusza az udvari társadalom, a kurtoázia, a galantéria örökségéből építkezik – polgárivá változtatva azt, *policé/politesse* és *civilisé/civilité* ekképpen mintegy szinonimákká változnak –, a kultúra ellenfogalomként beléptetett elképzelése ugyanakkor a valódi erény, a műveltség, az írottság hangsúlyaival az értelmiségi középréteg ideológiájaként terjed el.[19] A francia–angol civilizációfelfogásra három irányból érkezik válasz. Egyrészt megfigyelhető egy belső reformszándék, amennyiben az időközben hamissá és kiüresedetté váló civilizációt újra hitelessé kell tenni; ezt Elias leginkább a franciákhoz köti, de (tehetjük hozzá) az egész angolszász politeness-diskurzus is ekként fogható föl. Másrészt egy jóval élesebb reakcióként megjelenik a radikális civilizációkritika, melyet Rousseau neve fémjelez.[20] Harmadrészt megérkezik az előbb említett német felelet, mely egy másfajta embermodellt,

[18] Rebekka Horlacher monográfiájában külön fejezetben tárgyalja, hogy a német intelligenciára való apellálás miként próbálta kompenzálni az angol–francia politikai-gazdasági-tudományos fölényt. Vö. HORLACHER 2016, 4. fejezet: *Bildung as a National Construct*. Itt jegyzendő meg, hogy már Erasmus különválasztja a belső és külső csinosságot, hierarchizálva viszonyukat: voltaképpen a külsőségek is a belső kifejeződései. Vö. ELIAS 2004, 107. Kultúra és civilizáció ellentéte pedig belső képességek és külsődleges viselkedés szembeállítása lesz például Kantnál is. Vö. MÁRKUS 1992, 25.

[19] ELIAS 2004, 63–104. Horlacher már a bevezetőben hangsúlyozza, hogy ami a franciáknál a „political", az a németeknél az „educational". HORLACHER 2016, VIII.

[20] Megjegyzendő, hogy hasonló alapállás már a cinikusoknál megfogalmazódik az antikvitásban. Koselleck figyelmeztet, hogy a barbár, a bárdolatlan, a pallérozatlan náluk pozitív ellentéte a kifinomultságnak és a belőle adódó következményeknek. Vö. KOSELLECK 1997, 27.

a művelt személyiség, a polgári értelmiség kulturalitását hangsúlyozza.[21]

A csiszoltság világlátásában alaptételként adódik a fokozatos *(stadiális)* haladás-hit, melyben a fejlődés egyéni és közösségi szinten is fokonként valósul meg a „vadságból kifinomultságba" logikában. Ez a processzus nem specifikus, hanem mindig ugyanúgy megy végbe, s jelent tudásfelhalmozódást, észbeli és erkölcsi gyarapodást, társias kiteljesedést, életmódbeli cizellálódást egyszersmind.[22] Vagyis a francia–angol civilizáció és a német kultúrafelfogás együttesében értelmezhető igazán. Ez az „összetett köztesség" pedig a pusztán civilizatorikus vonulatokat a kulturalitással kiegészítő csiszoltság horizontjai mellett a német *Bildung* fogalmában is visszatükröződik.

3.1.3. Pecsét és vetőmag

A Bildung-fogalom kettős örökségből kapta korabeli jelentésdimenzióját.[23] Az egyik forrás az antik ciceroniánus út a maga kultúrafogalmával *(cultura animi),* melyet a gondozás, ápolás, díszítés *(colere)* jelentéstartományában a „vetőmag" metaforája világít meg legjobban. E felfogásban a vetőmag potencia, virtuális adottság, amely gondoskodás, ápolgatás által bontakoztatható ki az önmegvalósítás, önművelés segítségével egy mindenoldalú képzésben.[24] A művelődés testi és lelki egységét már a görög *paideia* fogalma is őrzi, mely római *humanitás*sá alakulva, majd a humanista közvetítettség révén válik történeti szakadozottsága ellenére is tradicionálissá.[25] A másik a középkori keresztény misztikus hagyományból eredve a *formatio* fogalma köré sűrűsödik, mely olyan, megintcsak igen reflektív énformálást jelent, melyben tudatosan közelítünk Isten nekünk ajándékozott képmásához *(Imago*

[21] *Uo.*, 95.
[22] TAKÁTS 2013, 151–154.
[23] SILJANDER 2012, 3–4.
[24] ASSMANN 2008, 5. A problémakör koncentrált összefoglalása: HORKAY HÖRCHER 2014.
[25] Vö. ASSMANN 2008, 5; MÁRKUS 1992, 15.

Dei), mely a bűnbeeséskor elhomályosult, de pecsétként ott van születéstől bennünk, s amelyhez újra hasonlatossá kell válnunk. Vetőmagot vetni *(eruditio)* és pecsétünkhöz idomulni *(conforma)* természetszerűleg különbözik – hiszen az egyik fokozatos növekedést, fejlődést jelent, míg a másik eredendő lenyomatunkhoz visszatérő (re)formálódást –, neohumanista kontextusban mégis összetalálkoznak a *Bildung* fogalmában, mely a „képmás" figurájában a keresztény hagyományt, míg a „mintakép" konceptusában a mindenoldalú antik kibontakoztatás tradícióját aktivizálja. Ami közös bennük, az a saját élet tudatos megragadása és alakítása, az optimum felé törekvő metamorfózis, az egyikben inkább egyfajta kultúrakötött lelkigyakorlat, a másikban pedig egyfajta mintakövető kultúrafelhalmozás formájában.[26]

Amint Horkay figyelmeztet Márkus Györggyel vitatkozva, a Bildungnak nem csupán szükségtelen tartozéka a vallási vonatkozás, hiszen elválaszthatatlan az énformálás keresztény tanításától, mindvégig tartalmazva transzcendentális felhangokat, már csak a végtelenbe nyúló önmeghaladás motívumában is.[27] Aleida Assmann inkább a bensőségesség és individualizálódás folyamatában látja közel kerülni egymáshoz a „pecsét" és „vetőmag" alternatíváit, illetve annak kiemelésében, hogy a vallás szerepét tulajdonképpen maga a műveltség veszi át a korszakban, egyfajta szakralizált valláspótlékká változva *(Bildungsreligion)*.[28]

A *formatio* eleme még a politeness-diskurzus egyik atyamesterének számító Lord Shaftesburynél is megjelenik – akinek munkássága a lexikonszintű és a legújabb nemzetközi szakirodalom szerint is a Bildung-történet egyik legfontosabb állomása[29] –, aki

[26] Ennek a lényegi jellemzőnek a legkülönfélébb terminusokkal ad érvényt a nemzetközi szakirodalom: 'self-formation', 'self-cultivation', 'self-development'. Vö. SILJANDER 2012, 2.

[27] HORKAY HÖRCHER 2014, 6.

[28] ASSMANN 2008, 10; PABIS 2008, 112.

[29] Vö. FRANKE 2010, 700–703; HORLACHER 2016, 32–44. Shaftesbury 'formation' fogalmát 1738-ban tudhatóan *bilden*nel, *Bildung*ként fordították németre ('inward form' – 'innere Bildung'), s ekként tett nagy hatást például Herderre, Wielandra, Sulzerre, Mendelssohnra, Goethére, Schillerre, Humboldtra, az egész német populárfilozófiára. Bővebben: FRANKE 2010, 703; Rebekka HORLACHER 2012, 138. Utóbb idézett munka *concept of self-formation*ként beszél a shaftesburyánus elképzelés óriási német hatásáról. *Uo*.

az *inward form* terminusával hitet tesz egy eredendően bennünk élő belső forma, benső lényegiség, „sztoikus logosz" mellett (igen hasonlatosan a pecsét-elképzeléshez), mely az egész világmindenséget is áthatja, vagyis nemcsak hogy eleve összeköti az embert az univerzummal, hanem egyáltalán puszta léte jelenti az egyéni fejlődés, kibontakozás lehetőségfeltételét (a cél visszatalálni ehhez).[30]

3.1.4. Kozmosz és polisz

A dologi és szellemi fejlődés gondolata természetesen más alakváltozatokban is megjelenik a korszakban, lévén a legátfogóbb paradigma a 18. század végén mégiscsak az úgynevezett *felvilágosodás*,[31] ami azonban fontosabb most, hogy a Bildung koncepciója az etnokulturális nagyközösségek szintjére is kiterjed, vagyis a népek, nemzetek Bildungjáról is beszélhetünk. A 18. század második felére ez már egészen kifejezett tendencia; az egyéni és a társadalmi-történelmi dimenziók együtt léteznek.[32] Shaftesbury kapcsán erről általában kevesebb szó esik, de annak ellenére, hogy neohumanista habitusa, műveltségfelfogása a kozmopolitizmus felé mutat, a nemzetek sajátos, egyéni jellegét is felettébb fontosnak tartja, ami egyébiránt a humanista hagyományoktól sem éppen idegen. Shaftesbury többször nyomatékosan kifejezi, hogy a hazaszeretet *(Love to one's Country)* valamennyi közül a legszebb és legemberibb érzelmünk, ám elferdülésnek minősíti, ha valakiben ez az érzelem merőben röghöz tapad *(Patriotes of the Soil)*.[33]

[30] Aki az elsők között ír erről kellő hangsúllyal a magyar szakirodalomban: PROHÁSZKA 1947. Minderről bővebben előző monográfiánkban: BODROGI 2012, 67–78, 103–104.

[31] Egyik legutóbbi vonatkozó tanulmányában Horkay is úgy fogalmaz, hogy Shaftesbury neohumanista programot kapcsol össze a felvilágosodás filozófiájával. Vö. HORKAY HÖRCHER 2014, 7.

[32] MÁRKUS 1992, 20.

[33] PROHÁSZKA 1947. (A zárójeles kifejezéseket Prohászka Shaftesburytől idézi.) Horkaynál ugyanerről: „Shaftesbury a patriotizmus kapcsán arra törekszik, hogy a hazához fűződő kapcsolatot a haszonelvűség (elsősorban gazdasági) vetületén túlmenően tudja leírni, morális síkon. A haza iránti szeretetet, a honfitársi kapcsolatokat Shaftesbury kitünteti, mint a legnemesebb, az emberi

Meggyőződése, hogy művelődés, humanitás egyébként is csupán társadalmi környezetben lehetséges, hiszen csak a társas interakciókban „csiszolhatjuk le" egymás „durva éleit". Szemében az állam is élőlény *(organizmus),* mint a növényzet vagy a világegyetem. Együtt lüktetnek, belülről, szervesen bontakoznak ki egyfajta harmonikus kölcsönhatásban. *Szubjektum*, *polisz* és *kozmosz* így eleve csak egymás által értelmeződhetnek.[34] Úgy látszik, mindez szoros kapcsolatban áll a sztoikus hagyományokkal, amelyek egyébként is ihletői a shaftesburyánus filozófiának. Mint Koselleck kiemeli, a sztoikusok az emberek polgári közösségét párhuzamba állították ugyanis a kozmikus renddel, s úgy tekintettek a logosztól áthatott kozmoszra, mint hazájukra, melynek minden ember részese, a politikai egységeket is beillesztvén ebbe a „kozmopoliszba".[35] Seneca szerint például szívünkben két haza él: az egyik nagy és közös szülőföld a kozmosz, a másik pedig, amelyhez körülményeink kötnek bennünket, amelybe mintegy véletlenül beleszületünk, itt tehát különböző nagyságrendű kiegészítő fogalmakról van szó.[36] Ember *és* polgár (nálunk legemlékezetesebben talán Csokonai költészetében felbukkanó) dualizmusa olyan kettősség, mely – mint Koselleck írja – voltaképpen irreleváns tényezőként lepleződik le e tradícióban, mivel a politikai közösség a kozmikus polisz eltérő nagyságrendű másaként tulajdonképpen

természethez legillőbb vonzódást, mely morális és társadalmi egyszerre." HORKAY HÖRCHER 2006, 19. Máshol ugyanő arról beszél, hogy Shaftesburynél az államvezetés – ugyanúgy, mint a gentleman – egyfajta szakadatlan reformúton jár. HORKAY HÖRCHER 2014, 7.

[34] A szakirodalomban kevés kivételtől eltekintve (például HORKAY HÖRCHER 2000.) kellően nem nyomatékosított összefüggés, hogy az angolszász *Politeness* (s benne az amúgy is leginkább hangsúlyos Shaftesbury), illetve a történetileg nem sokkal rákövetkező német populárfilozófia távlatai között erős kapcsolat, tulajdonképpen folytonosság van. Garve az embert elsődlegesen természeti beágyazottságában szemlélő holisztikus antropológiája e ponton például szépen mutatja mindezt: koncepciójában a gondolkodó ember a növények és állatok világának kitüntetettje, de nem egy másik, gyökeresen eltérő szféra képviselőjeként, hanem a természetben inherensen meglévő fejlődési lehetőség beteljesítőjeként. Az ember tehát növény is és állat is, amellett persze, ami csak ő – gondolkodó lény. Vö. FÓRIZS 2009, 67.

[35] KOSELLECK 1997, 29–30.

[36] *Uo*., 30.

nem differens.[37] Shaftesburynek ez a hozzáállása pedig az organikus (hagyományközösségi) nemzetfelfogás, a kultúrnemzet koncepcióit előlegezi,[38] melyekben az egyéni bélyegű szellemiségek összessége az, amely lehetőségfeltételként egyúttal múlhatatlanul tovább visz az egyetemes emberi „nagy-humanitás" felé, szavatolva egyúttal az egyéni „kis-Bildungok" megvalósítását is. Mindarról, amiről Shaftesbury ennek kapcsán beszél, legnagyobb hatással Herder kezd el gondolkodni a német nyelvterületen, kollektív szubjektumokkal dolgozva, a nemzeti (ön)kibontakoztatás(ok) nagy historizáló távlatába helyezkedve, *Bildungsgeschichté*ket feltételezve.[39] Mint Takáts József Clifford Geertz nyomán kifejti, a modernitással érintkezésbe került nem modern társadalmak elitjének kétféle nacionalista választípusa van: az *esszencialista* és az *epokalista*. Az előbbiek számára úgy tűnik, hogy a modernitás eltörli a nemzeti sajátságokat, és mindent egyformává tesz, ezért

[37] *Uo*., 32. Mint Koselleck figyelmeztet, Marcus Aurelius vagy Epiktétosz is két polisz egymással kapcsolatban álló polgárának tudta magát: tagjai a kozmosznak, amelyhez az emberek és istenek is tartoznak, és a politikai közösségnek, e másik metaforikus földi leképeződéseként. (*Uo.*, 31.) A *sztoa* egyéni jellegű „a priori logosza" tehát ugyanúgy megvan a „kozmosz-polisz" szintjén is.

[38] Organikus e felfogás a tekintetben is, hogy bár újításra vállalkozik, ám a saját, törzsökös szokások talaján, azok „megszüntetve megőrző" revitalizálásával. Minderről Fórizs Gergely ír megvilágító erővel, jellemző módon a populárfilozófusok alapfogalmairól értekezve. Az eklektikus öngondolkodás ott ugyanis egyfajta generációkon átívelő kultúrahagyományozódás, amennyiben a populárfilozófiában minden kultúra, minden erkölcs, minden nevelés utánzáson alapuló interiorizált elsajátítást jelent. E hagyományozódás ugyanakkor nem szolgai imitációt, ismétlést jelent, hanem szelekciós és innovációs követést, amennyiben az önálló gondolkodó válogat az elődök felhalmozott tudásanyagából, kiegészítve azt saját újításaival. A hagyomány ilyetén átsajátítása, a megrostált és megreformált tradíció az eklektikus jelző kulcsa, szerves belső folyamatként. Vö. FÓRIZS 2009, 63. Mindez pedig igencsak hasonlít a *Politeness* célkitűzéseire, illetve Shaftesbury írás- és gondolkodásmódjára.

[39] HORLACHER 2012, 139; PABIS 2008, 114. A Shaftesburytől sokban ihletett Herder számára a kultúrák lényegében az egyetlen, eszményi igaz kultúra variációi, fokozati módosulásai: az emberiség történelmi elhivatottságának, a humanitásnak különböző megvalósulásai. Vö. MÁRKUS 1992, 35. (Herder ez irányú munkásságáról átfogóbban: S. VARGA 2005, 115–130. A csiszoltság kontextusában: BODROGI 2012, 156–158.) Megjegyzendő, hogy a szintén Shaftesbury-követő kortárs Wieland felfogására ehhez képest még inkább a „széplélek" kozmopolitizmusa (egyfajta *Weltbürgertum*) a jellemző.

a hagyományos életmódokat és szokásokat, vagy röviden: a nemzeti lényeget át kell menteni a modernizálódás utánra. Az utóbbiak viszont a nemzet érvényesülésének esélyét nem a hagyományok védelmezésében látják (nem a múlt a zálog), hanem a korszellemhez és más modernitásmintákhoz való alkalmazkodásban (a jövőben bontakoztatandó ki).[40] A szakirodalmi mezőny sokszor mutatja be túlzottan is „epokalistaként" a politeness ideológiáját, pedig láthatóan van tehát esszencialista értelemben vett organicitása is, már Shaftesburytől kezdve. A kezdetben inkább elitista, kozmopolita, műveltségszerkezetében neohumanista, művészetszemléletében klasszicista *exkluzív*, illetve a rá következő, effektívebben demokratizáló, már markánsabban a „polgári közép" felé nyitó, műveltségszerkezetében és művészetszemléletében már inkább a saját, organikus kultúrára támaszkodó, romantikusabb *inkluzív* csiszoltság kettősének kontextusában az első változat inkább epokalista, míg a második esszencialista színezetű, de a lényeg abban rejlik, hogy eleve jellemzi epokalizmus és esszencializmus is ezt az exkluzív-inkluzív nagy közös világlátást.[41] Takáts maga is kiemeli, hogy Geertz szerint ezek az ideáltípusok ritkán fordulnak elő vegytisztán, gyakran keverednek össze esszencialista és epokalista érvek vagy értékek az elitek politikai beszédében.[42]

A csiszoltság perspektívája azt látja, hogy ha az állam képes biztosítani polgárai szabadságát, tulajdonát és biztonságát, akkor az egyre magasabb technológiai és kulturális színvonal lehetővé teszi az erkölcsi szokások cizellálódását, az udvariasság és jó modor által biztosított viszonyok kiépülését. Az emberek bátran élvezhetik tevékenységeik gyümölcsét, s mind az áruk, mind az eszmék „kereskedelme" optimalizálódik.[43] A túlérett kultúra veszélyeire ugyanakkor folyton emlékeztetnek különböző politikai

[40] TAKÁTS 2007, 64.

[41] *Exkluzív* és *inkluzív* csiszoltság különbségéről bővebben: BODROGI 2012, 204–211. Modellünkhöz vö. Hász-Fehér Katalin különbségtevését a korabeli magyar *strukturált* és *integrált* irodalmi programokról: HÁSZ-FEHÉR 2000, 57–165.

[42] TAKÁTS 2007, 64.

[43] Vö. HORKAY HÖRCHER 2014, 7–8. Márkusnál is hangsúlyozódik, hogy az állam politikai-jogi-gazdasági rendszere a belső személyiségépítés, a morális-intellektuális fejlődés lehetőségfeltétele is. Vö. MÁRKUS 1992, 34.

nyelvek (legjellemzőbben a republikanizmus), illetve különböző teoretikusok (legjellemzőbben Rousseau). Ezek rendre megkérdőjelezik a Bildung elsődleges értelmét, hogy a műveltség, a kifinomultság és a csiszoltság szükségszerűen morális felsőbbrendűséget, erkölcsi erényt jelent. A civilizációfogalom ellenfogalmaként értett német kultúrafelfogás – mint láttuk –, hasonló fenntartásokkal él, sőt, az Elias által aprólékosan elemzett francia–angol és német ellentét a Bildung „National construct"-ként történő elgondolásainak térnyerésével válik igazán kifejezetté.[44] Shaftesburynél, illetve a tőle sokban kölcsönző német populárfilozófiában azonban a civilizatorikus kiteljesedés csak akkor működhet egyáltalán, ha kultúra, erkölcsi tisztaság és mértéktartó illem, józan gondolkodás kapcsolódik hozzá, melyeket az *inward form* eleve felkínál bennünk, ha vissza tudunk találni hozzá, s ápolgatjuk azt. Az a lehetőség itt is fennáll, hogy valaki nagy tudású elme, mégis lelki durvaság jellemzi, illetve egyszerű ember, mégis finom érzésű és érzékeny, az igazi csiszoltság azonban egyesíti magában a tudós kiműveltségből eredeztethető erudíciót *(Scholar)* az udvari hagyományokból eredeztethető úriemberi magatartással *(Man of Breeding)*.[45] Az egyéni affektusok ész általi mérséklését, a magatartás kimértségét, vagyis a *mérték* uralmát a szakirodalom egyöntetűen a csiszoltság egyik fundamentumaként tartja számon, Norbert Elias pedig nem mellékesen az egész civilizációs folyamat egyik meghatározó folyamatának tekinti: „a pszichés belső kényszerapparátus stabilitása […] minden civilizált ember magatartásának egyik döntő vonása."[46]

[44] HORLACHER 2012, 138–139. Mint írja, a németek rengeteget dolgoznak a „Gymnasium" és az „Akademie" mint (kulturális) oktatási helyszínek jelölőivel, míg a franciáknál, illetve az angoloknál rendre a „Technology", a „Business", a „Political Constitution", a „Trade", a „Sciences" összetettségében gondolkodnak. Vö. MÁRKUS 1992, 16–17. Az elpuhultság-narratíva és a luxuskritika tulajdonképpen közhelynek számítanak a korszakban: *uo*., 34.

[45] PROHÁSZKA 1947. (A citált kifejezéseket a szerző Shaftesburytől idézi.)

[46] ELIAS 2004, 470.

3.1.5. Különféle Bürgerek

A francia államberendezkedésben a „burzsoá” *(bourgeois)* olyan polgár, aki vagyona révén válik egy közösség – a polgári társadalom – egyenrangú tagjává (német változatában körülbelül ez a *Besitzbürger*, *Herrschaftsbürger*), a *citoyen* ellenben az állam ügyeiben aktívan részt vevő polgárideál. A *Bildungsbürger* az a harmadik típus, aki nem vagyona, nem is pusztán közösségi aktivitása okán tekinthető polgárnak, hanem műveltsége által válik azzá. Mint Horkay írja, ahogy az udvari embert is mindenirányú képzettsége és műveltsége tette alkalmassá udvari szerepe betöltésére, ugyanígy a Bildungsbürger is műveltségével emelkedik ki a sorból, s válik annak a városi elitnek a tagjává, amely a német kisállamokban az ügyeket irányította.[47] Az itt feltűnő fontos összefüggés szerint a Bildung a magaskultúra standardjait, kánonjait alakítja ki maga körül, a születési előjogok elve helyett a teljesítményelvet hirdetve.[48] Vagyis voltaképpen maga is társadalmi különbségeket termel, melyekben a leginkább a művelt vagy arra motivált középrétegeket bevonni igyekvő *inklúzió*, illetve az új, most már leginkább műveltségi alapon létesülő, magas presztízsű (kulturális) elitből a többieket kirekesztő *exklúzió* a két jellemző alternatíva, mely a csiszoltság angolszász alakulástörténetét illetően is felsejlő alakzat.[49] Rebekka Horlacher is kiemeli, hogy a Bildung a kulturális distinkciók és differenciák kategóriája (is), mely elválasztja a németeket a nem-németektől, illetve a „high educated” németeket a „less educated” németektől.[50] Ez a mozgás egyfajta funkcionális elitet hoz létre, a nagyközösségek „szolgáltató szektorait” erősíti meg, melyek az össztársadalmi érintkezés eszközei-

[47] HORKAY HÖRCHER 2015b.

[48] Nem mellékes, hogy bár a sztoikus hagyomány az emberek közösségét megfeleltette a kozmikus renddel, ennyiben tehát egalitárius világképet sugallt, mégsem mondott le a barbár–kifinomult oppozícióról, mellyel megkülönböztette magát a „maradék” emberiségtől. Mint Koselleck írja, erkölcs és nyelv véletlen megkülönböztető jegyek például Plutarkhosznál is, de a becsület azért inkább hellén, míg a hitványság barbár vonásként áll nála (is) elő. KOSELLECK 1997, 28.

[49] Vö. Assmann nyomán: PABIS 2008, 115.

[50] SILJANDER 2012, 3.

nek, a pénznek és az írott szónak a fejlesztésére és kezelésére specializálódtak egy mindenkori városias infrastruktúrában, vagyis az úgynevezett közigazgatás, a hivatalvállalás világában válnak igazán láthatóvá.[51] A tőkés nagypolgárság *(Wirtschaftsbürgertum)* mellett tehát kialakul egy olyan hivatalnokréteg, a képzett alkalmazottak társasága, melyet szintén a *Bildungsbürger* kifejezése nevez meg s tipizál. A Bildungsbürger ezen – az egész államgépezet működése szempontjából középpontivá váló – konstrukciója pedig egyik legfontosabb forrását a politeness-diskurzusok által újraértelmezett *gentleman*-eszményből nyeri.[52] Az illető közös emberideál az angolszász kontextusokban is a társadalom, az állam megreformálásának motorja, műveltségében pedig elsődleges, hogy az az elsajátított (szak)tudáson túl társas készségek sorát szavatolja, az ízléses társiasság tereit alakítva ki.[53]

Rózsa Erzsébet egyik Hegel-elemzése épp ezen összefüggések lényegére tapint, amikor azt állapítja meg, hogy Hegel a művelődés fogalmát a modern társadalom kialakulásához köti és a gazdasági szféra kitüntetését végzi el, a „magasabb polgárság" eszményében.[54] Nála a művelődés – mint tágabb értelemben vett kultúra – kihívás, melynek elfogadásával nagykorúvá válhatunk.[55] Míg filozofálni különösség, az az élet „vasárnapját" jelenti nála, addig a művelődés épp az általánosról, a hétköznapokról szól, a polgári viszonyok között releváns életvezetési standardokról, begyakorolt viselkedésmódokról; a műveltség, kulturáltság tehát a különösség elsimítása, a fegyelmezetté válás processzusa is egyben.[56] Az ifjú

[51] ASSMANN 2008, 6.

[52] HORKAY HÖRCHER 2014; HORKAY HÖRCHER 2015b.

[53] Jellemző e tekintetben Humboldt műveltségfelfogásának változása, melyet Horkay elemzése úgy mutat meg, hogy míg kezdetben számára a műveltség az individualitás elsődlegességén alapul (bár már ekkor is interperszonális jelenségként tartja számon), addig később kifejezetten közösségi erények tárházának tekinti, kiteljesedése zálogának pedig egyértelműen a külső, személyi és tárgyi világgal vállalt sokrétű interakciókat tartja. Vö. HORKAY HÖRCHER 2015b.

[54] RÓZSA 2009, 149–153.

[55] *Uo.*, 154.

[56] *Uo.*, 155–160. Az egyénnek csak annyiban van értéke és kap társadalmi elismertséget, amennyiben saját erőfeszítése és munkája révén művelt és iskolázott lesz, azaz képessé válik a társadalmi intézmények megtanulandó mércéi, szerepei és normái szerint cselekedni és viselkedni. *Uo.*, 152. Vö. MÁRKUS 1992, 50.

azáltal leli meg pozícióját a társadalomban, hogy annak gazdasági alapstruktúrájába is integrálódik (egzisztenciája ebből nyeri forrását), a művelődés tehát összekapcsolja a gazdasági és társadalmi tényezőket. A polgár, aki a művelődés eredménye, azonban még nem „derék polgár" – igazi, derék, szabad polgárrá erkölcsössége, illetve konkrét tevékenysége, munkája, szorgalma, ügyessége, hivatása által válik, ötvözve a társadalmi normákat a gazdasági-akkal.[57] Az ifjú művelődésének gyakorlatoztatásával, foglalkozása által leli meg tehát végleges helyét.[58]

3.1.6. Építmény

Korabeli közhely, hogy kulturált élet csakis polgári állapotban *(status civilis)* lehetséges, mely állapotot az államnak kell garantálnia.[59] Kontler László megvilágításában: a *polite* (udvarias) vagy *polished* (csiszolt) magatartás egyúttal *political* (politikai, közéleti) is, a *civilized* (civilizált, kiművelt) pedig egyúttal *civil* (polgári) is.[60] A polgári habitus magyar nyelvű szótári jelentése mindmáig hordozza ezeket a jelentésrétegeket, hiszen rendre városlakóként, a társas élet műveltségével élőként, a szelídebb, finomabb mentalitás reprezentánsaként definiálódik, a polgárosodás folyamata pedig gyakran jelenik meg a vadonbeli, elszórtan élő népekből viselkedésükben és külsőségeikben egyaránt fokozatosan civilizálódó és urbanizálódó, egymással szövetségre lépő embercsoportok kibontakozásaként.[61] A szelídség, nyájasság folytonosan visszatérő jelzői a durvaság, a faragatlanság ellenében válnak identifiká-

[57] RÓZSA 2009, 163–165.

[58] A Bildung-fogalom összetetségéhez vö. még: „[Bildung is a] pedagogical, cultural, educational, political phenomena." SILJANDER 2012, 2.

[59] Vö. Márkus Pufendorf-hivatkozását: MÁRKUS 1992, 18.

[60] KONTLER 1997b, 141.

[61] A *polgárosodás* fogalmához kapcsolódó 'csinosodás', 'csiszoltság' alakváltozatok egyes szótárbeli jelentéstartományai teljes összhangot mutatnak: művelődés, szellemi fejlődés, finomság, a műveltség pályáján való előrehaladás, tetszetősség, ízlésesség, rend, mód, hajlékonyság, jó modor, kiformáltság, kiműveltség, választékosság. (Szótárak: *A magyar nyelv értelmező szótára, A magyar nyelv szótára [Czuczor–Fogarasi], Magyar etimológiai szótár, A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*)

ciós jelölőkké.[62] Az épület, építmény kimondatlan, de vissza-visszatérően felsejlő metaforája pedig szintén igen jelentékeny motívumnak mutatkozik. Az építkezés inkább implicit jelentésbokra azért felettébb kifejező, mert egyrészt felmutatja a differenciáló kánon hatalmának relevanciáját (a *kanón* közismerten a kőművesek vonalzóját is jelenti, amely kijelöli a felépítmény milyenségét), másrészt a politeness legjellemzőbb korabeli magyar alakváltozataként számon tartható 'pallérozottság' fogalmát megelőlegező *pallér* építésvezetőként[63] betöltött szerepét, harmadrészt pedig azt a távolinak tűnő, mégis találó nézőpontot, amelyben Ong szerint a gondolkodás, világalkotás tulajdonképpeni nyugati alapmetaforája nem a látás, hanem az építkezés.[64] Beszédes, amikor maga Shaftesbury is úgy ír, hogy az igazi humanitás ott érvényesül, ahol az ember saját élete „építőmesterévé" *(Architect of his own Life)* válik.[65]

[62] Szelídnek lenni a korabeli szótári jelentések szerint annyi, mint mívelés által természeti vad tulajdonságainkból kivetkőzni (miként az oltás által a vad csemeték nemesednek), kedves tapintatra tenni szert, míg a faragatlan ember fajankó, ostoba, tökfilkó, idomtalan tuskó.

[63] *Pallér:* az építőmester tervének végrehajtója, munkafelügyelő, sőt: bizonyos művet, műtárgyat finomabbá, célirányosabbá csinosító, polírozó személy; *pallérozott:* kiművelt, tanult, finomabb ízlésű; *palléroz:* csiszol, kiművel, simít, finomít, fényesít, políroz. (Ugyanazon szótárak.)

[64] Ong okfejtése szerint a szóbeliség „aurális" érzékelésének hegemóniájától a vizuális tapasztalati tér (az írásbeliség) felé haladva sajátos módon nem a látás metaforái lesznek a tudás igazi nyelvi bizonyságai, hanem a betűk mint téglák, a könyv mint ház relevanciáiban a mozgatás, építkezés szóképei, melyeket a magyar változatok is szépen visszaadnak: 'megragadni', 'kiemelni', 'megalapozni', 'megerősíteni', 'elrendezni' (a tudást). Vö. ONG 1998, 245–267.

[65] PROHÁSZKA 1947. (Shaftesburyt idézi.) A német populárfilozófusok öngondolkodás-felfogását jellemző módon úgy magyarázza Fórizs, hogy az a közösségi szinten halmozódó tudásgyarapítást, a nemzedékeken átívelő kulturális hagyományozódást jelenti; az öngondolkodás itt tehát „építkezés, melynek során az építőanyagok a szemünk előtt válnak épületté". FÓRIZS 2015, 135. Vö. „Minden ember hasonlit egy darab gyémánthoz, melyet kivált ön poraival csinosíthatni. Az ember is kivált öngondolkozásai által megyen elő a' Culturában." RÁCZ 1825, 133.

3.1.7. Gracefulness

Bár a csiszoltság a polisz életének megreformálására tett nagyívű javaslat, kulturális megújulási kísérlet *(reformation of manners)*[66] – vagyis kétségtelenül egyfajta politikai beszédmód elsődlegesen – lényeges, hogy egy esztétikai, kozmológiai, antropológiai, filozófiai érdekeltségű diskurzus is egyszersmind, vagyis számos aspektusból jelentőségteljes: interpretálható egy sajátos neoplatonikus ontológiaként, a nevelés, a humanitás kibontakoztatásának kora újkori programjaként, a korabeli angol politikum megreformálásának kísérleteként, az ízlésinterpretáció jegyében egy újdonsült ítéletalkotási szisztémaként, egy neohumanista társiasságeszményként, antropológiai idealitáskonstrukcióként, egy sajátos művészetfilozófiaként, gráciaesztétikaként. Ezen egyvelegen belül tematizálódnak sokszor egymással is összefüggő szépségelméleti, világ-értelmezési, vallási és közéleti szólamai, együttesen egy igen hatékony bölcseleti mixtúrát képezve, hol egy markáns állameszmény, hol egy embereszmény, természeteszmény formájában.[67]

Ami a szűkebb értelemben vett politikai, állambölcseleti aspektusokon túl kiemelten fontos nekünk, az a csiszoltság esztétikatudomány előtti „proto-esztétikája", mely maga is legalább három részre bomlik: társadalom-, ember-, illetve művészetesztétikára. Mint Horkay kiemeli, az angolszász csiszoltság-eszmények esetén egy esztétikai alapon modulált társadalomképről beszélhetünk, melyben a helyes viselkedésnek szépsége, a magasabb társadalmi egységet „dekoráló" értéke van.[68] Miként kozmosz, polisz és egyén harmonikus organizmusokként tételeződő rendszertényezők Shaftesburynél, akként *műalkotások* is egyben, melyek kibontakozásában esztétikum érvényesül, szerves egész jön létre, ahol minden mindennel összefügg, minden arányos egymással, s az alkotórészek kellő viszonyban illeszkednek össze.[69] Ekképpen a kozmosz teremtője, illetve egy jólsikerült zenemű, festmény vagy színdarab szerzője igen erősen hasonlít egymásra (a művész nem

[66] KONTLER 1997a, 193–194.
[67] Minderről bővebben: BODROGI 2012, 66, 79.
[68] HORKAY HÖRCHER 2011, 68.
[69] PROHÁSZKA 1947.

véletlenül „második teremtő", *Second Maker* Shaftesburynél), a gentleman pedig egy ugyanolyan jól sikerült (mikro)szisztémának tekinthető, mint a politeness eszményi állama vagy mint maga a világegyetem.[70]

Horkay Arisztotelész nyomán azt emeli ki, hogy a szépség a magasabbrendű fenségessel együtt értelmeződik a csiszoltság beszédrendjeiben a csinossal, bájossal, kecsessel, vagyis a *gracio-zus*sal (gráciással) szemben, mielőtt leválna arról, s degradálódna a csinos szintjére.[71] A saját vizsgálódások azonban inkább minket is arra vezettek, hogy a „fenséges szépség" és a „gráciás szépség" egyazon idealitás nem is annyira különböző mintázatai, a „bájos fenség" vagy akár a „fenséges báj" verzióiban is, mely mindkettő szépség is egyben. A *grácia* tehát újraértelmezett szépség, illetve a fenséges egyfajta modernizációja egyszersmind.[72] Aphrodité szerelemistennő tökéletes, makulátlan szépsége szoborszerűségében és emberfelettiségében inkább tartózkodást és zavart vált ki, mintsem vonzalmat, ám ha igazán hódítani akar, a mitologéma szerint még ő is kísérőitől, a Gráciáktól kér segítséget. A Gráciák kellemekkel teli bájos szépsége ugyanis elvarázsol és csábít. Bár kellemesen harmonikus ez a fajta graciozitás, sohasem tökéletes, mindig tételez valami vonzó és izgató „makulát" (vö. Marilyn Monroe szépségpöttyével), és nem is mozdulatlan, hanem dinamikus, „táncoló" jellegű, szintén az ellenállhatatlanság, az igéző bűvölet fenségesen katartikus, erótikus értelemben is elragadtatott impulzusaiban.

Ezt a fajta visszafogott, keresetlen, mégis vonzó bájt és harmonikus kellemet *(Gracefulness)* Shaftesbury, illetve a politeness gentleman-eszménye kitünteti, s a legkülönfélébb aspektusokra alkalmazza, részben ebben is a humanizmus örökségére támaszkodva, amennyiben a Gráciák már az itáliai humanista Scaliger szerint is „a választékosabb és csinosabb élet kezdeményezői".[73]

[70] Mint Szécsényi Ernst Cassiert idézve kifejti: a szépségben itt ugyanaz a harmonikus egész nyilvánul meg közvetlenül, mint az összes többi egyedi lényben. Vö. SZÉCSÉNYI 2009, 18. Máshol társas élet és világegyetem egyazon rendezettségéről beszél a téma kapcsán. (*Uo*., 47.)

[71] HORKAY HÖRCHER 2011, 51–53.

[72] DEBRECZENI 2000, 322. Vö. BODROGI 2012, 98–102, 132–137, 211–221.

[73] SCALIGERO 1970, 283.

Nem véletlen, hogy Magyarországon is korabeli toposszá válik a Grácziáktól kísért széptudományok és poézis előkészítő szerepének hangsúlyozása a mélyebb műveltség elérésének folyamatában. A grácia tehát *médium* is: Shaftesbury számára például még az emberek közötti „szövetkezés vonzerejének" is „bája" van,[74] egy finom úriember pedig – a már emlegetett korabeli csiszolt és nyájas feminitás elképzelésétől jócskán érintve – mindig elragadó, bájos jelenség, kellemekkel teli *(kellemes),* elegáns és csinos *(graciózus).* De ugyanezt a fajta elragadtatottságot érezhetjük akkor is, ha rácsodálkozunk a természet „pánharmóniájára", vagy ha egy igazán sikerült művészi alkotással hoz minket össze a sors. A csiszoltság ideális alakja – az eredendően társias, erkölcsös és jószándékú, mély érzésű és kifinomult ember, akiből sugárzik a méltóság és kellem[75] – fikciós hőstípussá válik a korabeli szépirodalom egyik főszereplőjeként, de a Bildung-konceptus érvényét szintén eredményesen közvetítik fiktív hősök (vö. *Bildungsroman*).[76] A Bildung pedig a korszakban többek között úgy értelmeződik, mint ami az egyén belvilágát „esztétikai teljességgé" *(aesthetic totality)* alakítja,[77] s ami – mint Humboldt mondja – harmonikusan árad szét az érzékenységen és a jellemen.[78] A Bildung ráadásul azt is lehetővé teszi, hogy ráirányítsa a figyelmet a művészetnek a közösség vagy a társadalom egészének kiművelésében játszott alapvető szerepére.[79] Az esztétikai gyönyörködés képessége pedig, mely a műkedvelő s egyébként is kvázi artefaktumként létező gentle-

[74] Vö. SZÉCSÉNYI 2009, 23, 31. jegyzet. Az urbanitás a csiszoltságban és a populárfilozófiában is a vélemények toleráns ütköztetését, a dialogikus szabadság igenlését jelentő fogalom, ami (nem véletlenül) egy olyan retorikai minőségre épít, mely a „bájos", „elmés", „képzett", „talpraesett" és „elegáns" beszédmódot jelöli az antikvitásban. Vö. FÓRIZS 2009, 56–57.

[75] Beszédes, hogy a 'kisugárzik' ige átvitt, irodalmi jelentését a *Magyar nyelv értelmező szótára* a következő Kosztolányi-idézettel szemlélteti: „Vonzotta a […] fölény és *csiszoltság*, mely [az asszony] minden mozdulatából kisugárzott." (Kiemelés tőlem.)

[76] Vö. HORLACHER 2016, 4; DEBRECZENI 2009, 109. Horlacher külön kiemeli, hogy Shaftesbury új jelentőséget ad az íróknak, az irodalomnak. Vö. HORLACHER 2012, 137.

[77] HORLACHER 2016, XI.

[78] ASSMANN 2008, 10.

[79] HORKAY HÖRCHER 2014.

mannek (és Bildungsbürgernek) megkülönböztető jegye, egy olyan művészet számára nyit utat, amely politikai is, mélyen a polgári társadalomba ágyazódva,[80] ugyanakkor maga is integrációs rendszerteremtőként lép fel az organikus egész(ek) létrehozásának folyamatában.

3.2. A hazai szövegkörnyezet

3.2.1. Visszhang-szövegek

Nem tartozik szorosan a tárgyhoz, mégsem egészen jelentéktelen távlat, hogy a politeness-tradíció még a „tökéletes polgár", a magyar *literary gentleman* Márai Sándornál is igen kifejezett, akinek tulajdonképpen egész életművére jellemző ez a perspektíva.[81] Bárhogyan is van, egy kivételesen nagy horderejű világlátásról, kultúrafelfogásról van szó a magyar viszonyok közepette (is). Mindennek kezdeti, 18. század végi, 19. század eleji szövegnyomait immár tanulmányok sora vizsgálta olykor egy tanulmánykötetben belül is, melyek között eleddig Takáts Józsefé a leggazdagabb merítésű.[82] Bár a magyar nyelvű csiszoltságbeszéd előzményei nyomokban már Mikes Kelemen írásművészetében vagy Faludi Ferenc Gracián-fordításában (*Bölts és figyelmetes udvari ember*, Nagyszombat, 1750.) is megjelennek,[83] monográfiájában Szilágyi Márton azonosít több olyan szerzőt és szöveget, ahol már konkrétabban előfordul a *csinosodás/pallérozottság* fogalma, a politeness-ideológia leginkább németes irányú felhangjaival (ausbildenként, Bildungként, vagyis egyfajta kultúrevolúcióként, civilizáló-

[80] HORKAY HÖRCHER 2015b.

[81] Vö. GINTLI 2010, 724–731.

[82] A szerzők, idézett műveik évszámával: Tanárki János (1807); Bessenyei György (1779); Batsányi János (1788); Decsy Sámuel (1790); Báróczy Sándor (1790); Kováts Ferenc (1789); Pápay Sámuel (1808); Teleki László (1806); Csokonai Vitéz Mihály (1798); Budai Ézsaiás (1811). Bővebben: TAKÁTS 2013.

[83] Bővebben erről, illetve a lehetséges kezdetekről: BODROGI 2012, 175–188. Vö. még: HORKAY HÖRCHER 2015a.

dásként, mindenoldalú kiművelődésként).[84] Vaderna Gábor a magyarországi „refinement" igazi terét egyértelműen a főúri réteghez, a magyarországi arisztokráciához köti,[85] mely aspektus nehézkedése kétségtelen, ugyanakkor fontos annak hangsúlyozása, hogy a magyar körülmények között is működik a „középre zárás" jelenségköre, amely egyfajta csiszoltságban összehozza a „tekintetes urat" a „nagyméltóságú gróffal", Döbrenteit és Kazinczyt Festeticcsel, Wesselényivel vagy éppen Széchényivel, s egyfajta művelt középréteg hosszas kialakulásának az irányába hat.

A fiatal tanítványok Toldy Ferenc emlékezete szerint már Virág Benedekhez zarándokolva is a „nemzet csinosodását" igyekeztek előmozdítani,[86] de Toldy emlékezete e tárgyban is eléggé tendenciózusnak tűnik. Minél korábbi egy szövegmű vagy szövegrészlet a korszakban, annál nehezebb megállapítani, van-e köze a 18. század eleji-közepi angolszász gyökerű, akár német (ez a legvalószínűbb), akár francia, akár más transzferek révén hozzánk érkező *Politeness* kis-episztéméjéhez. A döntéshozatalkor ráadásul még az a szakmai közhely sem ad érdemi felmentést, hogy ezek és a hasonló típusú közéleti nyelvezetek általában kevertek, mixtúrát alkotnak más alternatív közösségi beszédmódokkal, így a cél csupán e komponensek arányainak, vagyis a szöveg ideologikus-frázisos határátlépéseinek relációanalízise lehet, sohasem a puszta besoroló megnevezés. Így nem is az lesz a kérdés most, hogy az alább játékba hozott textusok egy az egyben a csinosodás nyelvét beszélik-e, hanem hogy reflektált vagy reflektálatlan módon használják-e ezt a kurrens hagyományt mint lehetőséget, illetve hogy ennek a diszkurzív részhalmaznak milyen a helyi értéke, státusza a többi között. Az egyre inkább kiépülő elektronikus adatbázisok korában az eddig feltárt magyarországi politeness jellegű szövegek, szövegrészletek többszörösére lehet bukkanni kulcsszavazós metodikával. Leginkább a *Magyar Történeti Szövegtár*, az *Arcanum,*

[84] A szerzők, idézett műveik évszámával: Sándor István (1803); Baróti Szabó Dávid (1792); Decsy Sámuel (1790); Horváth Ádám (1791); Kovács Ferenc (1792); Endrődy János (1792); Kölcsey Ferenc (1808); Faddy Kristóf (1821). Bővebben: SZILÁGYI 1998a, 404–425.

[85] Vö. VADERNA 2017, 244–247, 356.

[86] TOLDY Ferenc, *Virág Benedek* = TOLDY 1985, 56.

illetve a *Hungaricana* keresőit használva a következő kép rajzolódott ki.[87]

3.2.2. A MEZŐNY

Azok az írások, amelyek a 'csinos nyelv' vagy éppen a 'nyelv pallérozása' kifejezéssel élnek, jócskán megjelennek már az 1780-as években is, a vizsgált korszak egészét tekintve (kb. 1780-tól kb. 1840-ig) pedig olyan mennyiségben fordulnak elő, hogy minden bizonnyal dobogós helyen állnának a korabeli bevett közhelyek versenyében.[88] Ám messze nem minden, csupán a nyelv pallérozását, csinosítását követelő írás tartozik vizsgálati tartományunkba. Vagyis a 'csinosodás', a 'pallérozás' frázisai messze nem mindig tarthatók politenessfogalmaknak. Másrészről – mint még lesz szó róla – úgy látszik, az autentikusabb magyarországi csiszoltság diskurzusoknak az anyanyelvi faktor általában meghatározó ideológiai aspektusa, eleme.

A 'Politeness' magyar változatát leginkább 'csinosodásként' említi a hazai szakirodalom, jórészt annak egyik alapszövegére, Kármán József *A' nemzet' tsinosodásá*ra utalva, részben pedig relatív gyakorisága miatt.[89] A 'pallérozódás' alakváltozata azonban a mintanyerés tanúsága szerint elterjedtebb variáció. Takáts József szerint ez csupán „hasonló jelentésű", mint a csinosodás,[90] de végigtekintve az egész általunk ismert anyagon, semmilyen konzekvens különbség nem mutatkozik közöttük, ha csak az nem, hogy egyes szerzőknél a pallérozottság inkább a kulturáltság, civilizáltság külsőségeit jelenti. A német populárfilozófus Moses

[87] *Magyar Történeti Szövegtár*: http://www.nytud.hu/hhc/; *Arcanum*: https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/; *Hungaricana*: https://hungaricana.hu/hu/ (A korabeli idézetek kurzív kiemelései minden esetben tőlem származnak.)

[88] Csak egyetlen példa, mely egy igen tekintélyes szerzőtől s egy igen fontos munkából származik: „[A magyar napkeleti nyelvként is tud mindent], valamit a kényes ízlésű világ eggy Pallérozott-Nyelvben kívánhat". FÖLDI 1912, 15.

[89] Ehhez vö. még például a *Bétsi Magyar Musa* Henriás-laudációjának egy részletét: „Ide számlálom méltán a' Magyar Henriást a' melyben olly *sima, tsinos*, igaz és tökélletes Magyarságot találtom mellynél szebbet lehetetlen kívánni." Bétsi Magyar Musa, 1788/10, 96.

[90] TAKÁTS 2013, 151.

Mendelssohnnak a magyar szakirodalmakban is kiindulási ponttá tett megkülönböztetésében a képzés *(Bildung)* elméleti oldala a felvilágosodás *(Aufklärung),* gyakorlati vetülete pedig a kultúra *(Kultur).* A helyes képzést mindig csak e kettő, teória és praxis, „külső" és „belső" harmóniája teremtheti meg. A kultúra külsőségei jelentik a „politúrát" *(Politur)* Mendelssohn gondolatrendszerében.[91]

Beszédes, hogy a művelődési, nemzetépítési távlatok, valamint az erkölcsnevelő traktátusok mellett[92] a legmarkánsabb kontextusai e fogalom korabeli használatának mezőgazdasági és mesterségbeli szövegösszefüggésekben, illetve egészségügyi-egészségnevelési diskurzusokban lelhetők fel. Az első kettőben pozitív előjellel – mint különlegessé csiszolt drágakő, polírozott, lecsiszolt faipari termék, illetve mint tökéletesített agrokulturális rendszer[93] –, a harmadikban pedig leginkább kritikailag, a luxusbírálat,

[91] Bővebben: FÓRIZS 2009, 56–57; SZILÁGYI 1998a, 410. Megjegyzendő, hogy olyan magyar variációk is léteznek, amelyekben egy kis szövegrészleten belül egyszerre használják a csinosság és a pallérozottság alakokat. Kármán József és Pajor Gáspár a nyelv csinosodásáról *és* pallérozódásáról beszél az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaságnak írt levelükben. (Közli: GÁLOS 1954, 161) Mátyási József egyik 1790-es költeményében Pestet úgy dicséri, mint ahol van „illő tsinosság, Nemzeti, a' millyent javall az okosság", illetve ahol „a' szép társalkodás betses portéka", az a kevés szerelmespár pedig, akik szemérmetlenek, olyanok akik „pallérozódás által el-romoltak". A versbeszélő ezt követően hitet tesz a parasztság mellett, mert ők legalább romlatlanok, s tudatja, hogy ő már benézett az ifjakat álnokul megcsaló „Manérnak áll-ortzája alá", s látja a „bárdolódás" hiteltelenségeit. MÁTYÁSI 1798, 140.

[92] Ezen alapkontextusok tipikus megfogalmazódásai például: „oskolánkat mostani nyomorult állapatjából *felemelni*, s ezáltal is *nemzetünk palléroztatását*, s vallásunk virágzását eszközleni". UGRAI 2009, 13; „Mátyás királyunk […] meg-értvén az előbbeni Méltóságoknak iparkodássokbúl: hogy azokat a' *Pogány Magyarokat ki-pallérozni* hasznos dolog lenne". DUGONICS 1808, 256. Az egyik erkölcsnevelő munka különösen jellegzetes: „[A fiatalok] légyenek hát jó kharakterü és szivü, 's az emberi természetet esmérö, *világban tapasztalt, pallérozott, és a' köz jót és igazságot kedvéllő, s igazi Ízléssel bíró, 's eleven elő adású* emberek […] *A' Természettől adott tehetségeinket pallérozni, és magunkat tökélletesitni kötelességünk.*" TÓTH 1817, 318.

[93] Vö. „A' Gyémántot valamint külömböző módon *pallérozzák*, úgy külömböz mind a' neve mind az árra." ZAY 1791, 158; „Az asztalosok, esztergálosok […] *simítják vagy pallérozzák-ki* a' magok munkáikat[.]" FÁBIÁN 1799, 1468; Pethe Ferenc munkájának már a címe is informatív: *Pallérozott mezei gazdaság*, Sopron, 1805.

a morális hanyatlás felrovásának jegyében.[94] Csinosodás és erkölcs viszonya, a célt tévesztett, túlhajtott kifinomultság morális alapú kritikája – vagyis a *jó csiszoltság* elvétése, a *módizás*, a „külső" csiszoltság elharapózása annak „belső" csiszoltsággal történő harmonizálása helyett – minduntalan előtűnő elem a vizsgálati mintában, aminek jelentőségére a Cserey Farkassal foglalkozó alfejezetnél még visszatérünk.[95] Barcsay Ábrahám például arra szólít fel, hogy most már ne a nemzet „romlottságát" sirassák a kortársak, hanem a fiatalok „pallérozottságában" bízzanak.[96] De jellemzőbb az az alakzat, amikor az addig inkább csak a vitézségben jeleskedő, ám jóravaló magyarok más, pallérozottabb nemzetektől való lemaradásának ledolgozására ösztönöz a szöveg,[97] vagy éppen szánva és dorgálva nyomatékosítja e különbséget.[98] Az

[94] Vö. „Meg-vallom, hogy Parisban és Olasz országnak sok fö városiban-is, a' Lakosok, az ágyban és asztalban való gyönyörűséget egész erejekből igen ki-*pallérozták*, és valóban a' bújjaságban és étkek pompás készületiben igen sokra mentenek." BENKŐ 1791, 12; „Minden ember a' ki tsak valamiképen esmérni tanulta a' nagy világot, az emberi boldogságot leg-inkább keresi, és leg-bizonyossabban el-éri a' házasságbéli nyájas társaságban. Ezen társaságot ohajtya minden pallérózot ifiú, és leányzó, mint jutalmát erkőltsősségének." BENE 1800, 30; „[A'] Románok helyett a' diaeteticus írókat olvasnák: úgy bizonyára szerentsésebbek lennénk mind magunkra, mind a' társaságra nézve. Még pedig annál szükségesebb volna ez az oktatás, mennél *mesterségesebb pallérozottabb életet* élünk." CSORBA 1829, 1.

[95] Ezen aspektusok jelentőségéről: TAKÁTS 2013, 150, 158.

[96] BARCSAY 1789, 206–209, 207.

[97] „Nem kell a' Magyaroknak, mind-untalan, tsak hadakozó férjfiaknak lenni, hanem szükség, hogy vérekkel keresett szabadságokkal, 's tsendességekkel élvén, a' magok erköltsi tzimeres tulajdonságokon, valami javítást tégyenek, és Európának több nemzettségeivel, a' tudományokban, a' pallérozottabb íz érzésben, gustusban [ti. ízlésben], ugyan vetélkedjenek." N. N. 1790, 56; „Ebben a nemes igyekezetben a több pallérozott nemzetek között Európában csak a vitézségéről és nemes gondolkodása módjáról dicséretes magyar nemzet maradott hátra; az a nemzet, melynek talám legnagyobb szüksége kerekségén, kiváltképpen pedig Európában a sok hatalmas elágazott és népes nemzetek közöt." JANCSÓ 1955, 124.

[98] „Már régtöl fogva vádoltatik, söt gyaláztatik a' mi Magyar Nemzetünk, azért, hogy a' Könyvek' olvasására nem sok kedve vagyon: leg-alább bizonyos-is az, hogy arra még eddig nintsen olylyan közönséges hajlandósága, mint más jól palléroztatott Nemzeteknek. Az Ánglusok, Frantziák, Németek, Belgák, és egyszóval, egész Európának majd minden egyéb Nemzetei." TORDAI 1772, I.; Dugonics Andrásnál még a honfoglaló idők Morvaországa is „pallérozottabb nemzetség", mint Árpád népe. DUGONICS 1808, 78.

utolsó lehetőség az a jellemzően nemzetlelkesítő, öntudatos beszédváltozat, mely szerint lehetett bármilyen bárdolatlan is a magyar nép a múltban, még a legkifinomultabb nemzetek számára is példaértékűvé tudott válni bátor tettei, nemeslelkűsége, vagyis belső nagysága által.[99]

Más „pallérozott Nemzetek" példájára, a kifinomult, szelíd csinosodottságra hivatkozik politikai szónoklat, egyházi prédikáció és raboknak szóló keresztény erkölcsnevelő irat egyaránt,[100] de a nők jelentőségteljes szerepe is szépen kirajzolódik a korpuszban, mely téma kapcsán az egyik találat – a stadiális fejlődési modellt tükröző polc metaforájával, illetve a méltóság, csinosodás, szelídülés, illendőség, társiasság frázisaival – rendkívül kifejező: „Az újabb kor-szellem, még magasabb polczra emelé a' nőnemi méltóságot. Általános csinosodása 's szelidűlése az erkölcsnek, valami magasabb, illendőbb szellemet ada, kivált a' két Nem, egymással társalkodási körének".[101] A jakobinus kultúrreformer Laczkovics János egyik jegyzettöredéke még ennél is koncentráltabban mutatja fel a diszkurzív logikát és a fő motívumokat: „a' manufacturák' fel-állítására, fabrikáknak számosítására, *kereskedésnek* el-terjesztésére, más hasznos *mesterségeknek* gyakorlására, és a' *szép tudományok*nak *ki-pallérozására* több *idomos* 's alkalmatos emberek vállyanak".[102] A költői kérdés megint csak az, hogy az „idomos ember" – miként pár évtizeddel később Kis János fordításában a

[99] „[M]ég a' régi idökben-is nem vólt a' Magyar Nemzet oly durva, hogy jeles tselekedetei, a' leg pompásobb és pallérozottabb kényes Nemzeteknek-is, például ne lehetett vólna." BÁRÓCZI 1793, XIV.

[100] LACZKOVICS 1790, 180; FEJÉR 1818; BÍRÓ 1819, 452.

[101] KOVÁCS 1833, 8. Egyéb példák: „Minden pallérozott nemzet az aszszonyi nemet örökké nagy betsületben tartotta[.]" N. N., *Mindenes Gyűjtemény*, Komárom, Wéber, 1789, 78; „Mihellyt az Útas Austriát el haladja, a' népet szemlátomást pallérozottabbnak, és barátságossabbnak lenni tapasztalja: kivált az Aszszony-nem igen emberséges, társalkodó, tsinos, és a' szolgálatra serény[.]" MÁTYÁSI 1927, 82.

[102] LACZKOVICS 1957, 155. Az ezekben az időkben a jakobinusokhoz közelítő radikalitással gondolkodó, az államelmélet kérdéseit illetően is felettébb lelkes ifjú Kazinczy egyik *Orpheus*-béli fordítása szintén sokatmondó: „Végezetre úgy vélném hogy a' még vad Népnek kemény Törvényekre vagyon szüksége: a' szelíd, tudományos, pallérozott Nemzetnek pedig lágyra." KAZINCZY 1790, 277.

„kisikárlott világ' embere"[103] – rokona-e itt a műkedvelő, széles látókörű, árukkal avagy eszmékkel kereskedő brit gentlemannek.

A csinosodás távlata a nagy politikusok közül elsősorban Széchenyi Istvánt jelenti. A *Hitel*[104], újabban a *Hunnia*[105], de saját kutatások szerint egyéb művei, főként a *Pesti por* és *sár*, és egyáltalán egész életvitele kivételesen szépen mutatja az összefüggéseket.[106] Kissé váratlanul megjelenik azonban a nagy politikai rivális, Kossuth Lajos neve is az adatbázisos vizsgálati mintában, egy meglepően adekvát ifjúkori szövegrészletében: „Közép s nyugoti Asia és Aegyptus volt *a pallérozottság s csinosodott erkölcsök* jókori bölcsője. De amidőn ezen nemzeteket esmérni tanuljuk, már az *erkölcsök puhasággá változtak*. Görögországot, Siciliát és Italiát úgy írja le a historia, mint *barbarus* és pallérozott jövevények elegyes lakóhelyét. Azonban ezen tartományok, kiváltképpen Görögország, nemsokára az Asiát elkényeztetett puhaság s az éjszaki vadság közt fekvő *gyönyörü középhelyheztetésbe* látjuk, hol az atticus pompa bájolóvá tészi a valódi férfiúságot. Imitt amott a Földközi tenger partjain Europában és Asiában *mívelt nemzetek* laktak, a többi világ egészben barbarus volt."[107] Egyben van itt szinte minden: a művelt–barbár ellentét vezérfogalmai (csinosodott, pallérozott, mívelt vs. vad, barbarus), az elpuhultság-narratíva luxuskritikája, illetve a mértékteljes középhelyzet esztétikája, mely a férfiasságot finoman és szelíden kellemtelivé, elragadóvá, vonzóvá, vagyis „bájolóvá" teszi. Az ifjú Kossuth e megfogalmazása egyben rámutat a *graciozitás* csiszoltságbeli alaptényezőjére is, amelynek a magyar csinosodás diskurzusában is megvan ugyanúgy a maga jelentősége, például abban az 1801-es cikkben, melyben Molnár János leírja, hogy az angolok a „Chinai Képirók" tehetségét nagyra tartják, mivel ők „meg-tudták adni a' festésben mind azt a' mi *gratiának*, mind a' mi *méltóságnak* hivattatik".[108]

[103] KIS 1833, 21.

[104] TAKÁTS József, *Metaforák, elbeszéléssémák és politikai nyelvek a* Hitel*ben* = TAKÁTS 2014, 111–134.

[105] VELKEY 2013, 259–266.

[106] Erről bővebben: BODROGI 2011, 150–176. Vö. még: HÖRCHER 2015, 5–28.

[107] KOSSUTH 1951.

[108] MOLNÁR 1801, 145. A teljesebb kép kedvéért itt rögzítünk még néhány példát az adatbázisokból, melyek egészen a 20. századig mutatják a graciozitás eszté-

Kazinczy Ferencről, Kis Jánosról, Rumy Károly Györgyről már több ízben hivatkozott előző monográfiánkban hosszasabban értekeztünk e szempontot illetően.

3.2.3. Periodikák

A korabeli folyóiratokat tekintve Kármán József *Urániá*ja a tulajdonképpen egyértelmű kezdet. E médiummal – különösen és természetesen benne is *A' nemzet' tsinosodása* programiratával – már bőven foglalkozott ilyen szempontból is a kutatás.[109]

A 18. század végi periodikáktól mintegy két évtizeddel későbbi *Tudományos Gyűjtemény* már 1817-es első lapszámának előszavában arról értekezik, hogy „[a'] mi Culturánk is a' polgári és tudománybéli *tökélletesülésben* folyvást előre lép" (IV.), s hitet tesz amellett, hogy „[a'] Magyar Nemzetnek felvilágosítását, *csinosúlását*, szerencsésítését is önnön nyelvénél fogva érhetni el." (V.)[110] A rögtön erre következő első, *A' Nemzeti Culturáról közönségesen 's a' Magyar Nemzet' Culturájáról különösen* című tanulmány a

---

tikájának kontinuitását, főként a szépirodalomban: „grácziakönnyüséggel szökdelt" SEPSY 1848, 14; „Milyen gráciával táncol, édes Dérycskéné!" DÉRYNÉ 1955, 98; „Bizonyos gráciát nem lehet eltagadni a leánytól." PETELEI 1955, 110; „A gráciák láthatatlan alakban suhognak a puha füveken, apró aranygereblyékkel fésülgetik." MIKSZÁTH 1966, 86; „Régi szokás, szinte tradició, hogy a főváros elegáns hölgyközönsége, a világba lépő fiatal leányok részére az első báli ruhát Monaszterly és Kuzmik utódainál rendeli meg, kiknek elismert, jó izlése e fiatal hölgyeket gráciákká varázsolja[.]" (Budapesti Hírlap, 1899. dec. 30., 8.); „Jól megőrzött, finom alakja okozta-e, vagy könnyü, világosszürke pongyolája, a sok fehér csipkével, amiket sima gráciával huzott nyulánk, fehér alsókarja föle, mikor a tejeskanna után nyult." KAFFKA 1910, 11; „Néha egy lágy kézmozdulattal megigazította a fátyolát és ez a mozdulata csupa grácia volt. Egész lényéből az egyszerűség és finomság harmóniája áradt." ZILAHY 1922, 86. De egészen elképesztő módon még egy 2003-as pszichiátriai szakszöveg is dolgozik a fogalommal, amikor a szkizofrénia tünetei között számon tartja a „mozgások *gráciájának* elvesztését" TRIXLER 2003, 257.

[109] A legátfogóbban, a többi alapvető szakirodalmat illetően is iránymutatólag: DEBRECZENI 2009, 429–487. A kármáni program csiszoltságdimenzióiról legutóbb: FÓRIZS 2015, 119–145.

[110] A hivatkozott oldalszámok a továbbiakban minden korabeli idézet után zárójelben, a kurzivált kiemelések minden esetben tőlem.

„Nemzeti Cultúrát" a „Kimiveltetéssel" azonosítja, mely a „külső állapot" tökéletesítésének biztosítéka, az egyén kiművelését pedig a nemzetek „kimíveltetése" kell kísérje, mert az ember „polgár" is egyben. (13.) A nevelés, tanítás, vallásosság mellett a kereskedés a legfontosabb eszköze a nemzetszintű csinosodásnak itt: „A' külömbféle Szerzés nem külömben fő eszköz a' nemzeti Kimiveltetésre. Ez által gyűjtik öszve leg többnyire a' polgár társok az ő élelmekre, öltözetekre, 's lakásokra szükségeseket […] A' kereskedés tulajdon képp' nem szerzés, hanem a' szerzetteknek csere által, vagy pénzért való közösítése. A' kereskedés *nemzeti kimíveltetés'* fö eszközének esmértetett minden időben. […] a nemzeti kimiveltetés főképp' elősegíttetik a más nagyra mentt nemzetekkel közösülés által. […] A' *más csinosúlt nemzetekkel közösködés* a' charakternek némünémü hajlékonyságai, az erkölcsöknek és szokásoknak némelly módosúlást is szerez, 's így a' nemzeti kimíveltetésre igen alkalmatos." (23–26.) Ezek a más nemzetek pedig a „kimíveltetés" magasabb „poltzára" juttathatják a magyart is. Horvát József Elek két évvel később megjelent cikkében[111] szintén alkalmazza a polcmetaforát, alaptézise pedig, hogy minél inkább „pallérozтatik valamelly Nemzet, mennél magasabbra lép a' cultura állapotjában, annál csinosabnak kell lenni nyelvének." (54.) Megemlítendő, hogy Horvát „egy Hazafiként" hivatkozik Kármánra, illetve programiratára. (49.)

Alsó Szopori Nagy Pál Mendelssohn Bildung-felfogásának kétosztatúságára emlékeztető, ám azt némileg felforgató módon különválasztja a *politúrát (Politura Moralis)* mint „erkölcsi hajlékonyságot", „díszt", „fényt" a kultúrától *(Culturam Intellektus),* mely a „tudományos csinosodást" jelenti nála.[112] A német kompen-

[111] HORVÁT József Elek, *A' Nemzeti Csínosodásról*, TGY, 1819/XII.

[112] ALSÓ SZOPORI NAGY Pál, Érdeklet a' Magyar Nemzeti Csínosodásról, TGY, 1823/XII. Itt szükséges ismét megidézni Mendelssohn rendszerét: a képzés *(Bildung)* elméleti oldala a felvilágosodás *(Aufklärung),* mely az állati sorból kiemelkedő, gondolkodó ember jellemzője, gyakorlati vetülete pedig a kultúra *(Kultur),* mely a társadalmi élet viszonylatában értelmez, a polgárrá váló közösségi ember attribútumaként. A helyes képzést mindig csak e kettő, teória és praxis harmóniája teremtheti meg, amennyiben az egyoldalú felvilágosodás érzéketlenséghez, egoizmushoz, vallástalansághoz vezet, míg az egyoldalú kultúra bujaságot, elpuhultságot eredményezhet. Az egyéni és társadalmi fejlődés garanciája egyaránt az, ha ezek egyenlő léptekkel haladnak. Vö. FÓRIZS 2009, 56–57.

zatorikus logikát megidéző okfejtés abból indul ki, hogy bár a franciák már évtizedekkel korábban maguknak tulajdonították az „udvariságot, manirosságot, izlést", a németek „tudós, csinosodott szép" nemzete már akkor megelőzte őket „igaz culturában", „valóságos tudományos csinosodásban". (41.) A „becsületes, emberséges, derék" magyarok politúrája lelkében, természetében, vérében már régóta adott volt (dacára annak, hogy „[v]annak ugyan ollyanok, kik azt hiszik: hogy derék Politúrát, – igazi Pallérozottságot, – Cultúra, az az tudományos csínosodás nélkül gondolni se lehet"), manapság azonban már Nemzeti Cultúrával is bír, sőt tulajdonképen a „szívbéli Pallérozottság" *(Politura Moralis)* szülte az „igaz valóságos lelki, tudományos csínosodást" *(Culturam Intellectus)* itt, nem pedig fordítva. (42.) Ezáltal pedig „bátran megmérekezhetik akár mellyik Európai *cultus*, *csinosodott gebildet* Nemzettel", legfőképpen az itt eszményiként szerepeltetett némettel.[113] (43.) Bár a szerző elismeri, hogy még nincs „rendszeres és tökéletes literatúránk", de büszkén hangsúlyozza, hogy már van bizonyos „literalis cultúrája" nemzetünknek a „tudományos csinosodás" egészét, „a tudományok nagy mezejét" tekintve (43.), melyet – ráadásul uralkodói rendeletre – folyvást oktatnak is, e nemzeti csinosodásban pedig a „szépnem is a' maga kellemeivel 's bájjaival mindenfelé részvevöleg 's munkásan egyesül 's osztozik". (46.) A folyóiratok, *„almanákok"* (vö. *Aurora Hazai Almanach*), színjátszók, könyvkiadók, mecénások ezeken túl szintén mind a tudományos csinosodást, a nemzeti kultúrát ösztönzik Magyarországon. (46.)

Faddy Kristóf *A' Vitézség csak a' Nemzeti Csínosodás által dicsőiti meg a' Nemzetet tökélletesen* című írásában abból indul ki, hogy a „vitézség" csak a kultúra *(Cultura)* által léphet olyan fokra („magosra"), hogy egy nemzetet „nevezetessé" tegyen. (46.) Koherens érvvezetésében „[a] *tökélletesedés* az a' nemes tulajdona az embernek, melly ötet megkülömbözteti minden más állati valóktól, és egy hatalmas rugó által kénszeríti szüntelen minden ereinek *kiformáltatására*. Márpedig a' józan észnek oktatásaiból

[113] A 'cultura' egyik elővátozata volt a 'cultus' kifejezés, amit bármi kiművelésének, jobbításának jelölésére használtak. Vö. MÁRKUS 1992, 14.

tudjuk, hogy a' valódi *csínosodás* avagy kiformáltatás legfőbb disze 's becse legyen az emberi nemzetnek, ez pedig nem a' hiú ragyogást, nem a' pazarló luxust, nem a' minden egyebet láb alá tapodó nagyra vágyást, nem az országokat 's nemzeteket lerontó, és igába döntö hatalmat, hanem egyedül az észt és szívet ügyeli." (46.) A felvilágosodással szövetkezett csinosodás nála „vadságszéllesztő", „emberségnevelő" és „szívnemesítő" hatású, mely kizárólag a testi és lelki erők „czélarányos" kiműveltetésével létesülhet, „egyarányos és szelíd folyású, tsendes" boldogságot ajándékozva. (47, 49.) A kultúra, hasonlatosan, az „észnek illendő felvilágosodásából", a „szívnek nemesítéséből", „felséges characterek formálásából", illetve „az emberiség' kisugároztatásából" áll. (50.) Az anyanyelv kultúrát és csinosságot hordozó szerepe itt is lényegi, jelentőségének megfogalmazása pedig *gráciás* nyelvezetben történik: „vajha a' Magyar jelesebb Szüléktől származó Kisdedek már életek zsengéjében Anyanyelveket megismérni, és gyengye ajakikról tisztán 's tökélletesen ömledeztetni tanulnák! nem sokára annak kellemeitöl egészen megbájoltatván sokkal nagyobb ragaszkodással simulnának Honnyokhoz 's Nemzetekhez". (52.)

Kis János a *Politeness* egyik vezérfogalmáról, az ízlésről értekezve fogalmazza meg a csinosodás gondolkodásmódjának egy koncentrált kivonatát,[114] Grynaeus Aloyz pedig a társias emberre apellálva figyelmeztet az „udvariság" és „manérosság" elengedhetetlen, nemzet-szintű szerepére, mely a „vadat" megkülönbözteti a „mívelttől".[115] A *Tudományos Gyűjtemény* utolsó kiemelendő tanulmányában Bene Ferentz egy már emlegetett sajátos kontextusban, az egészségnevelés távlatából beszélve fejti ki hi-

[114] „[S]zükségtelennek tartom említeni, hogy itt tsak ollyan emberekről lehet szó, kiknek ízlése ki van mívelve, kik tsinos és virágzó polgári társaságokban 's ollyan időben élnek, midőn az erköltsök kipalléroztattak, 's az ízlés a' tudományok által megtisztítatott." KIS János, *Az ízlésről*, TGY, 1825/VIII., 86. Kis Jánost a csiszoltság kontextusában is értelmező tanulmányok: HÖRCHER–TÓTH 2018; TÓTH 2021, 75–112.

[115] GRYNAEUS Aloyz, *Az Udvariságnak, és józan Manérosságnak szükséges voltáról*, TGY, 1827/IV., 58–61.

giénia és csinosodás kapcsolatát,[116] egy különösen plasztikus behelyettesítő metaforasor által: „látjuk, miként gyarapodnak az álatok, sőt plánták is nevelés, *megszelidités* által, úgy annyira, hogy idővel tsak a' természet' tanúlt búvárja ösmerheti meg azoknak eredeti fajait. […] az álat' nagysága és szine megváltozott, husa megpuhult és emészthetőbbé lett a' házi nevelés, a' fajak vegyitése, a' nyőstények' elválasztása, a' kanok' kiheréltetése, külön eledel és ital által. Hasonlóul jól tudja minden kertész, mi módon változik a' kökény mézes szilvává, a' fanyar vad alma finom gyümöltstsé, és a' mérges plánta, mint a' földi alma, nemzeti eledellé." (46.)

A *Felső Magyar Országi Minerva* sok ideig „retrográd" folyóiratként szerepelt az irodalomtörténeti narratívákban,[117] érdemeinek, jelentőségének revideálása, működésének, koncepciójának újraszitualizálása ugyanakkor már folyamatban van,[118] e tendenciát pedig csak támogatni tudjuk, a csinosodás különböző kontextusainak megjelenítésében betöltött szerepét tekintve is. 1825-ös előszava a „helyes ízlés' csinos köntöséről" értekezik, az ezt követő *Az Ízlésről* című közleménynek pedig alaptézise, hogy „kimívelődésről", „csínosodásról" az ízlés fogalma nélkül aligha beszélhetünk. (14.) A csinosodás „lépcsőiről" van szó itt is a stadiális szemlélet jegyében, melyen a „*kisikárlott* ízlésű nemzetek" vagy másképpen az „aczélozottabb" nemzetek más-más fokon állnak. (21.) Egyik végkövetkeztetése, hogy az ember mint „lelkes állat" az ízlését a természettől kapja ajándékba (vö. *inward form*), ezt pedig „azon mérték szerint, mellyel nekünk adatott, kicsinosíthatjuk". (23.)

[116] „[A'] mivelt életnek szoros egybekaptsoltatása a' Hygieia' előmenetelével, melly a' társaság' alsóbb poltzán alig ösmeretes, a' mivelődés által pedig a' tudományok' és mesterségek' előmenetelével együtt fejlődik ki. […] A' mindennapi tapasztalás tanítja, hogy azon miveltség, melly az elmebéli tehetségeket illendőképen kifejti, az egésségnek kárára nintsen." Ifj. BENE Ferentz, *A' Miveltség (Civilisatio) befolyása a' Közönség' élete és egéssége fentartására*, TGY, 1833/II., 45.

[117] Például FENYŐ, 1955.

[118] Legutóbb, monografikus igénnyel a lap alapító szerkesztőjének, Dessewffy József személyének távlatában is: VADERNA 2013; VADERNA 2017. Dessewffy *Az Ízlésről* című cikke például egészében értelmezhető a politeness kontextusában. Vö. FMM, 1825/1., 14–26.

Balajthy József a kereskedés általa is kulcsfontosságúnak tartott gyakorlatáról,[119] Varga István pedig a tökéletesedésről gondolkodva beszéli a csiszoltság nyelvének magyarországi változatát,[120] a legfontosabb, mások által is kiemelt[121] traktátust azonban Magda Pál jegyzi.[122] *A' Culturárul* című hosszas írását Magda azzal kezdi, hogy nincsen tiszteletre és szeretetre méltóbb „valóság" a „humanitás méltóságát" viselő embernél, akinek ellentéte az az ember, aki minden nevelés és műveltség nélkül „elvadul", mert „eltávozik a' természettől". (562.) Az organikus természet tehát itt is eredendő benső lényegként áll elő (ilyen ab ovo minőség Magdánál az erkölcsi érzék is, éppúgy, mint a shaftesburyánus hagyományban), amelyet ki kell teljesíteni magunkban *(Perfectibilitas),* akinek pedig ez sikerül, az „az egész emberi-nemzetnek díszére szolgál", vagyis kvázi műalkotásként ő maga lesz közössége dekóruma. Testi és szellemi erők „harmonice" kifejtésében itt – a csiszoltság legfontosabb tudástípusaként – a praktikus életbölcsesség értelmében vett *fronétikus* „okosság" (olykor „ügyesség", „hasznos ismeret", mai szóval: *kompetencia*) a legfőbb tá-

[119] Balajthy az ókorból hoz modellértékű párhuzamot: „Még akkor a' pallérozatlanság' durva állapotjába volt Afrikának nyúgoti része […] a' kereskedő Feníczia pedig közli az irás- és néphez alkalmaztatott számolás' mesterségét a' nemzetekkel, és ez által a' pallérozódásra leghatalmasabb eszközöket nyújt. […] mesterségek, tapasztalások, bölcsességek, a főniciaiak miatt a görögöknél sebes lépésekkel ment-elő a pallérozódás[.]" BALAJTHY Jó'sef, *A' Kereskedésnek a' régi Nemzetek' kipallérozódásokra való befolyásáról*, FMM, 1827/3., 1107–1108. A cikk arra jut, hogy egy nemzet csak háború és kereskedés által „közölheti a' maga interesszéjét" más nemzetekkel, ezek közül pedig nem vitás, melyik a követendő út. (*Uo.*, 1113.) Ugyanebben a számban Terhes Sámuel is azzal dicséri Németországot – amely „maga elég volna eggy pallérozott világnak" – hogy ott a „kereskedésnek minden ága virágzik". TERHES Sámuel, *Hazafiúi szó, idegen nyelvű Lakos Társaimhoz*, 1366.

[120] „Mint a Tudományos Gyűjteményben, úgy a' Magyar Minervában gyakran serkentünk, és hathatós okokkal buzdíttatunk a' Nemzeti tudományos tökélletesedésre […] a' Magyar Nemzeti csinosodást elősegélleni […] Nem lennének vad és durva, csinos és pallérozott Nemzetek, ha az Emberi-nemzet a' tökélletesedés útján nem állana." VARGA István, *A' Tökélletesedésről*, FMM, 1827/3., 1243–1245.

[121] MILBACHER 2017a.

[122] MAGDA Pál, *A' Culturárul*, FMM, 1826/2.

masz,[123] mely az ízléssel, vagyis az emberi lélek „esztétikai kultúrájával" is kölcsönhatásban áll, „nyájas urbanitást", erkölcsöt, mértékletes önkontrollt *(modestia)* eredményezve: „az igazi jóízlés nem csak a Grátziáknak, hanem a Humanitásnak is áldozik". (565.) A tanulmány szokatlanul differenciált próbál lenni, többféle tipológiát alkot a kultúra fogalmával kapcsolatban,[124] hitvallásszerű következtetései ugyanakkor mindig ugyanoda érkeznek: a „nyers bárdolatlanságból", az „állati-fél életből" „emberi méltóságra", „emberhez illő Culturára" kell jutnunk. (570.) A cikk a pásztortól, szántóvetőtől, mesterembertől, katonától, paptól és kereskedőtől ugyanazt kívánja: hogy művelődjön, fejlődjön, így válván érdemes tagjává (mintegy Bildungsbürgerévé) a közösségnek: váljon *cultus* pásztorrá, *cultus* katonává, *cultus* kereskedővé.[125] Magda a „míveltség" három „léptsőjét" különbözteti meg: az alsón állnak a „vad-emberek", a másodikon haladnak a „civilizátus-emberek", a harmadikra pedig az „erkölcsi-emberek" jutnak fel. (573.) Legutóbbit a „civilizátus" embertől a „józan okosság" fronétikus tökéletesülése, illetve a „szeplőtelen virtus" különbözteti meg. (575.) Megjegyzendő, hogy Mendelssohnra emlékeztetően elkülöníti egymástól kultúra és pallérozottság fogalmait, amennyiben utóbbi egyfajta „külső kultúrát" jelent, egyfajta „csillámló fényt". (563.) Magda munkája végén egy Kant-fordítást közöl, mely jellemzően arról szól, hogy az ember csak nevelés által ember, hogy aki nem „cultiváltatott", „disciplina által meg nem szelidittetett", az „nyers", „vad" ember. (576.)

Periodikák szintjén alighanem az az *Erdélyi Muzéum* a legjelentősebb a magyarországi politeness-recepció és -adaptáció tekin-

[123] Magda – a puszta elméleti tudás (*szófia*) ellenében – a fronézis egész kis definícióját adja a „hasznos okosság" általa használt kifejezését taglalva, amennyiben az „a' tapasztalás, oktatás, olvasás, és elmélkedés által gyűjtött esméretekben áll. Hogy okos légyen az ember, nem éppen szükség, hogy sokat tudjon, hogy tudós legyen. – Sok tudós ember van, a' kinek okossága nincs – a' ki sokat tud, de haszontalan dolgokat." (567.)

[124] A kultúra, nemeire nézve, lehet nála lelki és testi; a lélek kultúrája lehet esztétikai, elmebéli és erkölcsi; a kultúra lehet közönséges és különös stb.

[125] Utóbbihoz l. még: „A' Cultus kereskedők nem csak azt tudják, a' mit a' közönséges kereskedő is tud, mit, hol kell jutalmasan venni, millyen árron 's mi módon haszonnal eladni; hanem az alkalmatosságot is tudják használni a' Culturának és a' megvilágosodásnak elterjesztésére[.]" (572.)

tetében,[126] amely valóságos pedagógiai szakfolyóiratként minden számában több szorosan a csinosodás diskurzusához tartozó cikket is tartalmaz. A legmarkánsabb téma e lapban a neveléselmélet. Az 1815/3-as számban Kis János egész blokkot készít a csinosodás szellemében, melyben érdekes módon jócskán hangsúlyt kap a német típusú kompenzatorikus „ellenbeszéd" újabb magyar applikációjaként a nyers és darabos, ám erkölcsös és őszinte magyarság apológiája, de a kereskedés fontossága is jellemzően előkerül.[127] Nála igen adekvát jelleggel hangsúlyozódik az az összefüggés, miszerint a 18. századi angol gentlemant a túlzott kifinomultság veszélye fenyegeti, ezért számos korabeli teoretikus a „nőies" francia nyelvtől és az „elnőiesedett" franciáktól akarja megvédeni a fegyelemre és kimértségre, antik mértéktartásra épülő maszkulin emberideál nemzeti identitását.[128] Kis Jánosnál a nyugati nemzetek általában hordozzák az ilyen értelmű „elnőiesedés"

[126] Kis János összeállításában például a *Spectator* („Az anglus Szemlélő") című angol folyóiratból közöl folytatásos kivonatokat (1817/7.; 1817/8.), bemutatva szerkesztőiket is, Steele-t és Addisont. E folyóirat pedig legalább olyan jelentős a politeness szempontjából, mint Shaftesbury írásai. A szintén fontos Hume írásainak egyes részleteit is parafrazeálja, például a csinosan mértékletes életvitel érvényét hirdető *A két patak* című kis történetet. (1817/6., 145. Az illető tanmese jelentőségéhez vö. HÁSZ-FEHÉR 2000, 96.

[127] A *Mit nyernek 's micsoda veszedelemben forognak a' nagy városi lakosok?* című cikke (EM, 1815/3., 11–13.) markáns erkölcskritikát fogalmaz meg, de ehhez hasonlatos luxuskritika szervezi a következő írást is (*Hová lett a' magyar nyájasság*, EM 1815/3., 15–16.). *A' hazaszeretetről* címűben Kis János a helyes kereskedés alapvető jelentősége mellett érvel, amennyiben a szorgalmatos és kereskedő nemzetek vagyonosak és hatalmasok, a maguk urai, mindent maguknak köszönhetnek. (22.) A munka a gyarapodás és a „csinosodás" záloga egyéni és nemzeti szinten is, ebből jön a „hazafiúi indulat is". (23.) *A' magyar nyerseség és darabosság* című közlemény szerint bár „durva" és „bárdolatlan" a magyar a külföldiek szemében, de „lélek erejének" és a „hazafiúi indulatnak" ezek a gyámolai, tehát a kritika voltaképpen dicséret, a köznép szilajsága pedig „egyenes szívűségének" és „jó lelkűségének" jelei. (28–29.) A *Miért szükséges a' tudományokat és szép mesterségeket virágoztatni?* című cikk az ép testben ép lélek igazságát idézi fel, s leszögezi, hogy az „elpuhulás" ellen az újabb idők „kimívelődése" tett sokat Európában. (38.) A helyes kereskedés fundamentális jellege ebben a szövegben is kiemelt nyomatékot kap: „Csak okos és értelmes szorgalmatosság által lehet a' fábrikákbeli és egyéb kézmíveket megnemesíteni 's a' kereskedést messzebb terjeszteni. Az Európai pallérozott Nemzeteken a' tudományok lelke nyugszik." (39.)

[128] Vö. KŐSZEGHY 2018.

veszélyét, amely ellen tartania kell magát az eredendő hazai vitéz férfiasságnak. Szász Mózes cikksorozatban értekezik az ókori nevelési módozatokról, középpontba helyezve a virtus fogalmát, mely erkölcsi, tudományos és természeti, valamint politikai-közösségi tökéletesség nála.[129] Szilágyi Ferenc az intézményi és a házi magánnevelés összehasonlításakor írja, hogy az iskolák az „emberiség műhelyei", melyek nélkül „vadi állapotban, vagy a' hoz igen közel, maradott volna az emberi nemzet".[130] „Az embernek ez életbeli rendeltetése az – írja –, hogy ügyes, hasznos, és önnön helyére illő társasági tag légyen. Az oskola maga is egy kisded köztársaság, mellyben a' nagy társaságnak tartozási kicsinyben gyakoroltatnak." (115.) Fontos adalék, hogy külön szerkesztői jegyzet emeli ki a téma fontosságát: „A' kiadó nagyon örvend, hogy ezen Czikkelynek érdemes Írója, közöttünk a' Nevelés iránt felszóllalt." (137.)[131]

Buczy Emil a „tónus" fogalmát elemezve[132] azt mondja, hogy az olyan egyéni stílust jelent, mely kultúrát adhat másoknak is: „a mívelt tónus a kisebb elméket is fényre segíti". (104.) A nemzeteknek is van Buczynál tónusa, szerencsés esetben „csinos" tónusa. (105.) Horváth János a becsületes emberről bölcselkedve a grácia konceptusát és retorikáját alkalmazza,[133] Szász Mózes pedig újabb cikkében az okos élet szabályairól értekezik, ahol az „okosság" az egész lapra is egyöntetűen jellemző fronétikus tudásként, széles látókörű talpraesettségként, gyakorlatias ám igényes tájékozott-

[129] SZÁSZ Mózes, *Egyiptomiak', perzák', görögök', és rómaiak' nevelése módja*, EM, 1816/5, 1817/6.

[130] SZILÁGYI Ferencz, *A' közönséges oskolai nevelésnek, a' házival öszvehasonlítása*, EM, 1817/6, 110. Vö. „Mint az essővel és napmelegével a' termékenység öszve van kötve; az emberi nemzet' tökélletesedése úgy foly az oskolákból." (114.)

[131] A szerkesztői megjegyzés jegyében külön cikk szól például a fiúgyermek neveléséről: Gróf MIKÓ György, *Rövid megjegyzések, egy férjfi-gyermek' neveléséről*, EM, 1817/7.

[132] BUCZY Emil, Értekezés az elmének magasb kifejtődése körűl, az ízlés' munkájiban, EM, 1817/7. A tónus e fogalmáról bővebben: S. VARGA 2005, 373–381.

[133] Vö. „Vajha bájoló vonási annyi szíveket hassanak-meg, mint a' mennyi szemeket vonszhatnak magokra!" HORVÁTH János, *Betsületes Ember' Képe*, EM, 1817/8., 131.

ságként (kompetens életvezetésként) értelmeződik.[134] A csinosodás diskurzusának korabeli átfogó érvényét jól mutatja, hogy még Molnos Dávid látszólag teljesen más, földrajzi érdekeltségű publikációjában is beszédtényező,[135] a *Muzéum* utolsó publikált írása pedig jellemző módon egy neveléselméleti bölcselkedés.[136]

A szerkesztő Döbrentei Gábor három legfontosabb cikke egyaránt árasztja az illető világlátást, sőt, a *Politeness* társiasságának és kritikájának körüljárásával messzebbre is megy kortársainál. *A' társalkodásról* című cikke olyan „megvilágosodott elméjű", „hajlékony karakterü", „díszes és kellemes pallérozottsággal bíró" személyekről szól,[137] akiknél a társalkodás valóban hitelesen tud működni, s akik másoknak „tetszenek, gyönyörűséget hoznak". (167.) *A' miveltség' becse, 's a' haza' szeretetének nemes volta* című közlemény egyetértő nyílt válaszlevél a *Felső Magyar Országi Minervát* szerkesztő Dessewffy József magánlevelére; benne effféléket olvashatni: „Az a' társalkodási felsőbb csínosság, az életet kedvesebbé tevő kimíveltt érzése a' Szépnek, mellynek illő kifejtésével a' szép Művészségek a' Jó iránt is bennünket érzőbbekké tesznek; mind ezek mennyivel kívánatosabbak, a' vad hajlékonytalan miveletlenségnél."[138] A kritikáról értekezve azt írja, hogy a

[134] SZÁSZ Mózes, *Okos élet' Reguláji*, EM, 1817/9.

[135] Vö. „A' földszíne ismeretének kelleme, szüksége, és vonszó ereje a' *mívelődéssel* együtt kezdődik. A' míveletlen ember' ismerete csak azon helyre terjed-ki, mellyben lakik, 's legfennebb még a' szomszédságra, mellyel vagy vadászó, vagy legelő kerülete' nagyságáért verengett, 's minthogy a' mívelődés későre kezdődik, innen a' földszíne' ismeretének első okai a' hadakozás és *kereskedés*. A' *pallérozódás* mellett is ezek a' legfőbb okok." MOLNOS Dávid, *Rövid előadása, micsoda lépések tétettek eleitől fogva a' földszíne' megismerésére, menynyit ismerűnk abból, és mi vagyon még hátra?*, EM, 1817/9., 117.

[136] TELEKI József, *Gyermekeim neveléséről való gondolataim*, EM, 1818/10. Teleki szerint a nevelés célja „egésszéges, ép, jó keresztyén, jó erkölcsű, tanult, kellemetes társaságú, jó polgárrá válni", a „kellemetes társaság" pedig azt jelenti, hogy valaki „modestus", „nyájas" és „okos". (181.)

[137] DÖBRENTEI Gábor, *A' Társalkodásról*, EM, 1817/6., 166.

[138] DÖBRENTEI Gábor, *A' miveltség' becse, 's a' haza' szeretetének nemes volta*, EM, 1817/8., 47. Döbrentei a civilizatorikus, mintakövető politeness távlatából némileg meglepő, ám az organikus politeness horizontjából nézve érthető módon kiemeli, hogy a pillanatnyi magyar „cultura" jórészt „hamis", mert a külföldit utánozza megfeledkezve a saját gyökerekről, a vitézi játékokat pedig azért ajánlja, mert megóvhatnak az elpuhulástól békeidőben. (50, 75.)

„vad zsenialitást" a kritika és ízlés „simítja ki",[139] illetve, hogy a jó kritikának „csínos érzés, megtisztult értelem ismertető jele". (168.)

A csinosodás további, közvetettebb szövegnyomainak lajstromozásától, ezek további szétszálazásától eltekintve a továbblépés előtt még annyi látszik kiemelendőnek, hogy a korszakban éppen megszülető magyarországi esztétika tudományágának szintén kiemelten fontos összetevője a politeness-hagyomány. Az úttörő Szerdahely György Alajos esztétikájában a humán művészetek beszédes jelzővel *nyájas* és *csiszolt* művészetek, amelyeknek egyértelműen a humanizáló, civilizáló hatásuk a lényeges. Az erényes polgárrá válás itt a társadalom ügyeiben való tájékozottságot feltételezi, vagyis politikus módon gondolkodik.[140] Esztétikájának végkövetkeztetése így hangzik: „Nyíltan szóltam tehát, és a szépművészeteket a legnagyobb joggal neveztem humanióráknak, melyek által az ember a szépségre és a humanitásra, emberisességre képezheti magát. Olyan erejük és hatalmuk van, hogy bármely természetű, bármely tehetségű embert, aki a tanulmányoknak és törekvéseknek ezen igen nyugodt, és igen szép részére adja magát, meglágyítanak és megszelidítenek. Itt találjuk fel a csiszoltabb emberséget; ezek nélkül nem lesz tisztes a közügy, nem lesz szabad és nemes a magánélet. Némelyek azt merik mondani: nélkülük alig ember az ember."[141] Végezetül, egyfajta vizsgálati végpontként idézhető Fejér György megállapítása, aki 1838-ban így foglalja össze a mesteri „képírás" ismérveit: „a' képet öszvehangzás (Harmonie) éleszti; levegő fény környékezi; mennyei kegy (Grazie) önti el; csin (Politur) simittya ki".[142]

[139] DÖBRENTEI Gábor, *A' Kritikáról*, EM, 1817/9., 161.

[140] FÓRIZS 2013, 191–196. Mint Fórizs meggyőzően bizonyítja, mindennek forrása a 18. századi angol–skót kritikai hagyomány mellett a filozófiai eklekticizmus antikvitásig visszanyúló öröksége, illetve ennek korabeli újrafogalmazása, a már szintén többször emlegetett német populárfilozófia. Amivel kiegészíthetőnek véljük Fórizs álláspontját, csupán annyi, hogy talán felesleges annyira kettéválasztani az angol–skót távlatot a populárfilozófiaitól, mint ő teszi, hiszen komoly hatástörténeti kapcsolatok regisztrálhatók közöttük.

[141] SZERDAHELY 2012, 276. Balogh Piroska koncepciónkat alátámasztó kísérőtanulmánya: *Uo.*, 279–319.

[142] FEJÉR 1838,12. (A „bájos fenség"–„fenséges báj" vonatkozó konceptusához vö. BODROGI 2013, 501–529.)

3.2.4. Majdnem csiszoltság

Hogy mennyire lehetetlen eldönteni, mi az, ami *már* magyar csiszoltság-termék, Bessenyei György szövegeiben szépen mutatkozik meg. Lehetséges kapcsolata az európai morális hetilapokkal, ezen belül is a *Spectator*ral, Pope-fordítása vagy bécsi magyar testőrkörének műveltségszerkezete ugyanis mind arra utal, hogy elviekben közelebb kerülhetett a csiszoltság világlátásához, ám ennek bizonyítására nem állnak rendelkezésünkre egyértelmű adatok.[143] Amikor Wielandról, az egyik legnagyobb és legjelentékenyebb német Shaftesbury-követőről azt írja a *Magyarság*ban, hogy ha őt magyarul lehetne olvasni, „egynehány esztendő múlva az asszonyoknak is több tudományok, értelmek lenne, mint most sok doctusnak van az országban",[144] kritikus mértékben feltűnni látszik egyfajta csiszoltság-nyelvezet, az elsők között Magyarországon. A nők és dajkák szerepének hangsúlyozásában, az új, penna típusú nemesség *(vera nobilitas)* konceptusának átsajátításában, mobilizált, *ambitio* alapú társadalom- és társiasságeszményében, illetve az általános, művelődésen alapuló haladás általa oly sokat hangoztatott elvében valami nagyon hasonló artikulálódik, mint a csinosodás világlátásában. Ugyanakkor sem államfelfogása, sem tudományfelfogása, sem nyelvfelfogása, sem tudásfelfogása nem egyeztethető össze az adott angolszász fejleményekkel. Az 1779-es *Holmi*ban mindamellett így ír: „De ellenben cáfolhatsz talán azzal, hogyha szelídek, tiszták erkölcseik, ugyan azonban együgyűek, vadak, manér nélkül valók és szennyesek is tanulóik azoknak a német ruhás magyar professzoroknak. Megvallom, hogy bárdolatlanság találtatik köztök, de hát ha nem lehet nálok világi manért, tiszta erkölcsöket együtt fenntartani és megegyeztetni? Melylyik jobb, az-é hogy a gálántságot ki tiltsák közülök, vagy hogy el fogadják erkölcseiknek feláldozásával? Lehetne mégis talán a deákoknak több tsinosságot engedni."[145] Az

[143] A kapcsolatot Bessenyei és a politeness-hagyomány között már Prohászka is hangsúlyozta, újabban pedig Vaderna Gábor (VADERNA 2017, 73–75.) és Takáts József (TAKÁTS 2013, 154, 158–159.) nyomatékosítja.

[144] BESSENYEI György, *Magyarság* = BESSENYEI 1987, 587–593, 592.

[145] BESSENYEI György, *A Holmi* = *Uo.*, 287–466, 246.

idézetben az erkölcsromlás ellenoldali (luxus)kritikája, a civilizált–barbár oppozíció, illetve annak hite, hogy jómodor, kifinomultság és valódi erény korrelálnak és harmonikusan összeegyeztethetők, egyaránt kifejezni látszik az illető hatástörténeti kapcsolatot, ráadásul a „manér", illetve a „tsinosság" vezérfogalmaiban. Ugyanakkor a „gálántság" még jellemzően a barokk reprezentáció galantériájának szellemében kezeltetik,[146] amelynek szintén van erényfelfogása, de olyan, melyet épp meghaladni kíván a shaftesburyánus hagyomány.

Takáts József utóbb úgy revideálta álláspontját, hogy a csinosodás és a republikanizmus politikai nyelveit immár nem opponáló ellennyelveknek tartja, hanem csupán eltérő nyelvi kereteknek, amelyek ugyan másféle kijelentéseket tesznek lehetővé, ám megengedik a mindenkori másik politikai nyelvbe való átjárást is.[147] Ezzel összhangban a 18–19. század fordulóján született szövegeknek a csinosodás szótárát (is) használó szerzői intencióját abban ragadja meg, hogy azok nem felváltani, hanem korrigálni, kiegészíteni, esetleg újraalapozni kívánták a politikai beszéd republikánus szótárát.[148] Ennek kapcsán a *Magyar néző* című írást elemzi, s megállapítja, hogy benne Bessenyei a csinosodás fogalmai nélkül bár, de a „vadságból szelídségbe" sémáját állítja szembe a harcias republikánus érveléssel, arra a következtetésre jutva, hogy a szelídülés, a műveltség új társadalma összeegyeztethető a vitézség hagyományos, republikánus erényfelfogásával, melyben a műveltség szelídítő ereje teszi elviselhetővé, emberiesebbé az így átalakított erényt.

Szécsényi Endre elemzései nyomán tudható, hogy még Shaftesbury eszmefuttatásaiban is akad republikánus gondolat, sőt a klasszikus republikanizmushoz olykor igen közel áll csiszolt-

[146] Mint Bíró Ferenc írja, a „nemesség" a gáláns regényekben mindig kiválóságot is jelent, erényt, virtust, bölcsességet szerelemben, államvezetésben, hősiességben, a hősöknek pedig erkölcsösségükön túl jellemzően eleganciájuk is van, mindig ugyanazt a társadalomképet mutatván meg. Vö. BÍRÓ 1998, 198–200. Mindez azonban nem az angolszász viszonyok horizontja, bármennyire mutat hasonlóságokat több ponton is.

[147] TAKÁTS 2013, 150.

[148] *Uo.*, 159.

ságfelfogása.[149] Arra is figyelmeztet, hogy a politeness-diskurzus egyik központi fogalma, a *manner* a republikanizmus konzervatív világlátásában is központi szerepet játszik[150] – vagyis van itt bőven keveredés. Csakhogy jelentékeny különbségek is, hiszen a republikánus diskurzus azt a bizonyos „mannert" nem modernizálni, hanem konzerválni kívánja, a szokások megújítása helyett a szokások megőrzésének szándékától hajtva.[151] Nem vitás, hogy a fogalmi kontextualizálás interferenciái állandó rendszerzajként jelentkeznek e nyelvek elhatárolási kísérleteiben, aminek végén mindig ugyanaz a belátás körvonalazódik, miszerint nem csupán a szövegművek szólamai, frázisai, diszkurzívái, de még a fogalomhasználat szintjén sincsenek vegytiszta megvalósulások. Mindazonáltal talán furfangosabb a narrátor az előbbi Bessenyei-példában (is), mint gondolnánk.

A Takáts által kiemelt szövegjelenséghez kapcsolható Bessenyeinek *A' Filozófus* című színjátéka elé helyezett, a „nemes magyar ifjúsághoz" írt ajánlólevele, melyben saját nemességfelfogásának propagálásával szembesülhetünk. Az egyébiránt jóval mélyebb gyökerekre is visszavezethető kétosztatúság[152] fényében Bessenyei már nem a *kard* (kvázi republikánus), hanem a *penna* (kvázi csinosodott) nemességében, a *vera nobilitas* eszményében hisz. Ezt így fejezi ki az ajánlólevél első felében: „[I]gyekezzünk valósággal nemesek lenni. Higgyétek el nékem, hogy nincsen e világon egy ifjú részirül dicsőségesebb dolog, mint ha az nemes erkölcsökkel és arany elmével bír […] Légyetek, ti férjfiak, nyájasok, nemesek és igazak. Ismerem szíveteket, tudom, minden jóra hajlandók és alkalmatosok vagytok."[153] A nemesség tehát valójában nem az, ami *van*, hanem amit el kell érni: arany elme (műveltség), nyájasság (udvariasság) és igazság (erkölcsösség). Ehhez képest a közvetlen folytatásban ezt olvashatjuk: „Adjatok új életet és dicsőséget magyar hazátoknak, melyért érdemes s dicső emlékezetű eleitek annyi nemes vért ontottak, és amely haza a ti véré-

[149] SZÉCSÉNYI 2009, 28.
[150] SZÉCSÉNYI 2002, 88–89.
[151] A problémát összegzi: DEBRECZENI 2009, 92.
[152] Vö. *uo.*, 206–207.
[153] BESSENYEI György, *A' Filozófus* = BESSENYEI 1987, 211–284, 213.

teknek érte való feláldoztatását is érdemli. Ah! halhatatlan Hunyadiak, szerencsés azon magyar ifjú, ki életét azon földnek oltalmazásáért feláldozhatja, melyben a ti hamvaitok nyugosznak!"[154] Az intim, familiáris hangvétel patetikus dagályba csap át, a nemesség az utóbbi szekvenciában már az ősieredet-logika uralta *vér* nemessége, s az önfeláldozó hazaszeretet dicső konzervatív erénye kerül piedesztálra.

Az idézett sorokat lehet olvasni logikai mellérendelésként is, vagyis úgy, hogy itt a kétféle elgondolás egyeztetése, sőt magától értetődő összekapcsolása történik meg. Ám egy másik lehetséges olvasat szerint Bessenyei az első esetben buzdít, retorikai *suasió*t alkalmaz, a másodikban viszont ironizálva *vituperál*. Ebben az értelmezésben nem történik meg a szövegben a kétféle felfogás összehangolása; két eltérő kontextussal találkozunk. Az egyik a penna nemességének új felfogása, a másik a kard régi nemességéé. Két prototipikus nemességfelfogás áll tehát egymással *szemben*, kétféle „nemes ifjúhoz" szól a szónok egyazon bekezdésben. Az egyik személyes hangvételű modernizációs programnak, a másik elavult frázisnak számít, az irónián túl talán cenzurális ügyeskedésnek, a kötelező lecke topikus felmondásának, a „captatio benevolentiae" propagandisztikus célú ösztönzésének, függő beszéd formájában. Az a típusú harmonizáció, amelyről Takáts beszél, mindenesetre ekkor nemigen valósul meg, de az általa felhozott példában sem biztos, már csak azért sem, mert lényegét tekintve ezek a nemesség- és erényfelfogások kontrasztív elképzelések. Eleve adott erényképzete ugyanakkor a politeness-gyökerű magyar szólamoknak is van, melyről már bőven szó esett e fejezetben is. Mindazonáltal ehhez képest a Magyarországon jóval bevettebb republikánus–konzervatív erényfogalom még megkerülhetetlen. Vagyis Bessenyei felidéz valamit, hogy másról beszélhessen. Nem egyeztet, hanem túllép. Mindezek folyományaként úgy gondoljuk, Takáts régebbi koncepciójának még mindig *legalább* akkora érvénye lehet, mint módosított változatának – nevezetesen, hogy a csinosodás-beszéd mégiscsak a republikánus szótár alternatívája,

[154] *Uo.*, 214.

nem pedig refigurációja.[155] Persze csak akkor, ha tényleg e kettő szembenállásáról van szó, mert még az sem biztos, hogy itt valóban a csinosodás politikai nyelve a republikánus módozat kihívója, mint inkább egyfajta Bessenyei-féle speciális (bécsies) „aufklérista" beszédmód.

Péczeli József *Mindenes Gyűjtemény*ét, az egyik első magyar nyelvű folyóiratot több szakirodalom vonja be a csinosodás kontextusába. Kovács Ákos András regisztrálja, hogy a lap tárgyal a luxusról és a kereskedelemről is, az egyik cikk címe pedig *A' Magyar Nemzet' pallérozásának felsőbb léptsőji* címet viseli. Takáts József szintén közelíti a periodikát a csiszoltsághoz, kiemelve Kováts Ferencnek a magyar nemzet pallérozási programjáról írt cikksorozatát. Vaderna Gábor hasonlóan érvelve és a lapot hasonlóan pozicionálva szintén hasonló álláspontra jut.[156] Debreczeni Attila ugyanakkor az egyébként angolos orientáltságú *Mindenes Gyűjtemény* szerkesztőinek tudás- és ízlésfelfogását, tudomány- és társadalomképzetét eltérőnek tartja a csiszoltság rendszerétől.[157] Ami mindenesetre bizonyosnak látszik, hogy a lap vezető szerkesztője, Péczeli nem volt az a tipikus „real fine gentleman". Az egyik 1792-es *Mindenes Gyűjtemény*-beli cikkében például így ír, nem épp a *Politeness* fejlődésképzetét visszhangozva: „Kétség nélkül sokkal nagyob békességben, eggyességben 's szeretetben élhettek *az első emberek* mint mi. Igaz az, hogy nem voltak olyan *ki-gyalúlttak*, oly magok' alkalmaztatok 's *nyájasak* mint mi ma, de e nem is vóltak olly ravaszok, tettetők, álnokok, kevélyek, és egyebeken uralkodni kívánók", akiket megvakított a minden nap növekedő „pompa és bújaság", s akik „durváknak 's parasztoknak" tartják azon „szerentsés Századokat", amelyek még nem ismerték ezeket az elkorcsosult gyarlóságokat.[158]

[155] Vö. a következő Aurora-idézettel: „Egyedül mi maradjunk e hátra? Barátim, az idők változtak. Már mi is valahára tanulni kezdjük tolláinkat is forgatni, mint hajdan fegyvereinket, 's ha ti, szeretett hazámfiai, könyörületlen társasági szabályaitokban megátalkodtok, ezután drága pénzen fizettetjük-meg veletek azt, mit eddig ingyen sem akartatok hallani." SZONTAGH Gusztáv, *Pályakép*, Aurora Hazai Almanach, 1837, 46.

[156] Vö. KOVÁCS 2013a, 175–192, 188; TAKÁTS 2013, 156–157; VADERNA 2019, 476–489.

[157] DEBRECZENI 2009, 175–240.

[158] PÉCZELI 1792, 373–375. (Kiemelések tőlem.)

Batsányi Jánossal kapcsolatban Takáts kiemeli, hogy a *Magyar Museum*hoz írt 1788-as előszavában a poézist mint legfőbb „szelidítőt" nevezi meg, programírása pedig tartalmazza azon nemzetek listáját is, amelyek – példamutatón – már megtették a vadságtól a pallérozottságig vezető utat.[159] Ennél az előszónál azonban még koncentráltabb az 1791 őszi *Tudósíttás*, melyben Batsányi a *Museum* újraszervezéséről ad hírt, vázolva az immár egyfajta korabeli „üzleti vállalkozásként" elgondolt tervezetét, amely (átvezetve lapját a „modern nyilvánosságba") kortársai között egyedüliként próbálja gazdasági tevékenységként megvalósítani a literatúra művelését a „Tudománybéli Kereskedés" programjaként[160] – vagyis egyfajta civilizációs infrastruktúraként. Ez a tudósítás (mely nem mellékesen kortársaihoz képest sokkal sűrűbben él a 'Polgár', 'Polgári Társaság', 'Polgár-Társ' kifejezéseivel) szintén felhívja olvasóját arra, hogy tekintsen „a' mostan-virágzó Európai Népek" szerencsés példáira, s szintén úgy fogalmaz, hogy a poézis „mind egyéb Mesterségek közűl leg-első, melly a' Népeket, vadságokból ki-vetkeztetvén, szelídségre, nemesebb erkőltsökre szoktatta".[161] Továbbá az esztétikát a jó ízlés tudományaként nevezi meg, hangsúlyozza a kritika szerepét, fontosnak tartja a „józan Filozofia" képében a praktikus-pragmatikus, vagyis fronétikus tudás terjesztését[162], s kiemeli, hogy az előfizetők „Muzsikálékat", vagyis kottamellékleteket is fognak kapni.[163] Ahol azonban a legközelebb kerül Batsányi a *Politeness* kulturalitásához és beszédrendjéhez, az az a szöveghely, ahol a literatúra művelésének hazai akadályain kesereg: „Nintsenek még a' szükséges útak az Országnak minden részeire ki-tsinálva; nintsenek még t. i. azok a' sok-ágú tsatornák fel-nyitva, mellyek a' Nyelvnek, Tudományoknak, 's Mesterségeknek el-terjesztésére, valamint minden egyéb Országa-

[159] TAKÁTS 2013, 154–155.

[160] DEBRECZENI 2009, 357–358.

[161] BATSÁNYI János, *Tudósíttás a'* Magyar Museum*ról* = DEBRECZENI 2004, 509–510.

[162] Vö. „[A józan Filozofia] nem tsak a' hivalkodó elmének haszontalan dolgokon való futtatásában foglalatoskodik, hanem, lelkeinket méltó tárgyaknak visgálásában gyakorolván, életünknek külömb-külömb-féle eseteiben hathatós segedelmet adhat[.]" *Uo.*, 511.

[163] *Uo.*, 510–511.

gokban, itt-is el-múlhatatlanúl meg-kívántatnak. Nintsen a' Tudománybéli Kereskedés fel-állítva[.]"[164] Utak, csatornák, kereskedés – ezeket a lexémákat akár szó szerint is érthetnénk ebben az idézetben, akkor válnának csak igazán csiszoltság-markerekké a már emlegetett „skót motívum" jegyében[165], de metaforákként is eléggé beszédesek. Nem véletlen, hogy Debreczeni Attila az idézetet úgy kommentálja, hogy benne nem is annyira a fokozatosság hangsúlyozása a leginkább figyelemre méltó, hanem hogy a tudományok előmozdításában a központosított szervezet, az Akadémia helyén a tudományos kereskedelem és annak szervezeti-gazdasági feltételei állnak elsődleges tényezőkként: „[a]z intézményesülés egy másik útja kerül tehát itt a középpontba, egy olyan út, amely a nyilvánosság modern viszonyainak megteremtésére épül".[166] Mindez, s egyáltalán a pallérozódás fontosságának állandó hangsúlyozása a legkevésbé sem mond ellent a csiszoltság világlátásának Batsányinál. Elsősorban politikai költészete, markáns bárdköltői szerepfelfogása, közéleti tevékenysége, a *Magyar Museum* összmintázata, életének egész rekonstruálható összképe mégsem teszi lehetővé, hogy a „magyar politeness" embereként gondolkodjunk róla.

Fazekas Mihály *Lúdas Matyi*ját szintén Takáts József köti bizonyos mélységig a csiszoltság gondolkodásmódjához.[167] Mint mondja, a mű előszava részben a történet politikai keretezését végzi el, amennyiben egykor – a cselekmény idejében – erőszakos, önkényes, zabolátlan uralom alatt élt a nép, amely ezért olykor bosszút állt az urain; ma – a mű megjelenése idején – azonban már elmúlt a „vad idő", s „szent a törvény".[168] „A 18. század végén, 19. század elején meglehetősen sok értekező szövegben (versesben és prózaiban) találkozhatunk a (magyar) történelem menetének hasonló struktúrájú leírásával. […] Úgy látom, Fazekas előszavá-

[164] *Uo.*, 508.
[165] Vö. TAKÁTS 2013, 155.
[166] DEBRECZENI 2009, 359.
[167] TAKÁTS 2021, 105–111.
[168] *Uo.*, 110. „[A] zárlat az ellentettjét mutatja fel a cselekménybe belefoglalt társadalmi állapotnak – hasonlóan ahhoz, ahogyan a mű szerzői előszava a törvénytisztelő jelen állapot ellentettjeként mutatja fel a cselekményben ábrázolt erőszakos, önkényes múltbeli állapotot." *Uo.*, 108.

nak imént felidézett részében a 'vadságból csinosodásba' elbeszélés limitált, marcona változatával találkozunk: az 'erőszakosságból törvényességbe' elbeszéléssémával. 1816 táján sok írástudó politikai képzeletét határozta meg ez a mintázat."[169] Bár nyilvánvalóan nem minden korabeli szöveg csiszoltságpárti, amelyik a folyamatos pallérozódás mellett tör lándzsát, de ezen olvasat szellemében talán az sem véletlen, hogy Döbrögi a történet végére akként változik meg, hogy eztán „törvénytelenűl nem bánt, hanem úgy a' hogy illik, / Ember társaival; jól is végezte világát." Fazekas megfogalmazása, az '*ahogy illik*' frazéma – az illem, modor, tapintat, kifinomult erkölcs *(manner)* vonatkozó jelentéstartományával – a szövegmű kiváltképp fontos, végső mondatában szintén könnyedén olvasható csinosodás-referenciaként. Ahogy az az átalakulás is, amit Takáts is nyomatékosít, miszerint Matyiból, a semmirekellő fajankóból, anyaszomorító sihederből tanult, nyelveken beszélő nagykorú válik, „ember" lesz belőle – miként Döbrögiből is, csak másféleképpen –, tehát mindkét főhős útja különféleképpen bár, de sajátos Bildung-allegóriaként is interpretálható. Ha mindezt ugyanakkor Fazekas egyéb nyilatkozataival, önképével vetjük össze, megint csak az látszik, hogy legfeljebb is csupán egy egészen speciális „csinosodás" az, ami jellemezheti ezt a figurát, amely nem a *Politeness* hagyománya.

Debreczeni Attila a *Kalendáriom magyarázatja után serkent gondolatok* című önértelmező versből kiindulva bontja ki Fazekas lehetséges énképét, melynek sarokpontjai egyrészt a közhasznú cselekvés, a haza szakrális szolgálata a tudós hazafiság jegyében, másrészt egy olyasféle, leginkább a *Debreceni Grammatika* ideológiájához köthető autochtón közösségpallérozó felfogás, mely éppenséggel nem mintakövető, hanem a saját, törzsökös kultúrából kiinduló program (ezt árasztja a Fazekas által szerkesztett *Debreceni Magyar Kalendáriom* ideológiája is). Fazekas tisztában van a mintakövető modernizáció kazinczyánus változatának presztízsével, ám éppen ettől a fajta fölényes kulturalitástól igyekszik öndefinitív távolságot tartani, vagyis éppen ezzel szemben határozza meg önmagát. „Óh sohase fárassztátok magatokat

[169] *Uo.*

úgynevezett baráti annak a pallérozásnak, megürült hazánknak idegen népekkel való kifóldozásába, adjátok vissza elbitangolt hazafi jussát a törzsökös lakosnak és szelidítsitek meg elszilajúlt indulatit, majd anélkül hogy a hazának gyalázatos elkorcsositására vetemednétek[.]"[170] Vagyis a program ez: úgy szelídíteni meg az emberi durvaságot, hogy közben megbecsüljük a saját kulturális tradíciót, hogy közben nem korcsosítjuk el gyalázatosan sajátjainkat az „idegen népek" majmolásával. A mintakövető pallérozódás korban konszenzuális igyekezete itt tehát határozottan kontraproduktív az idegen–törzsökös inerciarendszerében, ezért tesz hitet Fazekas az „elszilajult indulatok" korcsosulástól mentes megszelídítése mellett, amit a saját (organikus) kultúra szavatol: nem lanttal, hanem a büszkén felvállalt dudával „csinosítani".[171] Az illető költeményben szereplő 'Én kenetlen' kifejezés éppenséggel a Kazinczy-féle „gráciáknak felkent", exkluzív csiszoltságtól tart öntudatos-ironikus távolságot, a saját esszencia megragadásának, megmaradásának érdekében.[172] Ez az önszituálás igen sajátos, hiszen a beavatott 'felkentek' világa felől nézve a 'kenetlen' kívülállóként reprezentálódik, ugyanakkor az 'Én kenetlen' önattribútum egy pozíció büszke felvállalása is egyben: „az önkép tehát sajátos kettősséget mutat, egyrészt rezignált önkicsinyítés, másrészt az önérték tudata hatja át".[173] Fazekas egyre inkább kontrasztív közösségképzete – mondja Debreczeni – a korszak általánosan használatos beszédmódjainak összefüggésében szemlélve sajátos ideologikus pozícióhoz kapcsolódik: „szemlélete mind a művelődés, mind az identifikáció kontextusában kilép a mintakövetés közmegegyezéses modelljéből, s a modernizáció

[170] Idézi: DEBRECZENI 2020, 45.

[171] *Uo.*, 46–47. A duda és a doromb olyan identitásjelölő szimbolikus hangszerek, melyeket az „úgynevezett" pallérozódás nem érintett. *(Uo.)*

[172] A „felkentek" világa a szakirodalmi hagyomány szerint jól beazonosítható, a gráciák felkent papja ugyanis köztudottan Kazinczy Ferenc (vö. *uo.*, 43.), de a viszonyt Fazekas egyértelműbben meg is fogalmazza, például magának Kazinczynak, a rá oly jellemző öntudatos ironikussággal: „[Á]mbár a' Nagy-világ az én kipallérozásomba erántam mostohább volt is mint a' Tekintetes Úrhoz[.]" KazLev. IV, 321.

[173] DEBRECZENI 2020, 42–43. „Fazekas […] nem a felkentek körén kívül áll, hanem hozzájuk képest máshol, s legfeljebb csak a 'felkentek', 'pallérozottak' nézőpontját elfogadva nevezhető kívülállónak." *Uo.*, 52.

organikus útjának pozíciója felé mozdul el".[174] Mindez pedig – még ha emlékeztet is az *inkluzív* csiszoltság *exkluzív*tól elkülönböződő, későbbi variációjára – azzal sem hozható közös nevezőre.[175]

3.2.5. Cserey csiszoltsága

Kovács Ákos András kiváló és hiánypótló doktori disszertációt jegyez, ám annak egyik fejezetével, a Cserey Farkasról szólóval nem tudunk egyetérteni.[176] E fejezet revíziója nem csupán Cserey személyét illetően lehet tanulságos, hanem azért is, mert a magyarországi (és anyaországi) csiszoltság mibenlétéről is sokat elárul. Mert meglehet bár, hogy Cserey alapvetően „konzervatív" beállítottságú, ám bizonnyal nem csiszoltságellenes. Csiszoltság és konzervativizmus ráadásul, mint látni fogjuk, bizonyos tekintetben igen jól megfér egymás mellett – mely összefüggés könyvünk szempontjából is nagy jelentőséggel bír, s már szóba is került az előzőekben „külső" és „belső" csiszoltság egyeztetésének korabeli maximája kapcsán.

Kovács a német „népfelvilágosítás", az ún. *Volksaufklärung* érvelésrendszerét látja meg Cserey Farkas 1806-os, Nagyváradon megjelent *A' falusi nevelésnek módgyáról való vélekedés* című munkájában, egy konzervatív és felvilágosult érvelésbe átjátszó nyelvezet reprezentánsaként.[177] A következőkben azt igyekszünk bizonyítani (az illető Cserey-szövegből vett belső, illetve nem konkrétan a szövegből vett külső érvek segítségével), hogy a dolog éppen fordítva van: hogy az illető szerző mondandója enyhén szólva is felvilágosult, s éppenséggel ebbe az erőteljes aufklérista alapzatba „játszik át" bizonyos fajta speciális konzervativizmus – semmiképpen nem a korabeli *republikanizmus*hoz kötődve –, amely egyáltalán nem csiszoltság-kritikus. Amikor Kovács azt mondja, hogy Cserey munkájában remekül, és szinte hiánytalanul jelenik meg a német *Volksaufklärung*-irodalomból ismerős valamennyi

[174] *Uo.*, 52.
[175] Vö. BODROGI 2012, 204–211.
[176] KOVÁCS 2013b, 116–128. Tanulmány formájában: KOVÁCS 2013a, 184–189.
[177] KOVÁCS 2013b, 116. A Volksaufklärungról vö. még: MIKOS 2020, 167–171.

elem,[178] nem számol kellőképpen azzal, hogy ezek az elemek túlnyomórészt toposzértékű közhelyek, melyek forgalmi értéke többek között éppenséggel a *Politeness* (Kovács németesen *Verfeinerung*ként nevezi meg) brit interdiskurzusának hatására növekszik meg Közép-Európában is.

Az, amire Kovács elemzési kontextusának megépítésekor nyomatékosan rámutat – miszerint a legtöbb korabeli német szerzőnél megfigyelhető a felvilágosodás és ész helyes használatát a *mértékletesség* helyes használatával definiáló véleményrendszer[179] –, az éppenséggel a csiszoltság diskurzusalapító, ha úgy tetszik „klaszszikus shaftesburyánus" első szakaszának fundamentuma is; miként Kovács referenciáinak zöme is shaftesburyánus, például Mendelssohn, Wieland vagy a fiatal Kant, legalábbis brit indíttatású, áttételesen vagy kevésbé áttételesen. Az ész „észszerű" keretek között történő használata, melynek során a szabadságot sem szabad helytelenül használni,[180] a politeness-episztémében egyenesen kulcskérdés; a „szabadság" helyes(nek vélt) használatáról rengeteget értekezik maga Lord Shaftesbury is.

A *Volksaufklärung* legfőbb jellegzetessége Kovács kutatásai szerint az „Igaz" és „Hamis" felvilágosodás megkülönböztetése, az efféle distinkciók ugyanakkor éppen Shaftesburynél fogalmazódnak meg először, legmesszebbre ható érvénnyel a *rajongás* „jó" és „rossz" módozatának elválasztásában.[181] A *Volksaufklärung*ra alapvetően jellemző másik mozzanat, a forradalmak és felvilágosodás kapcsolatának boncolgatása („mely a politikai rend mibenlétének tárgyalására fókuszáló beszédmódoknál sok esetben

[178] KOVÁCS 2013b, 116.

[179] *Uo.*, 77.

[180] *Uo.*

[181] Hamis és igaz rajongás megkülönböztetése már a szellemi elődnél, a cambridge-i neoplatonista Henry More-nál megjelenik 1656-ban (*Enthusiasmus Triumphatus* c.), „kategoriális jelentésűvé" azonban csak Shaftesburynél válik. Vö. MÁRKUS 1977, 858–859. HORKAY HÖRCHER 1996, 307; SZÉCSÉNYI 2009, 31–32. A rajongás helyes fajtája, a mérsékelt, fegyelmezett változat *(noble new enthusiasm)* középen áll az élvezetek túlságos hajszolása, azok túlságos megvonása, a bármiféle vallási vagy politikai meggyőződést bálványozó vakhit, illetve az érzéketlen közöny között, vagyis elhatárolódik mind a fanatikus aszketizmus, mind a féktelen hedonizmus, mind az érzelemmentes hiperracionalizmus szélsőségeitől. A rajongás, a rajongáskritika témájáról átfogóan, magyar vonatkozásban is: TÓTH 2017.

központi kérdés Magyarországon is"[182]), vagyis a fegyelmezett rendezettség apológiája a csiszoltság anyanyelvében szintén ugyanúgy jelen van, eleve diskurzusrendező ideologémaként.[183]

Debreczeni Bárány Péter *A' köznép' megvilágosodásáról* című 1791-es munkája a hamisnak vélt felvilágosodás egyik legveszélyesebbnek tartott fajtáját a *modor* fogalmával azonosítva mélyen csiszoltságellenes – mondja Kovács –, ugyanakkor ő maga is hozzáteszi, hogy a modor *(manner)* egy olyan fogalom, melynek önmagában is fontos és összetett jelentése van a korszak európai politikai gondolkodásában.[184] Bárány szövege valóban kivégzi (méghozzá szarkasztikusan) a „ki-tsinosulás", a „ki-pallérozott íz" életmódját – jócskán leegyszerűsítve, egyfajta külsődleges korabeli sznobériaként prezentálva azt[185] –, amiről ő beszél, az mégsem a modor, hanem a *módizás*, vagyis a kiüresedett, majmoló *divatolás* jelenségköre, amelytől kritikai távolságot kíván tartani Shaftesbury csiszoltsága s nálunk többek között Kármánék *Uránia*-programja egyaránt, de az általunk az előző alfejezetekben idézett szövegmátrix nagy része is, Alsó Szopori Nagy Páltól kezdve Faddy Kristófon át Csorba Józsefig vagy éppen Kis Jánosig. Ez pedig a rajongáskritikától nem független *luxuskritika*, melynek szintén a középre rendező *mérték* áll a centrumában *(aurea mediocritas),* a *Politeness* eszmerendszerének egyik sajátosan „konzervatív" vonatkozásaként.[186]

A civilizáció legmagasabb fokát a materiális és szellemi kereskedelemmel azonosító felfogások zöme óva int az e processzusból keletkező fényűző luxus önelvűvé, uralkodóvá válásától. Egyértelműen ennek képviselője a Kovács által megidézett, a kifinomultságot egyébként eszményítő Hume is a maga *middle station of life*

[182] KOVÁCS 2013b, 95.

[183] A 18. század elejének új brit nyilvánossága – mondja Kontler László – „túlburjánzó diszkurzív lehetőségeket" teremtett. „A viharossá vált társadalmi érintkezés visszafogottabb mederbe terelését, illetve az egyéni normasértések visszafogását volt hivatott biztosítani a helyes, a finom, a csiszolt modor többek között Shaftesbury által kifejlesztett közéleti nyelve. […] A csiszolt társalgás szabad játéktér, ugyanakkor módszeres szűrő is." KONTLER 1997b, 142.

[184] KOVÁCS 2013b, 100.

[185] A vonatkozó műről, idézetekkel: *Uo.*, 101.

[186] Csiszoltság és divat elhatárolásához vö. például: DEBRECZENI 2009, 114.

teóriájával, s a disszerens maga is idézi megkülönböztetését a fényűzés jó és rossz, „vétkes" és „ártatlan", mértéktartó és mértéktelen, vagyis társadalmilag hasznos és káros változatáról.[187] Amikor Kovács úgy összegez, hogy ez a „csiszoltsággal és luxussal kapcsolatos kettősség meglehetősen elterjedté válik a korszak politikai gondolkodásában, és részben német közvetítéssel Magyarországra is eljut",[188] maga is úgy fogalmaz, hogy nem a csiszoltság ideologikuma vetendő el nálunk sem, hanem annak „módizó", rossz változatai, standardjainak elvétése.

A Festetics-család nevelőjének, Péteri Takáts Józsefnek a luxus fogalmát differenciáló, Kovács által szintén konzervatívként bemutatott eszmefuttatása ugyancsak nem csiszoltságellenes szöveg. Annyit mindenesetre szépen bizonyít, hogy a luxusnak létezik Péteri szerint is egy elfogadható, sőt hasznos csiszoltság-dimenziója a luxuskritikai perspektíván belül: a „közönséges tsinosság". Az ezt leíró rész érvvezetését, szóhasználatát tekintve, úgy ahogy van, csinosodás-beszéd.[189] A módival teljes élet, a cifrálkodás (a

[187] *Uo.*, 102. Hume „mantrája" a mértékletesség, miként Kovács is nyomatékosítja 300. lábjegyzetében. Érdekes adalék, hogy Kovács Burke-kel kapcsolatban kiemeli, hogy nála a modor alapja a lovagiasság lesz, ami ellentétben áll a luxus és divat okozta modern torzulásokkal, a modernség azonban alapvetően nem összeférhetetlen a kissé arisztokratikus elvvel. (Vö. *uo.*, 104.) Shaftesbury éppen az ezek közti harmóniát sírja vissza, csak ő a lovagkor mögé nyúl, az antik arisztosz jelleghez, amit egyeztetni kíván a modern fejleményekkel nagyhatású gentleman-eszményében. A bizonyos Sz.P.S. által jegyzett röpirat „Módi lajtorjája" motívuma (vö. *uo.*, 115.) se lenne Shaftesbury ellenére, a francia nemzeti karakter kritikája pedig éppenséggel több ponton megtalálható a Lord szövegeiben is, a piperkőc galantéria elítélésének formájában.

[188] *Uo.*, 103.

[189] Vö. „A' fény-űzés (luxus) külömbféle értelemben vetetik. Majd a' hívságos pipeskedés értetődik alatta, majd a' közönséges tsinosság. […] A' Haszna. A vadságot megszelidíti, és egyszersmind a durvább hibákat eltávoztattya; a szorgalmat neveli, a' szegénységnek munkát szerez; a földmivelő fáradságit megjutalmazza, a' kereskedést előbbre viszi a' világnak rejtettebb részeit is fel-keresi, a' viszonos szükségeket kipótollya; az emberek között nagyobb egyességet 's harmóniát támaszt. Így az ész derűl, a' mesterségek virágoznak, a' természet mívei kitsinosúlnak, maga a jó erkölts édesebbé 's hasznosabbá leszsz, az élet terhei enyhűlnek." Péteri Takáts 1799, 307. Idézi: KOVÁCS 2013b, 108. Itt jegyzendő meg, hogy mindaz, amit a nem éppen csiszoltságpárti Bárány Péter az „igaz megvilágosodásról" ír, szintén helytálló a shaftesburyánus, „klasszikus" csiszoltság diskurzusában megfogalmazott eszmények tekintetében is.

luxus „kára") ugyanakkor – mint a későbbi fejezetekben konkrétabban is látni fogjuk – már *A' nemzet' tsinosodásá*nak lapjában, az *Urániá*ban is bőven tematizált kritikai elem. Abban a lapban, amelyet Festetics bőkezűen támogat, s melyet Péteri nagyon is jól ismer. Merthogy bár a korabeli magyar republikanizmus (konzervatív) diskurzusában a luxus és elkorcsosulás – Berzsenyivel a „sybarítizmus" – kritikája nyilvánvalóan középponti momentum, a klasszikus csiszoltság nyelvezetében is fontos rendszerteremtő tehát a mérték elvétésének kérdése, a „túlfinomultság" tünetegyüttese. Az úgynevezett *konzervatív felvilágosodás*ba a csiszoltság is beletartozhat, nem csupán a Volksaufklärung, sőt annak kezdeti „exkluzív", shafesburyánus szakaszát egészen markánsan mintázza is.[190]

Ebben az összefüggésrendszerben olvasandó Cserey Farkas 1806-os műve, melynek szövegezése meglátásunk szerint gyakorlatilag egyetlen ponton sem csiszoltságellenes, *sőt*: leginkább annak (politikai) nyelvét beszéli. Az „Élet pályáját kellemesíthetni az emberi tökélletesedés által", vagyis az élet folyamatos jobbításának igyekezete[191] (nem pedig a meglévő értékek, szokások megőrzése) bizony közelebb van a politeness gondolatiságához, mintsem bármiféle – akár 18. akár 19. századi – konzervativizmushoz.[192]

[190] Kovács ekként kontextualizál: „Ez a politikai beszédmód első ránézésre konzervatív jellegűnek mondható (nem a szó későbbi, 19. századi értelmében!), jórészt a német *Volksaufklärung* mozgalmához köthető fordításokon és az ezek hatására született önálló munkákon keresztül mutatja meg magát, és rendkívül sajátos fogalomhasználattal bír, ami egy eddig kevéssé kutatott jelenség, a már említett *konzervatív felvilágosodás* fogalmi körébe sorolható." (KOVÁCS 2013b, 85.) Számunkra azonban sokkal inkább Takáts József pozicionálása az irányadó: „A csiszoltság nyelvéről író történészek egy része a »konzervatív felvilágosodás« keretei közé helyezi e politikai nyelvet […] ez a fajta felvilágosodás »létező eliteket erősít meg« »a polgári irányításra szóló hatalmukban«. Az Uránia dedikációjának idézett sorai e csinosodott magyar elitet idézik az olvasó elé." (TAKÁTS 2013, 154.)

[191] Idézi: KOVÁCS 2013b, 117.

[192] Debreczeni Attila számunkra is iránymutató szakirodalmak alapján ekképp foglalja össze a tipikusan konzervatív republikanizmus és a csiszoltság viszonylatát: „A republikánus nyelvhasználat állandó mintája a római köztársasági erényeké, egyik központi vitája az a kérdés, mi az oka a nemzetek nagyságának és hanyatlásának […] mindenekelőtt a fényűző élettel (a luxussal) megjelent új szokások, az ősi erkölcsök elfajulása […] A 'szokások' meghatározó szerepet

A „lelki tökélletességnek bizonyos gráditsára *[polcára]* kapaszkodni", „az Elementumokat meg juhászítani *[megszelidíteni, polírozni]*" újfent nem éppen idegen a csiszoltság vezérmetaforáitól. Miként ugyanúgy nem az a „Közönséges Polgári Pallérozottság" frazémája,[193] vagy „az erköltsös Polgár illendő magaviseléséről" beszélni,[194] illetve az a gondolat sem, hogy a „csalfa megvilágosodás" (vö. rajongás- és luxuskritika) és a pallérozatlanság (vö. bárdolatlanság, civilizálatlanság) az okozója minden rossznak.[195] „Az emberi belső erőnek, és tehettségnek ezen gyarapodó előmenetelét, mellyek által Természetünk szüntelen mivelődik, finomabb érzésekre vezéreltetik, nevezzük tökélletesedésnek […] [A]zon tehettségeket, mellyekkel a természettől fel van ruháztatva az Ember, igyekezet és gyakorlás által kell nemesíteni, mert ezek nélkül az olly ember, ki születésétől fogva tsupán a természetre bízattatik, e világon a legdurvább, legügyetlenebb alkotmánnya lészen. Ezen tetemes rosznak el hárítására az Embernek pedig valóságos formálására, tsupán egy a valóságos eszköz, a Nevelés."[196] A természettől adott tökéletesítő kiteljesítése, nemesítés és formálás a durvaság, faragatlanság ellenében: ez tipikus csinosodásretorika.

---

betöltő fogalma a közösség fennmaradásának letéteményese, az e szokások megváltoztatására irányuló szándék épp ezért közösségellenesnek tekintődik. Ez egyben azt is jelenti, hogy a modernizálódás, a perfekcionista törekvések, amennyiben a szokások megváltozásával járnak, ugyancsak elvetendők. […] A XVIII. század elejére azonban, a republikánus beszédmóddal párhuzamosan, azzal vetekedve kiformálódott egy másik beszédmód is, amely a szokások fogalmát, s tágabban az etnokulturális identitás elemeit más összefüggésbe rendezte, s ezáltal a hazafiság eltérő mintázatát képviselte. […] E beszédmód központi kategóriája a manners, amelynek reformja egy újszerű civilizatorikus társadalomszervezési modell letéteményeseként tűnik elénk […] E fogalom lényegileg egyezik a republikanizmus 'szokás' fogalmával, csak egészen más kontextusban használtatik, amely nem *konzerváló*, hanem *modernizáló* természetű […] A csiszoltság beszédmódjában tehát nem a szokások megőrzésének mindenekfeletti értéke áll a középpontban (mint a republikánus beszédmódban), hanem ezen szokások megújítása." DEBRECZENI 2009, 89–92.

193 CSEREY 1806, 17.

194 *Uo.*, 36.

195 *Uo.*, 19.

196 *Uo.*, 11.

Cserey is megkülönbözteti a megvilágosodás igaz és hamis módját (ami lehet akár bevett Volksaufklärung-elem is), az igaz megvilágosodás definíciója ugyanakkor egy ponton sem mond ellent a csiszoltság beszédmódjának – „az ő Hazafiúi Társaság életbeli minéműsége, a' Polgári szorgalmatosság, és annak sok ágú részei, a' Nevelés, Vallás, és Erköltsöknek hellyes Mivelése, egy átaljába véve mind az, a' mi az Embert jobbá, és boldogabbá tészi, a' mi újj Világot ád, a' jónak kellemetes reménységét terjeszti előnkbe, mind ezek egy szóval: Igaz Megvilágosodásnak neveztetnek" –, miközben a „csalfa Megvilágosodás" leírása sincsen ellentétben mindazzal, amit a csiszoltság vall.[197] A luxus és pallérozottság kérdése – mint Kovács rámutat – Csereynél valóban határozottan elválik egymástól, az viszont igencsak vitatható plusz állítás, hogy a „Bárány és Sz.P.S. munkájához, és általában a republikánus beszédmód érveléséhez hasonlóan a Luxust erőteljes kritika éri, mint erkölcsileg és társadalmilag egyaránt káros jelenséget"[198]. Ez a kritika ugyanis erőteljes tehát például a diskurzusalapító Lord Shaftesburynél is; Kovács maga is úgy árnyalja interpretációját, hogy a republikanizmustól eltérően „a felvilágosodás helyesnek tartott módja Csereynél már nem választható el a pallérozottság társadalmilag hasznos mivoltától".[199]

Amikor Kovács úgy ítél, hogy a felvilágosult abszolutizmus politikájának apológiája Csereynél az evilági viszonyok modern tudásforma szerinti, folyamatos jobbításának gondolatával egészül ki, akkor ez a „jozefinista" kontextus *legalább* olyan közel van a csiszoltsághoz, mintsem bármiféle konzervativizmushoz,[200] miként az a poentírozott kérdésfeltevés is a csinosodás hangja, hogy mi okozott több „zűrzavart" (társadalmi forrongást), a bárdolatlanság-e vagy a pallérozottság?[201] Az igaz felvilágosodás ismérve a helyes pallérozottság mellett – folytatja Kovács – a mindennapi életben megnyilvánuló bölcsesség, *mértékletesség*: „[e]z a mérték-

[197] *Uo.*, 13. A „kellemetesség", és az „új Világ" konceptusai szintén jól köthetők az illető diskurzushoz.

[198] KOVÁCS 2013b, 120.

[199] *Uo.*, 121.

[200] *Uo.*, 119. A jozefinista oktatáspolitika kontextusának érvényéről alább még bővebben.

[201] Idézi: KOVÁCS 2013b, 121.

letesség és bölcsesség pedig, és mondanivalónk egészét tekintve ez fontos igazán, a fennálló társadalmi és politikai rend megváltoztathatatlanságának elfogadásának, a régtől létező viszonyok további fenntartásának igényével (is) párosul[.]"[202] Kovács, a mérték fogalmával a középpontban, itt éppen a politeness „konzervatív felvilágosodását" (Takáts), társadalmi és politikai rend iránti igényét mondja fel, azzal együtt, hogy a „régtől létező viszonyok további fenntartása" e paradigmában azért nem éppen kizárólagos út, hiszen egy átfogó társadalmi reformprogramról, állammegújulási kísérletről, modernizációról is szó van a csiszoltságban (vö. *reformation of manners*), vagyis bár létező hatalmi viszonyokat konzervál, a civilizatorikus változtatások híve is egyben, ám mindenféle szélsőségtől mentes, fokozatosan átalakító „rendpártiságban", mindezzel egyúttal az illető beszédrend kettős természetét mutatva fel. A meglehetősen elnagyolt, ám mindmáig tartható és konszenzuális eszmetörténeti hagyomány egyik alapvető disktinkciója szerint a franciás vonal képviseli a rendszerkritikusabb, társadalmilag (is) felforgató *radikális* felvilágosodást, míg az angol–skót az inkább moralizáló *mérsékelt* felvilágosodást – s miközben Cserey elég bátran válogat a 19. század legelején a francia kínálatból is (Rousseau, Voltaire stb.), azért egyértelműen a másik vonulat híve, nagyon hasonlóan a 18. század végi jozefinizmus ideológusaihoz.

A korabeli közéleti diskurzusok közül nem csupán a „tudós hazafiság" egyik legfőbb célkitűzése a műveltség terjesztése,[203] hanem a *Formation* és a *Bildung*, az ízlésfejlesztés és az életvitelszerű, mindenoldalú kiművelődés összefüggésrendszerében a csiszoltságé is. Igaz lehet, hogy a 'felvilágosodás' szó lényegében az oktatás-nevelés szinonimája a korszakban,[204] ám a konzervatív beszédrendekben az oktatás-nevelés szerepe összességében jóval kevésbé releváns, míg a csinosodásban fundamentális elem.

[202] *Uo.*, 121.

[203] Vö. *uo.*, 110. (Megjegyzésként: Kovács ezen összefüggést megfogalmazó mondata nagyobb ellentétet sugall csiszoltság és tudós hazafiság között, mint amekkora meglátásunk szerint van.)

[204] Vö. *uo.*, 124.

A pallérozottság szerepe mindazonáltal Kovács szerint is az, hogy távol tartsa a „zenebonát", a társadalmi felfordulást és forradalmat[205] – vagyis a rajongás mértéktelen és esztelen, rossz módozatának felülkerekedését (melynek tehát esküdt ellensége Lord Shaftesbury is). „Ha jólnevelt és hasznos ismeretekkel ellátott ifjak sora nő fel, azok értékes és hasznos tagjai lesznek a társadalomnak, jó polgárai hazánknak, a felvilágosodás pedig így nyerheti el gazdaságilag, társadalmilag, politikailag és kulturálisan egyaránt hasznos voltát" – összegez egy ponton.[206] Nagyon nehéz mindezt konzervatív, csinosodás-kritikus kontextusnak tekinteni, miként a következő Cserey-idézetet is: „A *tudatlan vadság* közönséges zűrzavarra szolgáló métely. A *bárdolatlanságban* lévő a maga Emberisége kötelességeit se ismérvén, hogy tudná azon tartozásoknak valóságos minéműségeit, mellyekkel köteles az Istenhez, Felebaráttyához és a Felsőbbséghez. Erköltsi míve nem lévén, nyittva áll előtte a rossznak úttya. […] A *nevelés* egyedül azon foganatos eszköz, melly a rossz vágyódásokat megzabolázza, és minden embertől eltávoztattya. A jó célra vezető nevelés által oltódik az Emberbe a *nyájas szelídség*, melly minden vadságot kiűzvén alkalmatossá tészi őket a józan erköltsöknek be fogadására."[207] Még a „kard helyett penna" toposzának felmondása, az ősök szilaj vadságának kárhoztatása is megtalálható diszkurzíva Csereynél,[208] amely szintén nem éppen konzervatív motívum, miként a *pallérozott, jó ízlés* nevében beszélni, arra eszményként hivatkozni sem az.[209] Cserey munkájának adott pontján brit refe-

[205] *Uo.*, 122.

[206] *Uo.*, 123.

[207] CSEREY 1806, 19–20. (Kiemelések tőlem.)

[208] „Ditső Őseink annyira el voltak merülve a fegyverkezésbe, hogy a Nemzeti boldogság főbb részének a Köz rendű ember nevelésének illő karba való helyheztetéséről igen keveset gondoskodtak." *Uo.*, 24.

[209] Elég világos csinosodás-beszéd a már meglévő falusi iskolák átalakításáról a pallérozott ízlés nevében: „[azokat] jobb karba helyheztetni, a világosodás által pallérozottabb ízlésnek utasítása szerént való nevelést felállítani". *Uo.*, 29. A társalkodásában és magaviseletében „szelíd", „erköltseiben józan", „jó ízlésű" tanuló eszményei sem kisebb érvénnyel csiszoltak. (Vö. *uo.*, 35–36, 87.)

renciáit is nyíltan felfedi, privát kánonjának élén pedig éppenséggel „Schaftesbury" (sic!) áll.[210]

Cserey művét a nevelés és neveléselmélet történetének szempontjából már elemezte Fehér Katalin – mondja Kovács –, majd hozzáteszi, hogy a szerző „tőlünk eltérő más szempontok alapján vizsgálja a munkát".[211] Valóban így van: Fehér Katalin és a többi szakirodalom elemzési távlata is meglehetősen különbözik Kovács értekezéséétől – jóval inkább támasztva alá a mi álláspontunkat. Az *argumenta extra textum* retorikájának, tehát az illető Cserey-szövegen kívül vett érveknek a segítségével a következőkben foglalhatjuk össze álláspontunkat, munkára fogva egyúttal az imént szóba hozott szakirodalmakat is.

Cserey édesapja udvarhű kancelláriai tanácsos Bécsben, fia szintén igen művelt, bécsi neveltetésű erdélyi főúr, külföldi tudós társaságok tagja, tudós literátor, botanikus, hosszabb, elsősorban németföldi utazásokkal. Műértő, kész *virtuoso*, ásványok, gemmák, festmények, metszetek, könyvek gyűjtője krasznai kastélyában.[212] Egyik legjobb ismerője, Fehér Katalin szerint habitusa egyértelműen a reformeré: keresi a külhoni kapcsolatokat, 1812-ben nevelőházat állít fel Krasznán, alapítványt tesz katonai nevelőházak javára.[213] A szakirodalom egyébként is egyértelműen kidomborítja, hogy Cserey tele van mintakövető reformjavaslatokkal, legyen az korabeli „műemlékvédelem"[214] vagy éppen az Erdélyi Nyelv-

[210] „Méltó tekintet érdemlettek e részben a Brittusok is, egy Schaftesbury, Locke, Addison, Pope, Jorik, Joung, Hume, Gibbon, Smith Adam, és többek ditsőséges munkájok által, millyen jeles útra vezették Európát, meg isméri a' ki egyenesen ítélni tud, úgy szinte azt is meg kell vallanunk, hogy a' német igyekezet is noha követője (de jóba mást követni dicséretes dolog) az említett két Nemzetnek jeles lépéseket tett, az igazi Megvilágosításra." *Uo.*, 15.

[211] KOVÁCS 2013b, 343. jegyzet. (Az illető Fehér-tanulmányok hivatkozása is ott.)

[212] FEHÉR 2012, 62. A virtuoso habitus jelentőségéről: BODROGI 2012, 122–128.

[213] FEHÉR 2012, 63.

[214] „Míg az egyházi művészetre vonatkozó adatok kezelése korábban – pl. a canonica visitatiok esetében – csak az illetékes egyházi hivatalok feladata volt, Cserey az adatkezelést már tágabb és laicizált körben, államigazgatási, illetve közművelődési és tudományos feladatokat ellátó intézmények hivatali keretein belül képzeli el. Modern szemléletről tanúskodik az is, hogy nemcsak a tárgyi emlékek felmérését, hanem az építéstörténetre, illetve az egykori építészekre és képzőművészekre vonatkozó adatok összegyűjtését és rendszerezését is javasolja." PAPP 1999, 106.

mívelő Társaság ügye, melynek munkájában aktív szerepet vállal.[215] Persze konzervatívként is lehet reformernek lenni a korszakban, de nem ez a tipikus személyiségképlet, ráadásul Cserey Kis János, Aranka György, Döbrentei Gábor és Kazinczy Ferenc barátja, amely kör sokkal inkább köthető a modernizációs jellegű csiszoltság, mintsem a konzervativizmus, pláne a republikanizmus világához. Még egyszer, mert fontos: Cserey tehát *kazinczyáner*; rendszeresen leveleznek, a széphalmi mesterhez egyenesen kultikus tisztelet fűzi, emlékkönyvet készít róla, ereklyeként őrzi kéziratait, arcképét pedig gyűrűs gemmában örökíti meg.[216]

Fehér Katalin jellemző módon így értékeli Cserey munkáját: „A mű, mint könyvészeti ritkaság önmagában is figyelmet érdemel, de nevelésfilozófiai, neveléselméleti, módszertani és nem utolsósorban oktatáspolitikai reformjavaslatai miatt is fontos dokumentuma a 19. század első évtizedének. […] Összefoglalásképpen elmondhatjuk, hogy Cserey Farkas műve a felvilágosodás szellemében íródott, korszerű pedagógiai elveket tartalmazó, jelentős munka."[217] Fehér éppen azt emeli ki, hogy Cserey 1806-ban, a még mindig „igen kemény reakció idején" tartja fontosnak hangsúlyozni, hogy „a Köz rendű embernek Megvilágosítása elkerülhetetlenül szükséges légyen, és hogy ezen Megvilágosítás éppen nem ollyan veszedelmes, a millyennek lenni az emberi betset érdeme szerént nem ismerők állítják" – vagyis a tömeges felvilágosítás igenlésének középponti gondolata nem „reakciós", hanem „innovációs" alapokon artikulálódik nála.[218]

[215] Vö. ENYEDI 1998, 294.

[216] Vö. jegyzetünket: KAZINCZY 2012, 1119. Felettébb beszédes, hogyan hozza szóba Kazinczy a *luxus* fogalmát, éppen akkor, amikor a Csereynél tett 1816-os látogatásáról tudósít: „Minekutána társalkodásunk eggy kis pihenést engede, én a' Metszett-kövek' 's Intagliók' Gyüjteményét vevém-elő; 's ezek után némelly csínos munkákat […] eggy szép proportiójú alabaszter-medenczét fogtam volna választani, melly sok holmivel egyébbel Lipsiából jött a' Rost' boltjából. Oldalán domboru munkával áll az oroszlán' hátán űlő Szerelem a' lanttal, mellyet Montfauconból is ismersz. Mint csak luxus' czikkelye ez nem igen érdemli hogy felőle szót tegyek: de mint szép mív, 's lelket-emelő mív, érdemli." KAZINCZY 2013, 58–59.

[217] FEHÉR 2012, 63, 71.

[218] *Uo.*, 64. (Csereyt Fehér idézi ugyanott.) „Akkor értékelhetjük igazán e munka felvilágosult szellemű reformjavaslatait, ha arra gondolunk, hogy alig néhány

„A művelt európai nemzetek, az angolok, a franciák, a németek, sőt az amerikaiak is sokat tettek a nép iskolázásáért, felvilágosításáért. Olyan gondolkodók, mint a francia Montesquieu, Voltaire, Rousseau, Diderot, Mirabeau, az angol Locke, Addison, Pope, Hume, valamint a német felvilágosodás nagyjai is nagymértékben hozzájárultak a korszerű polgári nevelési rendszer alapjainak lerakásához országaikban. Cserey nézete szerint a felvilágosult uralkodók, mint például II. József és Nagy Katalin időben felismerték a nép művelésének fontosságát, és oktatáspolitikai intézkedéseikkel elősegítették a fejlődést."[219] A korabeli jozefinista-kazinczyánus alapállás – amelyet Fehér itt kihangosít – kevéssé konzervatív,[220] miként a referenciák sem igazán, s miként Fehér távlata sem az a korszerű polgári nevelési rendszer tekintetében. Ez akkor is megmutatkozik, amikor arról ír, hogy a felvilágosult elmék látják a „haladás útját" és afelé törekednek.[221] Ennek egyik jele például, Kazinczyval teljes összhangban, a katekéta, bifláztató módszerek elvetése.[222] Fehér ehhez kapcsolódóan azt is megjegyzi, hogy Cserey szerint már iskoláskorban ki kell alakítani a gyermekekben, hogy a saját vallásukon kívül az összes többi vallást is

---

évvel a jakobinus mozgalom elfojtása után íródott, olyan időszakban, amikor a francia felvilágosodás íróit még emlegetni sem igen lehetett." FEHÉR 1987, 137. Fehér is fontosnak tartja hangsúlyozni, hogy Cserey megkülönbözteti az „igaz megvilágosodást" a „hamis" vagy „tsalfa" megvilágosodástól, ugyanakkor így értelmez: „Az igaz megvilágosodás – mely lehetővé teszi azt, hogy nemcsak keveseknek, hanem mindenkinek egyenlően jusson a kultúra és a tudomány áldásaiból – az egyetlen eszköz arra, hogy a népek felemelkedhessenek és gazdaságilag is előbbre juthassanak. A nép felvilágosítása, magasabb szintű oktatása nem vezet sem forradalomhoz, sem zűrzavarhoz. Kizárólag a bárdolatlanság és tudatlanság az oka az elégedetlenségnek, a zavargásoknak. A tudatlan ember képtelen a helyes és jó dolgokat felismerni és követni, éppen az ismeretek hiánya miatt." FEHÉR 2012, 65. Ez a kommentár sem a téma konzervatív színezetét emeli ki.

[219] *Uo.*, 65.

[220] A II. József-féle oktatási reform elsöprő jelentőségéről az ifjú Kazinczy életében, mely hivatali karrierjének korai csúcsát is jelentette a Gottfried van Swieten, Pászthory Sándor, Török Lajos mátrixban: DEBRECZENI 2022, 441–476.

[221] FEHÉR 2012, 65.

[222] *Uo.*, 68. (Johann Ignaz Felbinger új módszerét Debreczeni is szóba hozza imént hivatkozott tanulmányában.)

tiszteljék.[223] Nos, a *tolerancia* elve sem éppen a legkonzervatívabb elem a korabeli diskurzusokban, az ezt szóba hozó nyelvhasználat Cserey részéről ugyanakkor megintcsak beszédes, amikor a „betsületes, emberséges Polgárról" van szó, aki a „Társaságnak hasznos Tagja".[224] Újabb provokatív elem, hogy a helyes erkölcsi elveket a való életből vett példák segítségével közvetítheti a leghatékonyabban a tanító a gyermekek felé Cserey szerint,[225] ez a *fronétikus* tanulás- és tudásfelfogás pedig egy olyan újszerű elem a korban, amely éppen a konzervatív paradigma ellenében hat, és kiemelt rendszertényezője a csiszoltság világlátásának és emberfelfogásának.[226]

A mű szinkron recepciója önmagában is tanulságos, melyet szintén Fehér Katalin tárt fel. Cserey számos barátjának, köztük Kazinczynak is elküldi a kötetét véleményezésre. A széphalmi mester elismeréssel ír róla, de a hazai „korszerűtlen viszonyok" közepette nem jósol neki túl nagy sikert, mely véleményt a cenzori problémák is alátámasztják, elsősorban a francia referenciák miatt.[227] Bár Cserey egyetért,[228] a falusi népiskolák reformjára irányuló elképzeléseit a jövőben is közre kívánja bocsátani: „Én meg nem csüggedek e tárgyba tovább is munkálódni, és mihelyt üres időm lészen, a mely Tudományok tanítását javallom Vélekedéseimbe, azokat rövid summázatba a falusi oskolákhoz szabva le írom, a religiót kivéve, mert Theológiám nagyon különbözik az azt Thalarisba hírdetők theológiájától és megvallom, az Istent

[223] *Uo.*, 69.

[224] CSEREY 1806, 39.

[225] Vö. FEHÉR 2012, 69.

[226] Fehér szerint „haladónak" számít továbbá a szerzőnek az az álláspontja is, hogy a tanítónak legyen rendszeres fizetése, hogy – Csereyvel – „a mezei gazdaság folytatásával ne fecsérelje az idejét". (Vö. FEHÉR 2012, 67.) A mezőgazdasági munka mint időfecsérlés újfent nem éppen konzervatív gondolat, ugyanakkor fülünkbe csenghet Kármán József *Uránia*béli figyelmeztetése a „mezei élet" hátrányairól.

[227] FEHÉR 2012, 72.

[228] „Cserey válaszából Kazinczynak az derül ki, hogy ő is tudatában van a könyvére váró sikertelenségnek. Világos előtte, hogy a népoktatás korszerűsítésére irányuló reformelképzelések nem válhatnak valóra a korabeli Erdélyben." FEHÉR 1987, 138.

másképp óhajtanám meg ismertetni, mint ahogy ők leírják."[229] Utolsó, igencsak zavarbaejtő pár tagmondata a hagyományos vallástan implicit elítéléséről megintcsak arra mutat, hogy Cserey habitusa még a „konzervatív felvilágosodás" paradigmáján belül is inkább felvilágosult, mintsem konzervatív. A művet szintén véleményező Mártonffy József erdélyi püspök hozzáállása akkor már sokkal inkább konzervatív, sőt republikánus.[230] Fehér utolsó recepciótörténeti adata a *Hazai Tudósítások* 1807. február 21-én megjelenő könyvismertetése, mely elismerő hangvételű, a *Ratio Educationis*hoz viszonyít, s Cserey művének jelentőségét épp abból a szempontból hangsúlyozza, hogy „szembe mert szállni a népoktatással kapcsolatos konzervatív felfogással".[231] Kazinczy levélben örömmel említi Csereynek, hogy a lap által közölt legelső recenzió barátja művéről szól, s kiemeli, hogy a recenzens bölcsen járt el, amikor nem elemezte a könyv bevezető filozófiai részét, mert így nem adott alkalmat konzervatív megnyilatkozásokra.[232] Kazinczy egy megelőző, 1806 decemberi levelében szintén igen elismerően nyilatkozik a munkáról, egyértelműen jozefinista, swieteni kontextusba helyezkedve (nem kevés nosztalgiával fogsága előtti inspektori éveit illetően).[233]

[229] KazLev. IV, 436.

[230] „Mártonffi egy későbbi levelében mégis bírálja Cserey könyvét azért, mert Voltaire és Rousseau eszméit hirdeti, amelyek szerinte nem szolgálják az »igaz megvilágosodást« […] Cserey, aki igen nagyra becsülte a felvilágosodás íróit, és aki Voltaire mellszobrát szobájában tartotta, erre nem felelhetett mást, csak azt, hogy mindenki, így a püspök is gondoljon amit akar, ő megírta azt, ami az adott körülmények között nyomtatásban megjelenhetett." FEHÉR 2012, 74.

[231] *Uo.*; FEHÉR 1987, 139. (Kiemelés tőlem.)

[232] Vö. FEHÉR 2012, 75. (Fehér Kazinczy levelének vonatkozó részleteit is idézi.)

[233] Vö. „[H]a én volnék Fejedelem, Téged tennélek az Erdélyi falusi oskolák Igazgatójának. Szép és dicső dolog a Haza jövendő boldogságán dolgozni, kilesni a rejtekben lévő talentumot, és azt mivelésbe hozni, hogy idővel nagy fényű tagja légyen a társaságnak […] Melly dicső dolog volt akkor vigyázni az apróbb oskolák előmeneteléért, midőn Swieten azt a Plánt fogadtatá el Józseffel, hogy eggy Társaság tagjainak, eggy Haza polgárjainak egyformán kell neveltetni, és igy a Fejedelmet arra veheté, hogy az Oskolák miscelláltassanak, az — az: ugyan azon oskolába Catholikus, Lutheranus és Református Tanítók és tanítványok is légyenek." KazLev. IV, 452—454. A Swieten-referencia erejéről szépen tudósít egy Kazinczy–Cserey üzenetváltás: „a' Minister B. Swieten Gottfried, midőn 1791 anno elmozdíttatván vallásom miatt a' hivataltól, engem két ízben ölelt

A „népi felvilágosítás", vagyis a *Volksaufklärung* mozgalma lényegében nem más – mondja Kovács –, mint egy olyan sajátos német felvilágosodásprogram, melyhez hasonlót a felvilágosodás központjának tekintett Franciaországban sem találunk, és amely a német közegben is egy sajátos formát képviselt.[234] Még ha mindez igaz is, azért hozzátehetjük: francia (és főként angolszász) *ösztönzése* még a népfelvilágosítás projektumának is van, miként a Volksaufklärunggal össze nem keverendő, ám azzal lényegében párhuzamos és attól azért nem is egészen független német *Popularphilosophie* esetében is.[235] A Volksaufklärung célja az volt, hogy a felvilágosodás többek között éppen csiszoltság jellegű eszméit – józan okosság, mértéktartás, biztos erkölcsök, pallérozott ízlés – a nép körében is elterjessze. Nyilvánvaló, hogy a *Politeness* interdiskurzusa elsődlegesen nem a „népet" szólítja meg, sőt *Refinement*ként egyenesen az elitek ügye, ideológiáját tekintve összességében mégis középre zár, polgáriasító intenciói vannak, az *össztársadalmi* viselkedés normáinak civilizálását jelenti, az *ember* mindenoldalú önfegyelmének, életstílusának eszközlője, mely aspektusok egészen szorosan kapcsolódnak a népfelvilágosítás célkitűzéseihez is, egy általánosítható és közös nevezőre hozható fejlődés- és neveléseszményben. A civilizáció, az illem és modor standardizációja együtt halad az önkontroll, a műveltség megerősítésével, amit a népfelvilágosítás elve is célul tűz ki.

Nem mindegy, hogy republikánus konzervativizmusról avagy felvilágosult konzervativizmusról beszélünk. Az első Csereyt meglátásunk szerint egyáltalán nem jellemzi (s így igen messze van Bárány Péter vagy Sz.P.S. szövegeitől), ám a második annál inkább, mégpedig a csinosodás/csiszoltság/pallérozottság beszédrendjén *belül*. Cserey munkáját úgy fejezi be, hogy amennyiben az erdélyi népiskolákat a könyvben leírtaknak megfelelően átala-

---

meg, és igy egyszer is két, másszor is két csókot nyomott orcámra. Ennek a' négy csóknak mindenike megér, édes barátom, egy-egy koronát." KazLev. XXIII, 161–162. „Hiba volna tőlled, nagy, ha életedet le nem irnád és aszt nem csak ön maradékidnak, hanem tiszteletedre kész barátidnak is meg nem hagynád – csak a Báró Swieten csókjai magokba elégségesek, hogy Tégedet a maradék előtt el feleithetetlenül kedvessé tégyenek[.]" KazLev. VI, 76.

[234] KOVÁCS 2013b, 78.

[235] *Uo.*, 243. jegyzet. A kapcsolathoz vö. HORKAY HÖRCHER 2000.

kítják, „az igaz megvilágosodásnak sugári hazánk egén feltetszvén, fundamentumát vetjük azon nemzeti boldogságnak, melynek édes gyümöltsi maradékainkat kecsegtetvén, nekünk kik annak eszközlői voltunk, áldani, betsülni fogják".[236] Vagyis mindennek még nagyon is meg kell történnie – még el kell veteményezni. Azaz nincs múltvédelem, konzerválás, hanem az átgondolt s nem mellesleg mintakövető megújhodás hozhatja el a nemzet boldogulásának édes gyümölcseit.[237] A korai klasszikus-shaftesburyánus (a leginkább konzervatív) *csiszoltság* természetéről ad hírt Cserey szövege. Arról a rigorózusan mértéktartó, ugyanakkor innovatív balanszolásról, ideológiai dietetikáról, magyar *reformation of manners*ről, amely azt tárgyazza, hogy milyen is a „jó" csinosodás.

3.2.6. Vélemények metszéspontján – a csiszoltság határairól

Az angolszász *csiszoltság* és a magyarországi *csinosodás* nyelvezetének kutatása kifejezetten tartalmasnak mondható a magyar nyelvű szakirodalomban, nemzetközi kontextusban pedig hatalmas anyaggal kell számolnunk. Néhány ponton ugyanakkor, végigtekintve az adott szakirodalmi álláspontokon, alkalom adódik a saját vélemény pozicionálására, ami talán szintén gazdagíthatja a témabeli további gondolkodás lehetőségeit.

Az a kérdés mindig felmerül, ami például Bessenyei esetében is: beszélhet-e egy szerző olyan nyelvet, amelynek előfeltevéseit voltaképpen nem osztja, mert még nem is érti igazán (neohumanista erényelgondolását, fronétikus tudáseszményét, stadiális fejlődéselméletét, organikus nemzetfelfogását, ökonomista társadalommodelljét, holisztikus kultúraképzetét)? A válasz elvileg lehet igenlő, hiszen lényegét tekintve nem mondanak mást, mint a későbbi csinosodás-szövegek, eltérő evidenciáik pedig lényegében

[236] CSEREY 1806, 90.

[237] Egy évvel később Kazinczynak írva is dolgozik a „megérés" jövőbe mutató konceptusával: „Tudnék én ezen Tárgyrul sokat irni, de nem tartom tanácsosnak mindent mégcsak beszédbe is ez iránt előhozni, ami ugyan szent igaz, de éppen azért, mivel oly nyilvánságosan igaz, sokan fen akadnának a mondáson. *Had érjünk előbb meg*, és addig csak röviden, mentül rövidebben szóljunk az Igazrul." KazLev. IV, 528. (Kiemelés tőlem.)

nem összeegyeztethetetlenek egymással. Miként a tudós hazafiság gyakorlatilag a csiszoltság egyik legfontosabb előzményét jelenti Debreczeni modelljében, akképp a *Mindenes Gyűjtemény* cikkei is olyan ideologémák bázisaként tarthatók számon, amelyek inkább belül, mintsem kívül vannak azon a tradíción, amely a prekoncepciók alapjaiig majd csak hozzávetőleg Kármán József írásaitól kezdve lesz igazán hiteles itthon. Mindettől azonban ezek a korpuszok még nem említhetők egy lapon *A' nemzet' tsinosodásá*val – amely ráadásul maga sem vegytiszta csiszoltság-szöveg –, még akkor sem, ha a tematizációk, a fogalom- és jelzőhasználatok, a fő hangsúlyok, az alapmotívumok és a nyelvi megoldások már itt is rendkívül ismerősnek hatnak.

Ha ugyanakkor mégsem tudnánk lemondani az eredet (egyébként is eleve lehetetlen) fürkészésének vágyáról, fogalmazhatnánk úgy, hogy Mikes, Faludi, Bessenyei, a *Mindenes Gyűjtemény* vagy az általunk szerepeltetett 18. század végi iratok előzményszövegekként, pretextusokként értelmezhetők a magyarországi politeness történetében. De rögtön felmerülne a kérdés, hogy pontosan minek az előzményeiként. Annyi mindenesetre tisztán látható, hogy a magyar nyelvű csinosodást tárgyazó szövegek elsősorban aufklérista szövegek, s csak egy pont után válnak csiszoltság-szöveggé is, minden hasonlóságuk ellenére. Ennyiben a „magyar csinosodás" nem valamiféle jólformált politeness-diskurzus, hanem tágan értelmezendő ideologikum, amelyet számos különféle diszkurzív szólam konstituál, társadalmi rétegzettségét tekintve is igen heterogén módon. De ha már mindenképp origót keresünk, a legszerencsésebb azért mégis az *Uránia* sokat emlegetett programiratát annak tekinteni, mert a diszkurzív koherencia itt lépi át a kritikus szintet, s az elemző szakirodalom is e pont után válik igazán meggyőzővé.

Az is világos, hogy a magyarországi csinosodás minden egyes megvalósulásában nagyon más, mint az angolszász forrásdiskurzus vagy mint a hozzánk azért jóval hasonlatosabb német *(Verfeinerung, Geschliffenheit, Politesse, Politur, Verbesserung, Grazie)*.[238]

[238] A kulcsfogalmak tekintetében többek között Ludwig Christoph Heinrich Hölty 1776-os Shaftesbury-fordítása mutatja koncentráltan és szépen a megfeleléseket: Verfeinerung [kifinomultság], Politur [csiszoltság], neue Höflichkeit [új

Jellemzően más a nyelvfelfogásuk, mert itthon ennek teljesen más tétjei vannak. A magyarországi csinosodás-textusok döntő többségükben ugyanis az úgynevezett *nyelvkérdés* fókuszpozíciójában állnak: a nemzet csinosodása – mint láttuk is – szinte mindig egyet jelent a nyelv csinosításával, a nyelvfejlesztéssel, a *sztenderdizáció* össztársadalmi ügyével.

Noha Gadamer Eliasszal összecsengő emlékezetes fejezetei óta szokás kidomborítani a különbséget a német politeness-recepció depolitizált jellegét illetően a brit ellenében,[239] az általunk felvonultatott szemelvények is azt igazolják, hogy Magyarországon a németes irányokhoz egyébként közelebb álló jellege ellenére a politikai dimenzió (az egész későbbi reformkori *haladásprogram*) nagyon is fontos, már csak a történelmi sajátosságok miatt is. Az egyéni csinosodás, a művelődés, a kultúra mindig a nemzetszintű fogalmiságba érkezik meg, mindig nagyközösségképzetek kontextusában artikulálódik már a 18. század végén is. Másfelől ugyanakkor elmondható, hogy még a reformkorban oly divatos életkorok szerinti (herderiánus–organikus–stadiális) nemzetelgondolásnak is van politeness-érdekeltsége.

A különféle korabeli, általunk jórészt nem szerepeltetett (de szövegmátrixunkba teljességgel bevonható) magyar csinosodás-szövegeket elemző tanulmányok szerzői közül Kovács Ákos András arra hívja fel a figyelmet, hogy a hazai csinosodás az „igazi felvilágosodás" ismérveként reprezentálódott ugyan a „helyes pallérozottság", a mértékletesség, a fennálló társadalmi és politikai rend fenntartásának hangsúlyaiban,[240] nálunk ugyanakkor kiemelten jellemző az illető beszédrend elpuhultsághoz, sőt erkölcsi bukáshoz vezető útként történő megjelenítése is a kortársak részéről, amely ebben a kontextusban már nem a felvilágosodás szinonimája: „a haladáselv itt felszínes, hamis módiság, a rom-

udvariasság], Verbesserung [tökéletesülés], Bildung des Geschmacks [ízlésfejlesztés], Grazie [grácia, kellem] stb. (Vö. HÖLTY 1776.) Ugyanakkor, mint e lapokon is bővebben volt már szó róla, nyilvánvalóan nem ugyanaz az angolszász és a jórészt belőle megtermékenyülő német út sem. (Vö. „The Philosophy of Politeness as Language for Bildung." HORLACHER 2016, 32.)

[239] GADAMER 2003, 58–62.

[240] KOVÁCS 2013a, 185.

lottsággal társult a konzerválás ellenében".[241] A kereskedelem felvirágzásának, a jólétnek és a fényűző kényelemnek morális elkorcsosulást jelentő veszélye állandó topik, ez a fajta luxuskritika tehát állandó kihívást jelent az adott világlátással szemben, aminek jelentőségére többek között Takáts József is figyelmeztet.[242]

Úgy látszik, a csinosodásnak e leginkább a republikánus–konzervatív (eredetközösségi) diskurzus felől érkező kritikai kihívása valóban állandó, sokszor védekező mintázatot eredményez; főleg, hogy láttuk, más kultúrákban is megfigyelhető ez az aspektus (az egész német kompenzatorikus beszédmódnak is ez az egyik mozgatórugója). Akár „belső" kritikaként is, tehát hogy a csiszoltság érvényét nem tagadva intenek óvva attól a teoretikusok – például Mendelssohn[243] vagy akár maga Shaftesbury is –, hogy a „külső csiszoltság" aránytalanul eluralkodjon a „belső csiszoltság" felett. Az összeurópai, s benne a magyar politeness tehát, miként ellennyelvei őt, folytonosan figyeli önmagát is az egyéni és közösségi fejlődés fontosságának hangoztatása, megélése közben – már csak azért is, mert a kontroll az egyik legfőbb alapelve. Csakhogy azzal a különbséggel teszi ezt, hogy szentül hiszi: „külső" és „belső" harmonikus arányú, fegyelmezett összjátéka egyszerűen nem torkollhat hanyatló, negatív tendenciákba.[244] A luxusapologézis

[241] *Uo.*, 186.

[242] TAKÁTS 2013, 150.

[243] Vö. „A kultúra külső formájában csiszoltságot jelent. Üdv a nemzetnek, melynek csiszoltsága a kultúra és a felvilágosodás terméke; melynek külső ragyogása és csiszoltsága belső, szilárd hitelességben gyökerezik!" MENDELSSOHN 1784, 195.

[244] Kovács Ákos András meglátása – miszerint a csinosodást „kétféleképpen értelmezték a korszakban. Egyrészt lehetett egy vonzó állapot leírása, de ezzel ellentétben egy a hanyatlást megjelenítő, bukáshoz vezető út leírása is". KOVÁCS 2013a, 186. – annyiban mindenképp korrigálandó, hogy a lehetséges veszélyek felmutatása a „vonzó állapot" leírásaiban is állandó elem tulajdonképpen. Korrigálandó kissé Nagy Ágoston összegzése is a 'luxus' fogalmának kettős kódolásáról a csinosodás programját illetően. Vö. NAGY 2014, 22–45, 40. Amikor arról ír ugyanis az 1790-es évek elejének politikai diskurzusaira hivatkozva, hogy a „luxus" olyan hasznos dologként áll elő ezekben, amely „pallérozza az embereket, finomítja korábbi vadságukat és kiegyengeti darabos erkölcseiket", az az eredeti politeness esetén inkább azt jelenti, hogy a (kulturális) eszmék és a dologi javak kommerciális csereforgalma teszi mindezt, az önszeretet társszeretetté transzformálásának egyebek mellett éppenséggel a *mértékletesség* vezérfogalma által irányított lehetőségfeltételeként, ami nem a „luxus". (Vö. TAKÁTS 2013, 150.)

tehát nem útja a csiszoltság klasszikus alapszólamainak, mely kifejezetten középre zár a fényűző divatmajmolás és az igénytelen faragatlanság között.

Kovács Ákos András Szűcs Zoltán Gáborral közösen jegyzett másik nagy ívű dolgozatában a politika aspektusain szándékosan kívül helyezkedő beszédmódnak titulálja a magyarországi „csiszoltsághoz", modorossághoz, neveltséghez kötődő diskurzusokat.[245] Ezek az aspektusok azonban, amelyek e tanulmányban „apolitikusnak tűnnek", már eleve a politikai mező részei. A „nemzet csinosodásának" nagyon hasonló, ugyanakkor részleteikben különféle magyar nyelvű programjai már mindig is nagyközösségek szintjén gondolkodnak a kultúra, a művelődés érvényéről és hasznáról. Az, hogy sokszor kerülnek elő ezekben a beszédrendekben látszólag oda nem illő elemek, mint például a „vaskos etnicitás",[246] az tulajdonképpen nem rendszerhiba, mert efféle felhangok mindig is kísérik e korszakban még a csinosodás nyelvezetét is. Magyarországon a tisztán neohumanista, kozmopolita hangsúlyok jóval kevésbé relevánsak, mint az organikus, hagyományközösségi szemléletmódot megelőlegező, mindig is nemzetben – vagy ami még látványosabb, a magyar nyelv sztenderdizációját áhító „művelődéspolitikai" ajánlatokban[247] – gondolkodó közösségi verziók. A lényeg itt az, hogy – bár az idézett szerzőpáros maga is úgy látja, hogy ez az apolitikusság csupán látszólagos, s hogy a „valóságban" ezek az elemek nagyon is súlyos politikai konnotációkat hordoznak – a magyarországi csinosodásnak eleve van „nemzetpolitikája". Miként az angolszász csiszoltságban Shaftesburynek, vagy miként a német filozófiában Herdernek; hogy a magyar változatban oly hangsúlyos „mintaországok" makrostruktúráinak hazai gyökerekre támaszkodó követési igényéről,

[245] KOVÁCS–SZŰCS 2009, 147–174, 159.

[246] A tanulmány Kármán *A' nemzet' tsinosodása* című írásának egyik részletét hozza fel – kivételessége, atipikussága, irreleváns volta miatt nem feltétlenül a legtalálóbb – példaként. (Vö. *uo.*)

[247] Osztjuk Hőnich Henrik nézetét, mely szerint a csinosodás könnyedén felhasználható az anyanyelv fontosságának megalapozására, mivel az „egymáshoz csiszolódás metatörténetében kiemelt szerep jut az emberi kommunikációnak", mely a „mintaországok" tekintetében már optimálisan működik saját (organikus) nyelven. Vö. HŐNICH 2013, 170.

ezek nemzetspecifikus jelentőségéről ne is beszéljünk (vö. *mintakövető modernizáció*).

Gere Zsolt a *Csongor és Tünde* csinosodás-dimenziójáról értekezve írja, hogy az a 19. századi nemzeti kultúra egy fontos átmeneti, a vad és a civilizált korszakok közötti váltást az irodalom eszközeivel újrafogalmazó, újraértelmező folyamataként jelenik meg.[248] Amit ehhez a definitív meghatározáshoz a *Csongor és Tündé*n túl hozzátehetünk az az, hogy nem csupán az irodalom eszközeivel történt meg a csinosodás meglelt jelentőségének, folyamatának korabeli feldolgozása, hanem tágabb esztétikai, antropológiai és közéleti szinten is. Az „átmenet" szóhasználata a vadság–civilizáltság dimenzióban teljesen helyénvaló (hiszen az átmenet puszta megvalósulása az érdem), használattörténeti értelemben azonban mindenképpen kérdéses, hiszen a csinosodás, művelődés, civilizálódás hangoztatásának diszkurzív ereje hosszú évtizedekig az uralkodó szólamok közt marad, egyre inkább a gentleman, a Bildungsbürger magyar megfelelőivel (jellemzően körülírásaival) a középpontban, a reformkoron át és azon túl is.

Milbacher Róbert szerint a reformkor civilizációs felzárkózásprogramjával összefonódva folyt ugyanekkor egy kulturális tökéletesedési program is – Milbacher ez utóbbit nevezi meg csinosodásként (pallérozódásként), de véleményünk szerint a két általa szóba hozott projektum együttesen az, pontosabban a *Politeness* tekintetében éppenhogy ugyanaz –, mely Magda Pál általunk is elemzett munkájára hivatkozva egyfajta kantiánus alapozottságú tökéletesedéskoncepciót jelent.[249] Noha Magda valóban közöl traktátusának végén egy Kant-szöveget, amely harmonizál előzetes mondandójával, saját gondolatfutamaiban, azok kulcspontjain nem Kant a fő referenciája, hanem Platón, Horatius, még inkább Seneca és Cicero.[250] Csupa olyan klasszikus hivatkozási pont, amelyekre oly szívesen utalt visszza Shaftesbury is, illetve sok más prekantiánus „politeness szerző". Mindenesetre Milbacher az organikus nemzetfejlődés nyelvezetében ír a magyar csinosodás reformkori útjáról, miközben sokatmondóan az „önkontrollon

[248] GERE 2013, 17.
[249] MILBACHER 2017a.
[250] Vö. MAGDA 1826, 563, 565, 568, 575.

alapuló tökéletesedés mintaműveként" nevezi meg Arany János Toldiját.[251] Cikkében felvázolja az 1848 utáni csinosodástendenciák lehetséges változásait is, melyek során az idegen (osztrák) civilizáció és a saját (magyar) kultúra szembenállásának fényében körvonalazódik *kultúra* és *civilizáció* csinosodásbéli testvérfogalmainak ötvenes évekbeli általa tételezett szétválása.

Egy bekezdés erejéig még a szorosabb történelmi távlatoknál maradva fontosnak tűnik idézni Dobszay Tamás meglátásait, melyek szerint a sérelmi politizálást 1832-től a reformellenzékiség váltja fel, mely átírja a politikai szótárat, újratematizálja a közéletet. Az udvar és a rendek hagyományos szembenállása helyett a társadalmi és politikai *reform*hoz, annak mértékéhez, végrehajtása módjához való viszonyulás, vagyis egyfajta általa meg nem nevezett csinosodástávlat válik a politikai élet tagoltságának szervezőelvévé. Ebben a perspektívában – úgymond – a rendi öntudat polgárivá tágítható, a polgári normákat pedig a rendi nyilvánosság konszenzuson alapuló evidenciájává lehet emelni.[252] Dobszay figyelmeztet annak veszélyére, hogy a „haladás beszédmódját" csupán a rendiséggel való szembehelyezkedés eszközének tekintsük, amivel egyet is érthetünk, ám nem biztos, hogy – mint mondja – az illető haladáselv kizárólag az általános felvilágosodással kötendő össze (főként a harmincas években), sokkal inkább az abból is bőven részesedő csiszoltság kontextusával. Az emberi jogi érvelés, a civilizáltság igenlése, az általa idézett „míveltebb század szelíd szelleme" kifejezés is egytől egyig inkább a csinosodás alakzata, mely szemben áll az elavulttal, barbárral, feudálissal.[253] *Civilizálódás* és *kulturalizálódás*, technikai-infrastrukturális és művelődésbeli-mentalitásbeli fejlődés, hazai és európai kontextus, inklúzió és exklúzió, epokalizmus és esszencializmus, hovatovább '*haza és haladás*' (Kölcsey) együttműködik a csiszoltság nyelvi világlátásában. Sőt, az e komponenseket logikailag összekapcsoló '*és*' kötőszó éppenséggel ezt a politikai nyelvváltozatot jellemzi leginkább – mindez pedig történettudományi szempontból is kulcsösszefüggés.

[251] Erről részletesebben: MILBACHER 2019, 5–20.
[252] DOBSZAY 2008, 113–150, 113, 116.
[253] *Uo.*, 122, 123.

Velkey Ferenc bevallása szerint a „politikai nyelv" terminusa helyett szívesebben használná a „politikai beszédmód" kifejezést, mert kérdéses, lehet-e bízni abban, hogy valamiféle nyelvértékű koherencia tényleg uralja a jelöleteket. Mint finoman utal rá, félő, hogy a vizsgálódások során túl sok ilyen múltbéli nyelv született és születik még.[254] Jogos aggodalma a csinosodás „nyelvének" tekintetében kiváltképp indokolt. Szépségfelfogásában, államfelfogásában, emberfelfogásában, a kereskedelmet, műveltséget, udvariasságot tárgyazó szerteágazó szólamaiban ugyanis kérdéses, hogy koherens nyelviségről beszélhetünk-e, vagy pedig – egységes ideologikuma ellenére is – csupán egy lazán összetartozó tematikus és motivikus háló mindig valamiféleképpeni megvalósulásáról. Kérdéses, hogy mindig csinosodás van-e ott, ahol az iskola, a baráti társalkodás, a haladás, a jómodor vagy éppen a kereskedelem szükségességéről beszélnek a különféle szövegek, különösen annak fényében, hogy egyes konklúziók szerint a 19. század elején a 'csinosodás' gyakorlatilag a 'kultúra' szinonimája volt.[255] A válaszról már előzetesen elmélkedtünk, s most sem tudunk pontosabbak lenni. Ami bizonyos, hogy a 18. század végén, 19. század elején létezik egy általános, a korszak egészét átható civilizációs-modernizációs gondolkodási keret *(frame),* melynek *polifonikussága* természetesen nem azonosítható egyedül a magyarországi politeness diskurzusával, de mely jó eséllyel az egyik legjelentékenyebb motívumát, szólamát jelenti annak. Az előbbiekben megidézett kutatók által górcső alá vett, illetve az általunk felvonultatott szövegrészletek közös mátrixa a maga hatalmas konglomerátum jellegével mindenesetre felmutatja a dilemma összetettségét, s talán az identifikálható, jól felismerhető közös stílust, tónust, szótárat, diszkurzivitást, tematizációt, érvvezetést, kulcsfogalmakat, téziseket és következtetéseket is – hogy pedig mindez „nyelv"-e, vagy sem, az azért tudományos metaforizáció függvénye is.[256]

Velkey azt is mondja, hogy a politikai nyelvek rendszeres feltérképezéséhez a másod- és harmadvonalbeli politikai nyelvhasználók szövegeinek elemzése nyújthat támpontokat, hiszen ott

[254] VELKEY 2013, 250.
[255] LABÁDI 2009a.
[256] Vö. FAZAKAS 2013, 9–21, 13.

mutatkozhat meg, hogy valóban megtartja-e a „politikai nyelv" a minimális koherenciáját.[257] E meglátás fontosságát csak hangsúlyozni tudjuk, hiszen a *vulgarizálódás*, a kulturális „eltömegesedés" hathatós jele többek között annak, hogy adott diszkurzívának milyen az össztársadalmi teljesítőképessége, milyen nagy a forgalmi értéke, elterjedtsége, mennyire ülepedik le a hétköznapok evidenciáinak alapjaiig. E helyütt remélhetőleg sikerült felmutatni a különféle direkt publikációkban, illetve az áttételesebb, „vulgarizáltabb" változatokban, a másodlagosabb, harmadlagosabb (szép)irodalmi artikulációkban a legalább minimális magyarországi koherenciát.

[257] VELKEY 2013, 252.

4. A CSISZOLTSÁG TÁVLATAI: NYELVEZET, ESZMÉK, MŰFAJ, MEDIALITÁS

4.1. Az Aurora csiszoltsága

A csinosodás, pallérozottság, csiszoltság diskurzusának nyomai az *Auror*át környező legtöbb epitextusban, a legfőbbekben is, ott vannak. Az a fajta civilizatorikus, univerzalisztikus (kozmopolitista-humanista) és organikus (autochton-etnokulturális) leágazásokkal egyaránt bíró, azokat jellemzően sokszor reflektálatlanul vegyítő, ugyanakkor programosan egyeztetni törekvő hozzáállás tehát ez, melyben a pallérozás *(Polier),* csinosítás, polírozás *(Politur),* csiszolás, faragás alakformáló metaforikája vagy a graciozitás *(graziös),* a kultúra *(Kultur)* vezérfogalmai immár közéleti szinten is csaknem panelszerűen alakítják szépirodalmi művek, teoretikus programok, különféle kommentárok vagy éppen korabeli reklámanyagok szövegvilágát, már legalább tehát Kármán József 1794–95-ös programiratai óta.[1]

Az Aurora 1821-es *Hirdetés*ében a „magyar csinosodás" „termezőjének" ígéretes virágzásáról olvashatunk, hatásosnak szánt záró konklúziója pedig ez: „Ha miben legbuzgóbb szándékaink mellett egészen a *fő tökéletességhez* el nem juthatnánk, abban mi engedelmet nyerhetünk, kik inkább vágytunk, amint lehetett, kezdeni: mint a *csinosodás* ily fontos eszközéről a hazában egészen elfeledkezni."[2] Az ezt megelőző Kultsár-féle felhívás azért üdvözölné a hazai almanachokat, mert azok terjeszthetnék „*legkellemesebben* az olvasás szeretetét, s ezáltal nevelnék a *Nemzeti culturát*". „Elvadultságról" beszél, mely faragatlanság, bárdolatlanság, durvaság alakváltozatokban a csiszoltság kifinomultság-

[1] Az *Uránia* és az *Aurora* között már Toldy Ferenc szoros kapcsolatot tételez, bennük egyazon történet kitüntetett elemeit látva. Vö. TOLDY 1875.

[2] SZALAI 1981, 183–184. (Az idézet kiemelése, továbbá az illető bekezdés minden további kiemelése is tőlem.)

eszményének nagy negatív másikja. A mindig visszaköszönő Bécs-motívum mellett Kultsár jellemző módon angolszász referenciára hivatkozik: „Londonban még a napszámosok is újságot olvasnak, és kívánják tudni, mind önnön országuknak, mind más nemzeteknek állapotát. Mikor ébredünk fel igazán? Mikor fogjuk a *nemzeti csinosodást* állhatatos, és hathatós buzgósággal gyámolítani?"[3]

Amikor a szerkesztő Kisfaludy úgy fogalmaz, hogy „Magyarország' Geniusza *szelíden bájleplét* lebbinti-el a szép müvészetek' […] geniuszairól",[4] nemcsak Kármán *Urániá*jával, de ezzel a csinosodás-szólammal is dialogizál, ám ezt teszi akkor is, amikor *A' tatárok Magyar országban* című drámájának előszavában pejoratíve emlegeti a régi harcos magyarok „szittyai szívét", a csiszolatlanság, bárdolatlanság negatív vezérfogalmait aktivizálva.[5] Egyik Gaal Györgyhöz írott levelében nem csupán e nyelvezetet idézi meg újfent, de voltaképpen meg is fogalmazza annak esszenciáját: „Oly ritkán lehet itt találni oly embert, ki magát a *faragatlan* magyarságból felküzdötte, s balsorsom ezek közé vetett. Gyakorta gondolok arra, mily csodás lehet költészettel foglalkozni felvilágosult, érzékeny emberek körében, képzett barátok társaságában, kik nem tisztelnek mindent fanatikusan, s nem vetnek el mindent vakon."[6] Nem mellékes, hogy Kisfaludy alakját – negatív vagy pozitív előjellel – mind saját korában, mind a szakmai utóéletben jellemzik e nyelvezet által: „Az Aurora szerkesztője, ha nem volt is ki fejezetten diplomatikus alkatú férfiú, nem nélkülö-

[3] Hazai és Külföldi Tudósítások, I., 1820, 25–26. Vö. Igaz Sámuel *Hébe* című zsebkönyvének *Előfizetési Jelentés*ével: „A' ki a' külföldi Literaturával ismeretes, tudja, melly nevezetes ága annak az Almanakok és Zsebkönyvek, 's hogy ezek magoknál a' Németeknél már 50 esztendő olta mind több-több fénynyel jelennek-meg. Ha tehát ebbéli elmaradásunkat közpanasszá nem tették volna is Ujság-leveleink; érzené minden, ki mind két Nemű *pallérozott ízlésű* Olvasóinknak kezekbe rendes Kalendáriominknál gyönyörködtetőbb 's külsejére nézve is díszesebb könyveket kívánna." Magyar Kurir, 29., 1821, 239. – 1821. április 13.

[4] KISFALUDY Károly, *Rezek' Magyarázatja,* Aurora Hazai Almanach, 1824, V.

[5] KISFALUDY 1983, 83. Ugyanitt így folytatja: „De bármily erős vala a vérengző csatában lelki tehetsége: mégis alatta marada; a szép és szelíd érzések, melyek az életet kedveltetik[.]" *Uo.*

[6] *Uo.*, 826.

zött bizonyos modorbeli *csiszoltságot* és nagyvonalúságot."[7] „Szeretetreméltóság, az érintkezési formák terén kedvesség, könnyedség és *kifinomultság* jellemezte. Egyéniségében volt valami vonzerő, *belső sugárzás*, amellyel meg tudta nyerni az írókat[.]"[8] A továbbiakban az *Aurorá*ban megjelenő szépirodalmi (vagyis fikciós) szövegek nyelvi csinosodáskódjait, tematizációit tekintjük át.

A szóban forgó, 1822-től 1837-ig évenként megjelenő szövegkorpusz papír alapú és elektronikus forráskiadásának *(editio minor)* sajtó alá rendezőjeként a szövegkritika szintjéig meg kellett ismerkedni az anyaggal.[9] E munka közben a feltételezett csinosodásszöveghelyeket egybemásolva narratív tartalomelemzés alá vettük e gyűjtést. Az analízis során a következő kulcsszavak kerültek elő leginkább: *finomság, báj, kecs, méltóság, kellem, polgár, ízlés, úriember, pallérozottság, csinosodás, művelt, grácia, nyájas, szelíd*. Ezeket az itemeket végigfuttatva aztán az egész feldolgozott szövegbázison s kigyűjtve a bennefoglaló locusokat, láthatóvá vált a – legalábbis megközelítően – teljes nyelvi politeness-dimenziója az Aurora-textusok összességének. Az MTA–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport elektronikus szövegkiadási elveinek egyik alapfogalma a szövegmező, mely az egymással tartalmi kapcsolatban álló szövegforrásrészletek, önálló szövegforrások összességét jelenti.[10] E kapcsolaton túl a narratológiai analízis általunk alkalmazott kulcsszavazós technikájával megképződött tehát egy annak itemjeit kiegészítő sokszerzős *szómező* is, diszkurzív jellegű globális koherenciát körvonalazva. Mindez pedig nemcsak a minta egészére, hanem az egyes évfolyamok kisebb szövegegységeire külön-külön rávetítve is igaz. A végeredmény egy meglepően nagy szemelvénygyűjtemény lett, amelynek teljes publikációja papíralapon szokatlan és nehézkes lenne. Így e lapokon csupán egy válogatást adunk közre, minimális kontextualizálással, mivel éppen az a lényeg, hogy ezek a citátumok

[7] FÁBRI 1987, 440.
[8] FENYŐ 1983, 147.
[9] A textológiai folyamat végeredményére már hivatkoztunk a bevezetőben, de még egyszer: AURORA 2024; BODROGI 2024.
[10] Vö. http://deba.unideb.hu/deba/kazinczy_muvei/fogalmak.php.

puszta létük által sorolhatók bizonyos eszmetörténeti tradícióba.[11] Tesszük ezt azon legjellemzőbb aspektusok szerint, melyek egyúttal csoportosítják, rendezik is a kapott konglomerátumot – annak bizonyságaként, hogy miként például az *Erdélyi Muzéum*nak vagy az *Uráni*ának, akképp az *Aurorá*nak is az egyik legfontosabb értelmezhetőségi horizontja valamiféle transzformált/adaptált politeness-hagyomány.

Bár Zentai Mária reformkori város-motívumokat elemző tanulmánya arra jut, hogy a város szépirodalmilag megjelenített helye inkább a luxus- és erkölcskritika tárgya, s nem válik a főhősök autentikus életterévé az *Aurorá*ban sem,[12] a mintánk felmutatja a csiszoltság számára oly fontos *urbanizációs civilizálódás* ünneplésének iróniát nélkülöző reprezentációit is, jellemzően a 'kellem', 'ízlés', 'csinosság' jelzői által: „A' két barát utazásra volt menendő, *müveltségi körét gyarapítani*; azért jövének a' városba". (A30, 160.); „A' rakpiacztól az elég tágas, egyenes, hason magosságu 's *kellemes stilusban* épült házakból álló, Dorottyautcza a' téres játékszinpiaczra vezet." (A34, 248.); „Ugyan Pollak ur' műve a' Ludovicea' nagy palotája is, egyszerű *nemes ízlésben*." (A34, 249.); „[A Ludovika katonai akadémia angolkertje] folyóival, gyönyörű helyzetü tavával, szigeteivel, függő hidjával, mulató házaival, népjátékaival, 's a' belé vivő hosszu 's téres, 's két felől magányos lakók' szebbnél szebb kerteivel díszlő fasorjával a' *legkellemesb* mulatóhelyek' egyike". (A34, 251.); „'S melly hatásu lehet e' tündérhajlék, midőn a' világok' ezrei mellett a' két város' színe fiatalság, *kellem* 's a' fényüzés' pompájában tolong benne fel 's alá!" (A34, 261.); „Pestnek legfényesebb nyilványos helyét csak tegnap

[11] A kontextualizálást ugyanakkor annyiban mindig elvégezzük, hogy az adott citátumok tényleg azt mondják-e nekünk, amivel szembesülünk, vagy netán például ironikusak, mint Kisfaludy Károly, amikor Kazinczy *Bácsmegyey* című levélregényét parodizálja: „Tegnap ismét a' várhegyen valék; már nem tudom, a' szelid alkony e, kísérve madarak' zengzetitől, vagy más valami titkos előérzés lágyított e meg: de minden tárgy életet nyere hevűlt képzetimtől." SZALAY Benjamín [Kisfaludy Károly], *Sok baj semmiért*, Aurora Hazai Almanach, 1825, 27. A továbbiakban – a kötet egészében – az Aurora-hivatkozások rövidítve, az idézetek utáni zárójelben (az iménti idézet példájával: A25, 27.). A kiemelések minden esetben tőlem.

[12] ZENTAI 1999, 335–344.

láthatám, értem a' városi hármas tánctermet. Nagyság, forma, márvány és aranyzás egész a' fecsérlésig, 's még is *izléssel* 's nem halmozva: egy olly *gyönyörű egészet* adnak, millyenhez hasonlót aligha láttam." (A34, 261.); „Maga a' szinház kisebb ugyan a' városi nagy játékszinnél […] de a' *legnemesebb izléssel* épült." (A34); „a' viziváros' házait jobb állapotban, utczáit tisztábbaknak, 's a' császárfürdőt, melly ismét régi magyar »alhévviz« nevét viseli homlokán, egy részt újra 's igen *csinosan* felépülve" (A34, 241.); „Felmenénk a' két casínót nézni. A' kereskedőké *csinos*[.]" (A34, 256.). Példa a haladás-szempontú kritikára: „Maga Buda' városa, mióta utolszor láttam, *csinosodott* ugyan, 's alvárosai valamivel kiterjedtebbek is, de a' haladás nem feltünő." (A34, 260.); „váltott lovakon felértem Pestre, az óriás léptekkel *haladó* városba, mellynek szokott porfellegeit, most egypár napos esőzés kellemesen enyhíti vala" (A35, 189.); „Más nap több katonatiszt estelizett egy debreczeni kávéházban, – így neveztetett legalább az a' füstverem, mellyben ültek." (A36, 132.)

Az *ízlés* fogalma, mely az iménti aspektushoz is kötődik, az egyik leggyakoribb lauditív szövegszervező elemet jelenti a korpuszban. A három, talán legkifejezőbb példából az első a fenséges, ám nem hivalkodó ízléses kellem polgári megvalósulását dicséri: „Gyönyörű út vezet az erdőbe, két felől terepélyes fasorok a' gyalog menőknek hives lugosúl szolgálnak, középen a' kocsi-út széles, 's egyenes, jobb 's balról a' *polgárok kertei finom izléssel mivelve*; ünnep-napokon itt körűl belűl pezseg a' sok nép, de most minden körültem olly csendes vala. Hallgatok arról, milly *felséges* sétálás esik itten." (A33, 151.). A második az ízlés érzékenységgel való szerves kapcsolatát mutatja fel: „[vannak akik] a' víg nemben találnak gyönyörűséget, ámbár sokat lehetne felhordani annak megmutatására, hogy a' *magasabb ízlésnek, képzett szívnek és tisztult érzéseknek* bizonyosabb jelét adja az, ki a' csendesen borongó Musa' keserveinél ellágyúl és könnyez, 's által engedi magát azon édes kínos érzelmeknek, mellyeket egy bús elegia festeget, mint a' tréfák' 's nevetés' barátja" (A33, 339.) A harmadik pedig az ízléses nyelvhasználat érvényét nyomatékosítja, jellemzően elitista felhangokkal: „itt nem nógrádi vagy dunántuli, szegedi vagy erdélyi szóejtést hallani, hanem azt a' tiszta, válogatott nyelvet, mellyet iróink irnak 's a' *szebb izletü társaságok* beszélnek.

A' hős itt nem betyár, az erő nem durvaság, a' méltóság nem affectatio." (A34, 267.)[13]

A kellemnek és méltóságnak a grácia fogalmában egyaránt benne lévő ereje szintén kiterjedt hálózatot alkotva jelenik meg az *Auroráb*an, melynek politeness-dimenziója abban is megmutatkozik – hiszen nem feltétlenül kellene ezeknek a régebbi esztétikai jellegű kategóriáknak a csinosodás nyelvét beszélni –, hogy a méltóság jelzője nagyon sok esetben össze van vonva, egyeztetve van a szelídség, mértékletesség dekórumával.[14]

[13] További példák: „Pedig kétséget szenved: ha ezen tulajdonságok az *ízlésre*, 's ennél fogva a'szép művészségre alkalmatosok e?" (A22, 282.); „Lehet valakinek jó szíve és nagy tudománya, még is rossz izlése." (A24, 276.); „*Szép ízlésű* ruhája, bár kaczér inkább, mint szerény, mind e' mellett kellemes magaviselet" (A25, 158.); „Én pedig elviszlek tenger' szigetébe keletre. / Szózatosabb ott a' csalogány, és berke virítóbb, / Lengedezőbb a' szél, szebben tündöklik az ég is, / 'S kis csemetén *nemesebb izlés'* almái pirulnak." (A26, 152.); „Vilmos hölgyénél jobbat nem nyerhetett; a' mi pedig szépségét illeti: Nagyságod' jó izlését ismervén, bizonyosan tudom hogy tetszeni fog." (A28, 135.); „mennyire tetszik Vilmosomnak a' fejér szín, hímezete szép, ízletes." (A28, 20.); „Louiset *jó izlésü* de egyszerű ruhában az ablaknál leltem, a' tiszta őszi napot üdvözleni, és a' városi zavaron [forgatagon] szemeit legeltetni." (A29, 331.); „Ebéd után Szegfy – Ottília' gyámatyja – látogata-meg bennünket 's kikocsiztunk a' hegyek közé, hol Várkonyi' szőllőkerte van, 's egy *ízléssel* készült borháza, vagy inkább őszi mulatója." (A33, 329.); „Vagyon', tekintet', *izlés', társalkodás' és barátság' kellemein* kivűl egy szívet mondhaték enyémnek" (A34, 199.); „A' casinói báloknak nincs párja! ott az ember egészen honn leli magát, még is fény és *finom ízlés* áradoz mindenen." (A36, 41.); „De csak a' magam csekélyebb személyével. Illy bohó magyar lyányka hogy' bírna tetszeni a' komoly *angol ízlésűnek!*" (A37, 187.)

[14] Példák: „A' Hös, *csendes méltósággal*" (A22, 97.); „Kinízsi szeme, diadalban gyönyörködő tekintetet villámlék 's meg el csendesedett, mint a' *hallgató méltóságu* Duna Visegrád alatt." (A22, 133.); „Csattog az ég háborúja, de a' tetőnek cédrusa fenn áll 's *méltósággal* néz-le száz törzsökre" (A22, 138.); „Maga Árpád, ki egyébbkor fénygőz nélkűl, de még is *méltósága* feltartásával, szokott a' köz gyűlésekben részt venni" (A22, 332.); „a' Király' tekíntete, ki *tiszteletparancsló felséggel* lovaglott" (A24, 51.); „*szelíd méltósága* 's nyájas de komoly tekintete által mindenek szívét megnyeri." (A23, 51.); „*Szelíd méltósággal* fogadá el Tihamér a' díjt" (A25, 114.); „a' Király állott *szertesugárzó méltósággal*" (A26, 246.); „'S a' hadat intéző *szép méltósággal* imígy szól" (A28, 1.); „A' legnemesb, tüzesb 's kevélyebb Római lélek lakott e' testben, melly *szépségre, méltóságra és fennségre* azon istennék közé látszott tartozni, kiknek képszobraikat Rómában csodálja a' világ." (A28, 215.); „a' nagy Balaton' sima tükrébe szemlélhesse, melly ezüst szinnel voná-be a' *méltóságos* tó' nagy felü-

A szelídség, nyájasság, báj, kecs, kellem vadságot és bárdolatlanságot ellenpontozó tulajdonságjegyei a legnagyobb elemszámú almintát jelentik a vizsgálati mezőben, lépten-nyomon előforduló jelzőkként szervezik a karakter-, vagy éppen a táj-megjelenítéseket: „Mit is kívánhatna a' szem *bájolóbbat*, mit kívánhatna a' szív *kellemetesbet*, mint Fürednek környéke?" (A22, képleírás); „Még bámúlt Rózika szerte szét a' *bájos* vidék' gyönyörüségeitől eltelve" (A29, 86.); „Int *szelíden bájvidékem*" (A29, 166.); „sötét fákból körűlborongva az alkony' *bájos* fényében" (A32, képleírás); „*csínos* fekvésű domb" (A35, 17.) Leginkább a nők ábrázolásakor használatosak,[15] de jellemző például – az érzékenység rokonnyelviségével

---

letét" (A33, 23.); „Azon hatás, mellyet *méltóságos, deli* alakja, fekete szemeinek tüzes, keresztűlható pillantata, 's a' domború, nemesen büszke homlokán ülő komor felhők, *kellemes* járása, idegenszabású szűk öltözete, mindenkire, de leginkább a' két leányra teve, nem lehete semmi más, mint felette kedvező" (A33, 86.); „Komoly 's *nyugott méltóságban* ül egy koronás fejű asszony' képében a' haza Virág' mellszobra előtt, 's azt az érdem' füzérével koszorúzza-meg." (A34, 269.); „E' beszéd, *nemes méltósággal*, a' mi Coriolánnak olly nagy mértékben tulajdona vala" (A35, 141.); „Az utasok' vezére egy *komoly, de eleven méltóságú* ifjú vala" (A36, 284.); „azon magas nyugalom, melly méltóságos arczán elterűlt, 's szemének *szelíd* aggódatlan tekintete, nem inkább Hellas' valamellyik régi bölcsét gyaníttatta volna velem" (A37, 26.)

[15] Példák: „*szíveket bájoló* szép Nem" (A22, 322.); „a' *bájoló* Aszszony *kellemetes* tekintete" (A23, 54.); „Auróra *nyájas* tekintettel 's csendes *méltósággal* szövétneket és Rózsafüzért tartván kezében, fellebeg a' föld' szinére." (A23, VII.); „az angyali-*kellemű* Olíviának *szelíd* lelke mindég a' jelenlét' örömeihez *bájolá* a' sötétlő visszaemlékezést" (A23, 187.); „a' szertelen hév, melly a' természettől *szelídre* alkotott asszonyisággal olly annyira ellenkezik" (A23, 175.); „Magyarország' Geniusza és *szelíden bájleplét* lebbinti-el a' szép müvészetek': tudniillik költés, muzsika' és rajzolás' geniuszairól." (A24, V.); „Rátholt' egyetlen leánya, hölgyek' virága, *kellemeinek* ezer *bájaival* kivánt a' sziven diadalmaskodni" (A24, 143.); „Halomfy Íza' csendes *kellemeitől megbájoltatván*" (A24, 171.); „'s *elbájolva* a' leány' csuda szépségétől, szivhodító *kellemeitől* magas lángba csapongott indulatja" (A24, 261.); „Napról napra szokottabbá lön környülményeihez, napról napra bámulhatandóbb tulajdonok fejledeztek rajta, 's főkép a' magas asszonyisággal párosult lágyérzés, 's *nyájasság*, *szelíd* ábrándozatú fellengéssel szövetkezve *kellemesíték* őt." (A24, 170.); „Mert hol keményhez szelíd járúl, / Hol finom az erőssel párúl, / A' hang ott *bájoló kellem*" (A25, 216.); „szemérmes pirulással 's *bájoló édességgel*" (A26, 247.); „a' mennyet *lebájoló* sötétkék szemek" (A26, 29–30.); „ki a' *jól nevelt* leány' *nyájas*, lelkes társaságában csak hamar sejdíté az útat, mellyen a' katona is érzékeny ember, 's erkölcstisztelő maradhat" (A26, 22.); „az emberi kép centruma minden szépnek, onnan sugárzanak ki minden *kellemek*, az a' mágnes, melly után

jócskán keveredve – a Holdról való beszédben is.[16] Számos esetben nem is e helyettesítő alakváltozatokkal, hanem magával a *grácia* szóval élnek a szövegek, amely maga mögött hagyva a 'kegy', 'kegyelem' korábban bevett jelentését a vallási kontextusokban, illetve köszönőformulákban, átpoetizálódva, átesztétizálódva közéleti, pedagógiai, civilizációs kategóriává válik. A gráciák mitológiai alakjai az előzőekben már szóba kerülő igényes, kifinomult, diszkrét, mégis vonzó női szépségeszményen túl mindezt az úriemberekre, az államra, a művészetekre kiterjesztve is jelölik immár tehát: „A' te kebleden lehet pihenni. Te képes vagy a' mennyei érzések elfogadására. Oh, azok a' föld fiijai. Ők többnyire érczből vannak alkotva! Csak azon szív doboghat vissza melegen, mellyet a' *Grátziák* varázsló vesszejekkel megillettek!" (A22, 267.); „Te képzeletnek nyájas *grátziája*! / 'S a' szív felolvad rajzod' bájain" (A23, 314.); „A' *Grácziák* nyájas tánczal Varázsolnak bennünket"

---

fordul a' szem, onnan kap élelmet a' képzelet" (A27, 238.); „A' legfrisebb ifjuság' *legbájasb* szépség' ellenállhatatlan *kecse* ömlött-el ezen arczvonásokon, ezen alakon" (A28, 204.); „*Kellemmel* tánczola 's a' legkitetszőbb kedvteléssel." (A28, 34.); „Meg akará csókolni, de az aszszony magát *bájoló keggyel* elvonta" (A28, 164.); „Julia' *kecsei*, tündöklő, lelánczoló megjelenése már hatott reája" (A29, 308.); „Férfiak, vagy asszonyokban lehet e inkább remélleni, hogy találhassuk ezen erős 's mégis *gyengéd* érzést, ezen tündér *kecsét* az életnek, mely szenvedéseket enyhít, 's kettőzteti a' boldogságot?" (A31, 74.); „Az asszony, kinek vonásaiból *szelíd* lélek és jóság sugárzott, *nyájasan* köszöntvén az idegent" (A32, 343.); „Nincsi, – így hívták a' leányt – elmentemkor *nyájas* udvariassággal köszönt" (A33, 153.); „azon *szelídség*, melly egész képén, azon *báj*, melly egész alakján elömlött" (A34, 82.); „Elméd szelíd volt mint a' reggeli napfény, tested *gyöngéd* mint a' nyári harmat a' virágok' levelein" (A35, 234.); „Klára mindeneket *elbájolt* szépségével, kik őt látták, 's örvendett létének a' férfiszem, melly kellemein andaloghatott" (A36, képleírás); „asszonyi *kecsek* által lebilincseltetve" (A36, 105.); „Ebből képzelheted a' *báj-özönt*, melly e' leányt égi fénnyel környezi" (A36, képleírás); „*kellemes* társnéja' *kellemeibe* mélyebben volt merülve" (A37, 69.); „Testi *kellemeit* pedig lelkeéi látszának emelni." (A37, 320.)

[16] Vö. „A' holdnak szomorgó lesietésén függének a' nagyszívű Hös szemei, *szelíd* komolysággal" (A22, 97.); „a' hold *szelíd* fénnyel tündérkedett" (A28, 217.); „a' hold' fénye eléggé tiszta volt Gusztávval e' *bájalak' kellemeit* láttatni" (A30, 163.); „Csendesedik minden fényednél *kellemetes* hold" (A31, 250.); „fél éjekig ábrándozik a' hold' fényében, 's egy *kellemetes* tájnak látására *olvadoz* érzeményekben" (A31, 312.); „maga azonban *andalogjon* bízvást a' *szelíd* hold' fényében" (A31, 340.); „Kél Lúna 's felszáll *nyájas* orczájával" (A32, 238.); „A' *nyájas* holdat látván közelítni nyugothoz" (A33, 71.); „*Nyájaskák* mint a' hold" (A35, 420.)

(A27, 131.); „Ó azon angyali vonások, azon *gráczia* kép mindennek kellemet kölcsönöz." (A29, 303.); „figyelmük inkább a' csillogó táncz-terem *Gratiáit* 's Adonisait lesvén tomboló vigalmak között" (A35, 65.)

Lényeges – s erről a későbbiekben is lesz még szó –, hogy az *Aurora* szövegvilágában ezzel összhangban az eszményi férfiak is *graciózusak*,[17] a „nyomos és tiszta gondolkodásnak" „szelíd órái" vannak (A34, 190.), az ifjúságnak „legbájasb szépsége" és „ellenállhatatlan kecse" (A28, 204.), az uralkodóknak szelídsége, a társaságnak kelleme – a csinosság pedig szintén hangsúlyos minősítő jelző.[18]

E „csinosodottság" ugyanakkor nem csupán esztétikai értelemben szerepel oly sokszor a publikációkban, hanem a 'politeness' alapjelentéseként (graciozitás, kifinomultság, simultság, polírozottság, pallérozottság alakváltozatokban) a *műveltség*, a civilizá-

[17] Példák: „Te *bájlád* Hunniánk' hajdanti nyers fiát" (A24, 198.); „Bajnoki tűzzel szikrázó szemeiből, mintszinte arczának erő 's *kellemmel* tölt vonásiból nemes *szelídség* 's jószívűség csillámla, melly a' hőst leginkább díszesíti." (A24, 230.); „Én Királyi vadász vagyok, Miklós nevem; hát neked mi neved gyönyörűm?" kérdé *nyájasan* a' vadász" (A28, 163.); „A' vadász, kifejtőzvén önnönei közűl, az idegenhez fordult 's *nyájasan*, 's olly arcczal, melly őszinte lelkét mutatá, kezét nyujtva üdvezlé őt" (A32, 351.); „Kissé több mint közép magasságú, deli termetű férfi volt; ábrázata *kellemes* […] Az a' *mérséklet*, melly tekintetében, szavain 's minden mozdulatán elömlött, szeretet' és tisztelet' érzelmeit egyiránt gerjeszte a' nézőben." (A32, 332.); „Uj conductorunk piemonti volt, de tiszti álláspontja simulékonnyá, *nyájassá* tette. Nekem az ember első pillanatra megtetszék" (A32, 213.); „kedveltető *nyájassággal* üdvezli a' szép lovag" (A23, 177.); „Dezsőnek természeti szép tulajdonságai a' *jobb társalkodás – finomabb életmód*, és a' gáncstalan példalátások által kimüveltetvén olly irányt nyertenek, mellyre eljutván, önitélete szerént megkülönböztetésre is számot tarthata." (A27, 99.); „Arczán, melly férfiúi szépséggel teljes vala, tiszteletet gerjesztő *méltóság* ült […] Elméje, azon időhöz képest, tudományok által kitünőleg művelt, mellyeket a' mint fáradhatlan szorgalommal űzött, fáradhatlan buzgósággal is ápolt. *Nyájas* szív, vidám kedv, valódi magyar barátság[.]" (A32, 36–37.)

[18] Vö. „A' Fogadós *csinos* szobába vezette" (A26, 206.); „Legelől néhány csoport katonaság lovagolt *csínos* rendben." (A26, 260.); „Már másod ízben szólaltak a' trombiták, midőn két *csínos* küzdő állott meg a' kapuknál" (A26, 275.); „alkotott ő is férjével együtt egy házat, mellyben szokás vala: szorgalom és munkásság, *szelídség* és *jámborság*, rend és *csinosság*" (A35, 83.); „Előbb a' galériában egy *csínos* vízfestékű tájkép függött" (A32, 131.)

ciós *haladás* és a kultúrevolúciós Bildung értelmében is, több esetben kontrasztív ellenfogalomként. Ezek között a következő a legbeszédesebb: „Mit nem tehet meg itt idővel a' *szorgalom*, gondolám, az alacsony gerendás szobákban sétálva jószágomon 's kitekintve az élettel dús, messze terűlő boldog lapályra, 's mit nem tehet egy *mivelt*, egy lelkes magyar nő, édes hangzatu honi ajakkal édesgetve hontársait a' *nemzeti csinosodásra*, a' nemzeti szorgalomra!" (A33, 36.)[19]

[19] További példák: „A' magyar Ős' *csinosult* szülöttje" (A23, 27.); „Két hetekig kellett Rácz 's Bolgár földön utaznom. Vad népek. Szilaj állatokat gondolna mozogni A' *csinosult ember*, két lábra felállva. Tetétül Talpiglan műveltelenűl csupa szőr födi testek." (A24, 164.); „Nem vad azért még is; látszik csak lenni szilajnak: Mert eleven. *Csinosultt lelkű* Fejedelmei raktak / Fölséges palotát" (A29, 93–94.); „Rögecsiné' házánál minden feltaláltatott, mi egy *finomabb világi ifjú'* vágyainak édes éleményűl szolgálhatna. Fény és *nyájasság*, vendégszeretet, magasabb *társalkodási* kör még is egyszerű barátság" (A33, 6.); „Linkának viseletem napról napra inkább tetszék, dicséré *finomságomat*, *míveltségemet*, mellyel jelenkorunk' ifjait annyira felűlmulom" (A33, 32.); „a' bécsi nevelés különös *vonzó* erővel munkálódik a' gyönge lány' szívében" (A33, 135.); „a' külföldet járta, isméri, *nevelése igen finom*" (A33, 145.); „Természettől szépen *idomítva*, 's *kimivelve* a' grófi udvar' *finomabb* nevelésében" (A33, 281.); „A' gavallérok nálunk több félék: némellyek ész, mások pénz, 's legtöbben ész, 's pénz hiával vagynak, 's ezek leghatalmasabbak; ők vonják magokra a' közönség' figyelmét, az érdemet, 's kinevettetést ők osztogatják, 's a' kik nem cselekesznek kivánságok szerént, azok a' *pallérozódás'* alsó lépcsőin állnak." (A33); „Az ember, édes barátom, mi az ember? – Lelke' *müveltségében* melly közel áll az istenséghez 's a' nélkűl hasonló, sőt alantabb van a' mezőnevelte baromnál." (A33, 313.); „Ez okból Krisztinka is, hogy lelkét művelje leginkább leányának, kinek külsején a' természet úgy is megtette a' magáét, oktató, és *finomító* olvasásra szoktatá azt" (A34, 145.); „Jusztin árva leány, amazok fényes polczon ragyogó kisasszonyok, 's így külön, *finomabb* nevelés illeté őket." (A35, 48.); „Az ifjú' tüzes lelke pedig hamar fölfogott mindent, 's az együgyű pariából lassanként *kimivelt* bramín lőn" (A35, 224.); „Mivel vagyunk mi különbek a' pariánál? Azzal, ha okosabbak, *miveltebbek*, erkölcsösebbek vagyunk." (A35, 234.); „A' most leírt pesti, egy *finom művelt* úr, kinek magas charakterét felfoghatni hosszú idő, szelíd lelkével rokonulni csak pillantat kivántatik" (A36, 230.); „Megvetvén divatban lévő *müveltetésünk'* félszeg, elkorcsosító irányát, nemzetileg az egész embert – teste és lelket súlyegyenben – a' nagy régiek' példájára akará bennem kifejteni" (A37, 7.); „Müveletlenűl hagyád magadban a' belső embert, 's midőn tisztséged' leple rólad lehullott, árván, elhagyatva állál, mint puszta semmi, e' széles világon, szellemileg elhalva még élő testtel." (A37, 18.); „a' *kimüvelt* 's *ügyesen használt* ész legnagyobb hatalom e' világon." (A37, 20.); „A' valódilag *művelt* ember' örömei ellenben nem olly könnyen ki-

A műveltség, csinosodás tematizálásakor elenyésző mértékben bár, de magának a polgári habitusnak a megkülönböztető jegye is megjelenik, olykor a neohumanista világpolgárság (vö. *Weltbürgertum*), olykor a saját nemzeti örökség kontextusaiban: „minden *polgárban* egy testvért ölelni" (A22, 343.); „ismét világba kell lépned, Hazádat megismerned, hogy annak hasznos *polgára* lehess. Szép mondani: én is követém a' század' irányait, 's nem utólsó tagja valék a' szabad nemzettestnek." (A23, 108.); „Minervának szent hajléka Általad milly fényben áll! Hol a' Nemzet' ivadéka Bölcs *világpolgárrá* vál" (A26, 43.); „Gyermekét hazaszerető *jámbor polgárrá* nevelé" (A26, 140.); „Így juta a' hivatalok után soha nem kapkodó Kohári a' polgári fénynek csaknem legmagasabb fokáig 's nem gazdagság és nemzetségbeli szövődések, nem hizelkedés 's udvari cselszövények' segédével, hanem a' hadi és *polgári* körben szerzett érdem, hűség, állhatatosság által; szóval, a' rény' örök díszű pályáján." (A32, 32–33.); „*szelid polgári* életbe épen úgy nem valók, miként békés nyáj közé vad farkas nem illenék." (A36, 221.)[20]

A gráciás szépség megjelenítésének egyik típusa, amikor egy-egy leírás annak leírhatatlan és megmagyarázhatatlan, a politeness-esztétikában is jelentékeny „tudom-is-én-micsoda-szerű" (vö. *je ne sais quoi*) aspektusára hívja fel a figyelmet:[21] „Az asszony mintegy harmincz évű vala, de a' kor épen nem szedett-le róla

---

meríthetők; midőn az érzési világban enyésznek, emelkednek a' szellemiben." (A37, 41.); „Emberek teszik a' hazát, 's a' *miveltségnek* azon óriási *haladása*, a' szorgalomnak sokszoros kényelmei, a' társalkodás' gyengédsége" (A37, 204.); „Magyarok? igen is! elevenek, szívesek, pajzánok, villogók – a' mint akarod, barátom; de vesd hozzá Amelia' bájait, mellyekhez hasonlókat magában Angliában sem láték! Oh az angolné egészen más teremtmény! Az a' nyájassággal vegyült komolyság; az az erő és határozottság minden szavában, mozdulatjában" (A37, 207.)

[20] Megjegyzendő, hogy Pajor és Kármán, az *Uránia* szerkesztői meglehetős következetességgel használják ezt a társadalmi identitásalakzatot. Vö. „Reméljük, hogy a jövendő Nyom igazságosabb lészen emlékezetünk eránt, és azon igaz *Polgár-társaink* közé számlál bennünket, akiket nem rettentett el a Magyarnak Nyelvéhez való hidegsége, és – írni mertek." (A Magyar Hírmondó Uránia-hirdetése, 1795. március 6., I. kötet, 320. Közli: GÁLOS 1954, 158. Kiemelés tőlem.)

[21] Erről bővebben: BODROGI 2012, 86–91.

minden hajdani kecseket, 's azon müvelt udvariság, mellyel fogadott, 's nyelvünk' különös bájú gördülete ajkairól, *nem tudom mi varázzsal* haták-meg szívemet." (A37, 42.)[22]

A másik lényeges típus, amikor egy-egy szöveg a grácia éppen tökéletlen szépségében rejlő hatalmáról, a „makula" delejező esztétikai hatásáról beszél: „azon utánazhatlan nyájas szelídség, melly mosolyodtába, pillantatiba vegyűlten ömlik-el arczán, teszi őt bájolóvá. Szava olly nyájas, mint tekintete, lelke olly átható, mint külseje. Beszédén a' németes kiejtés észrevehető, de ez magyarságát, melly azért tisztább sok született magyar nőkénél, *épen úgy kellemesíti, miként egy kis szeplő néha a' síma arczot*." (A36, 207.)

A legtöbb gráciás szépségleírás ugyanakkor az elragadóan harmonikus összhangot emeli ki, ami mintegy légiessé teszi az alakot, szinte mindig belső, lelki csiszoltságot is feltételezve: „Arcza' tökéletes oválján olly vállak felett, mellyeket csak egyszer kelle látnom, hogy örökre vampyrjok óhajtsak lenni, valami kimondhatatlan báj lebegett. […] mind ezen kecsek különvéve nem, hanem megfoghatatlan egybeolvadások az egészbe, az a' lelki élet, melly mind ezekben mutatkozék, az a' leányiság, melly ártatlanság, vágy, és rejtező hévből alkotva a' leány' minden ereit és egész valóját átfutá: ez tetszett, ez igézett a' bájos alakon". (A32, 162.)[23]

[22] További példák: „Annyi kellem volt elöntve rajta, olly bájoló szellemi kedvesség pihent arczain, hogy a' legmiveltebb művész' ecsete elsikeretlenűlne festhetésén, 's minden, kit szerencsés vagy szerencsétlen csillaga e' tünemény' elébe vitt, kénytelen vala megvallani: hogy *egész lényének bájkecsei nem ismételtethetők, hanem egyedűl a' szív' mélyén érezhetők*." (A24, 51–52); „'S aztán annyit mondhatok neked felőle, hogy *nem szép: de nincs olly szépség, melylyet felül ne haladna az a' valami, az a' szóval ki nem fejezhető, a' mi az ő minden tettein, szaván, mozdulatin elömlik*." (A33, 344.); „Az infansné' szépsége elegendő is vala egy lovag' figyelmét felgerjeszteni; középszerű nyulánk termete, fekete haja 's az éj' pompájával lángoló szemei, vonásainak felséges charaktere, *leírhatatlan méltóságot* adának neki, míg viruló ajkai, bájoló mosolygása, igéző tekintete, 's egész valójának nyájas élénksége, őt a' legszelídebb és gyengédebb hölgyé tevék." (A36, 306.)

[23] További példák: „De majd kevés vártatva Beatrix, a' legragyogóbb asszonyigyülekezet' sorai előtt jelenék meg […] 's minden mozdulatján 's egész alakján kecsegtető báj és kellem és kedvesség a' legszerencsésb *öszvehangzásban* ömlöttek el." (A26, 252.); „Alkalmat talála, midőn finomabb körben Juliával megismerkedett, ki részszerént szépsége, kedves maga viselete, és tetszetős idomjai miatt, részszerént vagyonos szülei miatt is dísze vala a' jobb társaságoknak. […]

Fontos még kiemelni egyrészt a fronétikus tudástípus laudáló tematizációit, amely nem elvont és haszontalan teória (miként a *Bildung* sem *Wissenschaft*), ám nem is üres fecsegés, hanem optimális gyakorlatias közép, egyfajta praktikus intelligencia, amely jórészt társas interakciók nyomán alakul megbízható cselekvési algoritmusokká, standardokká.[24] Másrészt figyelemre méltók az önuralom, a mértékvezérelt kontroll jórészt neosztoikus relevanciái is: „vissza ijeszteni a' vétkeket 's óltalmazni a' rényt – a' mérsékletet, nyugalmasan ellenállni a' vágyások zabolátlan rohanásának, a' szenvedelmek zivatarinak, és a' szelíd szerénységet, egy szegeletben a' rény, 's a' dicsőség ékesítésével foglalatoskodva". (A31, 197)

Noha olvashatók a zsebkönyvben a magyarországi lemaradást regisztráló, mintakövetést sürgető kritikák,[25] ezzel ellentétesen a külföld túlzó követésének elmarasztalása is számos alkalommal

---

magos kellemes alakján, és minden mozdulatin graczia és könnyűség látszott […] Társalkodása sok oldalu míveltséget 's ismereteket mutatott; minden jártossága mellett a' literaturában, a' honi 's idegen mestermüvekben, minden festési ügyessége 's a' klaviron szerzett müvészsége mellett is, beszédben olly finom fogással élt, melly által, a' nagyobb társaságokban megjelenő asszonyok olly kellemessé, olly tetszetősökké lesznek". (A29, 308.)

[24] Vö. „Első, kivel az idegenek közűl itt öszve ismerkedém Várkonyi vala. Egy szeretetre méltó ember, kinek művelt lelkét szerencsés külsők is ajánlatossá teszik. Nekem vele annál könnyebb vala eggyé lennem, minél kevésbbé lehet rajta csak nyomát is észrevenni azon könyvgőznek, melly sokakat ez osztály' jelesbjei közűl is kürnyűl vészén. Vele napokig lehetsz, a' nélkül, hogy lelke' felsőbbségét kedvetlenül éreztetné. Ő, hacsak kényszerítve nincs, nem szokott mélyebb fejtegetésekbe ereszkedni. A' dolgokat úgy adja elő, mintha most támadtak volna fel fejében, mintha a' jelenlévők' beszédeiből tanulná a' mit mond, 's érdeme egyedül abban állana, a' mi egy jó compilatoré, hogy az idegen találmányokat illő rendbe szedte." (A33, 319.) Ugyanabban a szövegben máshogy: „Ismeretségeim nevekednek 's az itteni emberekkel mind inkább meg vagyok elégedve. Vannak közöttük is, mint mindenütt, önhitt szélfejűek, kik azt akarnák, hogy a' világ előtt azok tartassanak vezér-maximáknak, miket ők kávé melletti üres fecsegéseik alatt kicsináltak […] Vannak sok fél tudóskák, kik egy óra alatt elözavalják, minden valaha olvasott és hallott ismereteiket; mellyek rendszerint a' magok helyén tökéletesek lehettek, de keresztül menyén fejük' főző katlanán, most mind lábbal ég felé forogva jőnek szemeid elébe[.]" (A33, 323.)

[25] Például: „szépeink nem igen állják-ki a' hasonlítást a' franczia és angol szépekkel. Nem értenek a' sentiment des convenances-hoz, nem ismerik a' fashionable illedelmeket" (A37, 201.)

artikulálódik a magyar nyelvűség szellemében, jellemzően konzervatív színezetben, ugyanakkor még mindig a csinosodás diskurzusán belül maradva: „még inkább elbusíta a' gondolat, hogy szépeink – a' magasabb ranguakat értem – illy gondolkodás mellett melly győzhetetlen gátokat vetnek a' nemzetiség' haladásának! Ők dicső helyezetökön, kiknek hódol a' férfiui büszkeség 's szelidülve simul-le lábaikhoz a' törhetetlen vadság, kik bájpillantataikkal gazdag virágzásra vihetik a' gyenge törekedést, és kiknek kegyülte ajkikon lant-zengéssé válik a' durvább hang is, ők miket nem tehetnének, ha a' nemzeti eredetiség'örökös becsét érezve külföld' utánazóivá nem alacsonyulnának, s büszkék volnának honi nyelven szólni, melly utósó kicsinosítását egyedül, és csak az ő rózsákkal nyiló ajkaiktól várja!" (A33, 34) Vagy: „Csak még a' nyelv lehetne valaha egyforma fővárosunkban, úgy tán nem irigyelném a' büszke ángol' roppant Londonát, mert egyesült akarat és erő minket is fölemelhetne legalább olly kis polczra, honnét szomszédink létünket észre vehetnék. De még most a' nyelv valóban sokféle nálunk; itt diák, ott franczia, általában német, szokatlanul magyar – 's ez fölötte nagy gát! – Álarczos bájainkban leginkább mulatom magamat. Az e' nemű tréfás incognitók ideáljai az én társalkodási kivánatimnak. Karczolhat a' vidor elménczség, a' nélkül hogy sértene; szúrhat a' komolyabb gúny, a' nélkül hogy fájna." (A36, 23.) Nem jelentéktelen adalék, hogy az utóbbi idézet második fele a *Politeness* egyik alapelvének, a derűs élcelődés társalkodó filozófiájának egyik magyarországi megfogalmazása is egyben.

A csinosodás buktatóira, tévútjaira, elitizmusára való figyelmeztetés megfogalmazódásaira szintén van példa: „Csak most tudok azon örvendeni, hogy legalább tizenhét esztendős koromig úri nevelést vevék; mert ez által nem csak könnyű birtokába juthat az ész és szív legnemesb legdrágább kincseinek, hanem egyszersmind az a' simultság, az a' biztos és könnyű fellépés is járul a' szépre és mindennemű társaságba jő korán szoktatott ifjúhoz, melly mai világunkban fájdalom! az üres kobakot is előbbre tolja, holott a' szögös, idomtalan viselet a' való érdeitinek, 's legszebb tehetségnek is ártalmára van." (A32, 147.) A csinosodás ellenbeszéde, egyfajta republikánus konzervativizmus nyomokban még a vizsgálati mintán belül is megmutatkozik, pedig a kulcsszavazás

módszere nem ennek a találati mezőnek kedvezett.[26] Nyilvánvalóan nagyobb ennek a kontrasztív közéleti nyelvezetnek a súlya az Aurora szövegkorpuszának egészében, mint amit a keletkezett szövegmátrix mutat – a saját textológiai olvasás tapasztalata is ez –, ám a csinosodás-beszéd alternatívája egyértelműen uralja az illető almanachot.

Hosszan lehetne sorolni ennek bizonyítékait más nézőpontokból, magasabb szövegegységek szintjén is. Például már az első, 1822-es szám két fontos, hamarosan újra előkerülő politeness jellegű programírást tartalmaz (*A' magyar asszony törvényes tekíntetben*, illetve *A' Szépség' Tudománya* címűeket). A következő fejezetekben ezek még bővebb kifejtésre kerülnek, de már itt hangsúlyozandó az első címet illetően, hogy a nők szerepe a csinosodás világlátásában középponti helyzetbe kerül, még akkor is, ha sokszor feltűnik: egy (férfi) gentleman tulajdonságait ünneplik őket eszményítve. Az *Uránia* például, mely főrendi hölgyeknek szóló ajánlásában már a felütésnél színre viszi a csiszoltság több lényeges alapelemét, programjában a nőket is bevonó szélesebb „Bildungskonzept"-nek nyit utat, jól feltételezhetően egy kortárs német női szerkesztésű magazin hatására.[27] Azzal együtt, hogy ez a fajta, női olvasóközönségre történő alapozás (itt még) nem valódi olvasásszociológiai tényekre alapozva valósult meg, hanem egy „virtuális és filozófiai elvontságban létező ideáltípus körülírása révén, sokkal inkább témának, mint befogadónak tételezve az asszonyi nemet".[28]

A kezdeti évfolyamok mellett ugyanez az összirányultság jellemzi a harmincas évek utolsó számait is; egyértelműen ez a civi-

[26] „De ezt nyeri az ember avval a' menykő galanteriával! még a' neve sem jó, mert nem magyar. (A31, 31.); „Mit tesz, ha mingyárt, mezei élete' következésében, némelly tudományokban szükölködik […] Szív itt a' fő dolog, ő legmélyebb, legtisztább, legnemesebb érzettel birhat a'nélkűl hogy a' Conversatiói-lexicont kivül tudná." (A29, 295.)

[27] Vö. BALOGH 2007, 172. A második hivatkozás szerzője, Schedius Lajos a göttingeni egyetem közvetítésével dolgozhatta fel a *Politeness* különféle hatásait; az *Aurorá*ban megjelenő tanulmánya a brit–német csiszoltság-távlatokkal való jelentékeny hasonlóságokat mutat, csakúgy, mint számos egyéb esztétikai nézete.

[28] SZILÁGYI 1998a, 289.

lizációs kontextus uralja a metszetanyagot a nőportrékat és a városi látképeket illetően (mindkettő előkerül még részletesebben). Arról nem beszélve, hogy kulcsszavazós módszerünk gyarló, hiszen számos potenciális találatot kihagy. Csinosodás van ugyanis akkor is a szövegekben, amikor valaki „kigyalúlt" vagy „simúlt", tehát ezek az alakváltozatok is részesei szómezőnknek; az ellenfogalmak számbavételéről (amikor valaki – szintén egy csinosodás-beszédben – bárdolatlan, „szögletes", pallérozatlan, nyers vagy éppen vad) már nem is szólva. Mindazonáltal úgy tűnik, akkor járunk el legcélravezetőbben, ha az efféle, gyakorlatilag minden lényeges aspektust tartalmazó szöveghelyek globálisan is meghatározó diszkurzív státuszára hívjuk fel a figyelmet az *Aurorá*t illetően:

„Meg fogunk győződni ennek igazsága felől, ha fontolóra veszszük, miképen czéljaink' elérésére testi 's lelki ereink egyedűli eszközök, következőleg, hogy rendeltetésünk' előmozdítására annál alkalmasbakká kell válnunk, minél tökéletesben fejtjük 's miveljük-ki ezeket. Az ép 's erős testű, felvilágosult fejű, nemes érzésű és gondolkozású ember minden hasonlításon túl ügyesebb élete' fenntartására, 's annak az elemek 's ellenséges indulatú emberek ellen védelmezésére, sőt a' külső javak' 's polgári részvevő segédek' megszerzésére is, mint a' testileg ki nem müvelt 's lelkileg tudatlan és gonosz ember, ki tehetetlenségében ön állás nélküli, másokra szoruló, lelki békében szűkölködő, 's ki van téve a' lábbal tapodott természettörvény' boszújának. Azon nemzet pedig, melly ép, erős, felvilágosodott hazafi polgárokból áll, 's kifejlett értelmessége mellett ipar által meggazdagúlt, nem boldogabb 's bátorságosabb e a' maga jóllétében ama' tudatlan, romlott, szegény 's erőtlen népnél, melly minden értelmesebb 's erősebb szomszéd népnek zsákmányává válhatik, 's mellynek ön magában pusztulni kellene, ha azt kiállhatatlan szenvedései végre jobb útra vissza nem térítenék?" (A37, 34.)[29]

[29] Vö. még: „így minden tekintetben visszont meg érdemli a' Haza, hogy azt szeresse, nyelvét, ügyét, Nemzetének csinosodását, természettől nemére halmozva mért kecseinek, tehetségeinek minden erejével fel-serkentse, elő-terjessze." (A22, 19.)

4.2. Az Aurora mint (zseb)könyvtárgy

4.2.1. Adatsor, lejegyzőrendszer

Kittler nyomán nem ritka manapság úgy gondolkodni az irodalomról, mint sajátos *adatsorról*, bármiféle hordozójáról pedig mint *lejegyzőrendszer*ről, feltételezve örökös kölcsönhatásukat. Ez a perspektíva olyan „hardver alapú kompatibilitást" tételez az „adatok" között, amely lejegyzettségük, technikai úton való rögzítettségük puszta tényéből fakad.[30] Ha elfogadjuk, hogy a lejegyzőrendszer „azon technikák és intézmények hálózata, amelyek egy adott kultúra számára lehetővé teszik a releváns adatok címzését, tárolását és feldolgozását",[31] akkor a tároló, a *médium* mindig csak az általa lehetővé tett, vele és benne végzett kulturális nyelvi gyakorlatokban válhat azzá, ami.[32] Vagyis olyan kölcsönösségről, rekurzivitásról beszélhetünk, amely diskurzushálózatok hátterét, azok közös mezejét feltételezi, melyek jobb esetben kielégítő módon rekonstruálhatók, körülírhatók, analizálhatók. Az *Aurora* mindezek nyomán jócskán tartható (ahogy Kittler mondaná) „innovációs szembesülésnek" a 19. századi magyar írásos „adatfeldolgozás" terén.[33] A lejegyzés komponensére fókuszálva az *Aurora* kiadványfolyama e fejezetben elsősorban tehát mint *materialitás*, mint egyfajta markáns, új *sajtótermék*, nyomtatott *műtárgy* válik fontossá, vagyis mint irodalomtörténetileg, művészettörténetileg és eszmetörténetileg egyaránt jelentékeny, sajátos médium, „lejegyzőrendszer" – mely tizenhat éven át (1821–1837) mintázta igen jelentékenyen a hazai korviszonyokat.

E fejezetet elsősorban az érdekli tehát, hogy mi mondható el az *Aurorá*ról belíveinek szövegein túl. Az úgynevezett *tartalom*, mert erről van szó, itt tehát nem szitokszó; tartalom és forma egymást eleve és örökké feltételező egysége ugyanis fennállhat amellett és azon túl is, hogy inkább az egyikre vagy inkább a másikra koncentrálnánk. Csak egyetérthetünk azzal a belátással,

[30] KELEMEN–L. VARGA 2014, 1.
[31] *Uo.*, 4.
[32] *Uo.*, 7.
[33] Vö. KITTLER 2014, 22.

hogy az irodalmi kommunikáció lehetséges hordozói, illetve ezek formátumának változatai szabályozzák is a bennük megjelenő műfajok, formák és témák lehetséges körét, s hogy bizonyos formátumok előbb-utóbb olvasórétegekhez kezdenek kötődni, sőt létrehoznak bizonyosfajta olvasórétegeket.[34] A nyilvánosság használatának mediális módjait fürkésző alapállás tehát az, amely itt és most diszpozicionáló erővel hat az *Aurora* formai eredetét, fenntarthatóságát, felépítettségét és környezeti feltételrendszerét illető kérdések szempontjából.

4.2.2. A „FORMAI" ELŐZMÉNYEK

Az almanach-irodalom európai hagyománya gazdag; egyik markáns példaként többek között az 1765-ös francia *Almanach des Muses* című párizsi kiadvánnyal válik folytonossá, melyet számos német változat követ, szavatolva a francia ösztönzésű hamburgi, lipcsei vagy éppen a leghíresebb göttingeni „Musenalmanachok" sikerének évtizedeit.[35] A formai-műfaji konfiguráció a kalendárium és a zsebkönyv alternatíváival keveredik, s hoz létre vegyes megvalósulásokat a szorosabb értelemben vett almanachok kiadványainak világán belül is.[36] A hangsúly mindazonáltal egyre inkább a kizárólagosan esztétikai (vagyis nem praktikus, gyakorlati jellegű, nem információátadó) tartalom átadására helyeződik.[37] Az olvasástörténeti illetőségű Cavallo–Chartier-tanulmánykötet „költői zsebkönyvként" írja le az almanachokat,[38] melyek egyik markáns különbsége egy mindenkori zsebkönyvhöz képest ilye-

[34] HITES 2015, 674.

[35] A német Musenalmanachok francia gyökereiről: LÜSEBRINK 2013.

[36] „A műfaji határok összemosódásához alkalmanként a könyvkiadás korabeli gazdasági szempontjai is vezethettek. Bár a kalendáriumok kiadása privilégiumhoz volt kötve, s külön díjat (*Stempelabgabe*) is kellett fizetni a megjelenésért, a hasznos információkat közreadó kiadványoknak az olvasók körében tapasztalható népszerűsége miatt sok kiadó az elsősorban irodalmi anyagot közreadó almanachokhoz és zsebkönyvekhez is hozzáfűzte a kalendárium szót." PAPP 2012, 124.

[37] *Uo.*, 122.

[38] CAVALLO–CHARTIER 2000, 339.

ténképpen abban állna, hogy utóbbiak nemcsak költeményeket, hanem elbeszélő prózát, sőt olykor ismeretterjesztő cikkeket is közölnek, nem csupán irodalmi témakörben.[39] A vonatkozó német kiadványokat tekintve azonban látható, hogy a zsebkönyv *(Taschenbuch),* illetve az almanach *(Almanach)* megnevezés meglehetősen rendszertelenül, esetleges módon keveredik a korabeli címadásokban. Az interferencia e jelenségegyüttesének hatásos „kicsinyítő tükre", hogy az egyik első ilyen magyar nyelvű kiadvány címében a kettőt ötvöző 'zsebalmanach' kifejezés található.[40]

A kalendáriumokhoz való viszony világosabb ennél, amennyiben a két „műfaj" jóval élesebben különül el egymástól. Bár nagy presztízsű és fontos hazai textusok nyelvhasználatában érhető tetten e két műfaji alakzat keveredése, egymásra úsztatása,[41] továbbá a két kiadvány normáit ötvöző sajtótermékek nálunk is napvilágot látnak – például Kis János *Sebbe való könyv*e (1798) vagy Horvát István *Magyar Dámák Kalendáriomja* (1812–1815)[42] –,

[39] FENYŐ 1955, 17. Ugyanakkor tudható, hogy a legnépszerűbbnek számító irodalmi almanachok mellett mezőgazdasági, vadászati vagy éppen állatbarátoknak szóló almanachok is napvilágot látnak a korszakban. Vö. PAPP 2012, 122.

[40] *Magyar Zsebalmanak* (1795–1796), leírását l. PAPP 2012, 136. A korszakban – az *Aurora* kapcsán is –folyamatosan csúszkál egymáshoz képest a zsebkönyv és az almanach két „testvérfogalma", akár egyazon megnyilatkozáson belül is. Például az 1834-es Trattner-Károlyi-féle Jelentésében: „Az Aurora nevű Nemzeti Zsebkönyv, minekutána mi boldogult Kisfaludi Kisfaludy Károlytól e hazai almanach kiadását még éltében általvettük […] meg fog jelenni." SZALAI 1981, 196. (Kiemelések tőlem.)

[41] Vö. Kultsár István felhívásával: „Nemde, nem illenék-e a közép- és főrendnek kezébe is a díszes magyar kalendárium, almanach?" Hazai és Külföldi Tudósítások, 1820. I. 25. A tágasabb szövegösszefüggés vizsgálata sem segít teljes bizonyossággal eldönteni, hogy itt felsorolásról, példálózásról avagy a „díszes" kalendárium és az almanach megfeleltetésről van-e pontosan szó, mindenesetre pár mondattal később már érezhetőbben elkülöníti Kultsár a kettőt, egyazon pozitív nyugati tendencia részeseiként regisztrálva őket a zsebkönyvek mellett: „Bécs városában oly szép példa van előttünk, hol 15 esztendő óta, amidőn még semmi szépet nem mutathatott; számos új kalendárium, almanach, és zsebkönyvek szaporodtak." *Uo.*

[42] Horvát István jellemző módon Bécsben töltött évei után próbálkozik a formátummal, mely „félúton áll a régi kalendárium és a modern polgári zsebkönyv között, naptár ez is, de bő szépirodalmi anyaggal, hölgyeknek célozva" FENYŐ 1955, 19., s melynek valószínű elődei többek között a bécsi *Damen Kalender zum Nutzen und Vergnügen* című kiadvány, illetve a *Wiener Damenkalender*.

ezek jellemző módon hamar elhalnak, nem találván többek között rentábilitást biztosító olvasóbázisukat. Fontos adalék, hogy a Trattner család nyomdászata párhuzamosan jelentet meg a korban kalendáriumokat és vesz részt többek között az *Aurora* (mint almanach) kiadásában, tehát az illető cég stratégiájában (is) határozottan differenciált a két irányvonal.[43]

Az *Aurora* köteteiben semmiféle kalendárium (akár dámakalendárium) jelleg nem mutatható ki, vagyis nincsen közvetlen magyar előzménye,[44] hacsak áttételesebb nem, mint például Kazinczy Ferenc *Heliconi Virágok* című 1791-es almanachkiadványa, amely végül több évben nem jelenik meg.[45] A *Mindenes Gyűjte-*

Kis János zsebkönyvvállalkozásához vö.: „Egyedül a Kazinczy köréhez tartozó fiatal Kis János kísérelte meg megnemesíteni a kalendáriumot, de 1799-ben Pozsonyban kiadott naptárának irodalmi anyaga (például Schiller-, Pope- és Samuel Johnson-fordítások) túlságosan színvonalas volt, s olyan messzire esett a hagyományos kalendáriumolvasók ízlésétől, hogy nem is lehetett sikere." KOVÁCS I. 1989, 18. Megjegyzendő egyrészt, hogy Kovács I. Gábor imént hivatkozott magyar kalendáriumtörténetében meg sem említi Horvát István nevét, illetve a *Magyar Dámák Kalendáriomjá*t, másrészt pedig, hogy 1799-es kiadványában Kis János maga is egyértelműen, már a címadásban jelzi a tradíciók széttartását (vö. *Kalendáriom és 'Sebbe való könyv, azoknak, a' kik az olvasásban hasznos gyönyörködtetést keresnek 1799-dik esztendőre*).

[43] Trattner-kalendáriumok: *Újdonnanúj gazdaságbeli hazai kalendárium* (1815-től); *Legújabb statisztikai, gazdaságbeli, közhasznú és mulattató magyar hazai kalendáriom* (1820-tól); *Trattner Mátyás magyar nemzeti kalendáriuma* (1826-tól); *Magyar Hazai Vándor* (1831-től) Vö. KOVÁCS I. 1989, 35. Az illető monográfia idézi az 1820-as Trattner-féle kalendárium előszavát, melyben egyértelműen elkülönül a „Dáma Kalendárium", illetve a „közönséges Házi Kalendárium" kategóriája. (*Uo.*) 1795-ben és 1796-ban ugyanez a család jelenteti meg többek között a *Magyar Zsebalmanak*ot is. PAPP 2012, 136.

[44] Fenyő István – amellett, hogy megjegyzi, Szemere Pál már a tízes években készül kiadni „szépirodalmi jelleggel" egy „zsebkönyvfélét", éppen *Aurora* címmel (FENYŐ 1955, 19; vö. KazLev. X, 308.) – az előzményeket Kis János és Horvát István már említett kiadványaival, illetve Decsy Sámuel *Magyar Almanak*jával (1793–1795) nevezi meg, előbbi kettő azonban a kalendáriumtranszfer miatt csak igen közvetett módon tartható annak, Decsy kiadványának pedig Aurora-irányokból tekintve félrevezető a címe, amennyiben nélkülöz minden szépirodalmiságot. Német nyelvűsége miatt szintén csupán áttételes előzményként rögzítendő a pesti *Vaterländischer Almanach für Ungarn* (1820), naptárral az elején. Ennek tematikus mintázata, formátuma ugyanakkor már igen közel áll Kisfaludy *Aurorá*jához. (Leírását l. PAPP 2012, 137.)

[45] Vö. DEBRECZENI 2009, 375–376.

*mény*re jellemző praktikumorientált, „non-fiction" szövegvegyesség sem jellemzi, miként a közlöny jellegű *Intelligenzblatt* hagyománya sem. Sokkal közelebb áll a német *Musenalmanach*ok vonulataihoz,[46] melyek évkönyv jelleggel a korabeli költészeti, irodalmi felhozatal bemutatására, az adott év szépirodalmi „termésének" „leszüretelésére" törekednek. *Poetische Blumenle*sének is nevezték ezeket, s a kiadványok dísze gyakran volt egy-egy virágokkal vagy gyümölcsökkel teli kosár.[47] Az antológia *(anthología)* mint tudható eleve 'virágfüzért' jelent, költői szövegek válogatott gyűjteményét,[48] amelyben esetünkben tervszerű módon váltakoznak a különböző műfajú szövegdarabok, a *prodesse*/*utile* (hasznosság) és a *delectare*/*dulce* (gyönyörködtetés) elvét egyaránt szolgálva.

Fenyő István Wilhelm Gottlieb Becker *Taschenbuch zum geselligen Vergnügen* (1791–1833) című lipcsei kiadványát tekinti az *Aurorá*t szerkesztő Kisfaludy Károly elsődleges mintájának, amiről írásos szövegnyomok, akár utalások híján nem lehetünk meggyőződve, mindazonáltal a két kiadványt egymás mellé téve a hasonlóság valóban szembetűnőnek mutatkozik, s egyben összhangot mutat a Musenalmanachok jellegzetességeivel is. A német irányultság Fenyő által hangsúlyozott hatásos adaléka lehet, hogy 1803 és 1833 között egy bécsi, müncheni, prágai, berlini és mannheimi zsebkönyv is az 'Aurora' nevet kapja.[49]

A konkrét megvalósulás előzményeinek egyik legfontosabbika,[50] hogy 1818. áprilisában a *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztésére létrehozott Tudományos Egyesület elnöke, Jankovich Miklós az egyik ülésen javaslatot tesz egy elsősorban nőknek szóló irodalmi zsebkönyv indítására, melynek megszervezésére és finanszírozására a Trattner kiadót tervezi az egyesület felszólítani. Ennél tovább nem rekonstruálható a folytatás, 1820. január 12-én mindazonáltal Kultsár István felhívást tesz közzé a *Hazai és Külföldi*

[46] Ezek jelentőségét Papp Júlia is kiemeli. Vö. PAPP 2012, 122.
[47] *Uo*., 123.
[48] ONDER 2003, 16, 83–84.
[49] FENYŐ 1955, 18. Az igazsághoz hozzátartozik ugyanakkor, hogy az *Aurora, eine Zeitschrift aus dem südlichen Deutschland* (1804–1805) című müncheni kiadvány például formailag, nyomdászatilag, de tematikailag sem hasonlít a magyar *Aurorá*hoz.
[50] Vö. KROMPECHER 1931.

*Tudósítások*ban egy bécsi mintájú almanach kiadására.[51] Egy bő hónap múlva Kisfaludy Károlynak az Esterházyak bécsi könyvtárosához, Gaal Györgyhöz intézett levelei következnek,[52] majd 1821 elején a korábbiakban már részletesen szóba kerülő farsangi alapító vacsora zajlik le Trattnernél. A *Magyar Kurir* 1821. május 4-i számában aztán megjelenik az első tudósítás a készülő almanachról,[53] még e hónapban a *Conversationsblatt* is tudósít a fejleményekről,[54] július 20-án napvilágot lát a *Hirdetés Aurora nevű hazai almanachról* című írás is, aztán november 22-én megjelenik az első, 1822. évi *Aurora*, melyet a *Hazai és Külföldi Tudósítások* kitörő lelkesedéssel fogad.[55]

4.2.3. Látványos médium

A Kisfaludy–Horvát-féle Aurora-hirdetés egy „gyönyörködve mulató Hazai Almanach" kiadásának szükségességét hangoztatja, s külön megemlíti a megjelenő számban „előjövő képek" ügyét is.[56] Mind a közvetlen előzménynek tartható német Musenalmanachokra, mind a zsebkönyvekre jellemző, hogy metszetek és kottamellékletek kísérik az igényes kiadásokat, melyek két fő jellegzetessége a „kézreálló méret" és a „csinos külső".[57] Ezek a kiadványok belíveik tartalmától függetlenül is iparművészeti remekek, műtárgy jellegük erősen kifejezett, sőt alapvető jelentőségű. Az efféle

[51] Hazai és Külföldi Tudósítások, I., 1820, 25–26.

[52] Február 17: „[N]agy terven töröm a fejemet, de még nem főztem ki eléggé; behatóbb vizsgálat után közölni fogom Önnel." BÁNÓCZI 1883, 12–13. Február 29: „A következő évre egy magyar almanachot tervezek kiadni. Számítok barátságára, hogy nekünk is felajánl valamit, s hírnevével, nemes részvételével, morális értékeivel munkánkat felemeli. Nem akarunk a költségeken spórolni, hogy azt küllemre is a német almanachokkal egyenrangúvá tegyük; József nádornak kívánjuk ajánlani. Kérem az Ön véleményét minderről[.]" KISFALUDY 1893, 296. (Saját fordítás.)

[53] „Pesten a legfinomabb ízlés szerint jeles Almanak készül." (Magyar Kurir, 1821. 35.)

[54] BÁNÓCZI 1883, 19.

[55] Hazai és Külföldi Tudósítások, II., 1821, 337–339.

[56] SZALAI 1981, 183.

[57] PAPP 2012, 125.

nyomdatermékek könyvteste olyannyira átesztétizálódik, hogy nem ritkán kézzel festett miniatúrákkal, gyöngyházberakásos ábrázolásokkal ékesítik azok borítóját, legtöbbször elmaradhatatlan a díszes selyemtok, egy 1823. évi német kötet tükörrel dekorált piros bőrkötésének hátsó oldalán pedig külön pénztárcát alakítanak ki.[58]

Az *Aurora* e téren is mintakövető, hasonlóképpen míves kiállítású. Tizenhatodrét méretű kötet, aranyozott szélű préselt velurpapírral, gondos nyomdai szedéssel, rendezett laptükrökkel, modern ortográfiával, dísztokban, rézmetszetekkel és zenemelléklettel ellátva, sőt évfolyamonként bizonyos mennyiségű, szerződésben kötött, még magasabb minőségű exkluzív plusz példánynyal. Jellemző a monográfus Fenyő István kijelentése, miszerint „(n)em vitás, hogy az Aurora formai téren is kimagaslik a kor (hazai) irodalmából".[59] Kisfaludy halála után, Bajza szerkesztésében az ilyen irányú igényesség ugyanígy megmarad, sőt. Tizenhatodrét helyett tizenkettedrétűvé válnak a kötetek, Bajza kifejezetten figyel a jó papírminőségre, 1834-től pedig az elmosódó rézmetszetek helyébe a költségemelkedés dacára is angol acélmetszetek kerülnek.[60]

A kép mint a formátumot meghatározó tényező a szerződéskötések fontosságáig jelen van az *Aurora* történetében. Az 1822-es első kontraktus harmadik pontja alapján Kisfaludy kötelezi magát minden évben „csinos, ékes formájú, válogatott tárgyakból álló, legalább hat szépen metszett réztáblákkal díszeskedő, szép papirosra s szép betűkkel nyomtatott magyar almanachot kiadni"[61]. Bajza Trattner-Károlyival kötött 1831-es szerződésének második pontja szerint a papír- és nyomtatásminőségnek ugyanolyannak kell lennie, mint addig, a harmadik pont szerint pedig a „képeket, Clarot Sándor, Kärkling s Ender vagy más igen jeles rajzolók által fogják rajzoltatni; a rézmetszéseket pedig, melyek négynél kevesebb nem lehet, vagy Blaske Jánossal, vagy Hoffmann és Stöber bécsi

[58] *Uo.*
[59] FENYŐ 1955, 43.
[60] *Uo.*, 85. Minderről Bajza maga is beszél. Vö. SZALAI 1981, 217–219.
[61] *Uo.*, 189.

rézmetszőkkel metszetni".[62] A következő évi megegyezés alapján a kiadó köteles „egészen új metszésű csinos betűket szerzeni", „szép papirost adni", „a példányokat jól s csinosan beköttetni, hogy így a könyvnek külseje ezen tekintetekben is meghaladja minden hazánkban kijövő társait", továbbá „(a) képeket Ender, vagy más igen jeles rajzolók által fogják rajzoltatni, a rézmetszéseket pedig (melyek négynél kevesebbek nem lehetnek) Stöber Ferenc vagy Hoffmann bécsi rézmetszőkkel metszetni"[63]. Az *Aurora* kiadásakor tehát a kontraktusok érvényéig meghatározottak a kötetkiállítás esztétikai kvalitásait biztosító feltételek, meghatározott a képillusztrációk minimuma, illetve a bedolgozó művészek személye.[64] Az ehhez kapcsolódó két legjellemzőbb adalék, hogy Kisfaludy ez irányú orientációja és kapcsolathálózata egyértelműen német illetőségű – melynek külhonisága miatt az *Aurora* jelentése szabadkozik is[65] –, illetve az az (utólag sajnos ellenőrizhetetlen) adat, hogy egyáltalán nem kíméli a vonatkozó költségeket.[66]

Az első három kötet huszonhárom képet közöl, mindig a kötet elején, a következő hat pedig huszonötöt, a „megfelelő helyükön",[67] vagyis hangsúlyosnak tartott szöveghelyek környezetébe ágyazottan.[68] A Kisfaludy által szerkesztett tíz évfolyamban összesen

[62] *Uo.*, 179.

[63] *Uo.*, 180.

[64] A Károlyi Istvánnal kötött 1830-as, utolsó Kisfaludy-szerződésben is külön pont köti ki, hogy a „rezek" metszését és lenyomását Bécsben kell végezni. Vö. *uo.*, 211. Kisfaludy halála után az *Aurora* utánnyomásra alkalmas rézlemezeiért komolyabb tulajdonbirtoklási harc bontakozott ki. Vö. GERE 2013, 225.

[65] „E hazai Almanach tárgyai mind eredeti magyar elmeszülemények. Ugyanazok rész szerént a benne előjövő képek is, ha a metszést kivesszük, melyet még most a külföldön kellett készíttetni. Biztat a remény, hogy idővel ebben is felemelkedni fogunk a szomszéd nemzetekhez, és a szépmesterségek egész kiterjedésekben nálunk sem lésznek állandó lakhely és tanító intézetek nélkül." SZALAI 1981, 183.

[66] Bánóczi nyomán VAYERNÉ ZIBOLEN 1973, 27.

[67] BÁNÓCZI 1883, 53.

[68] Kép és szöveg viszonyát illetően az 1825-ben megjelent kötet hoz lényeges változást, amennyiben a rézmetszetek már nem a zsebkönyv elején találhatók, hanem mindig annál a szövegrészletnél, amelyhez kapcsolódnak; ez egyúttal a funkcióját vesztő „rezek' magyarázata" rovatnak, e sajátos képleírásoknak az eltűnését is jelenti, és a két médium kapcsolatában a „helyettesítés" helyére a „narratív kölcsönhatás – megszakítás, előrejelzés, visszautalás" – lép. Vö. BENKŐ 2007, 65.

mintegy ötven rézmetszet található. Kiadványonként vagy egy kötetnyitó képi allegória, vagy egy közéleti-literátori celebritás portréja, illetve változó számú kötetdíszítő, majd narratívakísérő metszetillusztráció, Petrich András négy tájképének kivételével. Kisfaludy nem ritkán saját rajzait, vázlatait fogja egy-egy ismertebb s jellemzően bécsi mester metszésében közreadni – az 1826-os kiadvány például csak ilyenekből áll[69] –, *Erzsébet* című elégiájának illusztrációja pedig például az ő saját munkája.[70] Tehát gyakorlatilag a szerkesztő-illusztrátor szerepét ölti magára amellett, hogy saját szövegeket is publikál, vagyis számos esetben szerző is egyben.

Kisfaludy képzőművészeti iskolázottsága, illetve eme iskolázottság korlátai közismertek a szakirodalomban.[71] A citált szerződésekben megnevezetteken túl (Alexander Clarot; Johann Ender; Johann Blaschke; Michael Hoffmann; Franz Stöber; Tobias Kärkling) Martin Schärmer – aki gyaníthatóan, de nem bizonyíthatóan egy ideig Kisfaludy pesti szállásadója is volt[72] –, Joseph Kovatsch, Melegh Gábor vagy Heinrich Thugut az, akikkel a szerkesztő dolgozik.[73] Művészettörténetileg feltárt, máig elfogadott kutatási alap, hogy az *Aurora* képanyaga gyakori és olykor egészen feltűnő, a *folytonosság* és a *fordulat* stiláris jegyeit vegyítő szinkretizmusával, a megvalósítás gyakori felemásságaival együtt is a korszak „osztrák-cseh grafikusainak jó átlagát tükrözi".[74]

Vitathatóan éles állítás, hogy az *Aurora* csak formájában követ német mintákat, s az „érzékek egyesítésének" programszerű igyekezetében egészen eredetinek tartandó,[75] mindazonáltal jelentős összefüggés, hogy a különböző érzékszervek magasabb rendű

[69] VAYERNÉ ZIBOLEN 1973, 27.

[70] „Mindenik kötetben a tartalomhoz szabott több metszet volt, melyekhez a rajzokat eleinte Kisfaludy mind maga akarta készíteni; tényleg az első három kötetben nincs rajz tőle, az 1825. kötetben egy van, az 1826.-ban mind a négy, a címlap díszítésével együtt, az 1828.-ban egy, az 1831.- ben kettő s az 1832.-ben is egy." BÁNÓCZI 1893a, 13.

[71] Vö. Bicskei Éva jellemzésével, miszerint Kisfaludy vagy vonalról vonalra másol, vagy kompilál, „összekopíroz". (BICSKEI 2010, 21.)

[72] *Uo.*, 18.

[73] *Uo.*, 42.

[74] VAYERNÉ ZIBOLEN 1973, 44, 45. Az *Aurora* metszeteinek teljes, annotált listája: BODROGI 2024, V. kötet, 259–270.

[75] BENKŐ 2007, 65.

szintézisének megteremtése éppen a médiumok közötti egyre növekvő távolsággal szembeni ellenreakcióként válhatott a korszak művészetének egyik célképzetévé.[76] A Kisfaludy-féle *Aurora* idején az irodalom és a képzőművészetek funkcionális differenciálódása a *szépmesterségek* gyűjtőfogalmából itthon is jórészt megtörténik, ráadásul – mint újabb fordulat – az almanach egyik nagy teljesítménye éppen abban áll, hogy már nem a szétválasztás, hanem a „szintézis" jelenik meg fő effektusként.

Hogy a differenciálás műveletét meghaladó (de azon alapuló) „szinesztéziás összhatás"[77] mennyire kölcsönös tud lenni, kiemelendő, hogy az Árpád emeltetése című Vörösmarty-vers az *Árpád* című, Kisfaludy saját rajzán alapuló metszet hatására születik, valamint hogy Vörösmarty költői nyelvét – illetve Horvát István történetesen szintén az Árpád-témára írt szépprózáját[78] – éppen „képfaragói manírja" miatt dicsérik a kortársak oly nagyon.[79] Az erősen performatív és szubverzív retorizáltság, a nyelv hangsúlyos szemléletessége, képszerű plasztikussága és zeneisége, lüktetése olyan korabeli eszmény tehát minden író számára, amely csak egy szintetikus természetű, vagyis határozottan intermediális szövegkép együttműködésben válhat elvárássá, s hathat a korszakban a legerősebbek egyikeként a nemzeti önépítés irodalmon kívüli környezeteire is.[80] Mindez pedig már túl van mindenfajta korszakbeli „folytonosság–fordulat" dilemmán.[81]

A *Hazai és Külföldi Tudósítások* többek között így laudálja az újdonsült *Aurorá*t: „Ily felséges oltalom alatt lépve a napfényre e díszes hazai könyvecske; teljes buzgósággal azon voltak a munká-

[76] Gottfried Boehm nyomán Benkő, *uo*.

[77] Benkő Krisztián tanulmányában meggyőző invencióval beszél a szinesztézia költői megoldásainak változatosságáról az első kötet három, az Aurora-témát variáló költeményét elemezve. (*Uo.*)

[78] HORVÁT István, *Árpád Pannónia Hegyén*, A22, 321–341.

[79] MARGÓCSY 2007, 1228.

[80] Horvát István megidézett elbeszélése például teátrális nagyjelenetezésével, tablószerű képiségével igencsak hathatósan támogatja a múltbatekintés tendenciózus preferenciáit a nemzeti önépítés, a huszármítosz-szerű *self-branding* ekkor már javában tartó folyamatában, egyebek mellett közéleti-politikai tétekkel.

[81] Arról, hogy a nyelv performativitásának, materialitásának kiaknázása milyen kivételes érvénnyel működik Kisfaludynál: IMRE 2000, 17.

ban résztvevő tudósok, hogy annak díszét mind külső fényességével, mind belső becsével növeljék. Ezt szerencsésen el is érték, azon [...] képekkel, melyek az Almanach elejét elfoglalván, az olvasót szépségükkel teljesen meglepik, és a munkában következő előadások olvasására a figyelmetességét, és vágyását megfeszítik."[82] Azon túl, hogy a sorok kiemelik a formátum igényességének esztétikai faktorát, illetve a már az első kötetben is kifejezett, újszerű és a korban erősen innovatívnak számító új olvashatóságot feltételező kép-szöveg együtthatást, sokatmondóan idézik meg a „tudós" alakját is; a *Magyar Kurir* ugyancsak 1821-ben megjelenő tudósítása pedig szintén efféle, az írókról tudósként gondolkodó nyelvezettel dolgozik még.[83]

A már az előzőekben is többször emlegetett „funkcionális differenciálódás" egyik nagy eredménye éppen az, hogy – miképpen a *litterae*-ből lassan kihasad a *szépliteratúra* – az író is eléri „rendszerelméleti" rangját, társadalmi autonómiáját. Nem reagense, részeleme immár a tudományok tagolatlan, egyedül a megírtsággal definiálható konglomerátumának egyfajta propedeutikai hasznosság jegyében,[84] hanem egy immár független rendszer ágenseként lassan elég erőssé válik ahhoz is, hogy tudatosan hasson az életvilág környező más alrendszereire. Folyóiratán túl pedig Kisfaludy mindebben személyesen is kivételesen lényeges tényezőként tűnik föl, egy Kármántól Kazinczyn át ívelő folyamat részeseként.[85] Nála már a szépmesterségek gyűjtőfogalma is differenciált képletet mutat,[86] az írói, általában a művészi szereppel játszó, azt a társadalom felé tudatosan performáló gyakorlata pedig kézikönyvi szintű tudásként tartható számon.[87] E kontextus-

[82] Hazai és Külföldi Tudósítások, II., 1821, 337–339.

[83] FENYŐ 1955, 16.

[84] Még Kisfaludy Sándor is azzal ajánlgatja a kiadandó *Aurorát* a nádornak a *dulce et utile* szellemében, hogy „egy annyira mulató mint tanító zsebkönyv előrelépés volna a Nemzeti Műveltségben". (Idézi FENYŐ, *uo.,* 23.)

[85] Vö. a (feleslegesen) túlzó megállapítással: „ő választja el az Aurorában a literaturát a tudománytól". *Uo.*, 16.

[86] Vö. „Szőlőtő és kalász, mint földmivelésünk' példázati közzül emelkedik-fel Magyarország' Geniusza és szelíden bájleplét lebbinti-el a' szép müvészetek': tudniillik költés', muzsika' és rajzolás' geniuszairól[.]" KISFALUDY Károly, *Rezek' Magyarázatja*, A24, V.

[87] Erről bővebben: FÁBRI 1987, 371–434.

ban van igazán különös jelentősége annak is, hogy az *Aurorá*ban a szépirodalom már nem alárendelt melléklap jelleggel kísér valami „más" tartományt (a komoly tudományokat), illetve más (szak) szövegtípusokat – mint például a *Szépliteratúrai Ajándék* a *Tudományos Gyűjtemény* esetében –, hanem önmagában szervezi a koncepciót, önmaga felmutatásával. Tudományok, szépmesterségek és (szép)irodalom tehát a korszakban már nem keverhetőek és keverendőek össze, végleges pozíciókat vesznek fel, sőt olyan tudatos játékot indít az irodalom mint irodalom a tudomány, a képzőművészet, a politika vagy éppen a gazdaság ágazataival, mely már önmagában is mutatja a felszabadult önállóság, az autonómia érvényét és felhajtóerejét, még akkor is, ha történetesen úgy alakul, hogy ezzel együtt is a gazdasági vagy politikai környezeteknek, alrendszereknek való kitettség, kiszolgáltatottság, heteronómia válik az adott játszmák tanulságává (melynek erejéről, érvényéről már az Aurora-per kapcsán is meggyőződhettünk). Az *Aurora* szövegkorpuszának mint szépirodalomnak/literatúrának éppúgy volt társadalmi, mint esztétikai használata a kortárs közegben, és ez a küszöbhelyzet itt az összetettség, nem pedig az átmenetiség bizonysága.

Mindezek tükrében nem tűnik egészen pontosnak az a tétel, mely szerint Kisfaludy „(m)int képszerkesztő következetesen és elvszerűen az irodalom szolgálatába állította a képzőművészetet",[88] ugyanis ennek inverze is joggal tartható helyénvaló állításnak, vagyis, hogy ez az író, költő, festő és grafikus szerkesztő egyszersmind fordítva is létrehozza a relációt: a képzőművészet szolgálatába állítja az irodalmat, egyenrangú részrendszerek kölcsönösségében. Az *Aurora* 1825-ös számától történő „váltás" pedig itt kap kellő fontosságot. Az ugyanis, hogy a régi képmellékelő praxis örökségét maga után hagyva – mely gyakorlat még Kazinczy *Szép Literatúrá*jában is eleven, amennyiben a portrémetszet ott még külön is gyűjthető kísérőelemként lesz része a kötetnek – a kép immár szerves részévé válik a szövegtestnek, metaszintű értelmező potenciállal. Szervezi a narratíva lehetséges olvasatait, befolyásolja a végső (szöveg)befogadást, vizuális és tipografikus ingert

[88] VAYERNÉ ZIBOLEN 1973, 45.

együttolvasni tanít. Mindez pedig az illető vállalkozás egyik újabb, de talán legkarakteresebb magyarországi teljesítményeként könyvelhető el. Hiába lesz az almanachok divatjára rákövetkező divatlapok világában esetenként több a kép – ilyesfajta mediális interakció nem fog működni egyikben sem. Az Aurora-illusztrációk tehát messze nem csupán díszítő jellegűek, hanem olyasféle metaforikus és diszkurzív „vizuális argumentumok", amelyek célja a szöveg és kép kölcsönösségén alapuló (interpretatív) szemléltetés, megvilágítás.[89] Ezen a ponton pedig a puszta dekoráló jellegre utaló 'illusztráció' megnevezés létjogosultsága igencsak kérdésessé is tehető.

E képek ráadásul azért is többek puszta dekorációnál, mert az *Aurora* ezek által *már* politizál, tudatosan és tervszerűen. Mint Papp Júlia meggyőzően rámutat, a „históriai tárgyú" ábrázolások elsősorban a császári történész Joseph Freiherr von Hormayr nevéhez köthető „összbirodalmi" ideológia, s kevésbé valamiféle – az eddigi szakirodalom által inkább hangoztatott – törzsökös, etnokulturális szemlélet elevenségét jelzik.[90] Ez a kezdeti dinasztikus, „államközösségi",[91] birodalom-patrioticista historizáló irányultság ugyanakkor mindinkább elfordul „eredetközösségi"[92] irányokba az országgyűlések éveiben, majd a húszas évek végének nagy közéleti kiábrándulása után egyre apolitikusabbá válik, s egyfajta, a kozmopolitizmust a saját etnokulturális identitással

[89] Az illető fogalmakról: VARGA 2012. A vizuális argumentumról *uo.*, 16; a metaforikus illusztrálásról *uo.*, 56; a képdiszkurzivitásról *uo.*, 220.

[90] „[Kisfaludy] törekvése párhuzamba állítható azzal a javaslattal, melyet Thaisz András (1789–1840) – Joseph Hormayrnek az osztrák művészekhez szóló felhívására hivatkozva – 1821-ben a »Tudományos Gyűjteményben« ismertetett, s melyben a magyar művészeket arra biztatta, hogy alkotásaikon a nemzeti történelemből vett jeleneteket ábrázoljanak." PAPP 2012, 144. Vö. „[A] pozitivista filológiai kutatások egymásnak ellentmondó »intertextuális« hálózatot rajzoltak föl Kisfaludy Károly művei köré […] kevésbé emlegetve a Hormayr-kör »tematikáját« újraíró verses epikának és drámáknak a birodalmi patrioticizmust a hazai történeti látásra átfordított cselekvését." Fried 2005. A Dobozi-téma is igen divatos volt például a korszakban osztrák körökben is, s például a bécsi Pichler-szalon mint közvetítő szintén fontos tényezőnek számít az *Aurora* időszakában, miként az Esterházyak bécsi könyvtárosa, Kisfaludy fontos szövetségese, fordítója, Gaal György. Vö. T. ERDÉLYI 1998, 73, 78, 80.

[91] S. VARGA 2005, 159–231.

[92] *Uo.*, 233–274.

egyeztetni törekvő *urbanizációs*, *modernizációs*, *civilizációs* jelleget ölt, leginkább itt tükröztetve a *csiszoltság* világába való beágyazottságát. Az *Aurora* „*csinos* könyvként" mindazonáltal vizualitásában (is) mindvégig tudatosan figyeli államigazgatási, illetve közhangulatot árasztó egyéb társadalmi környezeteit, miközben programosan igyekszik a kifinomultság kultúráját árasztani.

Szajbély Mihálynak az *Aurora* témáját érintő egyik legfontosabb gondolata, hogy vele, „a könyv és a sajtó határterületén", elkülönül a tartalmát az *érdekes–unalmas* kódja mentén szelektáló, kifejezetten szórakoztató szerepkörű szépirodalmi almanach, a *hasznos–haszontalan* bináris oppozíciójával szemben. Az a „szórakozás" azonban, amelyet az *Aurora* közleményei kínálnak, egyre kevésbé elégíti ki a szélesebb olvasóközönség igényeit. Ezt majd azok a bizonyos divatlapok teszik meg, amelyek mintegy „elrobognak" a haldokló almanach mellett a harmincas évek végén.[93] Az összefüggésben láthatóan ott van a *szöveg* vonatkozása, mely nélkül meg sem fogalmazható, ám Szajbély bőven szól az *Aurora* nem-szöveges materialitásairól is, melynek tükrében láthatóvá válik többek között az is, hogy az illető sajtótermék bizonyos szempontból a divatlapok előzményének tekinthető, a *magazinosodás* kezdődő folyamatában, például a hordozhatóság (zsebkönyv méret), a csomagolás (vö. dísztok), a termékmelléklet (vö. kották, metszetek), a rovatosodás (állandó részek), egyáltalán a markáns kép-szöveg interakció tekintetében. Mindez pedig egy olyasféle nyugat-európai mintákat követő kultúrexport a reformkor derekán, mely az előzőekben részletesen kibontott magyarországi *csiszoltság* beszédrendjeit már a 18. század végén definiálta tulajdonképpen, igen hasonló célokkal és megvalósulásokkal. Az *Uránia* és az *Aurora* paralelizmusai például egészen szembeszökőek, már csak a Kármánék-féle folyóirat első hirdetésének révén is: „Minden kötet ró'saszín boritékban fog az elő-fizetőknek kezéhez küldetni. A' papiros tsinos, és szép; a' betük ujjak és tiszták."[94]

[93] SZAJBÉLY 2007, 54.

[94] *A' Magyar Asszonyi Nemhez*, Magyar Hírmondó, 1794 február 28, I. kötet, 301–304. (Toldalék.)

4.3. A nőideál

4.3.1. A nemi konstrukciók korszakképző összjátéka

Tudhatóan már Cicero elkülöníti a szépség két fajtáját: az egyik a nőies szépség, a csinosság *(venustas),* a másik a férfias szépség, a méltóság *(dignitas),* de például Quintilianus is a színpompásan tarka stílust nevezi „nőiesnek", szemben az erőtől duzzadó „férfias stílussal".[95] Miként *kozmosz* (világegyetem), *polisz* (társadalom, állam) és *antroposz* (ember és polgár) harmonikus organizmusokként tételeződő rendszerteremtő elvek a csiszoltság beszédrendjében, akként *műalkotások* is egyben, amelyek kibontakozásában esztétikum érvényesül, szerves egész jön létre. Vagyis ezeket az esztétikai illetőségű kategóriákat az adott „kis-episztémé" egymásra vonatkoztatja, egyezteti. Ennek az optimalitásnak a protoesztétikai alapkategóriái a *kellem* és *méltóság*, *grácia* és *fenség*. Ezt a fajta *Gracefulness*t a csiszoltság általános gentleman-eszménye kitünteti, egy finom úriember tehát elviekben mindig elragadó, elegáns és csinos, azzal együtt, hogy mindig méltóságot, határozottságot is sugároz egyben. Az ebből adódó 'bájos fenség' itt még a *szépség* legmagasabbrendű formája, delejező elragadtatás *(enthusiasm),* ám nem fékevesztett rajongás vagy bigottság, hanem mindig a mértéktartó, harmonikus állapothoz visszatérő, kontrollált katarzis *(noble new enthusiasm)*.[96]

E beszédrendben érvényét veszti az az udvari etikett által vezérelt *gáláns* viselkedés, amely a kifinomultság, delikátság egyértelmű társas és világias megnyilvánulása volt a 17. századi franciák számára, de már hiányoznak valamikori antik („férfias vonású") erkölcsi és intellektuális alapjai. Ezt a formát a csiszoltság kultúrája úgy kísérli meg revitalizálni, hogy megpróbálja visszaadni a hiányolt fundamentumokat, ugyanakkor a másik oldalról a klaszszikus régi mellé a civilizált lágyságot, „nőies" érzelmességet illeszti, amely az európai lovagtradíciót *(curtoisie)* is karakterizálta.[97] A *feminizálódás* a civilizáltsággal válik egyenlővé, modern ten-

[95] BODROGI 2012, 81.
[96] *Uo.*, 129–132.
[97] *Uo.*, 112.

denciaként. Mindez a gyengéd érzületek – tapintat, finomság, figyelmesség, hovatovább: *érzékenység* – kultuszát eredményezi, a durva férfiasság számára is utat mutatva választékosságával és szelídségével, amelyet ugyanakkor rendre egyeztetnek tehát veretes „férfias" erényekkel, ahogyan az a klasszikus gentlemaneszményre is jellemző.

A finomabb női nem *(female World),* a társasági lapok nőolvasói, akiket jellemző módon azért sokkal kevésbé tárgyalnak a korabeli kommentárok, embereszményként adódnak tehát, a durva férfiassággal szemben alternatívát kínálva e választékos és szelíd feminitással.[98] Az *érzékenység* kultúrája úgy is megközelíthető, mint „feminisation of manners", az emberi szokások (illetve maga az ember) feminizálódása, nemi határokat áthágó transzformációja. A női érzékenység toposzainak kialakulása erőteljes folyamat, illetve a férfiak nőies viselkedésformáinak és mentalitásának elterjedése szintén jól rekonstruálható fiktív és társadalmi térben egyaránt. Mint Vaderna Gábor írja, George Barker-Benfield szerint az érzékenység voltaképpen a női erények, társadalmi tapasztalatok és „házias" viselkedési minták (tulajdonképpen a háztartás) férfi viselkedést is átalakító hatásából vezethetőek le, így az nem más, mint a női öntudat egy fajtája, de Anett Kollmann is a férfias női hősök és nőies férfi hősök interpenetrációjáról beszél.[99]

Kisfaludy Károly *A' tatárok Magyar országban* című színművének prológusában – mint már a korábbiakban is idéztük – a múlt századok komor magyar géniuszáról ír, egyedül csak a harcokat kedvelő „szittyai" magyar szívről; arról, hogy a szép és szelíd érzések, melyek az életet kedveltetik, a lelket elragadják és a mennyei rokonságot hirdetik, „be nem hathattak páncélos mellébe".[100] *A' tatárok Magyar országban* szereplőinek beszédmódját a kritikus Katona József ugyanakkor „cikornyásnak", magyar

[98] HORKAY HÖRCHER 2013, 158. Szécsényi Endre is kiemeli, hogy a csiszoltság a klasszikus „férfias" régi mellé a civilizált lágyságot, érzelmességet, a „nőiest" helyezi. Vö. SZÉCSÉNYI 2009, 14. Vö. még: „A csinosodás nem a puritán, tiszta erkölcsök fenntartóit és a házi tűzhely őrzőit méltatja a női nemben, hanem a természetük szerint »vadabb« férfiak szelídítőit, akiknek így vezető szerep jut a pallérozódás folyamatában." KUCSERKA 2019, 82.

[99] VADERNA 2017, 348–349.

[100] GERE 2013, 230.

szívtől „idegennek" bélyegzi, „asszonyi" stílusúnak, amely a férfi szereplő szerelmi érzésének túlzott nyelvi jelenlétét jelöli, mely a „nemzeti karaktertől" idegen.[101] A fiatal Toldy ugyanakkor egy tervezett művéről úgy beszél Bajzának, hogy azt egészen „lyányi nyelvben", azaz „fínom ízletű", nemes, de könnyen érthető beszédmódban kívánja megírni.[102]

Az *Aurora* 1822-től 1837-ig megjelenő tizenhat évkönyvének mintegy kilencven metszetén közel nyolcvan százalékban található nőábrázolás, ezeknek több mint a felén középponti helyzetben. Az almanach ajánlásai mind főrangú, „csillagkeresztes udvari dámáknak"[103] szólnak, de már maga a cím is beszédes, a folyóirat ugyanis a fényhozó hajnalistennőről kapta a nevét. A metszetek és a szövegek által kirajzolódó nőreprezentációk egyik lehetséges csoportosítása a következő: allegorikus emblémák; a magyar történelem nagyságai („heroínák"); fiktív hősök.[104] Ezeknek az egyébként sem homogén csoportoknak az egyes nőképei persze eltérőek, de van legalább egy közös kontextus, amely alapján jól egységbe foghatók, együttesen értelmezhetők, mégpedig a csiszoltság kontextusa.

Az első szám, melyet magának a királynénak dedikálnak, egy a nők jogait taglaló, *A' magyar asszony törvényes tekíntetben* című traktátussal indul, Stettner György akadémikus jogtudós tollából. Ebben a nő mint háznépe dísze áll előttünk, aki kedvességet kapcsol össze praktikummal, aki megédesíti az életet, s aki a jövő nemzedékek záloga, ugyanakkor kiemelt felelőse a „Nemzet csinosodásá-

[101] *Uo.*, 231. Közismert párhuzam Batsányi János *Bácsmegyey*-kritikája: „egy hős nemzethez nem illik ez az asszonyi szerelmes nyavalygás". KazLev. XX, 322.

[102] GERE 2013, 231.

[103] A nőknek járó legmagasabb Habsburg udvari kitüntetés viselője tagjává válik a Csillagkeresztes Dámák Rendjének.

[104] Az első csoport metszetei: 1823. kötet nyitókép; 1824. kötet nyitókép; 1827: *A' Hazai Szeretet*. A második csoport jellemzőbb metszetei: 1824: *Rozgonyi Cecília*; 1825: *A' magyar Amazon* (Borbély Heléna); 1829: *Szirmay Ilona*, *Zrínyi Ilona*; *Szent Hedvig*. A harmadik csoport jellemzőbb metszetei: 1825: *Róza* (a *Tihamér* c. műből); 1833: *Ottília* (*Ottília* c.); 1834: *Emma* (*Ki hitte volna?* c.); 1836: *Emilia*. A metszetek elérhetőek az *Aurora* elektronikus kritikai kiadásának honlapjáról: https://deba.unideb.hu/deba/aurora/metszetek.php?kotetek

nak", „halmozva mért kecsei" révén.[105] Ugyanebben a számban jelenik meg *A' Szépség' Tudománya* című Schedius-értekezés a szépség „bájoló erejéről", mely előmozdítja a kultúrát, méltósága által pedig tökéletesíti az embert. Az írás nőket illető dimenzióiról Balogh Piroska bőven értekezett már, meggyőzően kötve össze az *Urániát* az *Aurorával* olvasóképzetében, nyelvhasználatában, címadásában egyaránt.[106] Schedius felütésként az anyaság érzelemvilágát idézi meg, később pedig az immár közvetlen, női olvasóhoz címzett megszólításokat tartalmazó Kis János-vers beillesztésével a szépség „bájoló" erejének tökéletesítő, kulturáló dimenzióját egyértelműen feminin jelenségként pozicionálja.[107]

A három legfontosabb allegorikus embléma közül az első kísérőszövege: „Auróra *nyájas* tekintettel 's csendes *méltósággal* szövétneket és Rózsafüzért tartván kezében, fellebeg a' föld' szinére." (A23, VII.) A második a rákövetkező évben: „Szőlőtő és kalász, mint földmivelésünk' példázati közzül emelkedik-fel Magyarország' Geniusza és *szelíden bájleplét* lebbinti-el a' szép müvészetek': tudniillik költés, muzsika' és rajzolás' geniuszairól." (A24, V.)

[105] A programértékű szöveg felütése és végkövetkeztése önmagában is beszédes: „Sok virág nyílik az életnek díszére, mellyel a' természet áldó keze ápol, sok virít önn' keltünkben-is, mellyet kedves szorgalommal nevelnünk, gyenge bimbóit őrízve védenünk, és a' szépet a' jóval, 's hasznossal egyelítnünk kell. Ezen szelíd, 's nemes tehetség csak azon Nemnek adatott, mellyre az Alkotó minden szépét bőven halmozá, mellynek tiszta kebelében a' szeretet Örök tüze ég, és jótévő súgárival világítja, 's kedvelteti földi pályánkat. Mindenektől tisztelve, és óhajtva áll az Asszony háza körében, 's a' merre tekínt, kedv, öröm, és szerencse tenyész; ő lelke az Egésznek, édes malasztja az Övéinek, és Annya a' jövő Nemzetnek. […] [Az asszony] Szabad Országnak szüleménye, egy vitéz, erős Nemzetnek Tagja, részesül a' Magyar Asszony az Urának szabadságába, dícsébe, betsületébe, Jószágaiba, polgári, alkotmányi Jussaiba; – nem rabja Férjének , hanem igaz Felesége; – nem le-alatsonyított eszköze a' Házi kötésnek, hanem valóságos egyenes társ; – akár pártában haggya, akár páros frigybe viszi, akár párjától meg fosztva gyászba taszítja őtet a' szerentse, törvény oltalmát, segítségét bőven ki-nyeri, jótéteményeit tetézve érezi; – így minden tekintetben visszont meg érdemli a' Haza, hogy azt szeresse, nyelvét, ügyét, *Nemzetének csinosodását*, természettől nemére halmozva mért kecseinek, tehetségeinek minden erejével fel-serkentse, elő-terjessze" (A22, 3, 19.) A vonatkozó idézetek kurzivált kiemelései a továbbiakban is minden esetben tőlem.

[106] Legutóbb: BALOGH 2019. Az *Uránia* formátuma, olvasóképzete, nyelvhasználata, de egyáltalán címadása, dedikációja is egyértelműen a nőket preferálja, programosan feminin.

[107] Vö. A22, 318–320.

Az 1827-es kötet témánk szempontjából is fontos, a *Hazai Szeretet* című metszetallegóriája nem kapott szöveges kommentárt, de a jelzők itt is minden bizonnyal ilyesmik lennének: nyájas, szelíd, méltóságos, bájos.

A fiktív művek főszereplői közül Bajza József Ottíliájának megjelenítése: „A' lyányka egy csendes, szelíd, rendkivűl kedves alak; minél tovább nézed és szólsz vele, annál vonzóbbnak találod. […] Ottíliát gyakran látom. Eleven elméje, szelíd ártatlan lelke meghódíták minden érzelmeimet[.]" (A33, 331.) Kovács Pál *Ki hitte volna?* című elbeszélése hősnőjének, Emmának az ábrázolása: „Emma, szellemi rokonságban állva minden hasonló lelkekkel, édesen szövetkezett a' nyájas vendéghez: de bizonyos érzelgő komolyság, mint mentő lágy fátyol a' szép arczot, voná-be ma még is csodálatosan kedvét a' mindig örömest vigadó lánynak." (A34,152.) Metszetkísérő kommentárként az egyik 1836-os *Aurora*-képen ábrázolt ifjú hölgy, Emília leírása: „Ő nem volt szép, az én Emíliám: de több vala mint a' mit ennek nevezünk. Mindnyájan, kik látták, meg fognák vallani, mennyi vonszó volt a' kedves leány' képében; a' kik pedig valaha vele társalkodtak 's eléggé miveltek valának őt érteni, elragadtatva fognak szólni azon angyali jóságról, melly lelkét bélyegezte. Okos volt 's éles belátású; viselete, tettei, tiszteletre ragadának mindent maga körűl, 's még is szerény vala, 's elméje' józanságát, képzelő ereje' gazdagságát nem árulá senkinek, nem kérkedék velek." (A36, XI.)

E reprezentációk egyik legfőbb metatextusaként Toldy Ferenc 1875-ben publikált, az első fejezetben már bővebben exponált *Irodalmi társas köreink emlékezete* című beszédének retorikája és nőalakjai felettébb hasonló mintázottságúak.

4.3.2. Toldy Ferenc rokon nyelvűsége

Toldynál – mint már hangsúlyoztuk – a francia szalonok példát jelentenek, a szalonnak viszont nő által irányított szellemi központnak kell lennie.[108] Mivel bizonyítandó tézise, hogy Magyarországon a maga sajátos módján az irodalomszerveződés ugyan-

[108] Vö. KALLA 2010, 512.

azokat a formákat követte, mint Európában, a „szalonháziasszonyok" kultusza nála döntő jelentőségű. Azokról a dámákról beszél tehát leginkább, akik egy-egy magyar szalon középpontjai voltak. Az *Aurora* szempontjából is fontos előképet jelentő Teleki-szalont illetően így ír: gróf Teleki Józsefné „melegítő és nemesítő szelleme sugaraiban lelték boldogságokat"[109] vendégei; a „lelkes grófné biztos szépérzékével s kedélyes modorával mindig győztesen kiegyenlítette az ellentéteket", „felséges", emberszerető asszonyként „mívelve", „nemesítőleg" hatott. Legfontosabb, a jelen fejezet lényegét is már-már mottóként artikuláló tételmondata: „*Soha nőben ennyi észt ily kedélylyel, ennyi méltóságot több kellemmel, a legforróbb hazafiságot ily európai cultúrával egyesűlve nem láttam*: ez gazdaggá és tanulságossá tette társaságát, mely felett igénytelen könnyűséggel s nem keresve uralkodott."[110]

A Bártfay-szalon, mely lényegében az *Aurora* közösségének egyik életterét jelenti, háziasszonya révén olyan eszményi, amilyen: Bártfayné Mauks Josephína a ház „jó nemtője", előkelő neveléssel, melyben „szellem, szív s irodalmi míveltség a legszebb öszhangzásban egyesűltek". Élénk, vidám, szívélyes és finom társalgó, hévvel szereti ő is a nemzet ügyét, szeretetreméltó, társasága „vonzó és nemesítő".[111] A leggyöngédebb barát, „hitveseink nővérei, gyermekeink az ő gyermekei is lettek. […] Határtalan tisztelet, mellyel erényei, egész nemes valója iránt viseltettünk. […] E nő volt azon gyémántkapocs, mely e legszebb lánczot összetartotta, mikor még egész és ép volt."[112] A férfi „alkot" és „világít" – mondja Toldy –, de ereje örökké „nyers" marad és tüze „égető" (azaz bárdolatlan, faragatlan) ha a női szeretet, „szelídség" és „kellem" (azaz kifinomultság, csiszoltság) nem mérsékli és nem szépíti azt. Bártfay neje „azon őrszellem, ki e szép [Aurora-]kör érzései és tevékenysége felett észrevétlenűl, s mindig nemesítőleg lebegett".[113]

[109] TOLDY 1875, 213.
[110] *Uo.*, 213. (Kiemelés tőlem.)
[111] *Uo.*, 225.
[112] *Uo.*, 226.
[113] *Uo.*, 226. „Nem tudva jobbak lettünk általa, itéleteink méltányosabbak, kifejezésünk melegebb. […] a női szépérzék és biztos ösztön igénytelenűl ellenőrizte a netaláni túlságokat. Körülötte a lángész is érezte a határt, melyen soha át nem szabad siklani." *Uo.*, 227.

Amint már láttuk – és még látni fogjuk –, az *Aurora* eszményi nőreprezentációiban és Toldy iménti jellemzéseiben van legalább egy közös mintázat: kellem és méltóság, fenség és grácia, európaiság és hazafiság összehangolt együttműködése, mely kontrollál és nemesít, mely esztétikai-etikai optimalitást eredményez. Ennek jelentősége pedig a magyarországi és európai *csiszoltság* civilizációs diskurzusaiban ugyanilyen alapvető. E viszonyrendszer (és embereszmény) első adekvát magyar forrásvidéke az *Uránia* folyóirat szövegkorpusza. A továbbiakban e folyóirat egyik kulcsszövegének, a *Fanni' hagyományai*nak csiszoltság-szempontú újraolvasása következik.

4.3.3. Az Uránia Fanni-exempluma

Bár Kazinczy *Bácsmegyey*ének csiszoltság-fókuszú elemzése már megtörtént,[114] lehetne még hozzáfűzni ilyen irányú, de ellentétes előjelű megjegyzéseket, melyek tükrében a főhős éppenhogy nem a csiszolt ember egyik első magyar „szépliteratúrai" karaktereként áll elő, sokkal inkább annak radikálisan érzékenyített ellentéteként. A cselekmény valódi párkapcsolatai ugyanis nélkülözik azt a fajta érzelmi végletességet, ami a címszereplő sajátja. A szatellitszereplők társas kapcsolatai sokkal józanabbak, ugyanakkor nem kevésbé harmonikusak, mint amilyenre a főhős vágyik. A csiszoltság igaz úriemberei tehát voltaképpen az odaadó, felettébb szimpatikus mellékszereplők[115] – a barátok –, nem pedig a mértéket, józan okosságot, prakticitást egyáltalán nem ismerő (túlságosan is) érzékeny Bácsmegyey, akinek „epedezésével" kapcsolatban már a kortársak is határozott fenntartásokat fogalmaztak meg.[116] Bácsmegyey még

[114] DEBRECZENI 2009, 419–423.

[115] „A regényben az altruista érzések leginkább a főhőst szenvedéseiben vigasztalók részéről, a szerencsétlenül járt szerelmessel való együttérzés formájában jelennek meg." LACZHÁZI 2014, 166.

[116] Lásd a már szóba hozott Batsányi-kritikát a *Bácsmegyey*ről. Vö. még: „Az én szegény Bátsmegyeym nem tetsze Patakon. Azt mondják, hogy azt a' haszontalan fityogást nem szenyvedhetik[.]" KazLev. I, 440. (Kazinczy Ferenc Vitéz Imrének, Miskolc, 1789. aug. 23.) Beszédes ugyanakkor az is, amikor a 2010-es

akkor is szélsőséges figura, ha csiszolt életmódot folytat, szerelmi vágyának végpontja pedig a házasság.[117] Mint Laczházi Gyula írja, a *Bácsmegyey*ben kétféle szerelemkoncepció ötvöződik: „a házassághoz vezető érzékeny szerelem és az érzés autonómiáján alapuló entuziasztikus szerelem".[118] Az utóbbi, elomló, voltaképpen szenvedélyt jelentő radikalizált szerelem – melyben a hős voltaképpen kirekesztődik a társadalomból, és elemésztve önmagát meghal – azonban ebben a szövegben mégiscsak uralkodóvá válik.[119] Felettébb hasonló módon az úgynevezett szélsőséges érzékenység (a *Radikalempfindsamkeit*[120]) megjelenítésének műveként „csiszoltság-szöveg" a *Fanni' hagyományai* is.

A' nemzet' tsinosodása írójának tulajdonítható, de legalábbis az illető programirat közvetlen szövegterében megjelenő, leginkább levélregénynek mondott, folytatásokban közölt szövegkompozíció valamilyen oknál fogva mindeddig kimaradt a magyarországi politeness interpretációs tartományából, pedig az evidensen kínálja fel magát, már csak a mű elsődleges hordozója, az *Uránia* miatt is. Az *Uránia* önértelmező vezérszövege, a *Bé-vezetés* összhangot mutat az előbb említett, a lapban utolsóként megjelenő deklaratív, nagyívű eszmefuttatással, e szövegpárt pedig a magyarországi csiszoltság művelődéskoncepciójának letéteményeseként szokás számontartani. A folyóirat szerkesztési elvei, törekvései, cikkei harmonizálni látszanak ezzel a programossággal.[121]

---

akadémiai kézikönyv szerzői úgy fogalmaznak, hogy Bácsmegyey „őrülten" szereti a szövegbéli Mantzit, az 1814-es átdolgozás folyományaként pedig viselkedése csak még inkább „őrültségnek" minősítendő. Vö. SZILÁGYI–VADERNA 2010, 387–388.

117 Vö. LACZHÁZI 2014, 165.

118 *Uo.*, 168.

119 Vö. Laczházi előző megállapításával, ugyanabból a tanulmányból: „[a] szerelem kódja itt nem a józan szerelem, hanem az ész által nem korlátozható, egyetlen személyre vonatkozó szenvedély". *Uo.*, 166.

120 WEGMANN 1988, 100, 104.

121 Szilágyi Márton *A' nemzet' tsinosodásá*nak fajsúlyos – és azóta sokat vitatott – eredetiségkoncepciója kapcsán még kételyeit fogalmazta meg az *Uránia* gyakorlati megvalósulása és az elviekben kibontott deklarációk összehangolhatóságával kapcsolatban (vö. SZILÁGYI 1998a, 404), az újabb szakirodalom azonban e tekintetben is arra jut, hogy nincsenek ellentmondások, sokkal inkább egy jól végiggondolt szerkesztői projektum megvalósításáról van szó. Vö. FÓRIZS 2015, 119–145.

A szakirodalom által már jócskán feldolgozott bibliai-kegyességi (például ima, meditáció, passió), antik (például idill, platonizmus), vagy éppen kurrens irodalmi, művelődéstörténeti intertextusokon túl (például Gessner vagy a különféle orvostani hagyományok) van tehát egy másik, ha úgy tetszik *intratextuális* viszonyrendszere is a levélregénynek: az *Urániá*ban megjelenő deklaratív és fiktív írásművek azon igen releváns csoportjáé, amely a helyes „csinosodás" kérdéseit boncolgatják.

Amikor a monográfus Szilágyi Márton úgy fogalmaz, hogy Fanni szerelme, T-ai kezdetben „csak a csinos, illemtudó fiatalember leírásához alkalmazott közhelyekkel jellemeztetik",[122] ezek a közhelyek, az illető „megelőző Udvariság" éppen a csiszolt ember karakterjegyeit jelentik. Ezeket azonban T-ai csak eljátsza, alakoskodva Fanni családja előtt,[123] míg valódi viselkedése, többek között Fanni magára hagyásában – utólagos, jócskán teátrális előszóbeli szánakozása ellenére is (ti. hogy az ő karjai között halt meg) –, nem éppen igazi úriemberhez méltó. (Vö. 70–71.) Monográfiájában Szilágyi is tesz megjegyzéseket T-ai ellentmondásos viselkedésével kapcsolatosan, melyek legfontosabbika, hogy végig nem válik világossá, miért nem keresi föl a betegeskedő Fannit, pontosabban miért csak akkor jelenik meg – tulajdonképpen a halál óráján –, amikor a hősnő naplójegyzeteiben ennek már nem lehet nyoma.[124] T-ai semmit nem tesz az apa döntése ellen sem, helyette a barátnő, Teréz mer kezdeményezni.[125] Szilágyi szerint azért nem kerül sor az apa és a szerelmes férfi találkozásának megírására a szövegben, mert prózapoétikailag nehezen lett volna kivitelezhető egy, a feminin lágyságot és a családalapításra késznek

[122] SZILÁGYI 1998a, 386.

[123] Vö. „Igyekezett az Anyámnak tetszeni[.]" SZILÁGYI 1999, 262. (A vonatkozó szövegkiadásra mutató hivatkozások a továbbiakban az idézet után, zárójelben.)

[124] SZILÁGYI 1998a, 388–389. A szöveg dramaturgiája nem mellékesen tudtul adja, hogy a főhős első rosszullététől megijedt Teréz és a Fanni számára kedves háznép más „kegyetlen Szánakozói" tiltják meg T-ainak, hogy látogatásaival felzaklassa szerelmét. (Vö. 275.) A férfi sokkal inkább minduntalan „megrendülő", (Szilágyi) semmint érett, cselekvő viselkedése azonban ennek ellenére is bőven problematizálható.

[125] Az apa alakja egyébként szintén ellentmondásos, mert bár T-ai szemében valóságos „Tyrannus", azért megszeppenve ápolgatja beteggé vált lányát. (Vö. 69, 71.)

mutatkozó konvencionális társadalmi férfiszerepet egyaránt felmutató karaktert úgy ábrázolni, hogy „eszményi mivolta valamilyen formában ne sérült volna meg".[126] Nos, az általunk felkínált elemzési távlatban éppen az lett volna az „eszményi", ha ennek a kettősségnek a színre vitele megtörténik, vagyis ha az illető figura a feminin érzékenységet és a maszkulin erényeket egyezteti, a csiszolt úriember ideáltípusának tükrében. Vagyis itt éppen ellentétes szempontból, mintegy „kritikailag" beszédes az illető magatartásforma.[127] De miképp nem gentleman T-ai, akképp nem csiszolt ember Fanni sem. Érzékeny ember, egy szimbolikus életkorú 16 éves, a maga műveltségében kifinomult lány (ezt nyelvhasználatának rétegzettsége ékesen bizonyítja, mely a szakirodalmi hagyomány egyik legfőbb kutatási terepeként azonosítható), aki azonban nem válik okossá, „nagykorúvá" is egyben.[128]

Amikor a legintimebb, Gessner poétikája által kulturált szerelmi jelenetekben e tükörképszerű *fiatalok* együtt vannak, akkor is csupán karakteres érzékeny emberek, nem pedig kifinomultak. Egy mellékszereplőt, Gróf É-nét jellemzi a szöveg a valódi csiszoltság nyelvezetében,[129] illetve Fanni elszegényedett, ám egykor jobb sorsú, „magas Nevelésű" nemes barátnéját, kvázi tanítónőjét, Báró L-nét szólaltatja meg a *Politeness* szócsöveként. Ő figyelmezteti ugyanis Fannit az „érzékeny" szerelem veszélyeire az „*okos*" ellenében, hogy a „villámló Dörgés" előtt nem árt menedéket keresni az „Értelem elszánásainak" segítségével: „Szeressen! de a'

[126] SZILÁGYI 1998a, 388.

[127] Ebben a távlatban T-ai okoskodóan sejtető, elomlóan lírizált-patetizált, egyébiránt nagyon is fontos kulcsmondatai („El-szakadozott Töredékek, apró Gondolatok – de a' mellyekből eggy szép Egészet öszverakhat a' – Gondolkozó" [179.]) éppen saját fejére hullanak vissza.

[128] Szilágyi Márton szerint a mű eliminálja a nemi különbségeket, hogy az egyetemes emberi lélek lényegi azonossága ezáltal is kidomborodhasson. Vö. SZILÁGYI 1998, 288. Meglátásunk szerint azonban markánsan hasonló embertípusok szerepeltetéséről van itt szó inkább, pontosabban ugyanannak a speciális embertípusnak a férfi és női változatáról (amelyek ilyetén minőségükben kerülnek erősen közel egymáshoz).

[129] Vö. „[M]inden Tekintetben érdemes [Dáma] […] Azon kevés Személyek közzé [tartozik], a' kik első Látásokra elragadnak […] nyájas Magatartása, hozzá vonszó, mert Szívétől veszi Eredetét. Okos és méltóságos minden Kűlseje, érett is természetes minden Szava…" (270, 271.)

Természet', és a' józan Értelem' Törvénnyei szerént; a' Szerelem jó! – de a' vak Szerelem veszedelmes. […] Nem Akaratunktól függ, hogy szeressünk – de az Okosság azt megelőzheti, hogy azt ne szeressük, a' ki arra nem érdemes." (187–188.) A józan ész, az okosság *(prudencia)* fontossága mellett a társiasság, a konverzáció érvényét hangsúlyozza még Báró L-né, s ösztönzi Fannit, lelje meg helyét a közösségben (társadalomban), ami ha úgy tetszik alapvető politeness-tananyag,[130] de ugyanúgy a *Bé-vezetés* és *A' nemzet' tsinosodása* visszhangozása is.[131] Nem véletlen, hogy a bárónő és a grófnő újra egymásra talál – egy külön idézett, a beszédet mint diskurzus-reprezentációt is felmutató, narratív szempontból is különleges szövegrészlet beemelésével[132] –, míg a lány tovasodródik.

A báróné tehát valóban „kulcsfigura", de nem egészen úgy, ahogy Szilágyi állítja. Szerinte ugyanis jelentősége abban áll, hogy indukálja Fanniban a szerelem érzését, illetve ő mutatja ki a szerelemnek mint érzelmi reakciónak az eredendő meglétét, ami nem a házasságért van, mert tárgya eleve idealitás.[133] Életsorsának története azonban nem feltétlenül ennek példázata, hanem egy csiszolt úriemberrel köttetett házasság, e boldog házasságban pedig csak tovább „tökéletesedő" nő példája, akinek az élete önhibáján, illetve hites ura hibáján kívül válik tragikussá (majd kap újra lehetőséget egy másik csiszolt társtól, a grófnétól). Az sem egyértelmű, hogy a báróné a szerelem intenzitását fontosabbnak látja, mint időtartamát, Szilágyi által idézett szerelemfilozófiája[134]

[130] A tanítás szerint az elérendő cél egyfajta bölcs egyensúly fenntartása az egyéni belső lelki élet, illetve a közösséggel való igényes kapcsolatok ápolása között: „Ne fusson a' Társaságtól édes Barátném, de ne is helyheztesse minden Bóldogságát a' Társalkodás Mulattságaiban. Éljen magának – de másoknak is." (189.)

[131] Például „A' Magánosságba' öszveszorúl a' Szív, és megakaratosodik[.]" (189.) (A programszövegben a mezei animális élet egyik legfőbb veszélye ez.) A konkordanciákat tovább lehetne még listázni.

[132] Fontos, hogy a mű csak itt prezentál Fannién kívüli alternatív szólamot a paratextusokon kívül. Kiemelendő az is, hogy Gróf É-né „tökélletes Barátnéjának" nevezi magát e Báró L-néhez írott segítségnyújtó levelében. (Vö. 272.) Megjegyzendő továbbá, hogy a bárónő élettörténeti narratívumában a csiszoltság mintaképeként beszél egykori férjéről: „[a]z ő le-írhatatlan kedves, okos Módja [modora], szép Vezetése [életvitele], és érleltt Bánása [viselkedése]". (184.)

[133] SZILÁGYI 1998a, 379–380.

[134] L. *uo.*, 379. Vö. a *Fanni*ban: 188.

pedig nem feltétlenül tulajdonít alárendelt szerepet a szerelem „házasságba torkolló finalitásának", egyszerűen a *jó* házasságot védi a lehetséges típushibák elősorolásával.[135] Ebben az olvasatban tehát Báró L-né azon „tréfás fenyegetése", miszerint megharagszik, ha Fanni a bálból „Szívét épen haza nem hozza" (189.), nem ironikus gesztus, amely szuggerálja a szerelembe rohanást,[136] hanem nyájas, a (szülői) szigort játékosan megszelídítő, de őszinte aggodalom, óvás.[137] E gondolatláncolat végén pedig azzal sem tudunk egyetérteni, hogy Fanni biztos párválasztásának az lenne a garanciája, hogy „érzelmi intuíciójának immár tévedhetetlenül kell választania, hiszen a hősnő – éppen barátnője révén – eljutott az önismeret fokára: gyermekből ezáltal vált nővé".[138] Olvasatunkban ugyanis Fanni félreérti a bárónét (avagy meg sem érti), s éppenséggel az itt a dráma, hogy nem válik „nagykorúvá".

A báróné barátsága egy kölcsönös megértésen és gyengédségen alapuló intim kapcsolat, mely általánosítható, másokra is kiterjeszthető minőség, míg Fanni szerelme csakis két emberre vonatkozhat.[139] Ezt Laczházi „fokozott társiasságnak" is nevezi,[140] de voltaképpen nem valódi társiasság ez, hisz ez a kizárólagos másik csupán eszköz, hogy a „lélek" minél közelebb kerüljön egy másik lélekhez, de olyasféléhez, aki eleve úgy fest mint önmaga, vagyis a „saját" narcisztikus-egoisztikus megkettőződése. Fanni – fölényesen kizárva magát a társadalomból – a külvilágot érzéketlennek minősíti, őt magát azonban leginkább a szenvedés érzelmi bizony-

[135] Szilágyi maga is tesz némi ilyen irányú engedményt interpretációjában: „Az idézett részlet önmagában még jelenthetné persze csupán a körültekintő válogatás ajánlását." SZILÁGYI 1998a, 380.

[136] Vö. *uo*; SZILÁGYI–VADERNA 2010, 391.

[137] Laczházi is kiemeli, hogy a báróné nem a házasság nélküli szerelemre buzdítja Fannit, csupán arra figyelmezteti, hogy csak igazi szerelemből szabad megházasodni. „Szerelemre vonatkozó fejtegetéseiben az ésszerű szerelem koncepciója fogalmazódik meg: a józan értelem feladata, hogy az érdemet figyelembe véve szabjon irányt a szeretetnek. Fanni ezt a tanítást nem követi[.]" LACZHÁZI 2014, 172. Ennek a megközelítésnek pedig nem mond ellent a báróné későbbi, T-ai megjelenése utáni viselkedése, mondanivalója sem. Például: „Elmégy most majd oda, a' hol ő van. Vele leszel, vele társalkodol. Légy szemes!" (263.)

[138] SZILÁGYI 1998a, 380.

[139] LACZHÁZI 2014, 170, 172.

[140] *Uo.*, 158.

sága uralja.[141] Az emberi természet romlottságának hangoztatása s a pozitív érzelmeken alapuló közösség eszményítése, a kölcsönös jóindulaton alapuló társaság iránti vágy jellemzi Fannit Lacházi jellemzésében, és Debreczeni Attila is tesz olyan irányú megjegyzéseket, hogy e hősnőt a hasznos élet is foglalkoztatja, attitűdkészlete tehát nem teljesen világidegen.[142] Ám Fanni mindkettejük által hivatkozott méhekhez intézett dicsérő szózata – „eggyező Társaságtokba közszerelemmel munkáltok" (179.) – nem vonatkoztatható az ő szövegbeli viselkedésének egyetlen megvalósuló momentumára sem. A méhek metaforája ugyanis voltaképpen a *Politeness* társadalmának kép(zet)e, amely Fannit valójában hidegen hagyja, amit nem ért meg, a közbenjáró segítség ellenére sem. Ez magyarázhatja többek között, hogy Laczházi maga is arra jut, a szövegben a „józan szerelem", az „értelem és az érzés összhangján alapuló gyengéd kapcsolat nem mutatkozik olyan modellnek, amely lehetővé tenné a magány feloldását".[143] Fanni „altruizmusa"[144] egy bizonytalan kontextusú, deviáns és infantilis minőség, melyben a „szeretet édes melege" többek között a csiszoltság mértékletességének, standardjainak elvesztésében, helyesebben elvétésében áll.

Fanni viselkedése, szerelme életképtelen, mert nem válik társadalmiasítottá, okossá. A fiatal lány nem nő fel, nem válik tájékozottá, körültekintővé, társiassá, fajlagos műveltsége ellenére sem. Átesztétizált, passiószerű, antikizáló, végletesen érzékenyített szerelmi bánatába belehal (mely egészen „különleges",[145] mely az életszerűség valóságos paródiája testetlen szerelemkoncepciójával és a halál mint vőlegény képzetének – korabeli értelemben is vett – atipikusságával), ám már előtte is a mégoly igényes magány(os olvasgatás) a legjellemzőbb tevékenysége. Fanni számára terhes a többi emberhez való alkalmazkodás, még akkor is, ha ez az ábrázolt magyarországi, ráadásul vidéki közeg nem éppen a

[141] *Uo.*, 167.
[142] *Uo.*, 170; DEBRECZENI 2009, 64, 66.
[143] LACZHÁZI 2014, 170.
[144] *Uo.*, 176.
[145] Legutóbbi *Fanni*-elemzésében Bódi Katalin szempontunkból külön érdekes megfigyelése, hogy a szerelmes állapotot a szöveg a test betegségének tüneteivel írja le, melyben a szenvedély egyúttal szenvedés is. Vö. BÓDI 2019, 59–72.

„good company" társasága. Az elemzésekben gyakran kiemelt kis magyar „valóság" e szövegben valóban meglehetősen gonosz – nemcsak Fanni számára kihívás, a báróné férjének is gyilkosa –, mindazonáltal mégiscsak környezet, melynek éppen oly vad bárdolatlansága miatt van nagy szüksége a csinosodás processzusára.[146] Bíró Ferenc is azt emeli ki, hogy Fanni magával a szenvedélyel szemben ellenállóképtelen,[147] nem bír kiérlelt önkontrollal, nem válik „állampolgárrá" még akkor sem, ha egy ilyen környezetbe tényleg igen nehéz belesimulni. Fanni a levelek érzékeny nyelvén beszél, ám a grófné személyesen társalog; *tanítja*, ugyanakkor nem *neveli* Fannit, akinek nincs édesanyja, aki ezt megtenné, aki beteljesítené feladatát. Fanni árvasága döntő tényező itt. Többek között ezért van, hogy nem tudja nyelviesíteni belső világát, de később sem lesz párbeszédképes társadalmi valóságával. A bálon átmenetileg feloldódik az esemény minőségében – „cifra" nélküli, természetes öltözékében egészen olyan, mint egy elbűvölően elegáns csiszolt szépség (vö. 189–190.) –, ám az sokkal inkább valamiféle galantériát, semmint kifinomult társiasságot jelent.

Mintha a mű azt kívánta volna bemutatni, hogy egy egyébként graciózus és érzékeny, tiszta nő miért nem elég ahhoz, hogy normalizált, működőképes társadalmi (és szerelmi) életet éljen. Hogy nem elég érzékenynek *lenni*, csiszolttá is kell *válni*. E levélregény olvasható ennek a különbségnek az intő példájaként, a fejlődési folyamat, a *Bildung* kudarcaként, hiszen ebben a hamupipőkeszerű[148] történetben nem következik be a főhős átváltozásszerű (jellem)fejlődése. A markánsnak mondható társadalomkritikai töltet pedig annak színrevitelében ölt testet, hogy mindez nemcsak a főhős Fannin múlik, hanem önmagát hamisan „tsínos Társaságnak" tartó (186.), álszent családi környezetén is.[149]

[146] Szilágyi *A' nemzet' tsinosodása* elemzésekor figyelmeztet, hogy az értekezés éppenséggel eltúlozni látszik a kortárs hazai művelődési viszonyok rajzát: a kulturális állapotok nyomorúságának, vadságának ábrázolása ugyanis alapvető logikai kiindulópont a csinosodás jövőbe futó perfekcionista folyamata szükségességének gondolatmenetéhez. SZILÁGYI 1998a, 412, 416.

[147] BÍRÓ 1998, 214.

[148] Vö. HERMANN 2012, 128–144.

[149] Mint már említettük, Báró L. tragédiája is sokat köszönhet a szövegben a „nagy Világ" gonoszságának. (Vö. 185.) Fried István a „rendi társadalmi" konvenciókba beilleszkedni képtelen ifjakról beszél egyik *Fanni*-elemzésében (FRIED

A szöveg egyik lehetséges értelmezési iránya azt mondja, hogy a természet szerelemalapú „metafizikáját" képviseli Fanni. A szerelem e történetben platonikus jellegű idealitásként jelenik meg a halál-üdvözülés-feltámadás beszélgetésekben felsejlő motívumai által. A halál rettenetként bekövetkező, középkorias képzetét félretéve Fanninál annak humanizált, antikosan átesztétizált felfogása jelenik meg: a halál vőlegényként jön el – klasszicizáló mintára –, s kiszabadítja testéből a szárnyaló lelket. A saját halál ekképp adódhat a kiteljesedés lehetőségeként, nem pedig veszteségként.[150] Borbély Szilárd véleménye, hogy Fanni történetében a virtus mint a szerelmi virtus példája jelenik meg, a hősnő halálig tartó kitartása e virtus mellett pedig hősies cselekedetként olvasható, vagy szakrális értelemben mártíriumként: „a halál vállalásában a »gonosz« világ elutasítása és a példaadás ereje által – mások számára – a megváltás reménye fogalmazódhat meg".[151] Az adott elemzési távlatban azonban ezen értelmezések egyike sem igazán tartható. Debreczeni Attila írja, hogy az érzékeny ember mint olvasóképzet identifikációs erővel bír, ami az adekvát befogadás által realizálódik; az érzékeny ember identitásának alapja a szövegek által felkínált életmintával való azonosulás; az olvasásmód mintegy elfogadja a közönségképzet ajánlatát, sőt, csak a kettő közötti kizárólagos megfelelést tekinti érvényesnek.[152] Ez a regény azonban mintha nem az előzőek alapján kívánna működni. Mintha tehát éppen negatív exemplum lenne. Kazinczy éppen ilyen korú „könnyező leánykája" mint az életviteli ízlés elsajátítására leginkább alkalmas *érzékeny szuperolvasó*[153] itt figyelmez-

---

2004, 447.), ám később már finomabban, „a társadalmi értékhierarchiába betagolódni képtelenségről" gondolkodik. (*Uo.*, 452.) Mindezeken túl ugyanakkor azért megjegyzendő, hogy Fanni nem csupán a „feudalizmus" intézményeivel áll szemben, hanem az egész mesterséges világgal. Vö. LACZHÁZI 2014, 176.

150 SZILÁGYI–VADERNA 2010, 391–392. Vö. még: „az első előszóban a virtus példájává emelkedő sors a szöveg előrehaladtával egyre inkább egy szerelemkoncepció példázata is lesz, vagyis a mű egésze az erkölcsösségnek egy új felfogása mellett is szól". SZILÁGYI 1998a, 390.

151 BORBÉLY 1998, 177.

152 DEBRECZENI 2009, 425.

153 Vö. „Az én szegény Bátsmegyeym nem tetsze Patakon. Azt mondják, hogy azt a' haszontalan fityogást nem szenyvedhetik, és hogy tőlem nem Románt vártak. Így itél gyakorta igazabban eggy *tizenhat esztendős* Leány némelly nemű írások

tetést kap, a szövegben szintén kódolt, mégoly markáns – ugyanakkor azért még a korban is jócskán megkérdőjelezett – szerelemapológia ellenére is,[154] melynél a társadalmi élet azért bonyolultabb.[155] Mindez nem zárja ki annak középponti érvényét, hogy itt az adekvát befogadási forma a könnyezés; hogy – miként a szövegek hősei – sírnak, akik olvassák Fanni történetét.[156] Kérdés azonban, hogy e sírás identifikációs tényező, avagy egy elrettentő példa empatikus vagy akár csak szánakozó részvétnyilvánítása-e a mélyérzés hermeneutikájában.[157]

---

felett az eruditióval tellyes Criticusnál." (KazLev. I, 440. Kazinczy Ferenc Vitéz Imrének, Miskolc, 1789. aug. 23.) „Az én Bácsmegyeymről azt mondták most, Patakon keresztül jővén, hogy eggy alá-való munka, mert mihelyt 2 levelet elolvas az ember, mindjárt tudja mi van benne. Ez a' gánts az Autort és nem Fordítót illeti: de ne Sutor ultra. – Eggy Román érdeme felől eggy *15 esztendős* Leány jobban ítél, mint 2 Tisztelendő Professor Ur; 's a' Leányka ki-tsorduló könny tsepje édesebb jutalom az érzékeny írónak, mint a' Professor Urak bőlts ítélete." (KazLev. I, 448. Kazinczy Ferenc Aranka Györgynek, Miskolc, 1789. augusztus 26.) Vö. még mindehhez: DEBRECZENI 2009, 424.

154 A korszakban a tiszta lelki (platonizáló) szerelem és a buja testi szerelem közötti éles és hierarchizált megkülönböztetés uralkodott egyes literátori körökben, mely a korabeli románvitákban vízválasztónak számított. Ez a distinkció az 1790-es évek elején népszerű, ám nem jellemző általában, és mindig is belső kételyekkel fonódott össze egyúttal. (Vö. DEBRECZENI 2009, 416.) Az illető műben Fanni imája ennek a felfogásnak a legsűrítettebb mintapéldája. (Vö. 269.) Fanni e szerelemkoncepciójának szinte szlogenszerű mottója – „Öszveroskad ez a' Test, a' Lélek' édes Erőszakja alatt." (268.) – ugyanakkor kiválóan jelzi a csiszoltság kis-episztéméjétől való távolságát, hiszen abban test és lélek interpenetratív, harmonikus együttműködéséről van mindig szó. Ha úgy tetszik, „külső érzékenység" és „belső érzékenység" egyeztetéséről, nem pedig hierarchizálásáról. Vagyis abban értelmezhetetlen egy olyasféle szerelemfelfogás, amely „üres minden Salakjaitól a' Testiségnek". (269.)

155 Megvilágító erejű távlatként vö. mindehhez az előzőekben már megidézett Hegel-féle gazdasági-hivatali-társadalmi nagykorúság- és „derék polgár"-koncepciót. (Teljes összefüggésében: RÓZSA 2009, 149–167.)

156 DEBRECZENI 2009, 45; legutóbb ehhez: BÓDI 2019, 71.

157 Laczházi szerint a műben az olvasó egy szerencsétlenül járt, szenvedő érzékeny ember történetét ismerheti meg, így sorsa részvétet kelthet, ugyanakkor vigaszt is nyújthat, amennyiben az olvasó virtuális barátra, társra lelhet a főhős személyében. Vö. „A regény azonban éppen lehetetlen szerelemkoncepciójából és annak szomorú következményeiből kifolyólag egyfajta – aligha az olvasók Fannihoz hasonló elsorvadásához vezető – gondolatkísérletre is lehetőséget nyújtott a Fannihoz hasonlóan melankolikus olvasók számára[.]" LACZHÁZI 2014, 175.

Az ellentmondásos T-ai bevezetői szintén ellentmondásosak. Elfogultak, végletesen patetikusak és teátrálisak, csalfák. Ha jobban szemügyre vesszük, ugyanilyen „csalfa" a legelső, szerkesztői előszó is, a hétköznapi hősiességről értekezve. Lacházi szerint – véleményünkkel ellentétben – a bevezető szövegek egyáltalán nem támasztanak alá olyan értelmezést, amely szerint a mű az olvasó hölgyeket a kontrollálatlan szenvedély veszélyeire figyelmeztető példázat lenne.[158] Szilágyi szerint a mű időközben túlnőtte („dinamikusan felszámolta") az *Uránia* programos bevezetőjében artikulált, szűkebb írói lehetőségeket kínáló „erkölcsnemesítő" célkitűzéseket.[159] Lehetséges, hogy túlnőtte ezeket, de fel nem számolta: a puszta erkölcsnemesítésnél azért jóval többet jelentő magyarországi csiszoltság programját semmiképpen sem. A „felséges" Nap történelmi léptéke ellenében felmutatott „vonszó" Hold hétköznapi, szelíd heroizmusa, a David Hume tiszta patakját (vö. *middle station of life*)[160] evokáló „Tsergeteg" ebben a bevezetésben a háztartás, a kiscsalád szintjéről szól. A mindennapi hősök horizontja ez, amely megintcsak jól ízesül a csiszoltság paradigmájához. A Fanni-szövegkorpusz szerkesztői felütésében, a sztenderd és túlzottan is evidensnek tartott szakirodalmi állásponttal szemben tehát nem Fanniról van szó, hanem ennek a paradigmának az embereszményéről, amelyben a férfi olyan, mint a „jó Polgár", „jó Atya" és „jó Barát", női párjai pedig, akik „Férjeket és Háznépeket bóldoggá tették, „jó Anyák", „jó Feleségek", „jó Leányok", „Szűléik' Örömei vóltak". (68.) Nem a halált vőlegényként váró gyereklányok, akik voltaképpen nem a valós személybe, hanem

[158] *Uo.*

[159] SZILÁGYI 1998a, 374. Fried István a morális hetilapok célkitűzéseihez utalja az előszót, mely által egyértelmű politeness-távlatot ad annak. (*Uo.*, 373.) Ebben a perspektívában nem igazán lehet egy halálba tartó élet pozitív példa a kivételes személyiségek heroizmusának párhuzamaként. Egyik legújabb tanulmányában Bényei Péter is kiemeli, hogy „[é]rdekes (de érthető), hogy nem a szerelemben felemésztődő női test és női lélek követendő mintáját rögzíti a bevezetés, hanem az etikus viselkedési normákhoz igazodó, megelégedett családéletet élő ember (férfi, nő) ideálképét". BÉNYEI 2019, 225.

[160] HÁSZ-FEHÉR 2000, 96.

saját álomszerű[161], kulturálisan mégoly összetett szerelemkoncepciójukba szerelmesednek bele, az „okos" szerelem szentesített formáitól elrettentő távolságokra kerülve.

Ilyeténképpen leginkább Milbacher Róbert álláspontjával értünk egyet, amennyiben nála a *Fanni* az *Uránia* nőnevelő programjába illeszkedik.[162] Ugyanakkor hangsúlyozandó, hogy sem az előszó, sem maga a történet nem teljesen egyértelmű, hanem nyitott. Vagyis a műegész olyan bátran bízik a felkészült és figyelmes, ilyen értelemben *nagykorú* befogadóban, ami páratlannak tetszik ebben az irodalomtörténeti időszakban.[163] A báróné Fannihoz intézett felszólítása ennyiben e feltételezett olvasásmód allegóriájaként is értelmezhető: „Légy szemes!" (263.)

[161] Devescovi Balázs nyomán Szilágyi mutat rá, hogy Fanni szerelmi állapota kezdettől az éjszakával kapcsolódik össze, a kisregény végén pedig arra panaszkodik, hogy felköltötték, noha szunnyadozásában a legszebb álmok lebegtek előtte. Vö. SZILÁGYI 1998a, 383. Vagyis a szöveg játszik a realizálhatatlanság vonatkozásaival.

[162] Bővebben: „Az *Uránia* felvilágosult programja olyan életvitelbeli, etikai, sőt gyakorlati modelleket kínál különös tekintettel a hölgyolvasókra, amelyek segítenek eligazodni a korabeli »modern« világban. Ennek a nevelési programnak kereteibe, kontextusába illeszkedik a *Fanni hagyományai* is, vagyis nem az érzelmek kultuszáról és eleve értéktelítettségéről beszél, hanem arról tanít, hogy a hölgyolvasóknak miért *nem* szabad átadnia magát a saját, immár adottságként értett érzelmi késztetéseinek. […] Fanni történetét és sorsát tehát nem csupán az érzelmek és az érzékeny ember kultuszaként lehet szemügyre venni, hanem bizony éppen az érzelmek hatalmának kontrollját tanító példázatként is." MILBACHER 2017b.

[163] Az újabb szakirodalom szerint Kölcsey novellisztikájában egy olyan prózaeszmény mutatkozik meg, amely nem a hazafias és/vagy az erkölcsnevelő didaxisnak akarja alárendelni a szöveget, hanem a befogadói aktivitásra építve lehetővé teszi a szabad jelentésképzést. Vö. SZILÁGYI–VADERNA 2010, 541. Kölcsey e 19. századi „befogadói aktivitást kiaknázó" novellisztikája nyilvánvalóan összeegyeztethetetlen a 18. századi *Fanni' hagyományai* működésmódjával, a hasonlóságok e perspektívában (és szövegteljesítményben) mégis szembeötlőek. Szilágyi a kihagyásos, asszociatív szövegkapcsolódásokat alkalmazó szerkesztésmód kapcsán fogalmaz úgy, hogy „a mű a befogadó aktivitásának megnövelésére apellál; a textus nincsen – legalábbis deklarált formában biztosan nincsen – teljes mértékben uralva. Fanni története a »gondolkozó«, azaz az olvasó révén teljesedhet ki." SZILÁGYI 1998a, 375. A *Fanni*-interpretációk különbözősége ékes bizonysága ennek a megállapításnak; Bódi Katalinnal: „nincs olyan értelmezői stratégia, olyan fogalmi rendszer […] amely maradéktalanul érvényesíthető lenne a teljes szöveg interpretációjában." BÓDI 2019, 70.

4.3.4. Az Uránia helye

Mint Debreczeni kifejti, az európai érzékeny hőstípus a csiszoltság eszményéből bontakozik ki, ettől később eloldódik, de alapvető jellemzője marad a viselkedésmód és a lelki-erkölcsi értelmű kifinomultság példaszerűsége.[164] A korabeli érzékeny irodalom főhőse mindazonáltal nem feltétlenül mindig a csiszoltság embere, bár kétségtelenül közel vannak egymáshoz ezek a szépirodalmi karaktertípusok. Még az erényes érzékeny ember sem mindig csiszolt ugyanis, vagy nem magától értetődően az. Az okos, kifinomult, közösségi, „nagykorú" ember ugyanakkor mindig érzékeny, erényes lélek is egyben. Az érzékenység nagyon jó alap a csinosodáshoz – de meghaladandó alap. Még akkor is, ha történetileg e két antropológiai konstrukció fordítva következik egymásra. Itt szükséges utalni Fried István Norbert Eliast citáló figyelmeztetésére, mely szerint az érzékenység voltaképpen „civilizációs válságtermékként" is fölfogható,[165] a lelki élet válságaként a régi/új környezetben, tehát ha úgy tetszik izgalmasan inverz csiszoltság-kritika is. Ugyanakkor érdemes emlékeztetni Wegmann egyik elhatárolására, melynek értelmében az érzékenység egy külön fajtáját jelenti a „pedagógiai", „filantróp" típus, melynek fő célkitűzése az érzékenység elvárásainak és az életvilágbeli normáknak, standardoknak az egyeztetése.[166] Az érzékenység ernyőfogalma által megnevezett folyamatok, látásmódok tehát hol nagyon közel, hol nagyon távol állnak a *Politeness* horizontjától, de voltaképpen sohasem azonosak azzal.

Itt ajánlatos önmagunkat is pontosítani, hiszen az érzékenységnek számos megvalósulása van tehát, már csak a magyar viszonylatok vonatkozásában is. A radikális érzékenység típusa – ha úgy tetszik a Fanni-féle *Radikalempfindsamkeit* – otthontalan a tapasztalat valóságában, kreál hát magának egy saját világot a rajongó, entuziasztikus szerelemmel a középpontjában, de leginkább az életvilágbeli anomáliák következtében a valós boldogság beteljesülése rendszerint így is elmarad, ezért aztán mindig az

[164] DEBRECZENI 2009, 111.
[165] FRIED 2004, 449.
[166] WEGMANN 1988, 116–127.

önfelszámoló kilépés, a halál a végkifejlet. Minthogy a „kritikus tömeg" valóságával összeegyeztethetetlen ez a szemléletmód, transzformálása történetileg kényszerítően szükségszerűvé válik.[167] Ezt végzi el többek között Kisfaludy Sándor hősnőjének, Lízának „megszelidített érzékenysége" a *Két Szerető Szívnek Története* című levélregényben, amelyben a virtus és kötelesség többet jelent a szív szavánál, már egyértelműen egy társadalmiasított, józan szerelemfelfogást preferálva (vö. Wegmann *Zärtlichkeit* kategóriájával), mely jellemzően a házasságban szentesítődik.[168] Az „élet nem román és a román nem élet" Kazinczy-féle *Bácsmegyey*-korrekciójában ugyanez a folyamat ismerhető fel. Miként Laczházi fogalmaz: „Az entuziasztikus szerelem itt határozott erkölcsi kritika tárgya, a hős érzékenysége a képzelőerőnek az ész rovására való veszélyes túltengéseként azonosíttatik. […] E művek azonban nemcsak az individuális vágyak és a társadalmi kényszerek közötti feszültséget tárják fel, hanem azt is, hogy a metafizikai színezetű szerelemfelfogás […] csak utópiaként gondolható el."[169] Nos, a szóban forgó „metafizikai" szerelemfelfogás szempontunkból egyenesen *ellenutópia*ként adódik, a rajongó entuziazmus, az ájulásoktól tarkított énvesztések ugyanis a csiszoltság eszmevilágában meghaladandó alternatívák, azok a józan ész, a jó ízlés által temperált és társadalmiasított szerelemmé kell hogy alakuljanak, illetve az embernek eleve ki kell kerülnie ezt az eshetőséget. Az efféle *rajongáskritika* ilyeténképpen már a Fannival elkezdődik Magyarországon.[170] A gondolatsor lezárásaként pedig az sem érdektelen adalék, hogy Kisfaludynál a *Radikalempfindsamkeit* entuziazmusa a „Nemzet" fogalmát használja fel

[167] DEBRECZENI 1997, 221. Vö. „[A] Fannik, Bácsmegyeyk valójában mégsem lehetnek életminták […] átalakulása szükségszerűen bekövetkezik." *Uo.*

[168] *Uo.*, 222. Egy újabb alternatív típust képvisel a *Méla Tempefői* Rozáliája, aki helyet talál magának a valóságban – „csupán" a civilizálatlan honi világgal áll szemben –, s akinek gondolkodásában a közösség haszna valóban jelentős helyen áll, viselkedésével a művelt, társias életvitelt is reprezentálva. Vö. DEBRECZENI 2009, 64.

[169] LACZHÁZI 2014, 179.

[170] Melynek egyik jelentékeny állomása a Laczházi által is kiemelt Kölcsey-novellisztika. (*Uo.*, 179, 558. jegyzet.) Bővebben minderről: TÓTH 2017.

tüzes hazafisággá, heves patriotizmussá válva,[171] megint csak az életvilágbeli-társadalmi relevanciák közösségi érvényét nyomatékosítva, mely nélkül az európai és a magyar politeness egyaránt nehezen lenne értelmezhető.[172]

Mindaz, amire a *Fanni* szövege olvasatunkban irányul – ti. a magyar nemzeti csinosodás programja –, és számos ideologikus motívum, amit hordozója, az *Uránia* tartalmaz, mint a korábbiakban már utaltunk rá, hálózatosan szétterülve ott van tehát az egész folyóirat projektumában, a lap különféle publikációiban. Már a kulcsszavakban gazdag ajánlás ideáltipizálása is bőven olvasható ebben a távlatban, továbbá persze a Bé-vezetés, mely zárlatában a *Fanni*ban is sarkalatossá váló *„Társalkodóné"* metaforikus szerepét ölti a kiadványra, hogy az hasznosan tanítsa „Hazánk' szerelmes Leányait". (17.) Ez az utat mutató kedves társalkodónő, aki a lapban hol Báró L-né, hol Gróf H. L-né (vö. 31.) nevét veszi fel, a csiszoltság azon elveit tükrözi, amelyekről Schedius Lajos is beszél lapbéli vezércikkében a helyes vallásosság kapcsán, többek között a „Jóizlés" és a „Mértékletesség" vezérfogalmaival.[173]

[171] Vö. DEBRECZENI 1997, 223.

[172] E ponton érdemes nyomatékosítani azt a közismert tényt, hogy az *Uránia* programjában is milyen fontos a saját társadalmi-kulturális közösség (a Nemzet) vonatkozása. Vö. ehhez egy kevésbé ismert szöveghelyet, a lap második számának bevezetőjéből: „Azok a' szégyenleni való Idők, a' hol Betsületet kerestünk abban, ha Nemzetünket lehányván Idegenekké áttalváltoztunk – ezek az Idők többé nintsenek. Igazságtalan lesz ma hólnap az a' Panasz, hogy magyarúl a' Magyarok nem olvasnak. Igazságtalan az a' Panasz is, hogy Hazánk Fő-nemessége az anyai Litteráturát megveti." (116.) A továbbiakban is minden *Uránia*-hivatkozás a már idézett szövegkiadásra mutat a puszta oldalszám megadásával, zárójelben.

[173] L. „Nem tíltja a' Vallás az Elésben-való Könnyebbséget, a' tsínos Ruházatot, szép Házat, Szolgálatot, a' Mulatságokat, Társaságokat, Tréfákat 's a' t. de tanít bennünket azokkal úgy élni, a' mint Testünknek Állapotja, és Környűlállásaink meg-kívánják, úgy, hogy Hívatalunkat el-ne mulassuk […] Tanít bennünket, miképpen fűszerszámozzuk Beszéllgetéseinket Okossággal és Leereszkedéssel; miképpen édesítsük Tréfáinkat az Igazság, Illendőség, és Szeretet által; hanem ójj bennünket a' Puhaságtól, és a' Mértéktelenségtől, a' melly a' Testnek és Léleknek Erőit ki-meríti; őríz a' Pompától, a' melly Rangunkon, és Jövedelmünkön fellyűl-van, a' melly a' Tisztesség' és Barátság' helyében Gyűlölséget és Nevetséget szerez." (28.)

Az *Embernek külömb-féle Nemeiről* című írás első része – közvetlenül a *Fanni' hagyományai* második, a történetet elindító közleménye előtt – az előbbiekkel összhangban így ér véget: „Eggy pallérozott Nemzet, a' melly jó Allapotban él, rendes, és tsendes Élethez szokott, és a' jó Igazgatás által, a' Nyomorúságoktól Bátorságban vagyon, következésképpen, az Életre szükséges Dolgok nélkűl nem szűkölködik, tsak ezen eggy Okból is, erősebb, szebb, és jobban termett Embereket mutathat, mint eggy vad, független Nép, a' hol mindeggyik kéntelen maga magának keresni Élelmét, mások' Segedelmétől meg-fosztatván, majd Éhséget szenved, majd a' Mértékletlenségnek Következéseit szenvedi". (178.) Az *Uránia* írásaiban – azon túl, hogy számos cikk szól az ízlésfejlesztés elvén alapuló művészeti ismeretterjesztésről – a *házasság* kulcsfogalom; külön írás (*A' Nemzetek' külömb-féle Szokásai a' Házasodáskor* c.) foglalkozik ezek változatos, nemzetenkénti megvalósulásairól. Száraz ecetet, húslevet csinálni, porcelánt reparálni, napégette bőrt regenerálni, húst füstölni, kávébabot tisztítani – ezek a közlemények is mind a háztartás, a kiscsalád optimalizálásáról szólnak. (Vö. 207.)

Az *Egy Újj-házas' Levelei Barátjához* című szövegben a férj azért ünnepli lelkesen „szelíd" feleségét, mert ő „okosan gondolkozva" készen áll tanítani és nevelni, mert „boldog Foglalatosságban" éli háztartását, ahol a mégoly pallérozott „Idő-vesztegetőknek" sincs helye, ahol néhány igaz barátnője többet ér „a' Világ' minden Conversátziójánál", s ahol a „ragadozó Módi-Játékok" nem vernek tanyát. (56–57.)[174] A bálba készülődő Fannit evokálja a férj következő szövegbeli leírása: „Nem tartja Méltóságát a' gyermekes Híjába-valóságnak drága és affectált Tzifraságaiban. Természet szerént-való tiszta Öltözet, minden Pompája,a' mellybe' annál Szeretetre méltóbb, mennél inkább a' Természetnek adja benne az Elsőséget[.]" (57.) A *Fanni* szerkesztői előszava pedig

[174] Vö. még: „Meg-tanúltt ő igaz Anyai Módon érzeni, tudja, melly drágák lennének neki ezen Zálogok […] Tsak *Példája* vólna Gyermekeinek *Tanító-Mestere*! […] Tanúlnának *tiszta* és *munkás* Vallást, Ember-szeretetet, Nyájasságot, mindenekhez-való Jó-akaratot, Dolgosságot, Engedelmességet, szoktatná Szíveiket szép Hajlandóságokra[.]" (56.)

ekként előlegeződik benne: „Az emberi Erőtelenség' Monumentomi… a' Titulusok előtte nevettségesek." (58.)

A *Szeretet és Házasság* című rövid értekezés a házasság lelki mozgatóira figyel a sokszor eltúlzott testi aspektusok ellenében – a házasságnak ugyanis nem az a célja, hogy „a' testi Érzékenységeknek Részegséget vásároljon" (137.) –, a működőképesség lényegét pedig a vagyontól független neveltetés minőségében látja. Ahol ugyanis „Fő" és „Szív" nem jó „Formálást" kapnak, ott „felforr" ugyan néha a „vér" – megintcsak a *Fanni*ra lehet itt gondolni –, de nem alakul ki „tiszta 's állandó Szeretet", melynek fundamentumai „Ész", Tiszta-szívűség" és „meg-próbáltt Érzékenység", „Józan-okosság" és „Virtus", „okos Fő", mely zabolázza az indulatot. A beszélő – *A' nemzet' tsinosodása* elmaradottságkritikájával szinkronban – azon kesereg, hogy a „tiszta Gondolkozás" és a „Szívnek jó Formálása" a „mostani Nevelés mellett" nem kielégítő. (138.)

A' Módi című közlemény elítéli mindazokat, akik a mértéktelen divat törvényei szerint kívánnak élni, akiket a *luxus* megront, és akik nem egyeztetik a különféle kulturális behatásokat a saját örökséggel. Szerencsétlen az a ház és házasság, ahol „az Asszonyt az idegen Országok' Bolondságainak Követése, az eggymással-való Vetélkedés, a' Gyermekeskedés, Módi, Betsűlet-kívánás, el-ámították, és így előtte az Ártatlanságot nevettségessé, az Férjéhezvaló Hívséget szűkségtelenné tették; a' kiből a' nagy Világ az anyai, és feleségi Érzéseket ki-írtott." (147.) A cikkek szemelvényeiben szépen kibontakozik a mértéktelenség, a felesleges „Tzifra", a luxus bírálata, amely fontos aspektus: a csiszoltság korabeli magyar (és persze európai) beszédrendjeiben – mint itt is látható – állandó elem a helyes, mértékletes, harmonikus csinosodás működtetésére irányuló korrekciós figyelmeztetés.[175] A *luxuskritika*

[175] Mint Balogh Piroska figyelmeztetett, a szóba hozott szövegek mellett az *Uránia* más publikációi, például Cajetan Tschink *Der verwandelte Zwerg* című elbeszélésének fordítása (*Az által-változott Törpe*) is bevonható egy ilyen irányultságú vizsgálati körbe (mely által a párkapcsolati típusábrázolásokat is árnyalni lehetne). A szöveg elemzője, Szilágyi Márton meg is jegyzi, hogy a folyóirat Tschink-fordításai nem nélkülözik az erkölcsi mozzanatot, legalábbis a szerelmi tematika ábrázolásában nem a vallásos-morális szempontból elítélendő kapcsolatokat propagálják. Vö. SZILÁGYI 1998b, 362.

a klasszikus politeness-teóriák szerves jegye, vagyis a korabeli „csinosodásellenesek" tulajdonképpen kreált ideológiai anomáliákkal viaskodnak, vaskos republikánus panelektől sem mentesen.

Az egyszerre érzékeny és csiszolt, csinosodott, erkölcsös és szellemes, expressis verbis *polgárleány*nak mondott eszménykép mindazonáltal egy kis gyöngyszemben, az egyik anekdotában rögzül a legszebben az *Urániá*ban: „Eggy Nagy-Úr indúlatosan bele-szeretvén eggy szép, és jó Erkőltsű Polgár-Leányba, több Hizelkedései köztt azt mondja néki… Egyedűl szép Virtusaiért szeretem… Tehát mondá a' Leány, *ne kívánja, hogy elveszitsem mind azt, a' miért szeret*." (109.)

4.3.5. Mindez az Aurorában (a nő helye: honleányiság)

Kovács Pál beszédes, *A polgárleány* című 1836-os *Aurora*-beli elbeszélése mintha az *Uránia* folytatása lenne, az évtizedes léptékű diskrepancia ellenére is. Így jellemzi a főszereplő az illető hölgyet: „Csak ez egyszer, gondolám, csalna emberösmeretem, 's előbbi daczos szépem egy neveletlen pór, emez egy finom, müvelt, magasabb rangú, 's a' keresett húg lenne! De ez lehetetlen, súgá belől a' szigorú biró, ez angyal, e' személyesített szerénység – ez polgárleány! Pedig milly leány, barátom! ha a' mennynek minden dicsőségét nyitva mondom arczán hordoztatni; ebből még csak azt értheted, hogy szép. De nem a' büszkén hordott fő, nem a' tűzzel villogó szemek, nem az arcz-rózsák, nem a' deli termet csupán: hanem azon utánazhatlan nyájas szelídség, melly mosolyodtába, pillantatiba vegyűlten ömlik-el arczán, teszi őt bájolóvá." (A36, 206–207.)

Bár az ideális nő megjelenítésének számos változata él az *Auroráb*an, a legtöbb eszményi szépségleírás mégis az elragadóan harmonikus összhangot emeli ki tehát, ami mintegy légiessé (ellenállhatatlanul graciózussá) teszi az alakot, mindig belső, lelki csiszoltságot is feltételezve egyszersmind: „Nelli egy azon alakok közűl, kiben nem tudunk megegyezni, szép e' vagy nem? Arczvonásai nem szépek, de bájosan öszve-hangzók, termete kicsiny, de mozdulati könnyűk; nem akarva tartják fogva a' szemet." (A25, 37.) A kellem és méltóság kölcsönhatása, az elragadtatás és mérték

összjátéka a személyleírásokban kiterjedt érvénnyel jelenik meg tehát az *Auroráb*an; a szelídség, nyájasság, báj, kecs, kellem vadságot és bárdolatlanságot – Toldyval: „égető nyerseséget" – ellenpontozó tulajdonságjegyei az egyik leggyakoribb mintázatot jelentve szervezik a női karakterrajzokat.[176] Számos esetben a *grácia* alakváltozatával élnek a szövegek a kifinomultság, simultság, polírozottság, pallérozottság variánsaiban, vagyis a műveltség, a kulturális-civilizációs haladás értelmében is, s – mint ezt a korábbiakban már szintén láttuk – e „csinosodás" tematizálásakor magának a *polgár*nak a fogalma is megjelenik olykor, miként azt Kovács Pál fentebb idézett, felettébb ideologikus és propagandisztikus, ám éppen ilyen minőségében beszédes elbeszélésében is láthattuk. Mindennek fényében belátható, hogy az *Uránia* és az *Aurora* nőalakjai erősen hasonlatosak egymáshoz – ám az utóbbiban már egyértelműen hangsúlyosabbak az egyre inkább a saját históriai múlt hagyományaival dolgozó, hazafias, „honleányi" vonatkozások.

Általánosságban elmondható, hogy a korabeli cél a nők tekintetében is a műveltség terjesztése, az erkölcsök jobbítása, illetve a hazaszeretet erősítése. A nők tanulás nélkül nem lehetnek férjeik méltó társai, a háztartást helyesen vezető jó feleségek s gyermekeiket hozzáértéssel nevelő anyák. A nőket célzó kiadványok szerkesztői arra törekedtek, hogy a közölt ismeretanyag megfeleljen a nők társadalmi szerepével kapcsolatos korabeli elvárásoknak, vagyis abban segítsék őket, hogy jó *feleségek*, jó *anyák* és jó *háziasszonyok* legyenek.[177] Mindennek európai előzményei kapcsán pedig jellemző összefoglalás: „az úrinő *(gentlewoman),* az illemtudó igaz hölgy *(the proper lady)* alakjának lényege a korabeli brit nőnevelő kézikönyvekben is rendre a feleség és anya kötelességei körül sűrűsödik, elvetvén a felszínes pózokat és

[176] Például „a' szertelen hév, melly a' természettől szelídre alkotott asszonyisággal olly annyira ellenkezik" (A23, 175–176.) Vö. még: „azon szelídség, melly egész képén, azon báj, melly egész alakján elömlött" (A34, 82.)

[177] PAPP 2014, 145. Vö. a korabeli orvos, Rácz István meggyőződésével: „ők mint kellemetes feleségek rósákkal hintik be az élet útját; ők, mint jó gazdasszonyok az egész ház csinosságát fen-tartják, ők, mint édes anyák […]; ők mint vidám társalkodók […], ők, mint erkölcsi valók, […] ők, mint polgártársak stb. stb." RÁCZ 1825, 133.

manírokat, alázatos kedvességre, a magatartás finomságára összpontosítva. Az úrinő megjelenését az »értelmes, ízléses és érzékeny« megjelenés kell jellemezze, a mértékletesség, az önmegtartóztatás fő erényében, »a modor méltóságának és az illendő viselkedésnek« a tanúságtételében."[178]

Az anyai, a hitvesi és a gazdasszonyi feladatkörön túl ugyanakkor egyre fontosabbá válik a mindezt átható, olykor pedig meghaladó magyar metaszerep, a *honleányi* habitus.[179] A honleány a nemzet érdekeit szolgálja, hazaszeretetre neveli gyermekét, a nemzet ügyének képviseletére buzdítja férjét, s lehetőségei szerint támogatja nemzete haladását, rendkívüli helyzetekben pedig hagyományosan férfiszerepeket lát el.[180] Ha az adott, utólag jellemzően történelmi jelentőségűvé váló nőalak képes a főként háborús krízishelyzetekben helytállni, akkor válik igazán példaértékűvé, mert a magánéleti és a közéleti vonatkozásokat egyeztetni tudta.[181] A honleányi feladatkör a reformkorban válik egészen kifejezetté, de mint Steinmacher Kornélia feltárja, a korabeli források tükrében már a 18–19. század fordulóján elindul diadalútján.[182] Sőt, úgy tetszik, hogy már az *Uránia* programja – benne az általunk ajánlott „Fanni-kritika" olvasatával – megteszi az első ezirányú lépéseket. A jó anya, a jó társ, a jó gazdasszony szimbolikus képzetének többféle morális és politikai aspektusa, illetve magánéleti és közéleti szintje érhető tetten ebben az elgondolásban, melyben az egyik legfőbb fogalmi középpont a *család*, melynek magának is metaforikus szintjei vannak a privát „kiscsaládtól" a „nemzeti családéletig". Noha az anyai feladatok többnyire a magánszférára,

[178] ANTAL 2019, 34.

[179] STEINMACHER 2019, 278. Bozsoki Petra hangsúlyozza, hogy a honleányiság nem egyenrangú a többi női szereppel, hanem inkább azok szervezőelve, metaszintje. Vö. BOZSOKI 2019, 22. Elgondolkodtató, hogy mindaz, amit Bozsoki leír a *Családi kör* című hatvanas évekbeli lapról, gyakorlatilag az *Auro*rára is érvényes. (*Uo.*, 24–25.) A honleányi szerepkör 19. századi változásait jól megvilágító tanulmány maga is fontosnak tartja a csiszoltság-vonatkozás alátámasztását: *uo.*, 46.

[180] STEINMACHER 2019, 278. Felettébb jellemzőek például a férfiruhában harcoló várvédő hősnők alakjai a korabeli szépirodalmi, képzőművészeti ábrázolásokban. (*Uo.*, 284.)

[181] STEINMACHER 2019, 288.

[182] STEINMACHER 2017, 12.

a családi otthonra korlátozódnak, a felelősség a közéletet is érinti, hiszen egy egész nemzet jövője függhet ettől. Így válik a társadalom minden szintjén a magánélet közéleti távlatúvá. Éppen ezért jórészt az anyákon, a nőkön kérhető számon a közerkölcs, s ezen keresztül az ország stabilitása, jövője is. A hagyományos, passzívnak gondolt szerepkörökben ezen idea által a nők is aktív politikai tényezővé válhatnak tehát.[183] Nem elhanyagolandó ellenpont ugyanakkor, hogy a nők olyan társadalmi csoportot alkotnak a háztartás keretei között, mely sajátos funkciói okán (anya, feleség) nem vesz részt a társadalmi-rendi specializációban, s ezáltal őrzi a „természeti emberség" ősi állapotát. A túlzott specializálódásból, a hivatásosodásból pedig éppen azért kell általában kizárni őket, hogy társadalmi lényként is az „általános embereszmény" őrzői, továbbadói maradhassanak.[184] A téma korabeli érvényét a Czuczor–Fogarasi szótár még 1862-ben is patetikusan átpoetizált honleány-definíciója mindenesetre szépen alátámasztja: „A honnak oly leánya, ki annak javát előmozdítani törekszik, s hazaszeretet lángol szivében."

A *Zöld, veres és fejér* című rövidke elbeszélés „Ü-né, szül. F. B. N. J." rövidítéssel jelölt szerzői szignója Ürményi Miksáné Felsőbüki Nagy Juliannát takarja. A császári és királyi tanácsos és kamarás férj főrendi feleségének rövid elbeszélése az egyik legkoncentráltabb hirdetője az *Aurorá*ban a honleányi eszmének, egy tökéletes vitézi család életképszerű jelenetén keresztül. A győztes várurat epedve várja haza szép hitvese és bajnok apja tiszteletére harci köntöskébe öltözött lelkes kisfia, akit az asszony féltő, „busongó örömmel" szorít keblére mint „szeretett képmását". A hős édesapa pedig dicső hazaérkezése után így oktatja a lobogó nemzeti színeiről érdeklődő, szerető, aggódó, de roppant büszke édesanyjától övezett derék kisfiát: „A' szinek' elmés szövevénye a' nemzeti Jelszót hirdeti. Zöld: reméllj Istenben. Veres: szeresd hazádat. Fejér: higy az ártatlanságban 's védjed azt." (A23, 151.) A záró narrátori hatáskeltés retorikája még ennél is erőteljesebb: „A' kisded' fejére áradó szülei áldás zárta bé e' tanúsagos megfejtést, 's vele nőtt ennek magas emléke, míg tettekkel megmutathatá,

[183] *Uo.*, 171.
[184] Vö. FÓRIZS 2019, 71–72.

hogy az előtte felejthetlenné vála." (A23, 151.) Nem kevésbé patetikus és honleányi Ürményiné másik *Aurora*-beli szépprózai eszmefuttatása sem, *A' Hazának védlelke* című. (A22, 214.)

„[S]em tudományom, sem kedvem nintsen több ódát írni, hanem tsak ami által még az asszonyokban is élesztheteм a nemzeti lelket, minthogy ezek minden jövendő magyarnak nevelői" – hangsúlyozza ódái kapcsán Kisfaludy Károly.[185] Ez ekkorra már közhely, Széchenyi is tematizálja a *Hitel* előszavában, egyenesen a nőkhöz fordulva: „[A]nnyi nemes és szép, a mi az emberiséget fölemeli, a ti nemetek müve. Ti viszitek karjaitokon életbe a kisded nevendéket s *jó polgárrá* nevelitek; a ti nemes tekintetetekből szí a férfi lelki erőt és elszánt bátorságot. S ha léte alkonyodik a haza ügyében, ti fontok koszorút homloka körül. Ti vagytok a *polgári erény s nemzetiség* védangyali[.]"[186] Fontos, hogy ennek az 1830-as alapműnek a nőideáljában is láthatóan kiemelkedik a polgári gondolat, csakúgy, mint a „nemzetiség" aspektusa, egyeztetve e kettőt.

Mint Papp Júlia kifejti, a 19. század elejének hazai irodalmában és képzőművészetében kezd formálódni egyfajta nemzeti női „hősi" panteon. Az önfeláldozó hűség és az erkölcsi tisztaság, illetve a hazaszeretet tradicionális (női) emlékeit mutatják fel az *Aurora* történeti regéinek, költeményeinek, elbeszéléseinek lányalakjai is (Eszter, Judit, Doboziné, Szent Erzsébet stb.). Thaisz András ugyanakkor a *Rozgonyi Cecília* című metszet kapcsán a női szelídség és férfias harciasság együttes ábrázolását emeli ki: „a' hős lelkű Asszony a' Zászlót lebegteti, és szeliden de el szántan vitézeit a' hartzba vezérli".[187] A Dobozi-regében mindezzel összhangban úgy jelenik meg ez a sajátos „androgünitás" – a kapcsolódó metszeten is –, hogy a hazáért, uráért önfeláldozó nő bátran cselekvő, *maszkulin* ideálként, *ágens*ként áll elő, míg vitéz férje, Dobozi a kritikus csúcsponton hezitál, jellemzően *feminin*, *reagens* érzékeny hőssé változva.

[185] Idézi: PAPP 2014, 145.

[186] SZÉCHENYI 1830, I. (Kiemelések tőlem.)

[187] Tudományos Gyűjtemény, 1823, XI, 105. Mint Papp Júlia idézi, Thaisz máshol is említi, hogy a régebbi történetírás dicsőítette „azon elhúnyt Heroináinkat, a' kik férjeik mellett vitézül hartzoltak, 's a' legnagyobb áldozatokat tették le a' Haza óltárára". Vö. PAPP 2014, 151.

A heroínáknak talán leginkább az 1829-es számmal tetőző kultusza azonban érdekes módon az *Aurora* utolsó éveiben (1834–1837) visszaszorul, és a történelem helyett a kortárs biedermeier *Schönheitengalerie* mintájára a női divatportrék dominanciáját hozza, a már megidézett Emmák és Emiliák képében. A fiktív hősnőknél néhányszor az életképtelenebb, mégoly artisztikus érzékenység győzelme tapasztalható a még mindig nehezen társadalmiasítható csiszoltság-perspektívák felett – például Bajza József 1833-as *Ottília* című *Fanni* (és *Bácsmegyey*)-utánzatának történetében –, máskor (s jellemzőbben) a hősnők a nevelődés, a képzés, a kiteljesedés útjain járnak, vagy egyszerűen csak erényes és hűséges (hősies) társak, de megesik, hogy negatív példák valamiféle öncélú, nemzetietlen, „piperés" luxus, galantéria jegyében. Mindenesetre a honleányi idealitás egyik parádés propagandaszövegeként emelendő ki Trattner Károly *A' házasság égben köttetik* című 1831-es *Aurora*-beli elbeszélése, melyben a szimbolikus jelentőségű vidéki hősnő meggyőzi túlságosan is „módizó" városi barátnőjét saját életvitelének igazságáról.[188]

A korszak eszményi embere tehát *androgün*, vagyis a valódi egyeztetés műveletének megszemélyesítője: férfias nő vagy nőies férfi, mely személyiségalakzat az *Aurorá*ban férfias, mégis finom és gyöngéd, illetve elbájoló kellemű, ám méltóságos, tettrekész és komoly honleányok alakjában érhető tetten.[189] A férfiak valós

[188] A31, 311– 364. Az egészében is igen érzékletes elbeszélés kiváltképp beszédes zárómondata: „Következő napon Lína klavírja zárva állott; a' festékek és ecset félre voltanak rakva, rokkát és orsót veve elő, megosztá Amáliával a' házaszszonyi gondokat, 's úgy látszott, mind ezekben nagy gyönyörűségét találja." *Uo.*, 355–359.

[189] Nem jelentéktelen összefüggés, hogy mindez már az *ossziáni* diskurzusban is megfigyelhető, lényegesnek látszó eszmetörténeti ösztönzőként. L. Batsányi János laudációját az „olvadozó", „áradozó" szívű érzékeny, ám fenséges, harcos dalnokról, Ossziánról: „Az *érzékeny* és *felséges* az ő két fő tulajdonsága. Semmi fürgentz és vídám nincs gondolataiban; semmi könnyebb-szerű és enyelgő, mondásiban. Mindenkor a' Nagynak és Felségesnek magas tartománnyiban jár. Egy bizonyos hangot választ eleintén magának, 's fenn-tartya azt egész végig. – Szavai válogatottak és illendők; ki-ejtése rövid, hathatós, és tele képekkel. Ugyan-azért a' kí többszer olvassa, többszer 's nagyobb mértékben érzi szépségeit. – *Ossiánnak* szíve egy nemes érzésekben, nagyságos és érzékeny indúlatokban olvadozó szív; oly szív, melly ég, 's a' képzelődést tűzbe hozza; szív, melly teli van, és áradozik." BATSÁNYI János, *Méltóságos Báró Orczy Lőrintz generál úrhoz* = DEBRECZENI 2004, 36. Vö. még: DEBRECZENI 2009, 299.

„androgünitása" azonban jóval esetlegesebb, és meglehetősen „férfiasan" kondicionálja a női optimalitás képletét. Ezek a nőideálok ugyanis – legalábbis a társadalmi ranglétrán felfelé haladva – sokszor voltaképpen női „gentlemaneket" jelentenek. Nem *identifikálódni* kell a nőkkel a férfiaknak ebben a korszakban (sem), hanem *interiorizálni* értékeiket; ugyanakkor az eszményi úrinők mintegy *identifikálódnak* a csiszolt úriember elvi konstrukciójával. Az interpenetratív viszony tehát voltaképpen mégsem a harmonikus egyeztetés műveletét jelenti, hanem a bekebelezés, elnyomás genderfókuszú távlatait aktivizálja. S leginkább ezen a ponton látszik, hogy az egész *Uránia* és *Aurora* ugyanúgy kontrollál és uniformizál – kevésbé drámai fogalomhasználattal: standardizál és balanszíroz –, mint amit a brit viszonyokról ír Kontler László a politeness-diskurzus kapcsán.[190] Az első *Uránia*-szám ajánlása nagyon hasonlóan jeleníti meg címzettjét, Beleznayné báró Podmaniczky Máriát, mint a fentebbi eszményítő nőleírások; egyben felettébb hasonló képet ad, mintha egy tökéletes gentle*man*ről lenne szó.

A magyarországi csiszoltság Kármánnal előretörő és legalább Széchenyiig felfelé ívelő története az európai polgárosodásra programosan rákapcsolódó kulturálódás és civilizálódás története. Az *Aurora* nőképei, úgy tűnik, egy egyre inkább sajáttá tett magyaros *Refinement*/*Geschliffenheit*-esztétika és -ideológia formájában állnak elő (ne feledjük: a csiszoltság ideológiája is hisz a hazaszeretetben; a gentlemanek lelkes közéleti poliszpolgárok), és egyeztetik az európait a hazaival, még akkor is, ha ezek a hősnők egyre inkább vérbeli magyar honleányokká válnak. Mert az almanachok exkluzívabb világában mindvégig érzékeny honleányok, legjobb esetben pedig csiszolt honleányok is. Sokértelműen „csinosnak" lenni azonban nem csupán a férfiak és nők kötelessége, hanem az élettereknek, a jellemzően urbanizált, városias élettereknek is.

[190] Vö. BODROGI 2012, 79.

4.4. Város és civilizáltság

4.4.1. Íme a város

Takáts József „urbanisztikai" tanulmányában azzal indít Carl E. Schorske tipológiája nyomán, hogy az elmúlt bő kétszáz évben háromféle értékelése alakult ki a városnak: „Az első, amely az erénnyel kapcsolta össze, a felvilágosodás filozófiájából fejlődött ki a 18. században; a második, az előzővel ellentétes koncepciót a 19. század elejének iparosodása termelte ki: ez a bűn helyének látta a várost [vö. Zentai Mária általunk már hivatkozott tanulmányával]. A harmadik értékelés pedig a 19. század közepének új szubjektivista kultúrájában született meg, immár jón és gonoszon túlra helyezve e településfajtát."[191] Számunkra most egyértelműen az első, a várost a civilizált erényekkel azonosító, annak fejlődéselvű kifinomultságát ünneplő aspektus a fontos, melynek értelmében az urbánusság az ízlés és értelem terjesztője, a gazdasági és kulturális haladás ösztökélője. Szóba került már, hogy a metszett városi látképek milyen fontossá is válnak – ilyen értelemben – az *Aurora* lapjain. Ennek textualizált paralelizmusai ugyanakkor legalább ennyire jelentékenyek az illető periodikában.

Az 1834-es *Auroráb*an, Toldy Ferenc városleírásában ekként szól az elragadtatott elbeszélő az 1833-as Pest-Budát szemlélve: „De mennyire lepettem-meg a' Duna' tulsó partján mutatkozó látvány által. Azon homokpusztán, mellynek közepén József császár' roppant épülete egykor szinte magányosan álla: ennek már csak felsőbb emeleteit látám kiemelkedni egy, azt körűlvevő, 's a' nádori szigetekig nyúló nagy városból: 's mint nőtt édes meglepetésem, midőn a' postaház előtt bérkocsiba ülvén 's a' Dunaparton hajtatván a' hid felé, Pestnek palotákkal bészegett 's hajóktól pezsgő révét szemléltem! […] A' rakpiacztól az elég tágas, egyenes, hason magosságu 's kellemes stilusban épült házakból álló, Dorottyautcza a' téres játékszinpiaczra vezet, mellyen egy részt a' régi krajczáros theatrum' helyén, a' városi nagy színpalota, szobraival 's szép portáljával kevélykedik. […] Az épületnek, melly

[191] TAKÁTS József, *Irodalomtörténet urbanisztikával. Vitkovics és Berzsenyi episztolái a faluról és a városról* = TAKÁTS 2014, 99.

több millióba került, Dunát néző előlső részében a' tánczteremek 's ebédlők vannak, 's ezek Pollak úr' művei. Homloka a' börze' homlokának nagyobb 's pompásabb mása. […] Felmenénk a' két casínót nézni. A' kereskedőké csínos, az úgy nevezett nemzeti pedig pompás és nevéhez méltó. Itt könyvtár, amott journálok; biliárd és clavier, tágas ebédlők 's egy gyönyörű tánczterem: ellátva mindennemű eszközeivel a' kényelmes társaséletnek. […] Pestnek legfényesebb nyilványos helyét csak tegnap láthatám, értem a' városi hármas tánczterмet. Nagyság, forma, márvány és aranyzás egész a' fecsérlésig, 's még is izléssel 's nem halmozva[.]"[192]

Trattner Károly 1829-es elbeszélése szintén hasonló narrátorral dolgozik: „Különös érzés fogott el, midőn négylovas hintóm a' Pesti lineán keresztül, a' Magyar Király czímü fogadóba zörgött. Tizennégy éve már, hogy nem valék városban, 's szinte fel sem lelém magamat a' nagy kőhalmok között, a' messze dördülő utszákon, hol a' szem, sem fát, sem bokrot nem lát, csak festett házakat, és festett képeket."[193]

Mindkét idézetre igaz, ahogyan az elsőt jellemzi a szakirodalom: főhőse látogató, aki ámulva szembesül a főváros bámulatos fejlődésével; a reprezentációk tulajdonképpen Pest-apoteózisok, a polgárosodás magasztaló sűrű leírásai: a beszélő „ujjongva ünnepli az új palotákat, hidat, a lüktető életet."[194] Miként Zentai Mária kiemeli, ezekben és a hasonló szövegekben maga az urbanizációs folyamat érdekli az elbeszélőt, a megvalósult és vágyott fejlődés – vagyis a *haladás* maga.[195]

Az *Aurora* szövegeit nagymértékben mintázzák efféle civilizációs passzusok, a színre vitt világokban különféle épített objektumok, vagyis elsősorban anyagiságok ábrázolása által. A megtervezett dologiságok, materialitások fontosak e fejezetben tehát. Egészen hasonlóan ahhoz, ahogyan az ökokritika figyeli a natúra helyét a nyelvben, azt a szerepet elemezve, amit egy kulturális közösség képzeletében a természeti környezet játszik egy adott történelmi pillanatban, elmagyarázva, hogyan definiálják a ter-

[192] TOLDY Ferencz, *Buda és Pest. 1800. 1833. 1850.*, A34, 242, 248, 256, 261.
[193] PETRÓZAI TRATTNER Károly, *Egy nap Pesten*, A29, 327.
[194] FENYŐ 1955, 97.
[195] ZENTAI 1999, 343.

mészet fogalmát, milyen értékeket rendelnek hozzá vagy zárnak ki belőle, és miért, analizálva egyszersmind az ember és a természet közötti kapcsolat ábrázolásának útjait is.[196] Csakhogy a mi esetünkben éppenséggel egyfajta „reciprok ökokritika" működik: nem a *naturális*, hanem a *kulturális* környezetről, technológiai vívmányokról, eszközökről, technomédiumokról lesz szó. Nem a *természetesről*, hanem a *mesterségesről*, a városról, gépekről, különféle „protézisekről", mindenről, ami civilizációs anyagiság, mint amilyen a park, a műút, a híd, a kaszinó.

4.4.2. Műveleti összefüggések

A *kultúrtechnikák* kutatása azoknak a nem-nyelvi alkotóelemeknek a nyomába ered, amelyek a kultúra szövetét alkotják különféle gyakorlatok, implementációk és rutinműveletek formájában, melyek egyúttal a kultúrát szintén alapvetően jellemző beszéd általános fogalmi megkülönböztetéseit is eredményezik. A kultúra, amely a technikai útján a természetet önmaga képére formálja, határokat állít fel kulturális és nem-kulturális közé (ember–állat, kultúra–natúra, civilizáció–vadon, kívül–belül, rend–káosz), mégpedig különféle dologiságok által (karám, városfal, ajtó).[197] Kultúrtechnikai közvetítés nélkül az épített–építetlen, vagy a civilizált–civilizálatlan elhatárolása sem képződhetne meg, melyben nem csupán egy városfal, hanem a mindenkori építmény jelenti a dologit-technikait. Ez a technikai megelőzöttség pedig már azelőtt megszabja a dolgokkal való bánásmódot, mielőtt az ember eljutna a tudatosság szintjeire. Amikor Heidegger úgy fogalmaz, hogy a technika olyan emberi létmód, mely belép az egzisztencia legbensőbb zugaiba, beférkőzve nyelv és valóság találkozásának helyeire, ezeket a belátásokat előlegezi meg, megpillantva a manapság közhelyszerűen emlegetett bensőséges kapcsolatot az információs technológia és az elme tevékenysége között.[198] Vagyis nem csupán arról van szó, hogy az ember átalakítja a természetet, hanem arról

[196] Vö. DEVESCOVI 2001. L. még: NEMES 2007.
[197] KERESZTES–SMID 2017, 56.
[198] HEIM 1998, 275, 279.

a visszacsatoltságról is, miszerint a természet átalakítására bejáratott technikák magát az embert is átalakítják.

A *mediális rekurzivitás* elméleteinek maximái válnak itt fontossá, melyek túllépnek azon a leginkább Marshall McLuhantől származó tanításon, hogy a médiumok voltaképpen antropomorfizációk, vagyis emberi (érzék)szervek, testrészek művi kiterjesztései, extenziói (láb–kerék, szem–távcső, kéz–emelő), tehát olyan segédapparátusok, melyek hatására az emberi test funkciói kívülhelyeződnek. Ebben a megközelítésben láthatóan az antroposz marad a középpont, olyan centralitásként, amely megelőzi a médiumot, melynek ez aztán „meghosszabbítása", kivetülése lesz.[199] A leginkább Sybille Krämer nevével fémjelezhető alternatív visszacsatolás-elméletek ezzel szemben arra jutnak, hogy a médiumok berendezésekként, effektusokként mindig visszahatnak az antropológiai létmódra. A gépek nemcsak azt valósítják meg, amit az emberek gépek nélkül már mindig is tesznek, hanem olyasmit nyitnak meg, aminek az emberi cselekvésben így nem volt előképe. A technika mint apparátus „művi világokat" hoz létre, tapasztalatokat nyit meg, eljárásokat tesz lehetővé, amelyek gépek nélkül nem léteznének. Nem munkaeszközök ezek tehát, hanem visszahatnak az önértésre: nem „teljesítményfokozás", hanem „világteremtés" a médiumtechnológiák valódi értelme.[200] A kultúraalkotó dologiságok ilyeténképpen sohasem semlegesek, nem puszta hordozók, hanem aktívan alakítják a „jelentéstermelés" műveleteit.[201]

Az úgynevezett *negatív medialitás* elmélete kérdőjeleződik meg az efféle hozzáállásokban, melynek egyik legmarkánsabb teoretikusa az a Dieter Mersch, aki szerint a médiumok – ahogy a jelek is – annál hatékonyabban működnek, minél kevésbé feltűnőek, a közvetítésben ugyanis nyilvánvalóan a közvetített a releváns, nem pedig a „zaj".[202] Vagyis a jól funkcionáló médium a „megjelenésben

[199] Vö. MEZEI 2013, 69.
[200] Vö. LŐRINCZ 2010, 448.
[201] *Uo.*, 368.
[202] MERSCH 2004, 176. A távcső segítségével is a csillagokat kémleljük – érvel Mersch –, nem magát a lencsét. (*Uo.*) Könyvterjedelemben minderről: MERSCH 2010.

eltűnik", elrejti magát, az „eltűnésben viszont megjelenik", amennyiben egy médium medialitása a benne beálló zavarok közepette válik láthatóvá (megreped az ablak, zúgni kezd a rádió, lefagy a számítógép), egyébként összeolvad a medializálttal. A médium eredendő anyagisága tehát legyőzendő akadály, amely csupán akkor válhat láthatóvá, ha diszfunkcionalitás következik be: a médium ott mutatkozik meg, ahol „széttörik", megmutatkozása saját „negativitásához" kötött.[203] A jól működő médium tehát „életét feláldozó hírvivő" (Krämer), átlátszó, *transzparens* közeg, míg a homályos, zavaros közvetítés zajt, *opacitást*, figyelemelterelést eredményez. Ahol tehát a technikailag önmagát eredendően mindig maszkolni hivatott anyag lelepleződik, önmagára irányítva a figyelmet, ott a materialitás úrrá lesz a diszkurzívon, a tartalmon, üzeneten.[204]

A magyar *Média- és Kultúratudományi Kézikönyv* egyik fejezetében Lőrincz Csongor és Molnár Gábor Tamás éppen a „funkcionális negativitás" e kérdéseit feszegeti, a közvetítő közegek elméletének egyik fő filozófiai dilemmájaként nevezve meg azt. Arra kíváncsiak tehát, hogy a mindenkori „közegnek" valóban semlegesnek, áttetszőnek kell-e lennie ahhoz, hogy képes legyen az információ továbbítására. A kérdésre adott választ nem egyértelműsítik, hanem arra figyelmeztetnek, hogy egyáltalán nem mindegy, miként definiáljuk az információt, valamint hol húzzuk meg a határt a közvetítő közeg és a közvetített tartalom között.[205] Mint hangsúlyozzák, a közvetítő közeg előtérbe tolakodása nem okoz mindig zajt, diszfunkciót; nem feltétlenül mindig romboló

[203] MERSCH 2004, 177–179.

[204] Az úgynevezett *thing-theory* és a *nonhuman turn* irányzatai – amelyek hangsúlyozottan tárgyorientált („object-oriented") filozófiát művelnek – hasonló logikával dolgoznak. „Kéznéllevőség" és „kézhezállóság" heideggeri ellentétéből kiindulva arra emlékeztetnek, hogy munka közben megfeledkezünk a kalapácsról, hiszen az kezünk „meghosszabbításaként", vagyis *kézhezálló* eszközként működik, amikor azonban üzemzavar áll be, vagyis eltörik, figyelmünk hirtelen magára a kalapácsra mint anyagi dologra irányul, mely *kéznéllevőségében* „tolakodva" lép elő sérült fizikaiságával. Ez a funkcionális (láthatatlan módon kézhezálló) *eszköz* és a diszfunkcionális (tolakodóan megmutatkozó, kéznéllévő) *dolog* – vö. transzparens és opak médium – jelentékeny különbsége. Vö. KERESZTES 2017, 62.

[205] LŐRINCZ–MOLNÁR 2018, 137.

hatású, nem feltétlenül fenyegeti a kommunikációs célt. Arról nem beszélve, hogy ugyanaz a kommunikációs összetevő tekinthető zajnak és információnak is, szituativitástól és intencionalitástól függően.[206] A szerzőpáros a szépirodalom mesterpéldájához jut el, amennyiben annak nyelve is tekinthető közvetítő közegnek és információnak egyszerre, hiszen az nem egyszerűen csak „jelentést közöl", hanem „hangulatokat közvetít, atmoszférát teremt, az olvasót saját világába vonja".[207]

A felülretorizált költői nyelv e kitüntetett „transzparens–opak" medialitása témánk szempontjából (is) középponti jelentőségű. A technomateriális médiumfogalom és a nyelv médiumként értett elgondolása közé nem szokás egyenlőségjelet tenni, hiszen fogalmiságukban és effektivitásukban is egyaránt összeegyeztethetetlenek egymással. Mégis van valami mélyen közös bennük, legalábbis szempontunkból, ugyanis úgy tűnik, az élet az *Aurora* korabeli Magyarországon – civilizációs értelemben legalábbis – technikailag mindig *költői* kíván lenni, amint a szépirodalom mindig megmutatkozni, plasztikussá, önreferenssé válni. Hamann híres aforizmájából kiindulva – mely szerint csak a nyelv egyszerre érzéki és intellektuális – azt lehet mondani, hogy az *Aurora*-beli Pest-Buda is ilyen. Ahogy az írással a nyelv látható tárggyá válik, úgy válik láthatóvá a civilizáció az 1830-as évek magyar „fővárosában". Miként a nyelv beszédként és írásként egyaránt fizikai-fiziológiai konkrétságot vesz fel – amely már mindig is jelentésösszetevőként lép elő –, akként a civilizáció ugyanígy viselkedik: egyszerre mutatkozik meg és mond valamit.

Nem létezik tehát semleges médium, sőt, éppen az az egyszerre ódon és veretes McLuhan-féle axióma kerülhet előtérbe, mely szerint a médium maga az üzenet. Itt ugyanis a közvetítő közeg nem önelrejtő, önfeladó eszközként, a tartalom, az üzenet hűséges hordozójaként, szállítójaként és kézbesítőjeként vesz részt a kommunikációban, hanem alapvetően befolyásolja a közvetített tartalmat csakúgy, mint a tartalomkezelő emberi tudatot. Az Aurora-városok „sűrű leírásai" éppen efféle *pozitív medialitás*ról tanúskodnak.

[206] *Uo.*, 139.
[207] *Uo.*

4.4.3. Pest-Buda implementumai

Érdekes, milyen koncentráltan beszél az előbbiekben felidézett összefüggések szinte mindegyikéről 1968-as munkájában Jean Baudrillard. Mint írja, minden tárgy átalakít valamit, a tárgyak szintjén kialakuló kulturalitás pedig jórészt a technicitásnak felel meg nála, az emberi világ technikai elemeit *technémá*knak nevezve el.[208] De ami a tárgyiasságok, az eszközszerű dologiságok, a „technémák" jelentőségének hangoztatása mellett még direktebben dialogizál mondanivalónkkal, az a mindenhol jelen lévő, éppen a totalizált tárgyiasságból eredő forma kettős létmódjának elmélete, mely szerint az az álcázás (szimulálás) és a díszítés (dekorálás) alternatíváiban jelenülhet meg.[209] A krómkeretes, síkképernyős televízió bekapcsolva, eszményi funkcionalitásában láthatatlan, hisz éppen műsort szolgáltat, kikapcsolva azonban a nappali médiafalának formatervezett dísztárgyává változik.

A reformkorban a (civilizációs) tárgyiasságok, dologiságok szerepe középpontba kerül, e technémák pedig egyúttal médiumként is felfoghatók, amelyek információt szolgáltatnak, *középen* állva üzenet és fogadó között. Ezek a civilizációs tárgyiasságok – még a tömörített kőzúzalékos ősműút, a makadámút is – egyszerre eszközök és közvetítő közegek. Ezek a technémák mint materialitások úgy médiumok, hogy egyszerre szolgálnak bizonyos nagyon is gyakorlatias célt, s egyszerre üzenetek közegei, melyek nem akarnak neutrálisak lenni. Funkcionálisak, ugyanakkor kivétel nélkül mondanak is valamit. Borges megállapítása nyomán – mely szerint a könyv „szerszáma" az emlékezet és a képzelet meghosszabbítása – lehet úgy fogalmazni, hogy itt ezek a „szerszámok" az ideológia (például a *csiszoltság*), az eszme meghosszabbításai.[210] Ennek a reformkori medialitásnak a mindenkori létesítmény *(implementum),* a tervezett építmény lesz a reprezentánsa.

Az épület ugyanis kommunikációs felület is egyben, az építészet pedig a társadalmi párbeszéd közvetítő közegeként is értelmezhető. Az építészeti mondandó nagyban függ a felületek minőségétől,

[208] BAUDRILLARD 1987, 6, 9, 556.
[209] *Uo.*, 74.
[210] BORGES 1999, 59.

ugyanakkor azok sajátos logikájukkal, határoltságukkal és lehetőségeikkel vissza is hatnak az üzenetre. Az építészet kezelhető nyelvként – miként ezt már Gadamer megteszi, amikor épületek „olvasásáról" beszél[211] –, melynek értelmében az építmények üzennek, retorikai erejük van.[212]

Garay János egyik korabeli életképében így ír: „Egyéberánt legokosabban tesz, ki Pestet egy könyvhöz hasonlítja. A Dunaparton pompáskodó házsort úgy tekinthetni, mint címlapot. Az ajánlás, melyben hízelkedni szokás: a vendégfogadók. Előszó az utcai, úgynevezett nagyvárasi lárma. Tartalma házak, emberek és egyéb hozzá tartozandók. Mutatótábla az utcák nevei s egyéb hozzá tartozandók. De ha mindemellett még el nem igazodnánk e kőbetűk káoszában, ott vannak a vesszők (,) melyek értelmére osztják azt: az utcák. Pontos vesszők (;) melyek az elosztott részt ismét összefoglalják: a keresztutak. Kettőspontok (:) melyek azt még jobban megkülönböztetik: a piacok. Pontok (.) a temetők."[213] E megkapó modellben, a „kőbetűk" világában, ahol – mint később Garay írja – a betűszemek maguk az emberek, mintegy alfabetikusan performálódik a kultúrtechnikák dologisága. Itt az írásjelek grafémái utalnak további anyagiságokra és metafizikaiságokra, az épület mint reália ellenben az eredendő térben hordoz nem is annyira mögöttes írás jelleget. Az anyagiságok, az építmények, a létesítmények tehát szövegek is egyszersmind: a haladás, a reformkori civilizálódás és urbanizálódás manifesztumai. Ebben a kontextusban a város nem egyszerűen könyv, mint Garay mondja, hanem egyfajta „míves verseskötet" (mint maga a díszkötéses, aranyozott velurpapíros *Aurora* zsebkönyv), melyben a könyvtárgy kiállítása, illetve a szövegművek átpoetizált nyelvi közege egyaránt jelentéselőállító rendszerteremtő.

[211] Vö. GADAMER 1994, 165.

[212] Mint Szabó Levente, a BME Középülettervezési Tanszékének docense írja tanulmányának *Az építészet mint kommunikáció* című alfejezetében, a hangsúlyozottan retorikus építészet egyfajta üzenő médiumként viselkedik: „A 20. század elejére a nagyváros közterei, reprezentatív épületei és épületegyüttesei maguk is a médiumok részeivé váltak. Ezek a médiumok közvetíteni tudták a társadalom önképét[.]" SZABÓ 2008, 161.

[213] GARAY 1958, 8.

Az ideológia középpontja – mint többször utaltunk már rá – a civilizációs haladáseufória, az urbanizáció ismétlődő dicsőítése. Példái egyszerre testesítik meg a város anyagi kultúráját, s egyszerre árasztják annak (diszkurzív) szellemiségét. Toldyval: „látám, hogy az utczák ki voltak világítva. Hát nem *haladunk*? […] [H]atszáz lámpa, ujdonan új, 's idővel még több is! […] Nagy rugót ada egyebek közt Pest' *haladásának* a' kir. curia' általtétele is." (A34, 238, 240.)[214] Kazinczy kontrollforrásként is kiválóan használható útleírásában: „[A Kígyó utcában] egymást érik a' czifraságokkal tömött boltok. Ezek közt négy a' szemeket réznyomtatványival vonja magára. […] Hogy most négy Képkereskedésünk van, jele *haladásunknak*[.]"[215]

Mindez Toldynál retorikailag markánsan kombinálódik az 'Ez még csak a kezdet!' közéleti fordulatával, és bizonyos, a *Politeness* világlátásától sem idegen hívószavakhoz szervesül, amelyekben az épített látványelemek optimalitását az arány, a szabályosság, a classiselvű tervezettség és tagoltság adja: „Mert lelni ugyan másutt is e' nagyságnak 's ez életnek párját, de nagy azért ez is, életerő mutatkozik e' város' ereiben is, 's hol a' *kezdet* illyen, mit lehet még egy kedvezőbb jövendőtől várni! […] A' pestiek, a' mit felmutathatnak, *kezdetnek* mondják; 's ez látatja, hogy tudják mi kell még, 's így *haladások* bizonyos […] a' kezdet kevés helyt vala illy *nagy és szabályos*." (A34, 243, 245.)[216] A haladás- és klasszicitásmotívumhoz hasonlóan jellemző retorikai tényező az összehasonlítás ideologikus alakzata, mely Bécs, de leginkább Párizs városához képest laudálja – összehasonlíthatatlanságuk olykori beismerésével együtt is – a fejlődő Pest-Budát. Toldy: „A' táncz-

[214] Vö. „Estve korán meggyujtatnak a' lámpások, 's a' mint képzelhetni, nagy számban." KAZINCZY 2015, 104. (A továbbiakban a korabeli idézetek kiemelései minden esetben tőlem.)

[215] *Uo.*, 108.

[216] Vö. „Nem ellenzhetvén bátyám' ohajtását, végig kell vele delenként járnom a' várost, melly úttal aztán ő ismeretest nem ismeretest egyiránt mutogat. A' városház' tornyát nem győzi dicsérni, *szép arányairól* úgy mond […] Mindenek előtt szemembe tűnt az a' szebb ízletű *nyájas* építésmód, melly Pesten szinte közönséges lett. Az érdem leginkább Hild és Pollak uraké. Amaz Rómában 's a' Sansovínók' és Palládiók' művein tette magáévá a' képző mesterségek' egyik legszebbikét, 's épületeit többnyire *nagy és egyszerű stilusban* alkotja, 's leginkább a' *viszonyok' szépségében* 's a' *belső osztályban* erős." (A34, 238, 246.)

palota' alsó termeiben vacsoráltunk. Pest nem *Párizs*, mindazáltal kielégítve érzém magamat." (A34, 245.)[217] Kazinczy: „[Mária-Dorothea utca] Pestnek ez a' legszebb úczája, ugymond, 's a' francziák is úgy vallják, hogy *Párizsba* is beillene. Az úcza tágas, 's a' házak eggymagasságúak, igen szép stílusban. […] Az úcza' végében, balra, a' Duna felé, áll, fedél alatt már, de még ablakok nélkül és vakolatlan, a' Börse. *Nagy mint a' czél*, mellyért alkottatott."[218] Az utolsó mondat építmény és jelentés kölcsönhatásának, a korabeli pozitív medialitás érvényének érzékletes megfogalmazása is egyben: a Pesti Kereskedelmi Csarnok második emeleti börzéje, a kereskedők kaszinója nemcsak funkcionális tér, hanem az eszme „meghosszabbítása", már csak az utca neve által is, hisz Mária Dorottya hercegnő a jeles városfejlesztő nagyság, József nádor felesége. Látvány és üzenet egybeforrottságának még direktebb megfogalmazásaként pedig ismét Toldyval: „[Az új pesti színház homlokzatán] a' gigászi ablakok feletti völgyekben a' classicai régiség' hagyományaiból vett ábrázolatok látszanak egész magaslatu szobrász munkában (haut-relief), mellyek *gondolat'* 's *kivitel'* tekintetéből figyelemre méltók." (A34, 249.)

A korabeli lelkes leírásokban mérnöki igénnyel és részletességgel lefestett kétemeletes épület, az 1823-ban elkészült tisztasági fürdőház, a Diana Fürdő vagy Dunafürdő nemcsak azért civilizációs büszkeség, mert gyönyörű lett, hanem mert 1827 körül a városfejlesztő reformpolitika egyik ikonja (és szócsöve), gróf Széchenyi István maga lakja az első emeleti panziót: „A' Börsével áltellenben eggy új négyszeg' déli végén, homlokkal Budának, áll a' Dunaferdőnek nevezett ház. […] A' ház' fenekében, áltellenben a' kapuval, a' Dunával és Budával, két temérdek oszlop tart eggy háromszegű frontont, melly alatt eggy nyári-szoba nyílik, előfal nélkül, azok' szolgálatjára, kik itt ferednek 's eggyütt akarnak múlatozni. A' szűk udvar' közepében eggy teknő szökteti-fel vizét, 's a' teknőt virágtáblák veszik körül. – A' ház Gyönyör lakja!

[217] Vö. „A' Kígyó-úcza Pesten az, a' mi *Bécsben* a' Kohlmarkt, a' Váczi, a' mi amott a' Gráben[.]" KAZINCZY 2015, 108.

[218] *Uo.*, 105.

kiáltám; mert még akkor nem tudtam hogy a' Dicsőségé. – Széchenyi itt szállásol."[219]

Toldy almanachbéli prózájának harmadik része 1834-es jelenéből 1850-be repíti az olvasót, egy nagyszabású, jóslatszerű látomás formájában mutatva be elragadtatott Budapest-utópiáját,[220] melyben az egyik elem szubverzív erővel talál magának későbbi valós referenciát. Az 1839-ben elkezdett, majd 1849-ben felavatott Lánchídról van szó, az első állandó hídról a magyarországi Duna-szakaszon: „Ablakim – minthogy a' Háromhegy-vendégházban lakom – a' Dunára nyílnak, 's reggelenként első mulatságom szemeimet *a' köhídon, fővárosunk' ezen európai nevezetességén, legeltetnem*, valamint azon új világon is, melly a' Dunát mind két felől körülveszi." (A34, 263.) A híd építménye itt egyszerre technéma, eszköz, protézis, médium és szimbólum. Olyan civilizációs objektiváció, amely átszellemesítődik, szolgáltat és beszél egyszerre, nem tűnve el használat közben. Sőt, éppen sajátos „opacitása" ünneplendő, mely egy korszak identitás-alkatrészévé válik. A reformkor lánchídszerű médiumainak hasonló jelentéstani önértéke lesz, mint a televíziónak, távírónak McLuhannél: szimultán nyújtják a „kikapcsoltság" és „bekapcsoltság" teljesítményét: a börze, a kaszinó, a színház, a Lánchíd, a Dunafürdő egyszerre funkcionális közvetítő közeg, s egyszerre dekorációja adott ideológiának.

A kultúrtechnikák egyik alapvető ismérve, hogy a mindennapos, rutinszerű használatban láthatatlanok – s itt utalhatunk vissza egyúttal e könyv bevezetőjének *kognitív* szemléleti keretére is –, kutatásuk lényege pedig leginkább éppen ezáltal definiálható,

[219] *Uo*. A Dunafürdőhöz l. még: „Tizennégy eszt. olta melly pompás és melly ízlésű házak emelkedtek itt! 's melly úczák! Illyen az, a' mellyben Gróf Széchenyi lakik, az úgynevezett Dunaferdő, a' Börsével általellenben, szembe a' Dunával, Hild Pesti születésű Architectus építménye." *Uo.*, 133; Vö. „[A] Duna Ferdő Pfeffer házában, ez mind az külső tekintetére, mind a belső alkotására nézve első helyet érdemel." PATACHICH 1831; „Pest és Buda Egyéb díszei a' rakpiacznak a' Dunafürdő újolasz izlésű udvarával, mellyben a' bemenet' általellenében egy tempelforma tornácz áll basrelieffel 's négy oszlopon nyugvó tetővel; 's a' kereskedők' palotája szép viszonyu erkélyével. Földszint a' nagy 's oszlopokkal díszes pitvarban naponként a' déli órákban börze tartatik." (A34, 247–248.)

[220] FENYŐ 1955, 97; ZENTAI 1999, 341.

vagyis hogy az a kultúrtechnikai procedúrák, gyakorlatok, médiumok analizáló láthatóvá tételét jelenti. Az imént megidézett leírások elbeszélői azonban nem rutinos városlakók, hanem jellemző módon látogatók, akik éppenséggel rácsodálkoznak a város kulturális-civilizációs mozgásaira, vagyis számukra (még) nem láthatatlanok az urbanizációs kultúrtechnikák, hanem őket egyenesen elvarázsolják ezek.[221] Bár a leírások e narrátorai a város közegén belül maradva bámészkodnak, lelkes reprezentációik megelőlegezik, olykor használják a *felülnézet* (meta)perspektíváját, mely a modern polgári öntudat, látás- és gondolkodásmód tipikus megfigyelőhelyzete, s melynek folyománya, hogy „a megfigyelő saját korának és társadalmának radikális ütemű fejlődésével szembesül, ami arra készteti, hogy további reményeket fűzzön az emberi civilizáció haladásához".[222] A korporeális felemelkedés metaforikusan utal arra a társadalmi és civilizációs felemelkedésre, melynek vágyát a korszak valamennyi technikai, kommunikációs, infrastrukturális, mediális vívmánya hordozza, e haladást motorizálva.

Erre a több szempontból is sűrített horizontra, metapozícióra a legtöbb korabeli írás érzékeny, hiszen a *panoráma*, a tökéletes nézőpont megtalálása a mámoros totalitás birtoklásával kecsegtet. Bajza: „Lakása fenn a' várban van, ablakai a' Dunára. Egy gyönyörű panoráma nyílik-fel a' szemnek midőn rajtok lenéz. Pestnek tornyai, magasan emelkedett házai egész pompájokban mosolyganak-fel a' túlpartról,'s a' Duna csendes méltóságban lejt számtalan hajóival, tétova szállongó csolnakaival."[223] Toldy: „A' várkert minden tekintetben érdekes, sőt fekvésére 's ültetvényi elintézkedésére nézve pompás N[ota] b[ene]! az új metropolist innen is

[221] Vö. „Minden ismerős nélkűl élek Pesten, fő dolgaim: a' városon le 's fel sétálni, a' lányok' kalapja alá tekintgetni, a' művészek' boltja előtt bámulni, – ah! mert mi nagyobb tulajdonság a' bámulásnál?" LUKÁCS Lajos, *A' péntek*, A33, 108. Vagyis esetünkben a tárgyiasságok nem elavultságukkal, defektusaikkal kerülnek előtérbe (mint az eredetileg „kézhezálló" kalapács azzal, hogy eltörve „kéznéllévővé" degradálódik), hanem a csodálat kiváltóiként tárják elénk újra és újra beszédes fizikaiságukat – egyszerre tűnve kéznéllévőnek és kézhezállónak.

[222] GÁNCSOS 2016.

[223] BAJZA József, *Ottília*, A33, 327.

kell látni; leginkább pedig a' vár' portáléja előtt való gyönyörű partérről." (A34, 254.) Kazinczy: „[A] ködöt eggy jóltevő szél felkapá, 's előttem fekvék a' királyi Buda, a' maga tornyaival, és a' királyi Buda lábai előtt elterűlt, saját nagysága' érzésében boldog Pest."[224]

Ebben a reflexív összképben, a panoráma közegében a város rendszerint antropomorfizálódó látvány- és tértapasztalata hermeneutikai jelentésadást szabadít fel. Ugyanakkor e reformkori nyelvi plaszticitásban és dokumentálásban a „bennelét" tömeges lármája és pulzáló ingerhalmaza nem negatív előjelű, nem fenyegető még, nem hódító, szorongató közeg, hanem nagyon is motiváló, átszellemesített tényező, melyben nem kiüresedik a követhetetlen jelentés, hanem üzenetszerűen árad, még ha nem is összetett sokféleségben, hanem ideologikus-propagandisztikus egyszerűsítésekben. A város tehát a harmincas évek bizonyos, jól elkülöníthető szépirodalmi szöveghalmazában olyan, mintha felülről látnánk. Az ingerekkel, alakokkal, formákkal terhelt észleletek nem beszűkítik a szemhatárt, nem destruálják a jelentésadást, hanem rányitják a szemet az (irányított) üzenetre.

Ami nem jelenti azt, hogy a „bűnös", zsibongó nagyváros képe – melyben csak csetlik-botlik a vidéki látogató, majd haza is tér onnan – ne lenne szintén körvonalazott, sőt tematizált a korabeli írásokban.[225] Nem lényegtelen aspektus ugyanakkor az sem, hogy az illető „festésekben" a város nem a megműveletlen természet rosszindulatú gyarmatosítójaként személyesül meg, az épített környezetben ugyanis a natúra struktúrái fontos szerepet kapnak, nyugat-európai mintára. Művi jelleggel ugyan, de kiemelt helyet, járjunk a harmincas évek jelenében vagy az akkor még jövőbeni – ám Toldy elbeszélésében látomásszerűen megjelenített – ötvenes években: „Bátyám kissé irígyli a' budaiak' elsőbbségét, 's neki az a' *kert* sem tetszik, mellyel az új nádor a' valóban királyi palota' környékét napról napra diszesebbé teszi. […] A' *várkert* minden tekintetben érdekes, sőt fekvésére 's ültetvényi elintézkedésére nézve pompás, virágokban ritka gazdagságu. […] Kilencz felé reggelizni megyek vagy a' nagy *sétányra*, melly a' játékszín' térén

[224] KAZINCZY 2015, 103.
[225] Vö. ZENTAI 1999.

magos *nyárfáival* kevélykedik, vagy az elyziumi *berekbe*, melly a' hajdani vásárpiacz' helyén virít. […] Nagy, mondanám fő, dísze az országútnak, 's az, mi neki a' franczia boulevardokkal ad hasonlatosságot: a' két felől magasló *jegenyesorok*[.]" (A34, 34, 240, 253, 263, 265.) Az eredendően vad és ormótlan, veszélyes természet megszelídítése, civilizálása, a natúra kulturalizálása ugyanakkor szintén fontos urbanizációs műveletnek számít: „Emlékezel, mikép a' városkának partmelléki részei egykor szinte évenként a' dunazaj' elköltöztekor víz alatt állának, 's az alsó város' lakói csónakon látogaták egymást; most a' néhol kétölnyire is feltöltött partok védfalul szolgálnak a' különben fölötte mély fekvésü városnak, 's áradás, az 1830dikit kivéve, melly a' rendkivüliek közé tartozott, 's a' váczigátnak is új megerősitését kivánta, Pestet többé nem bántja." (A34, 249–250.)

A haladás, a civilizáció ideológiája önmagában immateriális minőség; a megelőzően, vele párhuzamosan, valamint a nyomán létrejövő technémák – még a makadámút minimuma is – ugyanakkor annak nem valamiféle materializált reprezentációi, hanem különféle formái, performanszai. Nem a „kétdimenziós" (nyelvelméleti) jel és szimbólum az adekvát fogalmak itt tehát, hanem egyfajta epifánikus, „háromdimenziós" (kultúraelméleti) performativitás, megtestesülés.

4.4.4. Lépcsők, utak, gőz

E reformkori pozitív medialitás igen kifejező példája Hild József innovációja, az úgynevezett *lebegő*, vagyis csak egyik végével a falba befogott, kiékelt kőlépcső, ahol a lépcsőfokok egymást „gyámolítják", s másik végükkel szabadon „lebegnek". Hild ezen építészeti gyakorlata a korban olyan bizarr és radikális mérnöki megoldásnak számított, hogy a legenda szerint az építtetők csak a tervező és az építőmester első lépései után mertek felmerészkedni rá.[226] E lépcsőkről, melyeket tehát tart is valami meg nem

[226] A jelenséget Irínyi József is feldolgozza *A táblabíró* című szatírájában, melyben a címszereplő maradi vidéki nemesúr a fővárosba érkezve „fél a lépcsőkre lépni, melyeket a levegőben lát függeni". Vö. IRINYI 1958, 313.

is, láthatatlan támaszokon lebegve, így ír Toldy, gróf Nákó Sándor többemeletes klasszicista palotája kapcsán: „Itt vonúl el párhuzamosan a' folyóval a' mintegy 45 ölnyi hosszaságu, háromfelől szabadon álló Nákopalota, mellynek termeiben a' magyar akademia tartja gyüléseit. Az egész mű két emeletnyi; kiálló közepét tizennégy félmagaslatu jóniai rendbeli oszlop díszesíti […] A' milly nagynemü és fényes ezen palota' külseje, olly meglepők annak lebegő hágcsói, mellyeknél pompásbat láthatni sok helyt, de mesterségesbet és merészebbet talán sehol nem. Az épület' nyugat-éjszaki szögletében található kerek hágcsó, melly világítását üveg tetején által nyeri, száztizenöt lépcsőből áll, 's földszintől padlatig, csak egyik végével falba eresztve, márvány testével szabadon leng; e' mellett szinte ölnyi szélességü, 's három helyt, hol az emeletek belé nyílnak, egyegy négyszegölnyi tér ad helyt a' pihenőnek. Megjegyzést érdemel, hogy a' lépcsők' szélessége's magossága fokonként csak néhány vonalnyival fogy, 's a' járó sem rengést nem érez rajta, sem fáradást. A' délnyugati kapuszínbe nyíló hágcsónak, melly szegletformára van alkotva, csak felső harminczhárom lépcsője lebeg, de épen e' forma, a' nagyobb szélesség 's az osztályok' lebegő masszáinak roppantsága, mint nekem látszik, gondolatban még bátrabb, 's számolásra nehezebb feladása a' mesterségnek. A' néző nem győzi csodálni a' müvész' bátorságát és bizodalmát, mellyel illy sulyu szikladarabokat, látszató legnagyobb könnyüséggel, felfüggesztett; 's nem tagadhatom, némi titkos borzadás fogott-el, midőn lábam e' remekek' lengő alapjaira először bocsátkozott." (A34, 246–247.)

E természetes fénnyel megvilágított körlépcső tehát jórészt a levegőben „lebeg", a hatalmas márványdarabok graciózusan immaterializálódnak, s a látogató bizonytalan, nem oszlanak-e semmivé a lábai alatt. Ez az építmény van is meg nincs is, robosztus matéria is és légies transzparencia is. Furcsa technéma anyagiság és anyagtalanság köztességében, de egyben valami ilyesféle köztesség médiuma is egyben. Egyszerre szolgáltat útvonalat, s egyszerre sugározza a haladás dicsőségét, már csak látványával is.

Azt, amit Hild e lebegő lépcsői tesznek, teszi ugyanakkor minden egyes technéma is, más-más érvénnyel és attraktivitással. Ezt teszi például a híres liège-i kockakő is – az úgynevezett *lütticher Pflaster* –, a darabonként domborított, négyszögletűre formázott

belga „macskakő", mely puszta létével, a civilizált kocsiút minimumával is már bőven mediál, kommunikál valamit, azzal együtt, hogy az út technológiai objektuma egyébként is hajlamos eszmei metaforává válni a korszakban: „Nagy a' gond az utczák' csinjára is, a ' kövezet javúl, az ó 's uj város' számos utczáiban négyszegű kővel van a' gyalog út kirakva, sőt a' vácziutczában, melly fényes boltjaival bármelly europai városban elállhatna, a' szekérut lüttichi módra van kövezve. A' városnak e' czikkelyekre szánt áldozatai nagyok[.]" (A34, 250.)[227] A kőzúzalékos makadámút, vagy a macskaköves „lüttichi út" – melyeket nem mellékesen az útcsinálókra felügyelő *pallér* garantál – nemcsak implementum, hanem közeg és üzenet is. Ezek a tervezett anyagiságok *forró médium*okként (McLuhan) állnak elő, amelyek nem aktivizálják, hanem letaglózzák a címzettet, adattartalommal halmozzák el megcélzott érzékszerveit. Nincs szükség produktív közreműködésre, a reformkor objektumait nem kell „silabizálni", utánalkotni, hiszen „élesek" – készen szállítják az információt.

A csodálat másik oldalán a realitás erősen kritikai és keserűen gunyoros hangvételű korabeli magyar szépirodalmi kommentárjai éppen ezeknek a forró médiumoknak a hiányát tematizálják, katalógusszerűen: az utak, a hidak, az egyéb különféle urbanizációs dologiságok hazai kisszerűségeit: „»Hátha a' sétahelyek tisztábbak, Bécsből, Pestről, Debreczenből ide gőzkocsik alá készült vasútak volnának!« szól a' másik. »Hátha a' nagy Balaton, mellynek dicsősége, mint henyeségben elhízott testnek, úgy is csak szélességben áll, lecsapoltatva, mint vízkóros has, legfölebb egy karcsú folyammá változhatnék!« sohajt a' harmadik. Hátha a' Duna – hátha a' híd – hátha – – hátha – – – ! De így a' háthákból ki nem fogynánk soha".[228] „Ismét új gőzerőmű, hajó és kocsi egyszersmind, melly szárazon vízen egyiránt sebesen jár. Felséges találmány, melly népet néppel, országot országgal, 's világrészt

[227] Az út témájához, metaforájához vö. még: „Győrön keresztül (melly, utolsó általutaztam óta, nem csak kétannyira növekedett, hanem szépült is) gyorsszekeren jöttem, de ez csak névre gyors; mint is lehet, az, hol az utak illy keserves roszak" (A34, 241.); „Az úczákon végig csatornák vonatnak; most a' Német-úcza' kapujánál rakák azt, hogy a' mocsok kiszivárogjon." KAZINCZY 2015, 38.

[228] KOVÁCS Pál, *Román és nem-román*, A37, 64.

világrészszel összeköt, (keserűn) 's nekünk rósz útaink, nyomorú lovaink, féktelen, hídatlan Dunánk."[229] A gőz(energia) mint civilizációs-technikai hajtóerő – amellett, hogy a levegőben tovatűnő anyagisága szintén szépen allegorizálja az egyszerre látható és láthatatlan medialitás e fejezetben kitüntetett elvi összjátékát – egyben inverze is lesz a kultúrának, metaforája a haladás ellentétének: „Vajha minden ártalmas párát és gőzt, melly nálunk egész vidéket dögleletessé, melly sok ember fejét kevélységtől és butaságtól kába-tompává tesz, vajha mind e' gőzöket illyféle erőművek' hajtására kényszeríthetnők".[230]

Amikor még a 18. század végén Kármán József úgy fogalmaz, hogy az eszményi nő „édes Vehiculum", aki a férfiakat is tökéletesíti,[231] az édes vehikulum, a megkapó fizikai hordozóanyag fogalmán – úgy gondolom – egészen konkrétan *pozitív* medialitást ért, amely gyönyörteljesen megmutatkozik, egyben jelentéseket is közvetít mások számára. Éppen úgy *beszélő médium* tehát az „érzékeny" és „kellemetes" nő is, mint a macskaköves utca, mint a Duna-híd, mint a lebegő lépcső, mint bármilyen gőzgép vagy éppen mint Széchenyi Istvánnak az elemi higiénia (civilizációs) szükségességét hirdető meztelen teste.[232] Ami pedig a Kármán-referencia mellett még jelentékeny történeti korszakjellemzőnek látszik, az többek között az esztétikai és haszonelvű beszédmódok szoros korrelációját hirdető *dulce et utile* elv reformkorig ható érvénye, a gyönyörködtető *és* hasznos elválaszthatatlansága (vagyis hogy valami *egyszerre* lehet dísz és eszköz), melynek kontextusában a pozitív medialitás jelen koncepciója is kiválóan működtethető.

A civilizációs lét – úgy tűnik – a jelen kötetben már más összefüggések kapcsán is játékba hozott írásjelenethez hasonlóan működik, amennyiben az is nyelv (kultúra), technika (instrumentalitás) és test (korporealitás) instabil együtteseként, permanens összjátékaként adódik. Olyan fiziológiai jellegű kulturális gyakor-

[229] VÖRÖSMARTY Mihály, *A' fátyol titkai*, A35, 358.
[230] *Uo.*
[231] KÁRMÁN József, *Bé-vezetés* = SZILÁGYI 1999, 23.
[232] Vö. „Előfordul, hogy fürdődézsában ülve, hátát kefével vakargatva fogad látogatót, jelezvén: a mosakodás szükséges és természetes." GERŐ 1991, 4.

latként, mely gesztusok és segédeszközök közreműködése által, azoktól már mindig is befolyásolva közvetíti a jelentéseket, és amelyben az említett eszközszerűség kitüntetett viszonyítási pont.[233] Annak szellemében, hogy „bármilyen technológia, illetve az ember bármilyen kiterjesztése új környezetet teremt", és ez „sokkal jobban fejezi ki, hogy a médium az üzenet",[234] azt lehet mondani, hogy a magyar reformkor – benne az e tekintetben is úttörő *Aurora* zsebkönyvvel – egy olyan epocha, amely erről szól, ennek verifikációs illusztrálásaként értelmezhető. Többek között ezért van, hogy Vajda János 1862-ben hosszasan magyarázza, miért kell a „polgárosodás" fogalmán kevésbé egyfajta általános műveltséget, mint inkább a „*polgári társadalom berendezéseit* és erkölcseit" érteni.[235] A város – egyebek mellett mint „anyagi fenomének szingularitása"[236] – ebben az összefüggésrendszerben olyan komplexum, melynek tereit nem kihasználják a társadalmi szereplők, hanem amelynek a terei megképzik a társadalmat. Miképpen Fenyő István fogalmaz az *Auroráv*al kapcsolatban: „[az illető almanach] maga is a gyorsan fejlődő Pest polgárosodásának tükrözése volt és vissza is hatott a polgárosodásra, propagálta és továbbfejlesztette eszméit".[237]

Kultúratudományos közhely, hogy az ember lényege történetileg fokozatosan technikai berendezésekre áll át; gépek hódítják meg először az izomzat, majd a központi idegrendszer funkcióit. E fejezet történetében (bár a mechanikus gőzgép korában járunk) pozitív médiumokként interpretálható urbanizációs létesítmények hódítják meg a „központi idegrendszert", az anyagit és szellemit

[233] Vö. MEZEI 2016, 146, 158.
[234] HEIM 1998, 279.
[235] KOMLÓS 1964, 25. (Kiemelés tőlem.)
[236] Vö. MOLNÁR 2018, 25.
[237] FENYŐ 1955, 120. Vö. Bajza hitvallását a kis- és nagyváros különbségéről: „A nagyvárosi élet változatosb, korlátlanabb és zajosabb gyönyöröket osztogat; a kisvárosi szívesb és egyszerűbbeket. Amaz az ifjúnak szabadabb gondolkodást, finomabb viseletet s érzést kölcsönöz; ez félénkké, elvonulttá, ügyetlenné teszi. A nagyvárosi élet képe egy világnak kicsinyben s emberismeretre tanít; a kisvárosi hasonlít egy kis szekrénybe zárt lételhez, elnyom és fojt minden önállást, önérzést. […] A kisváros az ifjút ízetlen bókolgatóvá, a nagy kozmopolita lelkűvé változtatja. […] Itt az asszonyok is magasabb társalkodási szelleműek." BAJZA 1984, 121.

mindig egyben kezelő, angolszász értelemben vett *civilisation* egyik magyarországi mintapéldájaként – vagyis markáns csiszoltság-jelenségként.[238]

4.5. Szövegmozgások, nyelvi keretezések az Aurorában

4.5.1. Műfajban lenni

Ma már nem jellemző az a 20. század végi hozzáállás, melyben a legjelentékenyebb irodalomelméleti irányzatok rendre igyekeztek eltávolodni a *műfaj* kategóriájától, „nem óhajtottak a műfajjal gondolni".[239] Bár az is igaz, hogy az úgynevezett *műfaji emlékezet*-nél[240] azért jóval több, ami az egyes, immár klasszikusnak számító modern irodalomelméleti ajánlatokban tetten érhető a műfaj kategóriájából az orosz formalistáktól Iseren és Genette-en át mondjuk Jaussig.[241] A műfaj tehát felettébb rugalmas és ellenálló

[238] A kontinuitás pedig e szempontból is szépen kimutatható. Vö. az *Uránia* első hirdetésével: „Minden kötethez járulnak a' foglalattal meg-eggyező rézmettzések, mint […] eszközök', épületek", tájékok' 's effélék' rajzolati." *A' Magyar Asszonyi Nemhez*, Magyar Hírmondó, 1794 február 28, I. kötet, 301–304. (Toldalék.)

[239] JENEY 2016, 357.

[240] Thomka Beáta a műfaj fogalmának más szakszavakban való túlélését nevezi így. Vö. THOMKA 2001, 12.

[241] A formalistákhoz vö. „Akár kiinduló tézis gyanánt is elfogadhatjuk Tinyanovnak azt a megállapítását, hogy az egyedi szöveget (mint az irodalom alapegységét) az irodalom egészéhez a műfaj közvetíti." IMRE 1996, 31. Iser fikcionalitáselméletének úgynevezett önbejelentés-koncepciójában a fikciós „önbejelentések" a szövegek önnön fiktív („mintha") voltára utaló szövegjelzések, melyek kulturális közösségek egyezményeihez kötöttek; az egyik legfontosabb ilyen „szerződéses" viszony a műfaj. „Minden műfajnak saját fikciós szabályrendszere van." ISER 2001, 33. Jauss „paradigmatikus izotópia" elve a bármely szöveget megelőző elvárási horizontot jelenti, mely „immanens szintagmatikus elvárási horizonttá" alakul át. Az új szöveg az olvasóban felidézi a korábbi szövegekből ismert „elvárás- és játékszabály-horizontot", amelyet megismétel vagy változtat, meghatározva az adott „műfajstruktúra" játékterét. Vö. JAUSS 1999, 53. Genette esetén elég, ha csupán alapvető transztextustípusainak egyikére, az úgynevezett „architextuális", műfajjelölő kódra gondolunk. Vö. GENETTE 1996, 82–90.

faktornak látszik, mely mind a mai napig nagyszerűen működik, ha a generalizálás rendezőelveként vagy éppen a Foucault-féle[242] szerzőfunkcióhoz hasonlatos klasszifikációs eszközként kezeljük;[243] ezeknél azonban jóval többről is szó lehet.[244]

A hermeneutika, az intertextualitás- vagy akár a diskurzuselméletek szempontjából is alapvető dolgozataiban Mihail Bahtyin arról ír, hogy a nyelv használatát az ember mindig valamilyen egyedi, konkrét élőszóbeli, avagy írott megnyilatkozásban valósítja meg, amelynek legfontosabb jellemzője „kompozicionális fölépítése", ami magában foglalja a beszédtémát és a nyelvi stílust is, alkalmazási területtől és beszédcéltól függően.[245] A nyelvhasználat minden szférájában kialakulnak a jellemző, viszonylag állandó közösségi megnyilatkozástípusok – a konverzációs formuláktól a nagyregényekig –, amelyeket Bahtyin *beszédműfaj*oknak nevez. Az irodalmi művek összetett beszédműfajoknak számítanak, ám olyanoknak, amelyek lényegileg nem különböznek az egyszerű, közvetlen érintkezésből származó beszédműfajok sokaságától, melyeket adott esetben magukba is olvasztanak. Azon túl, hogy Bahtyinnál tehát már köszönéskor is műfajban vagyunk, a szó, a

[242] Vö. FOUCAULT 1999, 119–145.

[243] Értsd: az irodalmi műveket osztályozzuk, csoportosítjuk, származtatjuk, általuk történeti formációk határait, illetve kulturális és társadalmi jelentések törésvonalait azonosítjuk. Vö. SZÁVAY–Z. VARGA 2016, 348; JENEY 2016, 355.

[244] Hites Sándor korszakspecifikus, ám teljességre törekvő számvetésében a „műfajtörténeti látószög" irodalmi szövegek nyelvhasználatának és intézményességének együttesét jelenti, amennyiben műfajok akkor létesülnek, amikor adott időszakban bizonyos diszkurzív jegyek ismétlődése a társadalom szélesebb körére nézve intézményesül, és az így előálló normák meghatározzák a szövegek megalkotásának és befogadásának módját. A műfaj itt olyasféle diszkurzív kényszer általi beszédmód, kommunikatív alapszerkezet, amely előzetes alkotási feltétel és utólagos magyarázó elv egyszersmind. Hites fontos tézise, hogy a műfaj társadalmi hatóerőként is működik, hisz a műfajválasztás nem pusztán irodalmi konvenció, mert poétikai és ideológiai közösséghez való tartozást is jelez, a műfajok adott rendszere pedig világlátást, világértelmezést is sugall egyben. HITES 2011b, 132–140. A műfajiságot más elképzelések is konvencionális „megszokásoknak", kooperatív avagy hatalmi egyezményeken alapuló „társadalmi intézményeknek" gondolják, amelyek nem univerzálisak, ugyanakkor csupán egy pontig viszonylagosak, s amelyek mind lehetséges világértelmezéseket építenek föl. Vö. SZEGEDY-MASZÁK 1990, 57, 76. A műfajkérdés egyik újabb monografikus feldolgozása: HANSÁGI 2020.

[245] BAHTYIN 1988, 246.

megnyilatkozás mindig eleve perspektivikus kontextusban működik, társas valósága van.

Szintetizáló jellegű tanulmányában – egyfajta programosan interdiszciplináris *kognitív* műfajelmélet irányába törve az utat – Simon Gábor is nagy hangsúllyal szerepelteti Bahtyin tanait, s kiemeli, hogy a tipikusságok interszubjektív konstrukciók közegében válnak a műfajt meghatározó tényezőkké.[246] A *séma* és a *keret* vezérfogalmaival operáló távlat vizsgálati pozíciónkkal nagyban egyező képet kínál: a műfajok mint viszonylag stabil közösségi-kulturális alakzatok szerkezeti mintákat jelentő sémákból épülnek ki, ahol a séma egyszerre jelent a tapasztalatokból kiemelkedő reprezentációt, illetve a mindenkori új tapasztalatot kezdeményező, annak folyamatában dinamikusan funkcionáló tudást.[247] Bármely összetettségű visszatérő nyelvi minta megjelenése és alkalmazása leírható a keret fogalmával is, így a műfaj kompozíciós sémája is tekinthető keretnek, amely mindig közreműködik a jelentés kialakításában. A műfaj ilyen keretek együttese, mely egy-egy diskurzusközösség jellemző észlelési mintázatait közvetíti.[248]

Vagyis a *műfaj* fogalma *kognitív* (narratív) sémaként, keretként is értelmezhető, egy közösség specifikus cselekvési szabályainak megerősítését szolgáló közvetítő közegként. Nem egyszerűen a tudás hordozója tehát, sokkal inkább annak a folyamatnak a része, amelynek eredményeként a társadalmi valóság létrejön, visszatérő, ismétlődő mintázatokba rendeződve. Egyfajta *dinamikus séma*, amelyet felhasználunk, tehát nem reprodukálunk, hanem alkalmazásba veszünk (performálunk) abból a célból, hogy a világról szerzett tapasztalatainkat, tudásunkat megszervezzük és megosszuk.[249] Hasonlóan az előző fejezet mesterséges objektumaihoz, technikaiságaihoz, a műfaj is egy olyan létező tehát, amely egyszerre keletkezik a társadalmi valóságból és hozza létre azt, egy-

[246] SIMON 2017, 162.

[247] *Uo.*, 151, 155, 159, 163.

[248] *Uo.*, 160. Mindezek fényében a kognitív aspektus leginkább egyfajta *társas konstruktivizmus* irányába mutat. Megjegyzendő, hogy mindaz, amit a szerző kiváló cikkében elsősorban nyelvészeti illetőségű fejleménynek tart, a kultúratudományok korában – jó pár éve – már bőven jellemzi, alakítja a hazai irodalomtudományos perspektívákat is.

[249] SIMON 2017, 159.

fajta folyamatos interprenetratív, rekurzív viszonyban. Minél kevésbé prototipikus egy szöveg, annál fontosabbá válnak az adott helyzet kontextuális tényezői, illetve azok bevonása a jelentésalkotásba. Ezáltal a műfaji címkék egy diskurzusközösség jellemző észlelési mintázataiba engednek betekintést, abba, ahogyan az egyes kommunikációs eseményeket a közösség tagjai észlelik.[250]

Az *Aurora* műfaji sajátosságaiból kiinduló jelen fejezet egy ilyesfajta, komplex műfajfogalmat lát érdemesnek működtetni. Ekkor is valamiféle kategoriális alaktani tipikusságról van szó ugyanis; olyan, az adott műfajértés révén csoportosítható művekről, amelyek vagy megtartják normahűen a régi tipikusságokat, vagy normaszegő, formabontó módon új tipikusságokat teremtenek a régihez képest. Mindazonáltal az ilyesféle műfajfogalomnak nyelvfelfogása és emberképe is van, azon túl, hogy a műfajtörténeti dinamikákat is képes megjeleníteni, rekonstruálhatóvá tenni. Az illető, kiemelt hatástörténeti jelentőséggel bíró magyar almanach szövegvilága azért optimális vizsgálati terep, mert kivételes módon képes felmutatni a műfaji alakzatok szinkrón avagy diakrón kölcsönhatásait.

Az orosz formalisták önelnevezésük szerint tudhatóan „specifikálók" voltak, akiknek munkája az irodalmi műalkotás kiugró jellegzetességeinek, tipikus konstrukcióinak kutatásából eredt, a művészetet technikának, írói fogások kompozíciójának tartva.[251] A „dominánsokat", az egy adott szövegmű lényegét jelentő középponti formaképző eljárásokat és írástechnikákat vezérlő különösségeket vesszük szándék szerint mi is sorra, melyek váltakozásai az *Aurorá*ban – a maguk módján – korszakalkotóak. A mindenkori többszörös, műnemeken átívelő, de korántsem egyértelmű és szabályos formaváltás olyan koncentrált anyagát viszi színre ugyanis az illető sajtókiadvány tizenhat évfolyama, amely párját ritkítja a magyar irodalomban.

[250] *Uo.*, 160.
[251] IMRE 2014, 87.

4.5.2. Az Aurora első műfajtörténeti forgatókönyve (Toldy Ferenc sémái)

A valóságos „alapító okiratokat" gyártó Toldy az *Auroráh*oz mindkét szerkesztője, Kisfaludy és Bajza révén is szorosan kötődik, veretes mondataiban körvonalazódó nem kevésbé veretes gondolatai pedig erősen műfajtudatos konceptusok:[252] az övé az első kísérlet az irodalomfejlődés rendszerszerű koncipiálására, illetve műfajtörténeti alapú szegmentálására.[253]

Az *Aurora* históriájának taglalását Kazinczy munkásságának ismertetése előzi meg tankönyvében, egyszerre tartva tőle távolságot, s egyszerre méltányolva benne egy megelőző, előkészítő korszakalakzat betetőzőjét és egyben reprezentánsát.[254] A rapszódia, a „hymnuszi lendület", a „díthyrambi tűz és erő" meghonosítása nála mind a Széphalmi Mester érdeme, Toldy bizonyító példái pedig éppenséggel Kazinczy aurorás költeményei lesznek.[255] Mindazt, amit ő jelent, ugyanakkor meghaladandó minőségnek tekinti ez a privát irodalomtörténet. Amikor Helmeczy Mihályt a nyelvújítás „legrettenthetetlenebb bajnokának" nevezi (22.), a témában minduntalan felvillanó ironikus viszonyulásából kapunk ízelítőt. A „classicisták" és „érzeményesek" kifejezésmódja ugyanis minden erénye ellenére idegenszerű, amin azért túl kell lenni; az „Auróra-kör" ezt „irtja ki" a magyar költészetből. (23.)

Az Aurora-korszak, az új *iskola* kibontakozásának kezdetén – jórészt Kazinczynak köszönhetően – a költői nyelv már elvált a próza nyelvétől, de az igazi úgynevezett „tárgyi költészetet" (epika, dráma) hiányolja még Toldy. Az „élet nyelve" pedig a hangsúlyozottan „alanyi költészetben" (líra) még nem része irodalomunknak, vagyis a szerző épp a „realitást" – legyen is az nála bármi –, a valóságvonatkozást, az ekképpen hitelesített érzelmeket hiányolja a megszólalásmódok kliséi helyett (mindezt nem mellékesen Kisfaludy Károly fogja majd nála megvalósítani). (29.) Az *Aurora,*

[252] Vö. IMRE 2014, 106–114.
[253] *Uo.*, 114.
[254] *Uo.*, 109. A széphalmi mesterben „műfaji szintetizálót" ünnepel. (*Uo.*, 112.)
[255] TOLDY 1873, 16. (Az illető szöveg hivatkozásai a továbbiakban az idézet után, zárójelben.)

de még inkább vezére, Kisfaludy Károly itt integráló, csoportképző teljesítményével katalizáló erő: a novellát meghonosítja, megreformálja a drámaírást: „az új iskola az ő vezérletével győz az Aurórában". (32, 39.) Az *Aurora* műfaji vívmányai hosszan sorjáznak Toldynál: románc, ballada, költői beszély, „kisebb epos", elbeszélés, novella, „költői regény".[256] A legfontosabb változás, hogy az *Aurora* (mint kvázi műfajtörténeti intézmény) „levetette a költészet idegenszerűségeit és felvette új eleműl a népiest". (39.)

Bár, mint Imre László írja, a regény történetének rendszerszerű kiépítésétől Toldy elegánsan eltekint, azért fontosnak tartja rögzíteni, hogy a „classicismus", mely a megelőző érában Kazinczynál, Berzsenyinél, Kölcseynél és Bajzánál éri el betetőződését, Kisfaludy Károlynál és Vörösmartynál a „regényessel" szövetkezik. (147.) Ez mintegy a „romanticizmus" egyik kulcsa is egyben. 1830 óta a drámai és elbeszélő költészetben már ez a saját „romanticismus" uralkodik, a „lyrában" mindamellett a „classicisták epigónjainak" hosszú sora tartja még magát.[257] A líra csúcsait kezdeményező szerepével Kisfaludy Károly, a nagy barát és bajtárs Bajza József, illetve nem utolsó sorban Vörösmarty jelentik, utóbbi főként „hazafiúi" költeményeivel. (149.)

Ahol bővebben van mit méltányolni, magasztalón felmutatni Toldy szemében a lírai műnem fejleményein túl, az a dráma és az eposz világa. A dráma egyértelműen Kisfaludy Károlyt jelenti számára (32, 34.); az illető tankönyvfejezet címe már önmagában is beszédes: „Drámai költészet. Kisfaludy Károly annak megalapítója". (32.) Az „óclassicai szellem" és a „nemzeti tartalom" kölcsönhatása, „összeforradása" Horvát Endre epikus szövegműveiben jelentkezik először Toldy narratívájában, kialakítva az új eposzi dikciót. (26.) Vörösmartynál – aki Horvátot is túlszárnyalva ennek a kategóriának is nyertese: „tetőzője" lesz (45.)[258] – mind-

[256] Vö. „Az új iskola valóban korszaknyitó eredményeit is az új műfajok együttes, rendszert alkotó fellépésének tulajdonítva fejtegeti." IMRE 2014, 113.

[257] A „szelíd érzékenység", a „formaszigor" több még náluk az „erőnél és eredetiségnél". (147.)

[258] Imre László is kiemeli, hogy a verses epikában Toldy igazán Vörösmartyt méltányolja. Vö. IMRE 2014, 110. Vö. még: „[Toldy] Kisfaludy Károlyt mint nemzeti drámaköltőt ünnepli […] Vörösmartyt pedig mint a nemzeti eposz megalkotóját." FENYŐ 1981a, 163.

ez a „classicai-regényessel" párosul a *Délsziget*, *A Rom* vagy a *Tündérvölgy* című munkákban. Fura valószínűtlenségeivel és a korszakban merőben szokatlan imaginárius felhajtóerejével azonban ekkor már nem ez az irány Toldy favoritja (47.), sokkal inkább a Czuczor Gergellyel együtt gyakorolt „classicai-nemzeti" alternatíva. Ez a „közös" tapasztalati valóssal, a valamiféleképpen adott közösségi múlt vonatkoztatási mezőivel, textuális referenciáival dolgozva alakítja ki a szövegvilágot, a „nemzeti történelem szeretetével, s az ősi dicsőségtől lelkesedve" (43.), a „classicai" jelleg ugyanakkor időtlen kategóriaként nem lép át egy másik episztémébe Toldynál.

Ami Toldy műfajelméleti szempontból is diskurzusalapító erejű értekezését illetően még mindenképp megjegyzendő, hogy a magyar irodalmi alakulástörténet rendhagyó elemei nála éppúgy a rendszer életképességéhez járulnak hozzá, mint a szabályszerűek. Ezeknek a „mutációknak" a sajátos esetét fedezi fel a több más szempontból is kulcspozícióba kerülő Kisfaludy Károlyban, aki azáltal hoz tehát újat, hogy eltér irodalmi előzményeinek normáitól, tipikusságaitól.[259]

4.5.3. Az Aurora legmarkánsabb műfaji térképe

Fenyő István 1955-ben megjelent monográfiája a legátfogóbb számvetés az *Aurora* műfaji mintázatainak tárgyában mind a mai napig. Alaphipotézise, hogy a külföldi hatás az *Auroráb*an nem jelentékeny, mert bár az új, „romantikus szellemet" a szerkesztő Kisfaludy Bécsből [sic!] veszi át, ez döntően „műfaji-formai" jellegű, „tartalmában" azonban mindvégig speciálisan saját (Fenyővel: „nemzeti").[260] Ugyanakkor azt is megállapítja, hogy az első kötetek klasszicizáló és „szentimentális" dominanciával bírnak (27.), bennük még a „maradi" Kazinczy ízlése dominál.

Fenyő rekonstrukciójában az *Aurora* minden új fejleménye, változása a kazinczyánus hagyományok és műfaji-irodalmi pers-

[259] IMRE 2014, 111.

[260] FENYŐ 1955, 25. (Az illető szöveg oldalszámai a továbbiakban az idézetek, hivatkozások után, zárójelben.)

pektívák ellenében határozódik meg (34.), csakúgy, mint ahogy Toldynál láttuk. A zsebkönyv tehát magától Kazinczytól távolodik el autonóm kiteljesedésében. Mint mondja, kezdettől fogva a „patrióta" művek adják meg az *Aurora* sajátos, újszerű, romantikus jellegét; előbb a „régi típusú nemesi patriotizmus", vagy, ha úgy tetszik, a rendi logika, majd egyre inkább egyfajta „demokratizálódó", polgári-liberális „radikalizálódás" formájában. (28.) A „nemzeti epikum" meghonosítása Fenyő szemében a legfontosabb kezdeményezés az *Aurora* új, immár romantikus irányának kibontakoztatása felé. (30–31.)

A másik epikai újdonság az úgynevezett „társadalmi novella" Kisfaludy-féle meghonosítása, egyfajta, a nemesi rendet bíráló „kritikai realizmus", melynek egyik legszebb megvalósulása az 1823-as *Tollagi Jónás viszontagságai* (33, 42.), az 1824-es *Sulyosdi Simon* pedig már egyenesen szatirikus társadalomkritika. (52.) 1824-ben feltűnik a romantikus epika első igazi nemzeti terméke, Czuczor Gergely *Augsburgi ütközet* című eposza is (49.), Kisfaludy pedig tovább egyengeti a nemzeti epikum útját *Tihamér* című 1825-ös történelmi témájú kisregényével, melyet Fenyő még akkor is fontos fejleménynek tart, ha lényegében egyfajta „zsákutcát" jelent túlzó „lovagi vadromantikájával". (40, 50.) Kiss Károly 1826-os *A kenyeres vitéz* című novellájával megindul az epikai „népiesség" is (55.), mely vonulat, vagyis a népies szépprózа csúcsát Vörösmarty *Kecskebőr* című alkotása (1834) jelenti.

Az 1826-os évfolyammal „átüt" a nemzeti epikai irányultság, Vörösmarty e számban több művével már középpontba kerül, többek között olyanokkal, mint az Árpád emeltetése vagy a *Cserhalom.* (50.) A periodika fokozódó közéleti jellege – ami Fenyőnél egyben egyik legnagyobb teljesítménye – az országgyűlések társadalmi hullámveréseivel szinkronban csak még inkább alátámasztják a tendenciák alakulását, sőt, a műfajok transzformációjának itt e mögöttes politikai háttér az egyik fő mozgatórugója. Ennek a beállítottságnak a nyomán lehet Fenyő meggyőződése például, hogy az új, „liberális eszmeiség" indítja el a zsebkönyvben és a magyar irodalomban a szépprózai műfajok fejlődését (51.), vagy hogy az 1825/1826-os elbeszélések az országgyűlés előtti

várakozás lecsengése miatt kevésbé kritikai töltetűek már. (52.)[261] Évről évre soványabb, gyengébb a prózai termés Fenyő szerint, a Kisfaludy-epigonok túlsúlyba kerülnek, nincs „kritikai realizmus", helyette az „anekdotázó nemesi elbeszélői stílus" válik uralkodóvá. A *Tündérvölgy* és a *Délsziget* kiseposzainak valószínűtlenül mesés világa is a közéleti kiábrándultság bizonysága itt, ám Vörösmarty – nagyságára jellemző módon – azért hamar visszatalál a „való világba", sőt *A két szomszédvár* című 1832-es műve egyenesen a feudalizmus iránti megvetését, a nemesi mentalitásból való kijózanodását tükrözi. (87.) Vörösmarty ekkorra már nem mellékesen az *Aurora* igazi celebritása lesz.[262]

Az „ősi dicsőséget feltáró nemzeti eposz" a Bajza-érában már elveszti társadalmi talaját (86.), átalakul, mely átalakulást Vörösmarty kezelni tudja, ám Czuczor például jellemzően nem. Bajza maga is próbálkozik prózai műfajokkal, *Ottilia* című 1833-as „szentimentális" novellájában kármáni, wertheri reminiszcenciákkal dolgozik, szövegbe épített irodalomtörténeti, politikai reflexiói ugyanakkor poétikai allúzióinál értékesebbek – értékel Fenyő. (95.) A nemesi „osztálybírálat", az „antifeudalista" él azért tehát mégiscsak markánsan visszaköszön az *Aurorá*ban Kisfaludy után is, mely téren Fenyő Kovács Pál (*Mennyi ház annyi szokás*, 1835) és Csató Pál (*Egy nap Szliácson*, 1834) munkáit emeli ki (96.), Kovács Pál *Húshagyó kedd* (1836) és *A' polgárleány* című levélregényében (1836) pedig – szintén nem önellentmondás mentesen – az éles gúnyt, a szatirikus élt is jól kitapinthatónak látja megint. (115.) Vajda Péter utolsó lapszámokban megjelenő novelláinak keleti motivika mögé bújtatott ideológiai üzenete a legradikálisabb, leginkább „demokratizáló" jelenségkör Fenyő monográfiájában. (98.)

Az *Aurora* végnapjaiban már kiforrott irányzatnak tartható a népiesség, Gaal József *Pusztai kaland*ja (1836) ráadásul már szin-

[261] Kisfaludy szatirikus novellisztikája például az országgyűlésbe vetett hitek e tovatűnése után nem is folytatódik tovább. (78.)

[262] 1832-ben egyszerre tizenöt műve jelenik meg, mely az adott szám mintegy negyedét jelenti. Almanachbéli kiemelt reprezentációja sokat köszönhet a szerkesztőváltásnak, vagyis Bajza személyének, aki kevésbé féltékeny, mint Kisfaludy volt. (86.)

tén „egyenlősítő tendenciákat" mutat a maga betyárképével. (111.) Az utolsó évek prózapoétikai összhatását a polgárosodó („liberális") fejlődés apoteózisának írásai színezik még.[263] A zsebkönyv epikai felhajtóerejét akképpen összegezi a munka, hogy a végső prózai termés már a nagyobb epikai formák (vagyis a regény) felé mutat, s hogy mindezek nyomán a magyar prózafejlődés alapjait rakja le az illető almanach. (116.)

A lírai fejlemények vonulatának ismertetéseiben szintén Kisfaludyé lesz a főszerep, amennyiben költői működésével ő tartható a romantikus műfajok meghonosítójának a zsebkönyvben. (31.) Az új típusú képalkotás[264] tehát már a kezdet kezdetén megfigyelhető nála, először még feltűnően keveredve a „neológia" szókincsével. (32.) A fiatal kezdőkre az első években egyfajta érzékeny klasszicizmus jellemző; Fenyő külön hangsúlyozza, hogy közülük jó néhányan az ízlésváltás „harcosai", a romantika „propagandistái" lesznek (38.) Jól illeszkedik a folyamathoz annak felmutatása, hogy Kölcsey maga is „semmitmondó", sablonos költeményekkel kezd (34.), mielőtt a harmincas évek fordulójára elér társadalmi-közéleti veretű költészetének beteljesüléséig (*Himnusz*, 1829; *A' tyrann*, 1830; *Rákos*, 1831). (70.) Bajza szintén hasonló, súlytalan pozícióból, német minták érzelgős közhelyeiből indul, de a bordalt már politikai tartalommal „telíti meg" (*Borének* 1826), költészete pedig másrészről a népies líra felé mozdul el. (37, 54.) Bajza költői hangját mindazonáltal az *Auroráb*an leginkább az almanach-líra német mintájú hagyománya jellemzi, az a fajta (a későbbiekben még részletesebben is kifejtett) kötött tematikájú „szobalíra", mely a „nyugati polgárság kedvenc csemegéje" – fogalmaz Fenyő. (92.)[265] Bajza mindvégig kitapintható kettős hangja – formai népiesség és szentimentális-érzelgős líra – ugyanakkor

[263] Különösen Toldy Ferenc két írását emeli ki Fenyő: Pest-Budáról szóló hármas elbeszélését (97.), illetve az *Időszakok és koszorúk* című esszészerű művét. (114.)

[264] A zúgó fergeteggel szembeszálló, az elérhetetlen túlsó part felé törekvő tengeri hajós képe például az ő hatására kezd (romantikus) lírai konvencióvá alakulni az *Auroráb*an. (51.)

[265] *A vándor* című 1832-es elbeszélését mindezzel összehangzóan a magyar „szentimentális novella" mintapéldájaként emlegeti prózatörténeti monográfiájában Szinnyei Ferenc. (Vö. SZINNYEI 1925, 106.)

az általa szerkesztett *Aurora* kettős hangja is, a harmincas évek egész magyar költői termésének irányát mutatva. (91.)

Az almanach első lírai csúcsteljesítményét már 1825-ben eléri Kisfaludy *Mohács* című költeményével, mely annak a folyton táguló és az *Aurora* alapjellemzőjévé váló, egyre „demokratikusabb" jellegű nemzetfogalom-módosulásnak az első állomása is egyben, mely a nemesi rendi logikától elmozdulva „össztársadalmi" relevanciákat keres.[266]

A nemzeti jelleg, csakúgy – sőt még erőteljesebben – mint az epikában, a népiesség kiteljesedésének irányába tart az Auroralírában is. Vitkovics nyomán indul a „népdalozás" a zsebkönyvben (*Bácskai népdal*, 1827), 1829-ben pedig már huszonnégy közölt népdallal „dönt" a szerkesztő a népiesség irányzata mellett (75.), mely Fenyő értelmezésében „alulról jövő támasz" a polgárosodásért, függetlenülésért. (77.) Ez a fajta népiesség azonban nem Kölcsey „nemzeti népiessége" (76.), hanem „nemesi népiesség", amelyet Kisfaludy után Czuczor folytat majd igazán, s csupán az egy Vörösmarty haladja meg dalaival, balladáival. (76.)

A drámai műnem szintén Kisfaludy nevét hozza először játékba.[267] A több tekintetben műfajképző jelentőségű vígjátékok sora (történelmi és népies alakváltozatokban is) 1826-ban indul a *Mátyás deák* című Kisfaludy-drámával (53.), kiteljesedését pedig Vörösmartynál éri el, az 1835-ös *Fátyol titkai*ban. (85.)

Az Aurora-dráma másként reagál a már emlegetett közéleti kihívásokra, mint az epika: a „romantikus múltbafordulás" a színműíró Kisfaludynál az országgyűlési csalódások után megszűnik, helyette megerősödik a kritikai él, a „liberális bíráló tendencia", nem az előtte rá olyannyira jellemző novellákban tehát, sokkal inkább a vígjátékokban. (67.) A feudális családi és közéleti intézmények és szokások, a maradi öregek és nemzetietlen arisztokraták egyaránt felvonulnak e drámákban, ideológiai kontrasztot képezve a merőben máshogy látó fiatalok „polgári" érzelmeivel.

[266] Ennek következő kitüntetett bizonysága Kölcsey már említett nagy versei mellett Vörösmarty *Szózat*a (1837). Az antik gyökerű heroida mindezekkel párhuzamosan válik a magyar hősök műfajává, főként Horvát Endrénél. (50.)

[267] „A vígjátékot, akárcsak a novellát, Kisfaludy kezdeményezi a magyar irodalomban." – mondja Fenyő. (68.)

Mindezen túl válik jellemző díszletté a „kapitalizálódó" városi tér. (68.) Kisfaludy nem egyszer több ilyen művet is megjelentet egyazon évfolyamon belül.[268] Fenyő monográfiája e műnemben ismertet a legkevesebb más szerzőtől származó művet, bár valóban e téren is van a legkevesebb alternatív szerzője az *Aurorá*nak.[269]

Munkájának végén a szerző mérleget von: míg a „Kazinczy-iskola" vezető műfajai az epigrammák, episztolák, gondolati költemények, alkalmi versek, addig az *Aurora* ezeket vagy átértelmezi, vagy elhagyja. Kezdetben nagy műfaji ingadozás jellemzi a zsebkönyvet – ezt Fenyő kritikaként fogalmazza meg –, ám a „nemzeti ellenállás" hatására (s itt újra feltűnhet az érvvezetés erőteljes politikakötöttsége, ideológiai motiváltsága) fejlődésnek indulnak a különféle műfajok. Az eposz, az óda már nem a klaszszicista tradíció, hanem a nemzeti hősök miatt válik fontossá, a dal, az elégia, az epigramma szintén megújul. 1822-ben a paletta még igen heterogén, a harmincas években azonban már megszilárdult, kiforrott műfaji skálája van az illető zsebkönyvnek. A későbbiekben még bőven szóba kerülő úgynevezett „Aurora-népiesség" maga is új műfajokat fejleszt ki, jelentékenyen átalakul a dráma is. (123.)[270] Különösen érzékletes (és tiszteletreméltó), amikor Fenyő pontos számadatokkal érvel a műfajváltozások, műfaj-konfigurációk témát illető korszakváltó jelentősége mellett.[271]

[268] *A' betegek*, *A' vígjáték* (1827); *Kénytelen jószívűség*, *A' hűség próbája* (1828). *Három egyszerre* című 1830-as vígjátéka Fenyő szemében a legsikerültebb ilyen alkotása, „egy pompás szatíra". (68.)

[269] E ponton érdemes jelezni, hogy Kisfaludynak a drámai műnemet illető „alapító" státuszát, vagyis kiemelkedő személyes jelentőségét – mely Toldynál és Fenyőnél is faktumszerű megállapítás – a legújabb szakirodalom is alátámasztja. (Vö. SZILÁGYI–VADERNA 2010, 404–407, 423–427.)

[270] Fenyő egészen pontosan számbaveszi a legjellemzőbb műfajok első időbeli előfordulását is a zsebkönyvben: 1822: ballada, 1823: novella, 1824: heroid, 1825: kisregény, 1826: bordal, vígjáték, 1830: népballada, 1831: népmonda, 1832: útleírás, 1833: szomorújáték.

[271] „[A]z első kötet 66 darabjából 17 epigramma, 5 óda, 4 gondolati költemény mutatja a klasszicista műfajok, – 8 dal és 8 szonett pedig a szentimentális műfajok túlsúlyát. A következő évben 90 különböző művet tartalmaz a zsebkönyv, ebből 36 epigramma, 10 óda, s 5 gondolati költemény, illetve 11 dal, 5 szonett, 4 elégia mutatja ugyanezt." (27.) „1822-ben még 17 epigrammát, 4 gondolati költeményt, 8 dalt stb. közölnek. 1823-ban az epigrammák száma

4.5.4. A JELLEMZŐ MÁSOK

Fenyő István „országgyűlési" logikára felépített Aurora-víziója meglehetősen irányzatos és tendenciózus. Egyrészt minden műnemi szál Kisfaludy Károlynál kezdődik s vele is teljesedik ki, másrészt minden műfajtörténeti fejlemény az egyre radikálisabb romantika kiteljesedése felé hat a megelőző kazinczyánus hagyományok teljes meghaladásával. Az *Aurora* szabályos lökésekben jelentkező műfajváltozásait hasonlóképp látja műfajtörténeti érdekeltségű értekezésében Horváth Károly is. Ő is elmarasztalólag emeli ki az első évfolyamok műfaji eklektikusságát, szemében még az 1825-ös kötetek sem teljesen „egyértelműek".[272] Kezdetben mindent átjár a klasszicizmus,[273] az 1823 és 1825 közötti időszakasz ugyanakkor a romantikus tendenciák megerősödésének és uralomra jutásának az időszaka is egyben. Bár a fiatal Bajza és Toldy költészete ekkor még a „klasszikus-szentimentális" ízléstartományon belül marad, Kölcsey már írja nagyszabású lírai műveit hazafias-politikai, gondolati-filozófiai és népdalszerű témában egyaránt.[274] Az 1825-ös, a „rapszodikus magyar romantikus elégiát" megteremtő *Mohácscs*al megindul a nagy magyar romantikus közéleti versek hulláma, ezen túl pedig az almanach ekkorra már megvalósítja az aktív romantikának azt a jellegzetességét is, hogy a „realista ábrázoló módszer" egyes vonásait érvényesíti (*Tollagi*, *Sulyosdi*).[275] Sőt, az 1825. esztendő mint a romantika győzelemre jutásának éve korszakküszöb-hermeneutikai jelentőségű, epochális határkő Horváthnál, két eseménye miatt is: a szokásos év végi késlekedés helyett már szeptember végén megjelenik az 1826-os

---

34-re [sic!] ugrik! (Az epigramma a klasszicizáló költőknek volt kedvelt műfaja.) 1824-ben ez a szám már 9-re csökken. Ezzel szemben – míg 1822-ben összesen 1 eposzi részlet s 1 elbeszélés szerepel, addig 1826-ban már 3 eposz, ill. eposzi részlet, 4 novella, 1 ballada, 1 történeti elbeszélés, s 1 kisregény jelzi az epikus műfajok előretörését." (123.)

272 HORVÁTH 1968, 260.

273 Még Kultsár István népdalok gyűjtését szorgalmazó felhívása is ilyen szellemiségű. (*Uo.*, 42.) Szimbolikus jelentőségű momentum Horváthnál is, amikor a szerkesztő Kisfaludy görögös eklogákat kér Vörösmartytól a közízlésre hivatkozva még a húszas évek elején. (*Uo.*, 230.)

274 *Uo.*, 355.

275 *Uo.*, 242, 356.

évre összeállított, kivételesen jól sikerült *Aurora*, előzetesen pedig a *Zalán futása*. Az *Aurora* ezen ötödik évfolyama nála bombasztikus műfaji tűzijáték is egyben.[276]

Az 1827-es szám hullámvölgyet jelent Horváth szemében, „a romantika teljes műfaji gazdagsága a következő években bomlik ki teljesen".[277] A népiesség „manierjának" irodalmi programmá változása 1828-ban már látványosnak tekinthető,[278] az 1830. évi *Aurora* pedig a „romantikus csoport" nagy népdal-megjelenéseinek lelőhelye. Ekkorra alakul ki a romantika „műfaji rendszere", teljes gazdagsága is.[279]

A Fenyő monográfiájával egyazon évben megjelenő könyvében Horváth János szintén 1825-re teszi a magyar romantika uralomra jutásának határát, szintén az *Aurora* kontextusában.[280] Ekkor születik a *Tihamér*, a „történeti novella csúcsa", melyben Kisfaludy a lovagregényt „hazaiasítja",[281] illetve ilyen csúcs a *Mohács* a lírai műnemben.[282] Kiemeli ugyanakkor, hogy Kisfaludy nagyon jól ismeri a német almanachok világát, melyekből főként víg novelláihoz kölcsönöz írói fogásokat és megoldásokat,[283] illetőleg – s ez kiváltképp fontos megállapítás –, hogy az almanach mint médium már eleve befolyásolja szerzői magatartását. Kisebb terjedelmű, a zsebkönyvben is könnyen elférő műveket igyekszik ugyanis „termelni" a közönségnek: epigrammát, dalt, lírai költeményt, balladát, novellát, egyfelvonásost.[284] Horváth János figyel fel először arra is a szakirodalomban, hogy Kisfaludynál szabályos műfajspecifikus alkotói etapok figyelhetők meg.[285]

[276] *Uo.*, 359, 371.
[277] *Uo.*, 427.
[278] *Uo.*, 433.
[279] *Uo.*, 438, 450.
[280] HORVÁTH 1955, 134.
[281] *Uo.*, 61.
[282] *Uo.*, 83. Megjegyzendő, hogy Kisfaludy e versét legújabb értelmezései is kitüntetik azzal, hogy korszakküszöb-hermeneutikai helyzetbe hozzák. Vö. SZILÁGYI–VADERNA 2010, 356; S. VARGA 2014, 70–72.
[283] HORVÁTH 1955, 54.
[284] *Uo.*, 22–25.
[285] 1822–1825: novellák, 1825–1829: vígjátékok, 1828–1830: népdalok, balladák. *Uo.*, 32.

Szinnyei Ferenc csupán epikumot vizsgál; az *Aurora* prózai műveit tartja a korszak legnagyobb és legszínvonalasabb közös szövegkorpuszának.[286] Az interkulturális áttételekkel, a nyelvspecifikus műfaji transzferhatásokkal ő vet leginkább számot a klasszikusnak számító monográfusok között: egyenesen úgy fogalmaz, hogy a „víg novella" német hatásra jön létre, Kisfaludy esetén is, a műfajban pedig bár feltétlenül ő a legjobb (iskolateremtő),[287] Fáy például méltó versenytársa a „patriarchális világ" leleplezésében.[288] A műfajváltozat hatástörténeti taglalásánál ugyanakkor már egyértelműen csak Kisfaludy „üde alakjainak" továbbéléséről beszél.[289] Mint írja, a víg elbeszélés e magyar hangsúlyaival párhuzamosan fejlődik ki a „történeti novella", elsősorban az osztrák–német romantika, és a Magyarországon is némi hagyománnyal bíró regeírás hatása alatt, de sablonos ez is.[290] Harmadik műfajváltozatként a „komoly társadalmi novellát" különíti el, mely szintén elsősorban a német almanach-irodalom hatása alatt bontakozik ki lassan, komolyabb magyar irányítók nélkül. Az osztrák–német (leginkább bécsi) ihletforrás relevanciáját és az általános klisészerűséget Szinnyei lépten-nyomon kiemeli tehát, a legkülönfélébb aspektusok kapcsán.[291]

Hogy Kisfaludy döntően a vígjátékok és víg elbeszélések mestere, Szinnyeinél fogyasztópiaci kérdés, hasonlóan Horváth Jánosnak a zsebkönyv formai materialitását alapul vevő fentebbi meg-

[286] SZINNYEI 1925, 34–36.

[287] „[N]ovellairodalmunkat tulajdonképpen Kisfaludy Károly alapította meg *Aurorá*jában 1823-tól kezdve megjelent víg elbeszéléseivel." *Uo.*, 37. Mint írja, az *Aurora* az új irány orgánuma. *Uo.*, 29. Ekképpen laudálja és jellemzi Kisfaludyt: „Kisfaludy Károly fellépése ilyen körülmények között valósággal gondviselésszerű volt. Az ő mozgékony, kezdeményező, modern szellemére igazán szüksége volt megavult, sok tekintetben még akkor is tizennyolcadik századias, stagnáló irodalmunknak, mely csupa líra volt addig s az epika és dráma terén alig teremtett valamit." *Uo.*, 29. „A magas, göndör, vöröshajú fiatalember (akkor harmincötéves), kinek szürke szeméből vonzó derű sugárzott s kinek hadaró beszédje közben ötlet- és tréfa-rakéták pattogtak[.]" *Uo.*, 46.

[288] SZINNYEI 1926, 302.

[289] SZINNYEI 1925, 33.

[290] *Uo.* A rege mint műfaj mélyebb összefüggéseiről: SZAJBÉLY 1999; HÁSZ-FEHÉR 2004.

[291] Például SZINNYEI 1925, 63, 69.

látásához: az *Aurorá*nak a példányok értékesítését optimalizáló szórakoztatáshoz szüksége van jó és mulattató írásművekre, s ilyeneket a szerkesztő eleinte nem várhat másoktól.[292] Ezek a történetek fabulájuk és szüzséjük tekintetében is imitatív jellegűek, a drámakomédiai jellegű jelenetezéseikben, helyzetkomikumukban azonban olykor egészen kiváló minőségűek.[293] Nyelvezetük könnyed, természetes, „de azért elég neologizmust sodor magával szavakban és szólásokban egyaránt."[294] A (vad)romantikus „tündérezés" Fenyő szemében meghaladandó köztes állomás a műfajfejlődésben, olyan oldalhajtás, amelyen túl kell lenni – ahogy Kisfaludy és Vörösmarty ezt meg is teszi –, a témához kapcsolódó osszianizmus pedig csupán felületesen jelenik meg nála. Az *Aurorá*ról írott 1830-as recenziójában Toldy ugyanakkor épp a tündérezéssel definiálja a „románo" stílust a fantázia szabad áradásának tételében,[295] ugyanakkor tény, hogy az *Aurora* lapjain látják el először az adott művet romantikus jelzővel: tartalomjegyzékeiben némely ilyen eposzi mű mellett sokatmondóan fel is van tüntetve, hogy '*romant*'.[296] Vörösmarty „Ó-magyar regéjében", a *Tündérvölgy*ben mindenesetre a magyar őskor nem a korszakban ismeretes krónikák alapján, hanem többek között éppen ossziáni mintára ábrázolódik.[297] Az illető távlatot tovább bonyolítja, hogy

[292] *Uo.*, 47. Az összefüggés újrafogalmazása máshol, ahol beszédesen az utánzók utánzóiról ír az *Aurora* másod- és harmadvonalas novellistáit illetően: „Tudják, hogy ez tetszik a közönségnek s a zsebkönyv- és lapszerkesztők ilyeneket szívesen közölnek, tehát ilyeneket írnak, keveset törődve az eredetiséggel." *Uo.*, 57.

[293] *Uo.*, 49.

[294] *Uo.*, 51.

[295] HORVÁTH 1968, 373. Vö. „Régebben a tündéres elbeszélő költeményt látták el romantikus jelzővel a tartalomjegyzékben." *Uo.*, 430.

[296] Vö. az 1831-es *Aurora* tartalomjegyzékével: „A' Rom. Romant. költemény. (Vörösmarty.) […] A' délsziget. Romant. költemény. (Vörösmarty.)" A31, *Foglalat*.

[297] HORVÁTH 1968, 366. Mint Horváth Károly figyelmeztet, Vörösmartynál a *Zalán*ban „nemzetébresztés" és „tündérezés" még egyszerre van jelen, utána azonban nem az utóbbi meghaladásáról van szó, hanem arról, hogy a két alternatíva egyfajta munkamegosztásban szétválik, egy-egy művét csak az egyik fogja jellemezni, de azt markánsan. (*Uo.*, 368.) Azt mindezzel együtt – Fenyőhöz hasonlóan – Horváth is kiemeli, hogy az *Eger* című műben például már nincs „osztálykülönbség"; a „lovagi" múltszemlélet után ebben eljut a „nemzeti

Kölcsey a *Nemzeti hagyományok* című programiratában a tündérezésnél, a lovagkultusznál és a szerelmi érzelemvilágnál többet lát a valódi romantikában,[298] a saját nemzeti múltat érzelmes-bús ritmikus prózában felidéző ossziáni alkotásokat (például Döbrentei Gáborét) pedig Kisfaludy előbb-utóbb „kiszórja" zsebkönyvéből, sőt parodizálja az *Andor és Juci*ban.[299]

A „vadromanticizmus" megnyilvánulása Mailáth János aurorás elbeszéléseiben (*Villi-tánc*, 1822; *A sóbányák*, 1824), de például Szenvey József epikájában is kísértetekkel teli borzalmat jelent Fenyőnél, egyfajta „negatív" romantikát, irreálisan túlzó és üres fantasztikumot.[300] Szinnyei ellenben elismeri a Mailáth-elbeszéléseket, élénk képzeletű, „tündéres" elemekkel kevert, biztos kézzel megalkotott történeti elbeszéléseknek tartva azokat.[301] Fenyő Fáy András *Sió* című meséjével (1836) és a szerinte Vörösmarty nyomán tündérező *Verhovinával* (Gaal József, 1837) sem tud mit kezdeni: annyit jegyez meg, hogy akkor kezdenek el az írótársak „tündérezni", amikor Vörösmarty, túlnőve ezeken, közéletileg már ismét aktív.[302] Vörösmartynak az illető poétikai távlathoz fűződő viszonyát ugyanakkor Horváth Károly mellett a legújabb szakirodalom is ennél jóval összetettebbnek és időben kitartottabbnak gondolja.[303]

érvényű", demokratikus múltidézésig. (*Uo.*, 419.) *A két szomszédvár* a másik, tündérező vonulatot haladja meg egyfajta „szenvedély-romantika" reprezentánsaként (*Uo.*, 430.), mely alkotás egyben a harcos nemesi múlt „legmegdöbbentőbb" tagadása: a „feudális morál" embertelensége és korszerűtlensége válik itt nyilvánvalóvá. (*Uo.*, 431–432.) A legújabb szakirodalom pogány és keresztény kultúra vetélkedéseként interpretálja az illető szöveget. Vö. GERE 2013, 18–19, 170–175.

298 HORVÁTH 1968, 376.

299 *Uo.*, 371. Fenyő nem látja ilyen összetetten az illető írói teljesítményt, szemében Kisfaludy ezen műve önmagában is elítélendő, „vadromantikus", nemesi dagállyal, hamis osszianizmussal telt alkotás. Vö. FENYŐ 1955, 51.

300 *Uo.*, 40, 59. Fenyő különösen a *Sóbányák* teljesítményét veti el, figyelmen kívül hagyva például azt a nem jelentéktelen adalékot, hogy az illető szöveg játékos feladvány terméke, előzetesen megadott kulcsszavak kötelező szerepeltetésével készült szövegalkotás.

301 SZINNYEI 1925, 86.

302 FENYŐ 1955, 115. Szinnyei Fáyról is másként ítél: „A tündéries regék közt említhetjük meg Fáy Andrásnak *Sió* című »tündéres« regéjét (1836), mely igazán szép és élénk képzelettel írt[.]" SZINNYEI 1925, 80.

303 Legutóbb minderről, monografikus igénnyel: GERE 2013, 113–180.

4.5.5. Augeiasz istállója (kánonrevízió)

Kisfaludy *Vérpohár* című novelláját (1823) Fenyő eltúlzott, öncélú rémségként interpretálja, e középkorral és temetéssel telt „negatív" (fekete) romantika okait pedig az író kezdeti eszmei „tisztázatlanságában", a nemesi közönség ízlésének kiszolgálásában, illetőleg az idegen példák hatásában látja.[304] Fel sem merül benne – bár tegyük hozzá, Szinnyeiben sem[305] –, hogy az illető szövegműködésnek netán *ironikus* gesztusokkal telt műfajparódia lenne a szervezőereje, a hiperbola alakzata tehát ön- és hagyományreflexív effektus lenne benne, nem pedig kezdeti gyakorlatlanság, ifjonti hév.

A *paródiát*, a tradíció játékosan szubverzív párbeszédre hívásának és újraértésének jelenségeit Imre László tüzetesen veszi szemügyre Kisfaludy írásművészetében, több, témánk szempontjából különösen fontos megállapításra jutva. „Az elmúlt évtizedekben egyszerűbbnek mutatkozott elődeinél és kortársainál, holott ez legfeljebb egy-egy adott műfajra nézve lehetett igaz, sok műfajú életművének egésze funkcionálisan mégiscsak szenzációs"[306] – hangzik egyik jellemző végkövetkeztetése. Mint írja, Kisfaludynál egyik műfaj olyan, mintha a másik „laboratóriumi" variánsa lenne, s ő is kiemeli, hogy az életmű más-más periódusában láthatóan más-más műfaj válik nála dominánssá. Ebben a típusú műfaji kombinatorikában nincsen egymástól elzárva prózai és verses forma, alacsony és magas nyelvi regiszter, ugyanakkor ebben a kvázi laboratóriumban „születik meg az új magyar irodalom, a műfajok »átjárhatósága«, kölcsönös inspirációja útján".[307]

Bár Kisfaludy az eredetiség-mítosz jegyében lép fel, mégis számtalan ponton rá lehet mutatni alkotói gyakorlatának „továbbíró" jellegére,[308] azzal együtt, hogy stílusparódiája a maga nemében egészen eredeti. Ez pedig a romantika túlzó nyelvi dagályossága-

[304] FENYŐ 1955, 32.

[305] Szinnyei minden korrajz és valószínűség nélküli, dagályos és erőltetett, igazi jellemeket nem ismerő regeszerű alkotásnak tartja e „történeti novellát". Vö. SZINNYEI 1925, 82.

[306] IMRE 2015, 25.

[307] *Uo.*

[308] *Uo.*, 22.

it, hiperszenzitivitását ugyanúgy célba veszi, mint a kor üressé és rutinossá merevedett frázisait, elavult műfaji beidegződéseit.[309] A „műfaji tréfák", az olykor maró irónia, az irodalmi ábrázolás metareflexióinak erős jelzései, az önreflektív alkotásmód, sőt az önironikus és önparodisztikus effektusok újszerű, többértelmű és ambivalens „irodalomalapítást" eredményeznek Kisfaludynál. Olyat, amely az affirmatív tendenciákat rögtön meg is kérdőjelezi, mintegy vissza is vonja paródiák és travesztiák bevetésével, nem csupán az újítás, hanem az újramondás szellemében is, egy folyton önmagát meghaladó, többszólamú alapítás jegyében, mely romantikát és egyfajta *romantikus iróniát* egyszerre jelent.[310] Nála olyasféle hagyományköziség működik, amelyre már az *interpretatív* intertextualitás jellemző a klasszika *integratív* intertextualitásának ellenében,[311] jellegében pedig a metatextuális parafrázisosság az uralkodó. Vagyis egy sajátos, elfogadva-elutasítva asszimilált műfaji színtérről van szó Kisfaludy esetében,[312] s ha tekintetbe vesszük, mi mindent összegez és folytat, hatástörténeti jelentőségteljessége csak nő. Ráadásul úgy tűnik, olyan erővel lép túl bizonyos irodalmi hagyományokon, úgy rendezi át a nyelvi-szépirodalmi terepet, úgy söpri ki „Augeiasz istállóját", ahogyan Kazinczy szerette volna nem sokkal előtte, leglátványosabban talán a *Tövisek és virágok* című epigrammagyűjteményével. Vagyis Toldy Ferenc Kisfaludy személyes jelentőségével kapcsolatosan talán nem is olyan „eposziasan" túlzó, mint amilyen egyebekben szokott lenni.

4.5.6. Mindig Kazinczy (homályos bánat)

A témánkat illető klasszikus szakirodalomban, mint láttuk, két korszakképző határkő rajzolódik ki: 1825 környékén „áttör" a

[309] *Uo.*, 21.
[310] *Uo.*, 6–7.
[311] KULCSÁR-SZABÓ 1995, 524.
[312] IMRE 2015, 11. Vö. „Egy új, nagy stílus, a romantika többszintű meghonosítása, többféle műfajon áthatoló formulák, egymást kiegészítő inspirációjával felerősítve, s mindennek újra és újra történő parodikus megkérdőjelezése[.]" *Uo.*, 25.

romantika az addigi neoklasszicista-érzékeny irodalmi kereteken, 1830 környékére pedig „győz". Felépül és megszilárdul egy alternatív műfaji taxonómia, átértelmezett és megújított műformákkal, újak születésével, illetve elavult műfaji hagyományok végső elhagyásával. A leváltott normarendszert leginkább Kazinczy Ferenc neve perszonifikálja, míg az újat Kisfaludy Károly, illetve az általa szerkesztett *Aurora*. Az almanach ilyeténképpen korszakváltó jelentőségű epochális periodikává válik, az új, leginkább romantikusnak nevezett műfajfejlődési tendenciák és létrejövő normakészletek orgánumává, médiumává.

Azzal most bővebben nem számolva, hogy Fenyő irányzatos és teleologikus olvasatában az *Aurora* klasszicistái egyenesen „elvtelenek", míg Kisfaludyból árad a sokértelmű eredetiség,[313] az mindenképp leszögezhető, hogy az oppozíciós viszony ilyetén korszakretorikai tisztasága azért jócskán megkérdőjelezhető. Köztudott, hogy Kazinczy az antik gyökerekre visszavezetett gondos, sőt rigorózus műfaji-retorikai rendezettség híve, melynek szellemében minden műfaji kategóriához erős szabályozottság nyomán felépített szövegtestek társulnak, sajátos beszédcéllal, kötött tematikával, sajátos hangnemmel (tónussal).[314] Kazinczy egy efféle, igencsak normatív és kategoriális keretbe próbálja megalkotva beilleszteni például az úgynevezett *suavitas*, az „édes" fenséges leginkább szerelmi, ódai, illetve dalszerű megvalósulásait a zord fenségű *asperitas* ellenében, amelyek eladdig hiányoztak a magyar költői palettáról. A nehézkes „gravitást" igyekszik légiesíteni minden regiszterben, miközben figyel olyan nyugat-európai fejleményekre is, mint az epikus humor, a könnyed útleírás, a társalkodási novella vagy éppen maga az ossziáni poétika. Ennek a célkitűzésnek a realizálása nála egy gyakorlatilag egész életen át tartó fordításprogramban körvonalazódik, melynek konkréttá vált, koncentrált

[313] FENYŐ 1955, 57. A kijelentés súlyos még akkor is, ha Fenyő itt netalán arra gondol a romantikus eredetiség jegyében, hogy a klasszicizmus kiüresedett, automatizálódott sablonjai semmiféle saját elvet, gondolatot nem tesznek már (és egyáltalán) lehetővé, illetve ennek az igényét sem vetik fel. E ponton azzal sem számol, hogy egyáltalán a variabilitás, az ismétlődésekben megképződő identikusság helyi értéke egészen más a romantikus korszakküszöb előtt és után; hogy tulajdonképpen inkommenzurábilitás áll fenn ezen a téren is.

[314] Erről bővebben: BODROGI 2016, 307–326.

manifesztációja a *Kazinczy Ferencz' Munkáji: Szép Literatúra* kilenc kötetes kiadványsorozata (1814–15). Hogy ez a program, az irodalmi megszólaláslehetőségek differenciált kialakítása mennyire ítélhető sikeresnek nála, nyitott szakmai kérdésnek számít: míg Kölcsey már saját korában azon fanyalog, hogy Kazinczy minden kialakítani szándékozott szépirodalmi hangneme ugyanolyanra sikeredett, tehát hogy voltaképpen nem színes különbözőség, hanem papírízű egyazonság van,[315] Váczy János például – már az utókor nézőpontjának egyik legfőbb szakmai képviselőjeként – az adott vállalkozás nagy hatástörténeti sikerességét emeli ki: azt, hogy Kazinczy prózaesztétikai összteljesítménye egyfajta viszonyítási ponttá válik. Kiemelten fontos mondatban fogalmazza ezt meg, melyben ráadásul az *Aurora* is jelentékeny faktor: „A Hébe és Aurora novellái nyelvökben és stíljökben az ő magyar Gessneréhez és Marmonteléhez igazodnak."[316]

Hogy ez a tézis az egyes nyelvi szintek viselkedését és kezelését illetően mennyire így van, hosszabb és különálló grammatikai analízist igényelne, de utal is rá eleget a szakirodalom, amikor Kisfaludy meglehetősen „neologista" írásművészetéről beszél lépten-nyomon. Tudható ugyanis, hogy a középponti nagy romantikus vezérre milyen fundamentális hatást tett a *Szép Literatúra*, még az *Aurora* szerkesztésének korszaka előtt, a barátok, Bártfay László és Helmeczy Mihály iránymutatása révén.[317] Azzal együtt azonban, hogy a szakirodalmi elemzések rendre kitérnek Kisfaludy nyelvének kazinczyánus színezetére, csupán a széphalmi mester ossziáni szövegeit emelik ki e hatás szempontjából. Pedig a reprezentatív kiadványsorozat számos más ponton is mutatja még a tematikai, stilisztikai, alaktani pretextualitás jeleit, annak ellenére és azzal együtt is, hogy Kazinczy szövegművei hangsúlyozott fordítások. Az általa átültetett, elsősorban goethei drámák ugyanúgy a „feudális családmodell", legtöbbször a házasság privát intézményének szülők által irányított jellegének tarthatatlanságát fogalmazzák meg, mint Kisfaludy számos vígjátéka, igencsak

[315] KAZINCZY 2012, 1101–1102.
[316] VÁCZY 2011, 664.
[317] Vö. TOLDY 1832, 17–18; HORVÁTH 1955, 120, 125; CSAHIHEN 1931–1933, 117–118.

hasonló valóságvonatkozásokkal (helyszín, környezet, karakterek). Van mintaszerű útleírás Kazinczynál ugyanúgy *(Az Etna, A' Római Carneval),* mint önreflexív, „víg", szatirikus elbeszélés (l. a Sterne-fordításokat), de az a Kisfaludynál is oly fontos jellemző szintén kiemelendő, hogy az adott prózaszövegek szereplői főként elsődlegesen beszélt, vernakuláris nyelvük alapján válnak karakteresekké, szimbolikusakká (ennek programatikus jelentőségét Kazinczy már az első *Bácsmegyey* műfajelméleti színezetű előszavában hangoztatja a 18. század végén).

A finoman ömlő társalgási nyelv működtetése, amit annyira igyekeznek az *Aurora* novellistái utánképezni, nemcsak a Marmontel- és Sterne-fordítások sajátja, de ritmikus prózába fordulva szintúgy megvan a Gessnerben, hogy a már említett és közismertebb ossziáni összefüggéseket ne is ismételgessük.[318] Még a keleti motivikájú prózára is ad példát a *Szép Literatúra (A' Szalamandrín és a' Képszobor; A' Repülő Szekér),* arról nem beszélve, hogy az 1793-as Kazinczy által fordított szomorújáték, a *Lanassza* ugyanúgy bramínokat szerepeltet, s hirdeti ősképszerűen a felvilágosodott eszméket Európán túli szituációba ágyazva, mint Vajda Péter *Aurora*-beli orientalista novellái. Itt továbbá az is látható, hogy az a fajta bátor „demokratizáló tendencia", amit Fenyő olyannyira ünnepel a kései *Aurora* egyes szerzőinél, így Vajdánál is, már a 18. század végének egy kétségtelenül zárványszerű, de többek között éppen ezért jelentős kis szakaszának is sajátja, tehát nem romantikus vívmány, csupán egy beszédmód, hangvétel és többek között szabadkőműves-aufklérista ideologikum revitalizált – és nyilvánvalóan rekontextualizált – továbbgondolása.[319]

[318] Az ossziáni összefüggések fontosságáról és a *Szép Literatúra* korabeli jelentőségéről: MARGÓCSY 2010. A magyarországi osszianizmushoz bővebben: HÁSZ-FEHÉR 2004. Nem lényegtelen itt sem az a korábbiakban már emlegetett összefüggés, hogy az ossziáni emberideál ötvözi a fenségest az érzékenységgel, a harcos erényeket a kifinomultság moralitásával. Vö. TAKÁTS József, *Politikai nyelvek a* Nemzeti hagyományok*ban* = TAKÁTS 2014, 149.

[319] Szinnyei szerint ráadásul még csak nem is csinálja mindezt túlzottan eredeti módon Vajda. Vö. SZINNYEI 1925, 241, 243. A Vajda-prózát szebb színben feltüntetni igyekvő legújabb szakirodalom is középponti érvénnyel emeli ki, hogy az illető írót az ember nembeli lényegének közössége érdekli, az általános emberi jelleget szándékozik megragadni – csakúgy, mint a *Lanassza*, hasonlóan kérdéses orientalista autentikussággal. Vö. SZILÁGYI–VADERNA 2010, 543.

Ami ebben az összefüggésrendszerben még jellemző és fontos, hogy az úgynevezett „szentimentális novella" *Aurora*-béli mestere, az amúgy is erősen neoklasszicista jellegű „szobalírát" művelő Bajza szintén összeköthető a *Szép Literatúra* távlatával. *Ottilia* című levélregényében ugyanis nemcsak az eddigi elemzők által hangsúlyozott kármáni és wertheri reminiszcenciák találhatók meg, hanem a művészeteket, egyáltalán az esztétikaiságot hangsúlyosan tematizáló futamaiban, a szereplők életvitelében, tragikus hangulatában, egész nyelvezetében Kazinczy *Bácsmegyey*je is. A Bajza-szöveg Ottiliája ugyanazt a Dayka-költeményt énekli *(Homályos bánat dúlja lelkemet),* mint ami a Bácsmegyey átdolgozott, 1814-es *Szép Literatúra*-beli változatában felcsendül,[320] s Kazinczy munkásságáról a szereplők direkt módon (is) társalognak (Kölcsey, Kisfaludy, Vörösmarty mellett). Ezek az összefüggések pedig nem tűnnek nagyon közvetettnek, még az időbeli távolságok ellenére, még a fordítás-transzfer ellenére sem. Ugyanakkor rétegzettek, hiszen az ironikus felidézések, paródiák korábbiakban már felvillantott áttételeivel szintén számolnunk kell, mely téren Kisfaludy felettébb elemében van (a *Bácsmegyey* egyes állóképszerű jeleneteinek, „festői stílusának" paródiáját például a *Sok baj semmiért* című 1825-ös novellájában adja).

Fenyő a *Pusztai kaland* című elbeszélés újszerű és bátor, mert „radikálisan egyenlősítő" betyár–uraság ellentétét taglalva villantja fel a lehetséges rokonságot a *Lúdas Matyi* témájával és Fazekas Mihály általi távoli megvalósításával.[321] Úgy tűnik, nagyobb igazsága van, mint amennyire saját, romantikusan eredeti Aurora-képéhez szüksége lenne rá. És ha már hatástörténeti átkötésekről, hermeneutikai hidakról beszélünk, azt is fontos regisztrálnunk, hogy itt nem csupán írói életművek, hanem publikációs felületek, periodikák is egymásra tekintenek a történő hagyományban. Mert nemcsak arról van szó, hogy az *Aurora* prózatermésében a német ihletforrás döntő jelentőségű – még abban is, hogy az elbeszélést elsősorban *leleplezés*ként értik (vö. társadalomkritika), illetve hogy erős irány bennük a szociológiai jellegű körkép megrajzolásának igénye –, vagy hogy egyes, saját

[320] Erről bővebben: KAZINCZY 2012, 1132–1133.
[321] FENYŐ 1955, 111.

tradícióból származó szóbeli forma (adoma, anekdota) írásosságba való beledolgozása sokszor markáns szövegszervező elem bennük,[322] hanem arról is, hogy előszövegeik némelyike konkrétan megtalálható a 18. század végi *Urániá*ban és *Magyar Museum*-ban.[323] E téren a drámai műnem területén sokkal kifejezettebb az új kezdet 19. századi radikalitása, a lírában azonban szintén a régi kapcsolódások tűnnek erőteljesebbnek.

A műfajáramlás dinamikáinak természete tehát összetettebbnek és rendezetlenebbnek tűnik, mint amennyire azt egy-egy elemző eddig láttatta. Sokkal esetlegesebb, mindvégig „eklektikusabb", melyen nem lehet olyan egyszerűen túljutni, de amelynek megléte nem is tartható rendszerhibának,[324] sokkal inkább egy kiemelten izgalmas periódusnak, „episztemikus rianásnak" (Foucault), műfajtörténeti szempontból is. S hogy ez mennyire így van ideológiai értelemben véve is, mutatja például, hogy minden tendenciózus letisztulási és a szerkesztők által felülről vezérelt letisztítási folyamat ellenére is mindvégig megmaradnak a birodalompártoló, úgynevezett *államközösségi* paradigma (S. Varga) effektusai is az *Auroráb*an (s nem csupán az ajánlásokban[325]), ugyanakkor a legtöbb szám egy-egy patetikusabb, közéleti versezettel zárul, a bárdköltészeti tradíció szellemében, melyből jócskán merít Kisfaludy *Mohács* című nagy hatású költeménye is.

[322] Vö. IMRE 1996, 159.

[323] Vö. „A magyar novella kialakulása a XVIII. század végéhez köthető, talán Kármán [az Urániában megjelent] A kincsásó-jához (1794). Ez azonban még nem jelenti a műfaj produktivitásának kezdetét. Az 1810–1820-as években válik folyamatossá és magas szintűvé a »novella-termelés« Kisfaludy Károlynak, Fáy Andrásnak s a kisebbeknek köszönhetően." *Uo.*, 41. Szentjóbi Szabó László *Első Mária' magyar királynak élete* című történeti elbeszélésének *Magyar Museum*-beli két, elkészült folytatása a legújabb szakirodalom tükrében összességében már egy olyan regénytöredéket jelent, amely „igen közel van a 19. századi magyar történeti regény technikájához". SZILÁGYI–VADERNA 2010, 400.

[324] Fenyő fogalmaz úgy, hogy az első évfolyamoknak egyenesen hibája az eklektikus jelleg. Vö. FENYŐ 1955, 48.

[325] Amit Fenyő – tegyük hozzá – nem átall bevallani. Vö. FENYŐ 1955, 73.

4.5.7. Az „úgynevezett” almanach-líráról

A témában 1937-ben egy egész doktori értekezést, kismonográfiát publikált Pénzes Balduin pannonhalmi bencés szerzetes.[326] Áttekintésében az almanach-irodalom legjelentősebb, mintaadó képviselője az 1830-as évek Bajza Józsefe,[327] sűrűsödése pedig a negyvenes évek, mely időszak az illető poétika valóságos aranykorát hozza el, „olyannyira, hogy rövid időre még a kezdő Petőfit is igézetébe ejti”.[328] Bázisa, alapító szövegtere a magyar almanachlíra hagyományának e munka szerint egyértelműen az *Aurora*, illetve az ennek nyomán létrejövő *Athenaeum*, az *Emlény* vagy éppen a *Nemzeti Almanach*.[329] Az adott irodalmi irányzat többek között azért fontos az értekező számára, mert „egy gazdag irodalmi hagyaték lecsapódását, új eszmék sarjadását”, illetve a „biedermeier ízlésirány bizonyos magyar irodalmi megnyilatkozását” látja meg benne.[330]

Pénzes Balduin értekezése teljességre törekedve próbálja összerendezni az almanach-líra sajátosságait. A líratörténeti előzményeket tekintve érdemes a közkeletű elágazódásból kiindulni, mely szerint a leginkább a 19. század eleji „népdalozásba” érkező *magyaros daltípus* (Faludi Ferenc, Vitkovics Mihály, Kisfaludy Károly,

[326] PÉNZES 1937.

[327] Bajza egy korai, ám tipikus almanachversének (*Fájdalmak* c.) első négy versszaka 1826-ból: „A’ báj est-tünemény halmok alá merült. / Csendes kriptasötét terjedez a’ mezőn; / ’S én, mint árva, bolyongok / E’ bús völgybe’ magányosan. // Minden néma, kiholt, merre szemem’ vetem: / Békés álmainak mélyibe süllyedett; / Csak te sírsz velem itt még, / Édes zengzetü Fülmile! // Szűntesd gyászdalodat, szánakodó barát! / Csak szívem’ sebeit tépdeled újra fel. / A’ mély néma keservnek / Részvétel sem ad enyhülést. // Mint a’ gyenge virág hervadoz életem / A’ szép Büszke után vágyva. De nem soká / Int már a’ nyugalomhant, / Melly fájdalmimat elfedi.” (A26, 187–188.)

[328] PÉNZES 1937, 4. Vö. WÉBER 2002, 318.

[329] Vö. PÉNZES 1937, 5–6. Vö. „Valóban, az a sajátos verskultúra, amelyet almanachlírának nevezünk, ezekben az évkönyvekben, zsebkönyvekben dominált, s ilyen módon különleges kultúrtörténeti, ízléstörténeti fejezetként értelmezhető líránk alakulásában. […] Ismeretes, hogy az almanachlíra jellegzetes »fóruma« a zsebkönyv, avagy éppenséggel az almanachnak nevezett kiadvány, s megszámlálhatatlan ilyen típusú külföldi kiadvány, morális folyóiratok, Musenalmanachok sora.” WÉBER 2002, 317, 332.

[330] PÉNZES 1937, 6.

Czuczor Gergely) mellett alakuló érzékeny német dalköltészet, a *németes daltípus* tradíciója (Ráday Gedeon, Dayka Gábor, Ányos Pál, Verseghy Ferenc, Szentjóbi Szabó László) a fontos itt, mely a német „Aurorák", vagyis a Taschenbuchok, Musenalmanachok világát jelenti (Hölty, Stolberg, Salis, Matthisson, Bürger, Kind, Gessner, Kleist). A melankolikus sírköltészet, a temető- és holdfénysköltészet (Edward Young), az érzelmes dalköltészet hagyományhorizontja ez,[331] melynek Bajza Józsefen túl Szemere Pál vagy a fiatal Kölcsey, de Kisfaludy Károly is hódol, s mely az egyéni érzelmek tematizálását, a rendszerint reménytelen szerelem megélésének, a múlékony idő gyászolásának nyelviesített affektusait, mintegy az elégikus dal poétikáját helyezi a középpontba. A halmozott jelzőhasználat, a kitartott metaforasorok igen kifejezett figurativitást eredményező eljárásai, a természeti képek allegorizáló trópusai karakterizálják ezt a költői nyelvet – a rajongás vagy az epedés az elérhetetlen kedves után, az ifjúkor évei után: „nem szűnnek keseregni a válás miatt, nem győzik holdvilágos, ciprusszal és szomorúfűzzel díszített temetőben könnyel öntözni kedvesük sírdombját".[332] Mivel a versbeszélő számára környezetként megtapasztalt világ fenyegető és nyugtalanító, folyamatos az elvágyódás, ez eredményezi a például Bajzánál oly jellemző bolyongó vándordalok mintázatát.[333] A merengő emlékezés, a saját indulatokra történő, sokszor lemondó reflektálás visszatérően szervezi a versbeszédet. E meditatív elégikusságnak a magyar nyelvi sztenderdizáció részeként érthető lírai „nyelvújítás" lesz az anyanyelve: a báj, kéj, gerjedelem, korány, virány, búszél, csillámtető, kénykehely, rózsacsillám, bájsugár, bájvidék, gyönyörajk, rózsafény, rózsapálya, lobbanás, lihegzés, zsengedés, zengedezés lexémái, az éjszaka, a hold, a magány, a patak, a folytonos elválás, a könyörtelen halál, a csalódás motívumai, az em-

[331] Ezek alapjairól l. PÉTER 2005, 500–501.

[332] PÉNZES 1937, 19.

[333] Vö. például *Az Útas* című 1836-os költeményével: „Messze vándorútra / Rég kiköltözém, / Napjaim haladtak, / Nem haladtam én. / Szívem' szép hazája / Még közel virúl, / Fellegek köszöntnek / Láthatárirúl. – // Ah ki honja' földén / Mindent elhagyott, / Terhes annak útja, / Nem lép az nagyot; / Lassan megy, megállong. / Vissza vissza néz: / Zeng e még felé szó? / Int e búcsukéz?" (A36, 378.)

beri gonoszság, a vigasztalan mulandóság tapasztalata, a szeretett másik távollétének élménye. Ugyanakkor az epigrammatikus, szentenciaszerű bölcselkedés, a frappáns verssorokban megfogalmazódó – jellemzően antik, epikureus és sztoikus maximákat visszhangozó – okoskodás mind-mind ennek a fajta lírai vernakularitásnak az elemei.[334]

Fenyő István kapcsolódó interpretációja az Aurora-korszak Bajzájáról igen sokatmondó. Alaptétele, hogy az illető zsebkönyvben az irodalmi népiesség (a magyaros daltípus) együtt halad Bajza német mintájú „szentimentális" lírájával, vagyis az almanach-líra kezdeteivel.[335] Bajza líráját tematikailag és hangulatilag is alapvetően jellemzi az állandó mély szomorúság, bánat, melankólia, elvágyódás, halálvárás. „Szenvelgős szobalírájában", „szalonlírájában" mindig „egyhúrú, sötét bánatának", pesszimizmusának ad kifejezést.[336] A pesti polgárság – teszi hozzá Fenyő –, mely csoport az *Aurora* olvasógárdájának egyik legszámottevőbb része, németajkú bevándorlókból tevődik össze, az almanach-líra pedig a „német szentimentalizmus" egyik megjelenési formája. Azé a (fogalmazzunk mi így) *érzékenység*é, melynek társadalmi alapja a némethoni polgárság életérzése. A „biedermeier életfelfogás", a tisztes polgári család eszménye kötelezően írta elő ezt a fajta kultúrakövetést.[337] Mindez láthatóan átvezet a biedermeier távlatához.

Elsősorban német nyelvű szakirodalmi bázisra támaszkodva értelmezi Pénzes Balduin a *biedermeier* jelenségét, s köti azt szintén egyértelműen a németes daltípus magyar almanach-lírájához és az érzékenység tradíciójához. A leginkább 1815 és 1848 közé helyezett „ízlésirány" történetileg a napóleoni háborúk

[334] Ezekről szisztematikusan: PÉNZES 1937, 21–33, illetve 49–59.

[335] FENYŐ 1955, 91. Vö. „Igen érdekes, hogy a 40-es évek két gyökerében ellentétes irodalmi iránya, mely verseskötetekben, folyóiratokban állandóan küzd, a zsebkönyvben még békésen megfér egymással." *Uo.*

[336] *Uo.*, 91–92. Vö. „E költészeti iránynak, tehát az almanachlírának volt egy – mára elfeledett – elnevezése is, mégpedig a »szobai költészet«." WÉBER 2002, 333.

[337] FENYŐ 1955, 18. Vö. „[E]gy polgárosodó publikum életfelfogását és ízlését hivatott [az almanach-líra] kifejezni. Az almanach, a zsebkönyv kiadványtípusa mindinkább átveszi a régebbi »morális« folyóiratok szerepét." WÉBER 2002, 319.

utáni politikai visszarendeződés, az úgynevezett „restauráció" időszaka, melynek jelei leginkább az iparművészetben és a képzőművészetben érhetők tetten, de az irodalom világán is jócskán rajta hagyja bélyegét. Az itthon leginkább bécsi közvetítéssel jelentkező biedermeier éthosz a németajkú polgárság mentalitását követve mesterségesen kialakított intim világokba húzódik vissza – zártkörű kis szalonokba, illetve kitapétázott, felfüggönyözött lakásbensőkbe –, ezeket az élettereket esztétizálva át, hogy a közéleti-társadalmi „realitás" ellenében a maga egzisztenciálisan komfortos (ám lényegében imaginárius) idealitásait, eszményeit lakja be, a maga kifinomult modorával pedig beszédmódja – mint például az almanach-líra – az élet nemesített változatát artikulálja.[338] A nem éppen otthonos és derűs külvilág, illetve az optimalizált belvilág valamiféleképpeni összehangolásából származik a biedermeier egyik kulcsfogalma, a nem véletlenül az „édes-bús" oximoronjára épülő *rezignáció*: „[n]em szünteti ugyan ez meg az ellentétet és az ebből fakadó fájdalmat, csak enyhíti, és alkalmassá teszi az embert, hogy a mindkét világhoz való tartozás sorsát és az ebből származó kettős kötelezettségeket elviselje."[339] Ebben a *kétvilágúság*ban a kicsiny (belső) dolgok válnak középponti megtartó erővé az „ápolgatni és gyűjtögetni" *(Sammeln und Hegen)* irányelvének jegyében.[340] Az ebből származó alapjellemzők jórészt az almanach-líra alapjellemzői is: „igaz szerelem nincs e földön, ilyen majd csak a másvilágon lesz. Ezért olyan kedves helye most a szerelmeseknek a temető, és kedves ideje az elmúlás szimbolumai: az ősz és az alkony. […] A biedermeier költő reszig-

[338] *Uo.*, 334. Vö. „A biedermeier intimkultúrája, amelynek arculatát az almanach-líra is megfogalmazta, éppen azt a távolságot kívánta megjeleníteni, eszményeinek ideális oldalát finoman stilizálva, amely ezt a szépített világot ama mindennapitól elválasztotta, s amelyet követendő életmodellként a maga számára kialakított." *Uo.*, 336.

[339] PÉNZES 1937, 37.

[340] Vö. az egyik legfrissebb kézikönyvi szintű leírással: „Eleinte a kor lakáskultúrájára, aztán a zsánerfestészetére vonatkozott, majd kiterjedt az egész kispolgári kultúra és művészet megjelölésére, így az irodalomra is. […] Hajlamos az idealizmusra is, miközben látja és elfogadja a valóságot. E miatt a kettős látásmód miatt sokszor melankólia is jellemzi […] mindenfajta lázadást, hősiességet és politikumot mellőző polgári költészet […] Ebben az időszakban terjednek el a zsebkönyvek, az almanachok, lexikonok." HORVÁTH 2005, 534.

nációval állapítja meg, hogy nem boldog, nem szerencsés. Egyszer volt már boldog, gyermekkorában, de az elmúlt, csak szép emléke maradt meg. Lesz is még boldog, de csak a másvilágon."[341]

A halál, illetve az oly nehezen megvalósuló szerelem, a magány és az álom azok a határhelyzetek, melyek által megnyílhat egy valódi „idealitás", amely lezárja a kettősséget, amely felszabadít a rezignáció alól, véget vetve a természet vagy a család révén mégoly édeskéssé, berendezetté, „enteriörizálttá" tett, ám alapvetően mégiscsak *neurotikus* (ennek még lesz jelentősége) passzivitásnak. Mely megfegyelmezett, szelíd visszahúzódásban, koramodern eszképizmusban a legtöbb, amit tehetünk, hogy a lehető legkiegyensúlyozottabban „tűrünk".[342]

4.5.8. Az almanach-népiesség („műanyag")

Fenyő Istvánnál nemcsak Czuczor, hanem a legtöbb Kisfaludy-tanítvány, például Toldy is egyfajta „megnemesített, irodalmi színvonalra emelt népiesség" híve csupán, mely – Horváth Jánossal – idealizált, torz „népszínműi néppel" dolgozik: népdalaiknak a népies formai konvenciókon kívül semmi közük a népihez, a nép mint olyan itt tehát még csak formálisan szerepel.[343] Ez lesz Fenyőnél az úgynevezett *Aurora-népiesség* kategóriája, mely divatot teremt, s melyet csak Kölcsey és később Petőfi halad meg. Amit minden elemző végső soron ugyanúgy rekonstruál, az ennek a népiességnek a természetrajza, a 'lehajlás' és 'megemelés' korporális metaforáiban. Fenyőnél – Bajza perspektívájából beszélve – nem le kell ereszkedni a néphez, hanem felemelni egy „magaslati ponthoz", „őszinte érzésekhez". Nem kell a helyzetdal, a szerepjátszás: ne a költő „vetkezze le" a maga művésziségét, hanem a nép szájából támadt dalt öltöztesse művészi alakba, nemesítse meg művészi gonddal.[344] Horváth Károly a népdalból indul ki, amely romantikus műköltői műfajjá válik, Kisfaludy eljárását

[341] PÉNZES 1937, 38.
[342] *Uo.*, 40–48.
[343] *Uo.*, 89.
[344] *Uo.*, 90.

pedig a néphez történő lehajlás tipikus esetének tartja. A Kölcsey és Vörösmarty követte sokkal hitelesebb mód ellenben a költészetnek a folklór értékeivel való felfrissítését jelenti nála: a népköltészet elsajátításával kifejezni a legszemélyesebb mondanivalót is.[345] A mindkét előző interpretációra hatással lévő Horváth János ekképpen polarizál a kérdésben: Kisfaludy és Toldy szemében nem az irodalom, hanem a nép számára kell írni, a néptől vettet megnemesítve visszaadni neki; Bajza és Kölcsey hitében ugyanakkor a műköltőnek mindig önmagát kell kifejezni, adott esetben a népdal formájában is, ezzel gazdagítva magát az irodalmat, fejlesztve tovább a műköltészetet.[346]

Azzal együtt, hogy nagyon sokszor közköltészet van ott, ahol a korabeliek népköltészetet mondanak,[347] tulajdonképpen nincs generális különbség Bajza, Kisfaludy és Toldy elképzelése között. A látens módon, de ilyen formájában annál inkább jelenlévő „classicai iskola" szellemében ők mindhárman az alacsony (népi, „természeti") és a magas (esztétikai, „művészi") irodalom – egyáltalán: beszédmód – különbségében gondolkodnak, melyben az elitirodalom az írott kultúra reprezentánsa, az európai minták büszke nosztrifikálója és hordozója, a művelődésbeli gazdagodás és az esztétikai igényesedés záloga, míg a közköltészeti/népköltészeti populáris-folklorikus regiszter az igénytelenséggel és a kazinczyánus „Pöbel" primitivitásával azonos.[348] Az inkább fokozati jellegű eltérés ehhez a középponti oppozícióhoz képest ugyanakkor az, hogy – mint azt S. Varga Pál világosan kibontja[349] – Bajzánál „természet" és „művészet" éles szembeállításának talapzatán a művésznek teljes szabadsága van a népköltészet mint természeti anyag feldolgozásában, míg Toldynál e mellett a verzió mellett él egy másik, ezzel egyenrangú lehetőség is, mely csak addig a pontig nemesít (ha tetszik, a szükséges klasszicista áthallásokkal: eszményít), amíg a népi még felismerhető marad önma-

[345] HORVÁTH 1968, 435, 437.
[346] HORVÁTH 1955, 86–87.
[347] Küllős Imola és Csörsz Rumen István kutatásai nyomán erről legutóbb: VADERNA 2017, 292–297.
[348] Vö. S. VARGA 2005, 249–250.
[349] *Uo.*, 261–262.

gaként. Ez egyben azt is jelenti, hogy felismeri, megérti a tanulatlan, de ezt a hagyományt jól ismerő „nép" is, s mivel megszépítve kapja vissza, mindezzel egyben primitív ízlését is neveli (emeli), vagyis a metódus elvileg kimeríti a „népboldogítás", pallérozás eszméjét is.

Kisfaludy Károlyt nem csupán azért ünnepli Toldy, mert a „görög istenek" helyébe „házi isteneinket" ültette írásművészetében, hanem mert „szerény mezei virágaival" a még identifikálható népköltészet művészi regenerációját végezte el.[350] E képletben az, amit Bajza saját eszményeként megnevez, tulajdonképpen Kisfaludy gyakorlata, hiszen míg Bajza voltaképpen egyfajta *népies műköltészet*ben hisz, amely meghaladja a „természetit", Kisfaludy *művészi népdalok*at[351] hoz létre – Toldyt parafrazeálva: a „költészet *[igényes]* természetgyermekeit"[352] –, melyekkel az Aurora-népiesség egyik legfőbb letéteményesévé is válik egyben.

Míg az egyik esetben tehát a műköltészet gazdagodik a népköltészetből (Bajza), a másikban a népköltészet „fejlesztéséről" (performálásáról) van szó műköltészeti támogatással (Kisfaludy). Mindezzel együtt az alacsony kultúra már mindig is a magaskultúra előzetességén alapulhat mindkét esetben, mely a tudatos „írottságban" hisz, miként hangsúlyozottan az írottság elitirodalmát törekszik létrehozni minden egyes Aurora-szerző, még a szerb népdalfordításokban is.

Az igazi különbség köztük, vagyis az Aurora-népiesség és Kölcsey között húzódik, akinél sem a Bajza-féle népies műköltészet, sem a Kisfaludy-féle művészi népköltészet nem út, mert nála a hagyomány nem meghaladandó nyersanyag, nem felül-esztétizálandó, a népnek megdolgozva visszaadandó örökség, hanem az összkultúra azon része, amely nem idegen, mégoly szervesen nosztrifikált mintákból építkezik, hanem forrás, amelyben a tradíció kontinuus, érintetetlenül autochtón, vagyis ami benne van, az már mindig is eleve saját. Az úgynevezett *hagyományközösségi* paradigma (S. Varga) ezen világlátásával pedig Kisfaludy soha nem

[350] A Kisfaludyról beszélő Toldyt idézi S. Varga: *Uo.*, 260, 264.

[351] *Uo.*, 261.

[352] Vö. TOLDY 1873, 25. (Az eredetiben olvasható 'igénytelen' átírt kiemelése tőlem.)

fog tudni azonosulni, de nem tud Bajza, Czuczor vagy Vitkovics sem, mert ők a „classicai iskola" evidenciáit működtetik még kultúrafelfogásukban, ezért lesz *művi*, vagy ha úgy tetszik sajátosan almanach-szerű maga az „Aurora-népiesség" is. A (neo)klasszicizmus még markánsan jelen van; jórészt ebből következően alakul úgy az összkép, hogy a zsebkönyv hasábjain a hagyomány közköltészetként nem kíván reprezentáns lenni,[353] de népiként is csupán alakított formákban az, a 'romant' pedig még csak egyéni teljesítményekben jelent korszakos irodalomtörténeti fejleményt.

Az *Aurora* összetettségének mindazonáltal hatásos kicsinyítő tükre például az 1831-es szám tartalomjegyzéke (*Foglalat*), amelyben egymás mellé kerül Kazinczy *Vigasztalás* című hamisítatlan neoklasszicista epigrammája, *A' Szkadári leányka* című szerb népballada fordítása Székács Józseftől, illetve Vörösmarty *A' Rom* című elbeszélő költeménye (műeposza), vagy ahogy a szerkesztők – irodalomtörténeti jelentőséggel – először rögzítve e címkét megfogalmazzák: „Romant." költeménye.

4.5.9. Heterogén mintázatok (rianás)

Az illető költői zsebkönyv izgalmas közköltészeti vonatkozásairól vagy éppen a lapjain műfordításokban körvonalazódó kultuszokról (például a sajátos Schiller-rajongásról) ugyanúgy lehetne beszélni, mint olyan szerkesztői fogásokról, hogy Bajza szereti az *Auroráb*an az egyre népszerűbb Vörösmarty műveinek közelében jelentetni meg a sajátjait. Hogy mi miért és milyen mintázatban jelenik meg az *Auroráb*an, hogy a Hormayr-féle birodalmi-patrióta igyekezet, a múlt nemzetiesítése, a magánmitológia modernizációja közben egyes témák hullámverésszerűen miként futnak végig több évfolyamon (például a mohácsi tragédia topikja, Hunyadi János nándorfehérvári diadala, a vitéz Toldi Miklós, a várkapitány Szondi György alakja – már jóval Arany János előtt –, vagy éppen Eger vár dicső védelmének narratívái, mely Aurora-anyag Gárdonyi

[353] Ettől függetlenül érhető tetten számos alakváltozatban (például bordalok, panaszdalok, bujdosóénekek, katonaénekek, mondák, epekedő szerelmi énekek, balladák, regék) az *Aurora* közköltészeti rétegzettsége.

Gézának is jelentékeny szövegbázist biztosíthatott az *Egri csillagok* megírásához), azonban több szempontból is esetlegesnek látszik. Mindenesetre zavarbaejtő kutatási eredmény lehet például, hogy „a Hunyadiakat a történész Fessler Ignác, szépíróként pedig Pyrker László, Caroline Pichler és Kisfaludy Sándor kezdte csak népszerűsíteni".[354] A honfoglalás húszas évek eleji-közepi felújuló kultuszát Horváth János például ahhoz az összefüggéshez is köti, hogy a nagyhatású tudós, Horvát István ekkor köteleződik el az adott történelmi esemény többoldalú feldolgozása mellett egy életre, erősen befolyásolva az illető kontextusban kulcsfontosságú Pázmándi Horvát Endre írásművészetét is.[355] Ennek az Árpád Pannónia hegyén című 1822-es, nyelvezetében, képalkotásában, karakterkezelésében egyébiránt erősen a romantikus szövegszerveződések ismérvei felé mutató prózai alkotása jó bizonysága. Vagyis minduntalan az látszik, hogy a folyamatok nem feltétlenül rendszerszerűek és szervesek: hogy egyéni döntések, egyéni találkozások sokszor sokéves, műfajtörténeti és irodalomtörténeti jelentőségű társas tendenciák meghatározó determinálói. Hogy számos Aurora-textus minőségét, alaktanát, beszédtervét, cselekményvezetését, tényszerűségét alapjaiban befolyásolja például az az összefüggés, hogy az illető téma benne van-e – s ha igen, miként – Fessler Ignác Aurélnak a korszakban nagyhatású, német nyelvű, csupán félig-meddig történetírói igényű munkáiban mint szubtextusokban[356] vagy a nem is olyan régen újra felfedezett és kiadott Anonymus- és Kézai Simon-féle gesztákban.[357]

Ami továbbá az *Aurora* sokszínűségét, inkább polimorf mintsem tendenciózus fejleményeit bizonyítja, hogy a szakirodalmakban

[354] T. ERDÉLYI 1998, 118. De itt jegyezhetjük meg azt is, hogy egyik legújabb tanulmányában Fórizs Gergely arról beszél, hogy a *Hymnus* „publikálási kontextusában", az 1829-es *Aurorá*ban számos közlemény hozható összefüggésbe Kölcsey programiratának, a *Nemzeti hagyományok*nak a hőskorelképzelésével. Vö. FÓRIZS 2024, 167–168. (A tanulmány egésze szintén érdemes a figyelemre az *Aurora* más vonatkozásait illetően is.)

[355] HORVÁTH 1955, 114.

[356] Melyek még Kisfaludy *Tihamér* című történelmi tárgyú nagyelbeszélését is jelentékenyen befolyásolják. Vö. *uo.*, 98–104. Az összefüggést Fenyő István is rögzíti: FENYŐ 1955, 62.

[357] Erről bővebben: SZILÁGYI–VADERNA 2010, 356–359.

általában hangoztatottnál sokkal nagyobb jelentősége van benne a civilizáció és a polgárosodás – ilyeténképpen a hazai politeness – perspektíváinak, a népiesség programjával párhuzamosan (s nem feltétlenül ellentmondásosan). Az, hogy a lapszerkesztő Kultsár Istvánnak a *Hasznos Mulatságok*ban megjelenő 1817-es felhívása szerint a köznép dalaiban az „ártatlan természet" festi magát,[358] Toldy megfogalmazásában pedig ezek a „költészet igénytelen természetgyermekei",[359] még nem jelenti azt, hogy mindez „a civilizáció által meg nem rontottnak a kultusza" lenne,[360] vagy hogy egyáltalán civilizációellenes lenne.[361] Úgy tűnik, hogy az illető oppozíció nem totális és nem a folyamatok lényegét érintő jellegű, amit már csak az a tény is alátámaszt, hogy a két program problémátlanul fut együtt az adott korszak egészében, egyenrangúan fontos, párhuzamos jelszavakban, egyfajta generális egyeztető logikában (vö. *haza és haladás*). Hiszen a civilizáltság a csiszoltság legtöbb diskurzusában egyebek mellett épp a bennünk gyökerező *természet* szép kibontakoztatását s az *organikus* hagyomány, a saját szokások reformját jelenti, a mintakövető jelleggel együtt is.[362]

Toldy összes *Aurora*-beli epikus alkotása, Trattner szövege, de a legtöbb úgynevezett „társadalmi novella" – még a „nemesi anekdotázóké" is, mint láttuk – tele van ugyanis a *csiszoltság* motívumaival: a civilizált polgár, a technika, a város, a művelődés, a kultúra már-már irányzatos, didaktikus propagálásával, reprezentációjával vagy hiányának kritikájával. Fenyő azt írja, hogy az eredetiséget Toldy nemzetiséggel, ugyanakkor „görögös plasztikával" kívánta ötvözni, a „napkeleti líra" merész képeit pedig az érzések megfegyelmező, egy központra összpontosításával; „hősköltészetet óhajt, de olyat, hol a hős mértéktartó, józanságát éppoly nehezen elveszítő, mint nemesi táblabíráink".[363] Mondani-

[358] Vö. KULTSÁR 1981, 50.
[359] TOLDY 1873, 25.
[360] Vö. FENYŐ 1981b, 46.
[361] Annak ellenére, hogy a legújabb szakirodalom is „civilizációkritikával" illeti a magyar irodalmi népiesség egészét. Vö. SZILÁGYI–VADERNA 2010, 404, 482.
[362] Vö. DEBRECZENI 2009, 90–92. Itt érdemes visszautalni *exkluzív* és *inkluzív* csiszoltság kettősségére is, mely tipológiában itt egyértelműen az utóbbi játszik nagyobb szerepet.
[363] FENYŐ 1981b, 48.

valónk fő irányvonala szerint ugyanakkor úgy tetszik, nem a hazai 'táblabíró' figurája a mintaszerű antropológiai hivatkozási alap itt, hanem a nyugat-európai gyökerű *gentiluomo*, *citoyen*, *polite gentleman* vagy *Bildungsbürger*. Az a fajta *csiszolt kultúrember*, akinél a mérték, a moralitás, a tudás, a művészetek és a civilizált (köz)élet alapvető értékfeltételek, s akinek alakja számos Aurora-szövegben felsejlik.

Attól kezdve, hogy Horvát István Árpádja igazi „finom úriemberként" áll Pannónia hegyén, a *Fátyol titkai* városi tereiig és urbánus értelmiségi szereplőiig minduntalan visszatér ez a távlat az *Aurora* lapjain és metszetein, néha teljes egyértelműséggel (például Toldynál, aki *Időszakok és koszorúk* című 1837-es írásában e távlat kapcsán bőven emlegeti laudálón többek között Kazinczyt is). A témával kapcsolatosan kibontakozik ugyanakkor némi újabb ellentmondás is, amennyiben Fenyő kénytelen megjegyezni, hogy Trefort Ágoston vagy Eötvös József például soha nem csatlakozik az Aurora-körhöz, amennyiben ők „polgári értelmiségiek", akik ráadásul a „régi iskola" Kazinczy Ferencét tekintik irányadó példaképüknek a polgárosodás kérdéseiben (s tegyük hozzá, irodalmi ízlésükben is), szemben az *Aurora* vezérgárdájával, akik csupán „köznemesi reformerek".[364] Az a bizonyos csiszolt kultúrember tehát nálunk hol köznemes, hol főnemes, hol pedig polgári értelmiségi – nincs társadalmilag fix pozíciója.

„Alighanem sem az irodalmiasság, sem az adott műalkotás műalkotás voltát hangsúlyozó önreflexivitás, sem a stílusparódia, sem a karneváliás kifordítás nem juthatna kitüntetett szerephez Kisfaludy Károly életművében, ha nem olyan időszakban lép fel, melyben a nyelv kérdése előtérbe kerül (nem sokkal vagyunk a nyelvújítás után)."[365] A nyelv autonóm kezelésének s nem puszta eszköz jellegű használatának számos jele van Kisfaludynál. Nem valószínű, hogy direkt módon érdekelte, foglalkoztatta volna az a fordulat, amely abból a bizonyos karteziánus *(privát)* instrumentális-reprezentáló nyelvfelfogásból a humboldtiánus *(nem-privát)* valóság- és gondolatkonstituáló nyelvfelfogásba vezet – mely fordulat romantikus zárványként van számontartva, s csupán a

[364] FENYŐ 1955, 89, 93.
[365] IMRE 2015, 19.

20. század elején köszön vissza újra. Az, ahogyan nála működik a nyelv, ugyanakkor a romantikus nyelvfelfogásnak egy olyasfajta részleges kiteljesedését mutatja, mint ahogyan Kazinczynál a leváltott „privát" nyelvszemlélet a maga idején kiteljesedett.[366]

A különbség paradigmatikusan éles, nyelvelméleti szintre emelt vitaszerű felszínre kerülését Kölcsey 1817-es „lasztóci fordulatához" szokta kötni az újabb szakirodalom, miként a romantikus korszakküszöb „önbejelentését" Teleki József nagy ívű tanulmányára hivatkozva szintén ezekre az évekre teszi 1825 helyett.[367] Reflektálatlanul, praktikusan ugyanakkor az új nyelvszemlélet ugyanúgy mérkőzik a régivel az *Aurora* hasábjain is, évekkel később. Miként küzd egymással – szintén nem programszövegekben *(deklaratíve)*, hanem magában a történő szépliteratúrában *(procedurálisan)* – az államközösségi, eredetközösségi és hagyományközösségi paradigma is a maga szubjektumképzeteivel. Az összkép tehát sokkal inkább esetleges, mintsem rendezett, azzal együtt, hogy a sémavezérelt, sablonos műfaji igazodásoknak is van elég nyoma az anyagban.

Az *Aurora* szövegei elvileg már egy paradigmatikus erejű nyelvszemlélet-váltás és szubjektumfelfogás utáni pozícióban születnek tehát, bár ezek az illető gondolkodásmód evidenciáit, a paradigmatikus előfeltevéseket *nem feltétlenül* hordozzák minden darabjukban, sőt: az előfeltevések számos esetben még akkor sem változnak meg a zsebkönyv egyes darabjaiban, ha a forma erre engedne következtetni. Az adott periodika viszonylag tág időkeretben, tizenhat évfolyamban szétterülő felülete éppen azért érdekes, mert még „legromantikusabb", harmincas évekbeli utolsó lapszámaiban sem homogén, hanem a sokértelmű bahytini *heteroglosszia*[368] lesz mindvégig jellemző rá. Az eddigi monografikus interpretációk, úgy tűnik, tisztább mintázatokat láttak bele ebbe a történetbe, mint amilyenek abban valójában vannak. A hullámokban érvényesülő, 1825-ben „átütő" és 1830-ra már „győzedelmeskedő"

[366] Erről bővebben: BODROGI 2016.
[367] TELEKI 1818, 48–73.
[368] Műfajelméleti keretben történő legutóbbi kontextualizálásához vö. SIMON 2017, 154.

nagybetűs romantika elképzelése tehát erőteljesen megkérdőjelezhetőnek látszik.

Mindazonáltal az is jól látható, hogy Bajza már valóban egy átalakított, ennyiben újdonsült előfeltétel-rendszert örököl meg Kisfaludytól, ahonnan már nincs visszaút, de persze az új szerkesztő nem is tekint hátra, ugyanakkor „szalon-lírát" művel, és megírja a sokkal inkább „érzékeny" mintsem „romantikus" *Ottíliát*. Debreczeni Attila Batsányi és Kazinczy *Magyar Museum*os nemzedékét az *avantgárd* jelzővel illeti, melynek lényegét a keletkezése pillanatában megragadható „új" jelenti, a változás keletkezésének leírására adva lehetőséget.[369] Ez a programosan „új" – bár már nyilvánvalóan nem ugyanazt jelenti – az *Aurora* folyóiratot és Kisfaludy nemzedékét is karakterizálja, különbségeiben is felettébb hasonló összjátékot mutatva: megújuló, felülről vezérelt műfaji rendszerkiépülést, episztéméváltó világlátást, újfajta mediális infrastruktúrát, átalakuló ideologikumot. Jelentékeny, már-már szimbolikus összefüggés, hogy a *Magyar Museum* és az *Aurora* megalapítása között éppen harminchárom év, azaz egy hérodotoszi generáció a különbség.

4.5.10. Szöveghagyományok

Az *Aurora* egy hosszadalmas és bonyolult küszöbhelyzetet tükröz, melyben ilyen-olyan arányú ideológiai-alaktani mixtúrákat alkotva válik egy-egy szöveganyag lapszámmá, azzal együtt, hogy az illető szövegkorpuszok mindig a szerkesztők személyes szűrőjén keresztül olvashatók csupán, vagyis a szelekció, korrekció és kompozíció egyéni műveletei utáni, művi állapotokat reprezentálnak. Ezek vizsgálatakor az arányok relációanalízise lehet informatív, s mutat kétségtelenül „romántos" fejleményeket. Hogy ez a romantika önmagában is többszólamú, sokszor ellentmondásos polilógust jelent a zsebkönyv lapjain, az előzőekből szervesen következő ol-

[369] DEBRECZENI 2009, 50–51. Az illető fogalom – amely már a reneszánsz korban is használatos(!) – valami korszakváltó gyökeres újdonságot jelent. Vö. JAUSS 2001, 100.

vasói élményként adódik. Mindenesetre az *Aurora* mint műfaji gyűjtőhely és tárház túl van már bizonyos attitűdváltásokon.

Az *attitűd* fogalmának ide tartozó, főként az olvasás, a befogadás módját illető fontos aspektusáról még bővebben szó fog esni e munka kitekintésében, most azonban az irodalmi műveken belül bekövetkező attitűdváltás Borbély Szilárd-féle koncepciójával indokolt számot vetnünk, mert az az *Aurora* szempontjából is igen jelentőségteljes. „A ma szépirodalminak tekintett szövegeket az általunk leginkább »felvilágosodás« koraként megnevezett időszakban – és főként azt megelőzően – másra használták, nem esztétikai célokra […] ezek a szövegek egyfajta társadalmi reprezentáció, semmint ideologikus szándékok jegyében jöttek létre."[370] – írja Borbély. Korszakolásának kulcsa az úgynevezett „barokk reprezentáció" formális beszéde által tipikussá konfigurált, örökérvényű fikciós megszólaláshelyzetektől a temporálisan képlékeny személyiség megmutatásának, a dinamizálódó én ideologikus transzformációinak, nyelvi önértelmező műveleteinek irányába történő átalakulások megfigyelése.[371] A „barokk reprezentáció" régi szövegeit itt egy olyan normatív szöveghagyomány köti, amely a kanonikus antik minták nyomán modellkövetésre ad alapot, s mely műfaji kódok és hangnemek erős építményeként orientálja a fiktív beszédet egyfajta „humanista mediációs rendszerben".[372]

S. Varga Pál a koncepció ismertetésekor azt emeli ki, hogy a felvázolt alapállást a mindenkori magyar szöveghagyomány reflektált újrafelhasználásával lehet meghaladni. Vagy a tudatos(ított) jelenbeli másság beszédpozíciójából beszélve annak egykori nyelvét (leginkább Kölcsey költészetének archaizálási eljárásai köthetők ide), vagy a szöveghagyományhoz való viszony megkérdőjelezése által, a konvenció megtörésével, egyéni nyelvhasználat kialakításával (ide pedig leginkább Vörösmarty „kiseposzai" köthetők).[373] Az illető attitűdváltást ugyanakkor Borbély meglehetős

[370] BORBÉLY 2006, 29–30.

[371] *Uo.*, 31.

[372] Vö. S. VARGA 2016, 15, 21.

[373] *Uo.*, 19–20. Vörösmarty e „tündérezése" az újabb szakirodalom fényében valóban *poieszisz*, azaz (nyelvi) teremtés, mely az antik invokáció helyett a „lángképzelődés" imaginárius ságából indul ki. Vö. SZAJBÉLY 2000, 66–79.

egyértelműséggel Kazinczy már általunk is emlegetett fordításprogramjának terébe utalja,[374] mélyen érintve benne Aurora-vonatkozásokat is: „A kortársak és a követők számára Kazinczy 9 kötetes életműkiadása meghatározó és kellőképpen nem hangsúlyozott jelentőséggel bírt. […] Ezek voltak azok a Kazinczy-fordítások, amelyek hatására Kölcsey, Kisfaludy Károly, Vörösmarty Mihály és a többiek az irodalom megváltozó attitűdjét meghonosították a magyar irodalomban is[.]"[375]

Ezek a fordítások valóban máshogy működnek, mint a „barokk reprezentáció" szöveghagyománya, ugyanakkor Kazinczy éppen azért fordít, amiért a szonettírást vagy a ritornellezést is erősen kultiválja és műveli: hogy az a bizonyos örökölt műfaji építmény saját nyelven is kiteljesülő „organogrammá" váljon, nyugat-európai mintára. Vagyis ő úgy kérdőjelezi meg a régi attitűd szöveghagyományát, hogy annak poétikai-retorikai kereteit próbálja kiteljesítve megreformálni – már a *Bácsmegyey* 18. századi első változatának előszava is erről szól –, több tekintetben nagyon is őrizve, óvva azt – Sylvester János örökségében például[376] –, ám döntőrészt egyéni („neologista") nyelvhasználat kialakításával meghaladva.[377]

Ezért lesz műfajilag olyan programosan heterogén a *Szép Literatúra* kilenc kötete, s ezért próbál minden Kazinczy-szöveg helyet találni a „humanista mediációs" műfaji-hangnemi rendszerben. Sem Kölcsey, sem Kisfaludy, sem Vörösmarty nem azt csinálja, amit Kazinczy, mert műfajtudatuk merőben más már. De hogy minden említett literátor Kazinczy nyomán van túl az attitűdváltáson – az *Aurorát* megalapító Kisfaludy leginkább –, az Borbély distinkcióját követve (barokk társadalmi reprezentáció vs. felvilágosult ideológia)[378] valóban egyfajta ideologikusságban, költői szövegeken túlra is nyúló közéleti, non-fiction diszkurzivitásban, extratextuális (Genette) referencialitásban ragadható meg leginkább, a nyelvkezelés esztétikai technikái mellett.

[374] Vö. BORBÉLY 2006, 30.

[375] *Uo.*, 34, 35. Vö. még: „[I]rodalomfelfogásuk [ti. Toldy Ferencé és köréé], az irodalmi kommunikáció technikái és nyilvánosságának használati módja, leginkább Kazinczy örököseinek mutatja őket." *Uo.*, 31.

[376] Vö. BODROGI 2016, 322.

[377] Vö. S. VARGA 2016, 19.

[378] BORBÉLY 2006, 29–30.

Kölcseynek a magyar lírai nyelv történeti rétegzettségét jelentésalkotó erővé tevő, reflektáltan archaizáló – vagyis a szöveghagyományban nem feloldódó, hanem abból tudatosan merítő – eljárása, „népdalozása”,[379] Vörösmartynak a humanista mediációs rendszer jó részével leszámoló, kirobbanóan egyéni, „tündérregényes” avagy „ősmagyar”, sajátosan imaginárius (próza)poétikája,[380] valamint Kisfaludy műnemeken átívelő, igen hangos attitűdváltása egyaránt Kazinczyn keresztül bontakozik tehát ki. Az elsőnek nem igazán tanúja az *Aurora*; az utóbbi kettőnek azonban egyenesen színtere.

Mindez pedig – az évkönyv egyik legjelentékenyebb közvetlen hatásaként – többek között Petőfi Sándor költészetében látszik összegeződni, aki ír népies helyzetdalokat is, bordalokat is, szenvelgő szobalírát is, közéleti programverseket is, Vörösmarty-szerűen tündérező elbeszélő költeményt is (vö. *János vitéz*), aki tehát mind a népies mind az érzékeny mind a biedermeier mind pedig a bárdköltőt megszólaltató poétikákban otthonos,[381] mindegyikben visszatükrözve az *Aurora* fontos teljesítményeit. Úgy tűnik – még az *Auroráb*an oly népszerű gnóma- és szentenciaszerű aforizmaköltészethez vagy a töredékekhez való vonzódásában is[382] –, hogy afféle törzsolvasó lehetett, mint egyik legfőbb szövetségese, Vahot Imre, aki fiatalságának élményeit így súlyozza: „És mi leginkább vonzott bennünket az ordasi pusztához, az nem vala egyéb, mint a külön lakáson élt Pista bácsi […] ki nemcsak bohókás tréfáival, bizarrnál bizarrabb ötleteivel, hanem az elénkbe tett pompás kiállítású képes könyvekkel, a fiatal elmét, képzelő tehetséget annyira felingerlő utazási kalandok leírásaival, vereses [sic!] könyvekkel, almanachok- Emlények Aurórákkal mulattatott bennünket. […] [S] e miatt olykor még az ebédtől is elkéstünk, miben ő fölötte gyönyörködni látszott.”[383]

[379] Vö. S. VARGA 2016, 20–21.
[380] *Uo.*, 21–23. Vörösmarty társtalan vállalkozásáról legutóbb: CSONKI 2015, 214–215.
[381] Vö. SZILÁGYI–VADERNA 2010, 447–457.
[382] *Uo.*, 453–454.
[383] VAHOT 1881, 122–123.

Bár Kisfaludy mindig is nyitott marad a műfaji ambivalenciára, a jórészt valóban általa kialakított magas presztízsű tipikusságok mint sajátos Aurora-zsánerek, vagy akár az adott periodikára egyre jellemzőbb „műfajkolóniák”[384] messze kihatóan befolyásolják az irodalomtörténeti fejleményeket, nemcsak Kazinczy avantgárd habitusát idézve fel, hanem attitűdváltó szépirodalmi összteljesítményét is. Vagyis jóval több, ami Kisfaludyt Kazinczyval összeköti, mint ami elválasztja tőle, ugyanakkor Kisfaludy fontosabb személy a „romantikus áttörés” történetében Vörösmarty vagy Kölcsey mellett, mint azt eddig hangsúlyoztuk.[385] Kisfaludy nemzetfelfogása, nemesi identitásalkatrészei, nyelvkezelése, nyelvfelfogása, festészete, szerkesztői menedzsmentje mind máshogy „romantikusak”, mindazonáltal összességükben egészen közel vannak a romantika előtti horizontokhoz. Maga a médium, az *Aurora* ezáltal válik egyszerre *régi-új* periodikává nyelvhasználatát, emberképét, világlátását és műfajiságát illetően is a 19. század húszas-harmincas éveiben, meghatározó publikációs felületté – maga is kitüntetett szöveghagyománnyá – válva, mely kontinuumnak a magyarországi *Politeness* eszmeáramlata az egyik legfontosabb biztosítéka.

[384] Vö. SIMON 2017, 155.

[385] A kevés hasonló perspektívák egyike Borbély Szilárd mellett Imre Lászlóé, aki szerint az irodalom rendszerben látásának első nagy képviselője Kazinczy, aki a sokféle megszólalásmód, az egymással versengő műformák ösztönző hatásában hisz, mely nagyban hozzá is járul az 1820–30-as évek nagy fellendüléséhez: „Rövidebb ideig, s Kazinczy inspirációjától nem függetlenül ebben a »rendszer«-ben gondolkodik Kisfaludy Károly is. Később Toldy Ferencet vezette sok mindenben hasonló szándék.” IMRE 1996, 90.

5. AZ ÉRZÉKENYSÉGTŐL A BIEDERMEIERIG

5.1. Érzékenység – csiszoltság

Mint a *Fanni*-elemzés kapcsán már szó volt róla, az érzékenység egy spektrum, amelynek különböző változatai vannak itthon is, s ezek a változatok különböző távolságra vannak mindattól, ami magyar „politenessként" kerül e lapokon elő. Bár Vaderna Gábor kissé elmarasztalólag – vagy legalábbis egyfajta deficit-jelenségként – rögzíti, hogy a kutatásokban az érzékenység *(sensibility)* fogalma „mindinkább összegabalyodott" a *sentiment*, feeling, sense, sőt a taste, *refinement* fogalmaival,[1] számunkra úgy tűnik, ez az eredendő diffuzivitás, inkoherencia az, amely éppenséggel karakterizálja az érzékenység legfőbb korabeli és történeti alapdiskurzusait. Jellemző, hogy Debreczeni Attila sem tud mást tenni, mint hogy regisztrálja: az angol szakterminológiában erős a szándék a két fogalom (ti. a *sensibility* és a *sentiment*) elkülönítésére – éppen azért is, mert szélesebb körben oly gyakran egymás szinonimái –, konszenzus azonban távolról sem alakult ki a használatukban.[2]

A magyar viszonyok is egészen hasonlatosak: az 'érzékeny' és az 'érzékenység' magyar nyelvben használatos fogalmainak az angolban megfelelő sentimental és sensibility eleinte viszonylag eltérő jelentéskört rögzítettek (belső morális reflexió, illetve külső fizikai érzékenység), ám ezek igen hamar kölcsönhatásba léptek egymással, a kettőt ötvöző és új minőségbe foglaló érzelmi-lelki finomság kifejezőivé válva.[3] A kezdeti sensibility eszerint tehát inkább a „külső" fizikai érzékelésre vonatkozott (noha a *Politeness* egyik atyamestere, Addison például az érzelmi fogékonyságot is értette rajta), míg a rákövetkező sentiment „belső" kifinomult

[1] VADERNA 2017, 347.
[2] DEBRECZENI 2009, 106.
[3] *Uo.*

érzelmekre (egyfajta morális-esztétikai érzékre), ugyanakkor ez utóbbi és társfogalmai váltak az előbbi mozgalmát megnevező és reprezentáló kifejezésekké.[4]

A mi nézőpontunkból kevéssé lényeges mindez az összefüggés a külső és belső érzékenység fázisosságáról. A mi fókuszunk ugyanis arra irányul, amit Brewer mond: „Az érzékenység és az érzelmesség [sensibility *and* sentiment] az orvoslás, a filozófia és a pszichológia műszavai voltak, de a 18. század közepétől széles körben és lazán használták azokat az emelkedett és mély emberi érzések, egy *új típusú csiszoltság* [refinement] kifejezésének leírására."[5] A kontinentális érzékenység angolszász befolyásoltsága már régóta axiomatikus érvényű kutatási eredménynek számít,[6] mely érzékenység forrásvidékénél kevésbé érdekes a sensibility és a sentiment fogalmainak akkurátus elválasztása, mert sokkal inkább az az érdekes, hogy például a francia Dubos abbé és a brit Shaftesbury közel egy időben, a 18. század elején miként hozza operatív helyzetbe többek között annak a bizonyos *sentiment*nek a fogalmát.[7]

Az ember illékony és rejtelmes minőségeit taglaló, ezekre kihegyezett „új szenzibilitás" – vagyis a delikátság, a kifinomultság *(délicatesse)* elsősorban francia diskurzusa – a 18. század elején a *Politeness* eszmerendszerében is jelentős szerepet játszik.[8] Bouhours-nál például a délicatesse záloga az *esprit* [kb. szellemesség] mellett a sentiment, a délicatesse pedig mint az „érzékenység szelleme" áll elő. Ehhez képest a csiszoltság diskurzusában az emberség lényegét érintő kulturális reformról van szó, amely az eredendően társias, barátságos és jóindulatú emberi természetet

[4] *Uo.*, 102, 122.

[5] Idézi: VADERNA 2017, 353. (Kiemelés tőlem.)

[6] Vaderna is megjegyzi, hogy Sauder köztudottan úgy állította be az érzékenységet, mint ami a polgárosodás folyamatának keretein belül érthető meg leginkább, s melynek fő kontextusa, hogy az angol társadalom- és gondolkodástörténeti folyamatok hatásai begyűrűztek a kontinensre, majd a brit morálfilozófiai tézisek hatására kezdtek el német nyelvterületen is azon gondolkozni egyebek mellett, hogy a kultúrának milyen társias modelljei vezethetnek el a társadalom tökéletesedéséhez. *Uo.*, 347.

[7] Vö. CASSIRER 2007, 375–393.

[8] PAPP–SZÉCSÉNYI 2006.

igyekszik az előbbihez felettébb hasonló értelemben még érzékenyebbé (szenzitívebbé, egyben „szentimentesebbé") *és* egyre pallérozottabbá (kifinomultabbá, csiszoltabbá) tenni.[9]

A *délicatesse*-kultusz tehát a sentiment értékének a megsejtéséről szól, amely Dubos abbé 18. század eleji műveiben központi kategóriává válik. A kapcsolódó *Politeness* beszédrendjében *ízlés* (taste, manner) és „érzékenység" (sentiment) már kéz a kézben jár, ahol a sentiment feloldhatatlanul jelent érzelmet és vélekedést egyszersmind.[10] Nem véletlenül beszél Shaftesbury „moral sentiments"-ről, „beauty of sentiments"-ről, „delicate sentiments"-ről (kifinomult érzelmekről), melyek elengedhetetlenek többek között a helyes ízlésítélet, a helyes vélemény, a helyes viselkedés kialakításához. Mint Horkay Hörcher mondja, inkább a sentimentek, kevésbé az értelmi képességek fogják meghatározni az ízlés működését – vagyis az ízlés végül is „érzelmi kultúra" kérdése.[11]

A sentiment fogalma tehát mind a politeness kultúrájában, mind az utóbb érzékenységnek nevezett kultúrában központi helyzetben van, a sensibilityhez köthető mindig változó, de mindig szerves kapcsolatban. A testi meghatározottság, a *külső* érzékenységek ez utóbbi faktora egyébiránt annyiban mindenképp érdekes itt, hogy a csiszoltság pánharmóniájából, mindent mindennel mértéktartón egyeztető *kompozit* jellegéből következően mindig egyensúlyban kell legyen a *belső* érzékenységgel (ad absurdum a test a szellemmel), mert kizárólag ekként működik jól: kettejük harmonikus kiegyensúlyozottsága az eszmény.

Mindazonáltal a lényeges most az, hogy az affektusszabályozás egyik civilizációs változataként is értett érzékenység társiasságra, empátiára, irgalmasságra, szimpátiára, filantrópiára, erényességre, érzelemgazdagságra, intimitásra mutató univerzális érvényű programja jórészt megegyezik a csiszoltság világlátásával. Jaucourt lovag ehhez kapcsolhatóan a tudást és erényt hangsúlyozza az érzékenységben, az Enciklopédia *Sensibilité* szócikkében: az érzékenység voltaképpen maga „az emberiesség és a nagylelkűség

[9] SZÉCSÉNYI 2001, 35–68.

[10] *Uo.*

[11] Bővebben: HORKAY HÖRCHER 2013, 143–210. A *sentiment* fontosságát Cassirer mellett már Baeumler is felismeri: BAEUMLER 2002.

anyja", az embert „erényessé teszi", valamint „egyfajta finom ítélőképességgel ruházza fel".[12]

Érzékenység és csiszoltság – vagy, ha úgy tetszik, a csiszoltság, benne az érzékenységgel – tehát egyszerre épül ki, meglátásunk szerint érdemileg szétszálazhatatlanul, eredendő „összegabalyodottságban", amit beszédesen alátámaszt, hogy az egyik fontos előzmény, a délicatesse-hagyomány is mintha egyszerre lenne érzékenység és csiszoltság, pontosabban ezek előzetes mixtúrája. Csakhogy e kettőnek ugyanakkor más és más az érvényességi köre: a csiszoltság leginkább egy közéleti-társadalmi diskurzus, míg az érzékenység filozofikus antropológiai konstrukció elsősorban. Az első a reáliák világában otthonos, míg a második fikciós termékként konkretizálódik. Mindenesetre fogalmi tudatossággal, koncepciózusan és szisztematikusan, vagyis releváns és reflektált módon leírt „non-fiction" emberképe a csiszoltság diskurzusának van. Ezért sem meglepő, hogy irodalomtörténetileg úgy rekonstruálható a folyamat, hogy a csiszoltság (ideológiailag) eszményi embere adja a mintát a fiktív (ezért szintén jól eszményíthető) érzékeny hős szépirodalmi prototípusához. Vagyis hogy a csiszoltság idealitáskonstrukciója vezérli az érzékeny irodalom főhőseinek (esztétikai) körvonalazódását.

Mint Debreczeni mondja, „[a]z érzékenység fogalmával kapcsolatos egyik legsajátabb irodalmi jelenség egy hőstípus felbukkanása a XVIII. század közepén, elsősorban az angol regényekben. […] Eredetét tekintve egy embereszményt pillanthatunk meg, amely a század első felének angol gondolkodásában, a csiszoltság beszédmódjában körvonalazódott. Ezt az embereszményt az eredendő társiasság jellemzi, erkölcsös és jószándékú, mélyérzésű és kifinomult."[13] Szőnyi György Endre ugyanígy: Shaftesbury tana igen nagy hatású volt a 18. században, bizonyos fokig előkészítette a „szentimentalizmus" gondolkodását is, s sok – főleg középosztálybeli – irodalmár Shaftesbury téziseinek igazolását tekin-

[12] Idézi: KŐSZEGHY 2018.

[13] DEBRECZENI 2009, 109. Vö. még: „ez az irodalmi hős találkozott össze az érzékenység fogalmával egy sajátos kifinomultság, mélyérzés, nemeslelkűség jelentésével". *Uo.*, 110.

tette fő regényírói feladatának.[14] Az első igazi érzékeny regényírók, Richardson és Fielding alapkérdése felfogható úgy is, mint lehetséges válasz Shaftesbury tézisére az ember veleszületett jóságával kapcsolatban.[15] Az érzékenységen alapuló emberképek egyik legtisztább megvalósulása ilyeténképpen a *Politeness* gentleman-eszménye.

Ám az is tudható, hogy míg Richardson fenntartás nélkül elfogadta a shaftesburyánus tanokat, és regényeit ennek illusztrálására szánta – itt főként a *Pamela, avagy az erény jutalma* (1740) című műve emelendő ki –, addig Fielding vagy Sterne például a komikum, az irónia és a paródia szatirikus eszközeit is bevetve igyekezett széles társadalmi panorámába helyezett, árnyaltabb (kritikai) véleményt kifejteni, elvetve a Pamela „naiv demagógiáját", illetve didaktikus példázatosságát.[16] S e ponton – nem pedig sensibility és sentiment viszonyát illetően – jelentkeznek az igazán érdekes különbségek szempontunkból.

A már idézett Jaucourt lovag is elismeri, hogy „felhevültségükben az érzékeny lelkek olyan hibákat követhetnek el, amelyeket az ész embere sohasem", az *homme sensible* józan filantrópiája tehát túlzásba csaphat át adott esetben.[17] Labádi Gergely úgy fogalmaz, hogy az érzékenység egy tisztán emberi, morális, természetes interakciós kódex, amely megköveteli, hogy a szív indulatai, ösztönei a közjónak legyenek szentelve, a nem a közösségre irányuló, radikális érzékenység normaszegése viszont pedagógiai

[14] SZŐNYI 2005, 489.

[15] *Uo.*, 493. A magyar kutatás meggyőzően mutatta ki, hogy Richardson hőseinek emlegetése a 18–19. század fordulóján a folyóiratokban és írói levelezésekben hivatkozási alappá vált itthon. Vö. LABÁDI 2014, 10; BÓDI 2021, 151.

[16] SZŐNYI 2005, 493. Vö. „The eponymous hero of The History of Sir Charles Grandison (1753) by Samuel Richardson has been described as embodying the »Shaftesburian model« of masculinity: he is »stoic, rational, in control, yet sympathetic towards others, particularly those less fortunate.« A Sentimental Journey Through France and Italy (1768) by Laurence Sterne was intended by its author to evoke the »sympathizing principle« on which the tradition founded by latitudinarians, Cambridge Platonists and Shaftesbury relied." CAMPBELL 2001, 418. E ponton emlékeztetünk, hogy Sterne illető regényét *(Sentimental Journey)* Kazinczy Ferenc '*érzékeny* utazásnak' fordítja.

[17] KŐSZEGHY 2018.

szempontból kárhoztatandó és üldözendő.[18] Az érzékeny irodalom 1770-es évek közepére eső csúcspontja után efféle irányokból erősödnek fel az érzékenységet támadó, elsősorban olvasáskritikai, „olvasáspedagógiai" hangok, amelyek külső kontroll alatt tartott és belső kontroll által vezérelt olvasást hirdetnek, s melyek elsősorban és jellemzően a nőkre irányulnak.[19] Kis János így ír minderről zsebkönyve, a *Flóra* előszavában (amelyben az első közlemény nem mellesleg a *Pamela* magyar adaptációja): „Mi meg vagyunk győzettetve, 's tapasztalásunkból is tudjuk, hogy az ollyan románok, mesék, versek és egyébb múlattató darabok, mellyeket a' *jó izlés az okosság' vezérlése alatt* dictál (mert a' gonoszság' és otsmányság' idétlen szüleményeihez semmi közünk) nem tsak meg nem vesztegetik a' lelket 's lassú mérget nem hintenek a' jó erköltsök' gyökerére, nem tsak félre nem tsigázzák az észt 's a' közönséges élet' határjaiból ki ragadván levegői várakról álmadozókká nem teszik *mértékletes* olvasóikat[.]"[20] Az okosságvezérelt mértékletesség, a körültekintő helyzetkiértékelés (vö. *fronézis*), a realitás faktorainak észszerű átlátása megóv az idő elvesztegetésétől, a felesleges álmodozástól, a légvárak irrealitásától, a mértékvesztett rajongástól. Láthatóan sokkal inkább a csiszoltság józansága működik itt elsősorban, semmint az érzékenység érzelemközpontúsága, szenzitivitása. Nem véletlen, hogy Lothar Pikulik erényeket követő és azokat felforgató történeti érzékenységet különböztet meg, hasonlóan Wegmann már a korábbi fejezetekben szóba hozott „gyengédség" és „radikális érzékenység" distinkciójához.[21] Vagyis létezik az érzékenység helyes

[18] LABÁDI 2009b, 700.

[19] *Uo.*

[20] KIS 1806, 4–5. (Kiemelés tőlem.) A „magyar Pamela" (Ilona) jellemző tulajdonságai: „mind szépségére, mind eszére, mind társalkodásbéli talentomaira nézve ezer között is szembe tűnő volt" KIS 2014, 45; „azok a házak, mellyekben gyenge korában élt és formáltatott, közönségesen a' finomabb erköltsök' oskoláinak tartattak" *Uo.*, 91; Jellemző mondatai: „a' leányoknak nem elég feddhetetlen életüeknek lenni, hanem feddhetetlen életüeknek is kell látszaniok" *Uo.*, 69; „az Urat föllyebre betsűlem, mint az egészt világot, de annyira még sem, mint jó híremet, nevemet" *Uo.*, 105. Christian Fürchtegott Gellert *A svéd grófné* című, kapcsolódó művéről, melyet Richardson *Pamelá*ja ösztönzött: LACZHÁZI 2014, 92–100.

[21] VADERNA 2017, 352.

és helytelen, *jó* és *rossz* változata. Az első a csiszoltságon alapul – bár egészen ekkor sem azonos azzal –, míg a másikkal éppen az a baj, hogy eltávolodik attól.

Amit Fielding vagy Sterne csinál, az olyan érzékeny irodalom, ami csiszoltság-kritika, civilizáció-kritika voltaképpen. A *Werther*-, *Fanni*- vagy *Bácsmegyey*-féle hősök pedig adott olvasatban szintén érzékenység és csiszoltság viszonyát problematizálják, de legalábbis provokálják. Mint Debreczeni figyelmeztet, az érzékeny ember képletszerű irodalmi hős, benne többféle embereszmény is testet ölthet.[22] Eltérő emberképek jöhetnek létre tehát az érzékeny embernek nevezett irodalmi hős alakjában a csiszoltság „alapzatából" – az imént említetteken túl például Kisfaludy Lízája, Csokonai Rozáliája, Barczafalvi Szegvárija –, s ezen fiktív hősöknek az őket körülvevő közösséghez való viszonya is meglehetősen széles skálán mozoghat.

A *Két Szerető Szívnek Története* levélregényében (Kisfaludy Sándor, 1807 k.) Imre „hiénát" érez a keblében, mióta Lízát megismerte (119.), s önmagát egy „nagy Szívként" metaforizálja, aki immár nem tud gondolkodni, míg Líza feleségként és anyaként szeret gondolni magára, arra kéri Imrét, hogy legyen jó, és ne „szorongassa" „szilaj hevességével", majd így beszél szerelméhez: „Valóban, ha leányom volna, soha sem engedném néki a' Románok olvasását: mert valamint a' válogatott könyvek hasznossak, sőt szükségessek a' szív 's lélek' formálására, ugy sok és számossabb könyv éppen ártalmas, veszedelmes – kész, megorvosolhatatlan méreg a' fiatal szíveknek."[23] Nem véletlen, hogy Debreczeni Attila azt hangsúlyozza kísérőtanulmányában, hogy nézőpontjaik szembesítése „már az érzékenység világára vonatkozó kritikai reflexióként értékelhető, ami az érzékenység szemléletétől való távolodás nyilvánvaló jele".[24]

[22] DEBRECZENI 2009, 122.

[23] KISFALUDY 1997, 173. Vö. „Maga egy Hyenát teremtett Kebelembe […] minden mérték nélkül, örökre" *Uo.*, 119; „Nincs fejem, – egész Valóságom csak egy nagy Szív: a' Szív pedig nem tud gondolni, csak érezni." *Uo.*, 146; „légy jó, és ne szorongass szilaj hevességeddel" *Uo.*, 175.

[24] DEBRECZENI 1997, 222.

*Szigvárt klastromi történeté*ben (1787), mely Johann Martin Miller *Siegwart* című regényének Barczafalvi Szabó Dávid általi magyarítása, Anton páter és Krónhelm egyaránt a rend és mérték, a tiszta és társadalmiasított szerelem szócsövei. Mint Béres Norbert kiemeli, a főhős története gyakorlati, az életvezetésben hasznosítható konkrét tanácsokat közvetít a körültekintő magaviselet, az indulatok kordában tartása vonatkozásában, Szigvárt esete tehát tanító célzatú, s az elementáris erővel ható szerelem megszelídítésére okít, egyéni konzekvenciák levonására próbálja vezetni a tanúságtétel példázatos jellegén elmélázó olvasóközönséget; Szigvárt ízléses, pallérozott viselkedése, társas hajlandósága egyszersmind az őszinte kifinomultságot és erkölcsiséget propagálja a galantériával, a mesterkélt konverzációval szemben.[25] A számunkra itt és most legfontosabb aspektus mindenesetre a mű explicit példázatossága s annak iránya: „Bár tsak az én példám sokakat jóra tanítana! bár tsak az én történetemből sok ifjontzok meg tanúlnák, mennyire el viszi az embert gyakran a' szerelem a' rendes kötelességeknek ösvényjektől! Bár tsak én volnék leg utólsó áldozatja ezen indúlatnak, a' melly sok ártatlan ifjontzokat arra intene, hogy erre a' vezérre ne bízzák magokat egésszen!"[26]

Csokonai *A' méla Tempefői*ben Rozália olyan áldott igyekezetről beszél, melyet „a' magánhaszon mozgat ugyan, de a' köz haszonra", úgy fogalmaz, hogy „Oszolnak már a' fellegek a' Magyarok Egéről: meg érjük tán még, Kedves Poétám, nemzetünk ki tsinosodását",[27] a műben előforduló „fein politus méltóság", „nemesebb politura", „kellemetes érzékenység", „szép gusztus" pedig eszményként áll elő, míg Serteperti „felfrizírozott" módizása éles gúny tárgya. Vagyis egyértelműen a bárdolatlanság kerül szembe a *politúrá*val, de Éva gyenge, alárendelt női érzékenység-felfogása is gondosan szembekerül a műben Rozália nemesítő, finomabb női érzékenység-értelmezésével, a címszereplő Tempefői pedig így sóhajt fel: „Nyomorúltt Nemzetem a' te balvélekedéseid, a' tsino-

[25] BÉRES 2023, 126–127.
[26] Idézi BÉRES, *uo.*
[27] CSOKONAI 1978, 9.

sodásnak ellenségei! […] mikor esmered meg, melly távol vagy a' ki tsinosodott Frantziáknál, Ánglusoknál és Saxoknál?"[28]

A társadalom rendje felborul a szenvedélyuralta rajongásban, a szenvedélyeket ugyanakkor nem elutasítani kell, hanem megszelídíteni (társadalmiasítani), mert a szenvedélyek túlságos elutasítása maga is túlzás, mely ugyanabban a *mérték*vesztésben hibás, amelyet orvosolni kíván. Mindezért egyfajta *mérsékelt emocionalizmus* az illető eszmény: középhatár a tomboló szenvedély és a „halvérűség" között.[29] Az érzékenység mindazonáltal mindig feltételez valamifajta szembenálló Mi–Ők viszonyt, ha mást nem, hát univerzálisat: oppozíciót a mélyérzésűek, a kifinomult érzelműek, az empatikusok és az erre képtelenek között.[30] Az érzékenységnél azonban a társas hajlandóság meglehetősen tág kört integrál, jórészt közelebbről meghatározatlanul,[31] míg a csiszoltságnál rendszerint a poliszt. A csiszolt embernek *városa*, országa van, míg az érzékeny embernek *világa*. Mert míg a tipikus érzékeny olvasó Kazinczynál például a románok olvasásában olvadozó leányka,[32] addig a csiszoltság kis-episztéméjében az ízléses gentleman, aki ugyanúgy képes az empatikus, mélyérzésű és nemeslelkű megindulásra, belehelyezkedésre, mint ama könnyező leány, ám finom műveltsége és közéleti közege, konkrét „társadalma" is van hozzá; ember *és* polgár egyben. Az érzékeny hős végső soron heterotópiákban, a virtualitásban – a könyvekben, a bennfentes közös felolvasásokban, a zárt magánkönyvtárakban, a levél médiumában, a kiscsaládban, a szerelemben – otthonos,[33] nem a konkrét civilizáció közegeiben, formációiban, mint a csiszolt ember, aki nem menekülni akar mindezek elől, hanem tökéletesíteni akarja ezeket. S hogy mennyire tud tágas lenni a kifinomultság számára kijelölt terület (vagy eleve csak valamiféle fikcióban ha-

[28] *Uo.*, 58.
[29] HORKAY HÖRCHER 2006, 23–35.
[30] DEBRECZENI 2009, 111.
[31] *Uo.*, 116.
[32] *Uo.*, 64. Minderről már bővebben szóltunk a *Fanni hagyományai* újraolvasása kapcsán is.
[33] *Uo.*, 116.

tározható meg), az az adott társadalom civilizációs viszonyaitól is függ, hiszen ezt illetően dől el, mire van esély, és mire nincs.[34]

A különbség mindazonáltal mindkét esetben vízválasztó: a belső érzékenységnél is, illetve a csiszolt ízlés megléte vagy hiánya esetén is.[35] Bár Vaderna azt állítja, hogy az érzékenység irodalmában nem a közösség identitása, hanem az egyén viselkedése lesz elsőrendűen fontos, azért nyomatékosan hozzáteszi, hogy abban a vonatkozásban, miszerint az ő kiművelődésén áll vagy bukik, hogy a közösségi identitások megképezhetőek-e.[36] Olybá tűnik, hogy a reáliák társadalmi közegében sokkal inkább a csiszoltságra, a „jó" érzékenységre igaz ez az összefüggés. Az, hogy az egyén miképpen szolgálhatja egy társadalmi közösség előrehaladásának, fejlődésének ügyét (vö. *társiasság*),[37] elsősorban a csiszoltság s ezen csiszoltság „érzékenységének" dolga, miként az is inkább a *Politeness* ügye, amikor előnyben részesül a társiasságra és az egyéni emberi viselkedés összefüggéseire vonatkozó kérdés.[38] Továbbá az sem teljesen biztos, hogy a szöveg mindig életmintává lesz az érzékeny irodalomban a „kiegyensúlyozott érzékenység" embereszményének jegyében a propagáló, életvezetési mintákat felmutató, gyakorlati tanácsok tárhelyévé váló kiadványokban,[39] mert az ellenpéldák modellezése, az elrettentés pedagógiája is elég kézzel fogható jelenség – vagyis a „negatív" érzékenység esztétikai demonstrációja egyfajta korabeli averzív kondicionálás jegyében.

Mindezek fényében egy sajátos *dialektika* körvonalazható, mely szerint a bizonyos típusú érzékenységet is magában foglaló csiszoltság kultiválásából, illetve szinte azonnali párhuzamos kriti-

[34] *Uo*., 113. Az érzékeny lázadás egyik kulcsterülete a házasság intézménye, attól függően, hogy a tradicionalitástól ellépő, immár érzelemvezérelt házasulás mennyire lehetséges adott körülmények között. A kortárs irodalomban a nőkkel szemben támasztott hasonló elvárások eltérő háttere – a szerelmi házasság elfogadása vagy elutasítása – döntő különbséget jelent az érzékenység-problematika szempontjából. Ez jelzi ugyanis azokat a határokat, amelyeken belül az érzékenység mint az affektusszabályozás egyik civilizációs változata még érvényes. Vö. LABÁDI 2009b, 706.

[35] DEBRECZENI 2009, 115.

[36] VADERNA 2017, 356.

[37] Vö. *uo.*, 354.

[38] *Uo.*, 355.

[39] DEBRECZENI 2009, 110, 113.

kájából, egyfajta civilizációkritikából születik az érzékeny irodalom, melynek radikális irányaira válasz a csiszoltság újabb hulláma – a kihágások, normasértések *termosztát* jellegű, *balanszírozó* iskolája, hiszen a politeness „szabályozott érzékenység" tulajdonképpen. E dinamika nagyban emlékeztet Goethe pályafutására, mely szinekdochikusan reprezentálja ezt a történeti korszakívet: kezdetben érzékeny Sturm und Drang lázadó, majd ő lesz a weimari klasszika egyik legcsiszoltabb atyamestere. Így áll elő Goethénél a keményvonalas érzékenység mint társadalom- és civilizációkritika s az ennek „elvadulására" rákövetkező érzékenységkritika, egy nagyon is ízléses és decens, társadalmiasított (ám szintén érzékeny) kifinomultság, modern refinement jegyében.

Összegezve: létezik egy csiszoltság-minimum, ami már bőven érzékeny beszédmód is egyben. Amikor érzékenységkritika létesül, akkor ez a bizonyos tárgy nincsen fedésben a csiszoltság normarendszerével és antropológiájával, nincsen egyben annak eleve közösségalapú, tapintat- és ízlésvezérelt, graciózus, esztétikai és morális gentleman-optimumával, politikájával – bár az is fontos, hogy ennek az eszményi idealitásnak is folytonosan vigyáznia kell a *meszón* elvétésére, különösen a „túlfinomodásra", *külső* és *belső* csiszoltság aszimmetriájára (vö. *luxuskritika*). A képlet tehát: minden csiszolt ember érzékeny ember is, de nem minden érzékeny ember csiszolt is egyben. A *jó* érzékenység a csiszoltság, miként a „*helyes* felvilágosodás" a követendő cél a *Volksaufklärung* távlatában. Az *érzékeny* ember a sensibilityvel mindig bensőséges viszonyban lévő sentiment birtokosa, a *csiszolt* ember ugyanakkor az ízlésvezérelt standardok (a *sensus communis*) birtokosa. Mértéktartó pánharmónia ez *(szófroszüné),* korabeli frázisos jelszóval: *middle station of life* – ám hogy mi a „jó", mi ez a bizonyos „middle", az rendkívül bonyolult kérdés tud lenni, nem magától értetődő, nemzetspecifikus kulturális standardok, ítéletek és mércék kontrolláló, kanalizáló, temperáló összessége. Hogy ez a mindenoldalú „közép" megvalósuljon, minél többeknek kell „jól" olvasnia, vagyis kellő időben kellő könyveket *fogyasztania*. Egyfajta didaktikus „receptúra" ez, *literális dietetika*, vagyis az olvasás bizonyosfajta adagolása az alfabetizáció veszélyeinek elkerülése, illetve hasznainak kiaknázása érdekében (ad absurdum annak

praxisa, hogy melyik kultúrtermékből mennyit „együnk").[40] Mindezzel együtt egyfajta közéleti, morálpedagógiai regularizáció és balanszírozás is: az a fajta *affektus- és szelfkontroll*, amiről a már korábbiakban is hangsúlyosan szóba hozott Norbert Elias ír az európai civilizatorikus logika kapcsán, illetve Shaftesbury a 18. század legelején. Mint Rákai Orsolya rámutat, Kármán is hosszan elemzi *A' nemzet' tsinosodásá*ban az olvasás ellenőrzésének és szabályozásának kérdését, sőt traktátusa épp a literatúra politikai és erkölcsi veszélyességének és e veszélyek kivédésének taglalásával ér véget. Az igazi literátor nála cenzori, lélekvezető szerepben áll, s ez legitimálja kiemelt szerepét is a társadalomban, a zabolátlan írás pedig nem hasznos, s mint az üszköt ki kell ragadni a kezekből (a veszedelmes és éretlen írásokat a sötétségbe kell vetni), a hasznos és foganatos munkák ellenben a valóságos kultúra előmozdítói, az igaz literátor pedig tehát a közboldogság záloga.[41]

A szenvedélyek uralásának, a morális következetességnek, az erkölcsös viselkedés belülről fakadó új érzelmességének kiemelt médiumai a fiktív karakterek, egy Pamela vagy annak magyar alteregója, Kupás Ilona.[42] Azok a hősi jellemek tehát, akik a történetben – nyilván nem véletlenül – élethelyzeti dilemmák sorozatát élik át, és az olvasónak utat mutatva mindig jól döntenek, mert kompetenciájuk, fronézisük *inkább* csiszoltság- mint érzékenységvezérelt. Pamela és Ilona józansága, később is minden helyzetben kiszámított, kontrollált viselkedése, praktikus intelligenciája egy speciális csiszolt érzékenységet működtet, minta-

[40] Vö. „Az olvasás ugyanis egyfelől (a figyelem szabályozásával) a rajongás ellenszere, másrészt viszont (a nem megfelelő olvasmányok) táplálják a rajongást." TÓTH 2017, 160.

[41] RÁKAI 2008, 166. Ezt variálja például Verseghy is akkor, amikor arra figyelmeztet, hogy a szépírók óvakodjanak attól, hogy ifjú olvasóikat (nők és fiatalok a legveszélyeztetettebbek) rossz románok által veszélyekkel teli elpuhultsághoz vagy a szenvedélyek féktelen tombolásához vezessék, s vallja, hogy legszentebb feladatuk az, hogy „eleven színekkel mutassák be a féktelen vágy káros következményeit, és az emberi lelkeket a lehető leghatékonyabban riasszák el ettől a kártól". *Uo.*, 156. Hasonló kérdésekről, tétekről átfogóan: SZAJBÉLY 2001, 184–191; DEBRECZENI 2009, 407–428; RÁKAI 2008, passim.

[42] Vö. LABÁDI 2009b; LABÁDI 2014, 30.

szerűen.[43] Ezekből a szépirodalmi figurális nyelvben tudatosan, eszményként létesülő, példaszerű szerepkonstrukciókból ugyanakkor jellemzően épp a tradicionális női gender-vonások hiányoznak: okos, bátor, törhetetlen, bölcsen érvelő, eltökélt, tiszta és kötelességtudó hős(nők) ezek, akik – csakúgy, mint a már szintén emlegetett Beleznayné báró Podmaniczky Mária az *Uránia* ajánlásában – inkább „gentlemanek", mintsem pusztán érzékeny hölgyek. Művelik magukat, olvasnak, zenét, festészetet tanulnak, az önkontrollal és az önképzéssel a középpontban működő életet élnek; egy olyasfélét, amely a tisztelet és az *illendőség* határait „által nem hágja".[44] Erről a fajta választékos, artisztikus életvitelről, a csiszoltság ízléséről így ír az irigykedő Kazinczy, éppen Kis Jánosnak: „[v]árosokban neveltetvén, Muzsikát és valami kevés Festést, s' Németül tudván, a' Német Írók' Munkáinak ismeretségét tehetitek magatokévá [...] muzsikát és festést tanulgattok, a' Városi lakás által kényes ízlésre szoktattatik ízléstek."[45]

Egyrészt az ízléstelen faragatlanság, a kulturálatlan durvaság, másrészt a radikális, fékevesztett, társadalmiasíthatatlan, apolitikus érzékenység, harmadrészt a „ízetlen galantéria", a luxus túlzó kifinomultsága véti el a *Politeness* standardjait. Hogy ez ne történjen meg, arról pedig tehát a moralizáló, direkt módon normaadó, didaktikus szövegintenciók igyekeznek gondoskodni: a 18. századi modern társadalomban élő polgár erkölcsi-kulturális útmutatásként olvashatja ezeket az írásokat.[46]

5.2. Csiszoltság – biedermeier

A biedermeiernek, a „derék polgár" kulturális jelenségkörének (bieder = derék) nincsen poétikája, nincs külön esztétikai programja Magyarországon – ítél Fried István.[47] Sokkal inkább egyfaj-

[43] Vö. *uo.*, 28; BÓDI 2021, 158.
[44] Vö. *uo.*, 162. Mint Bódi Katalin fogalmaz, Ilonában az erkölcsösség esztétikai vetületei és a tiszteletreméltó, művelt nő eszménye kap elismerést. (*Uo.*, 169.)
[45] KazLev. II, 297.
[46] Vö. BÓDI 2021, 168.
[47] FRIED 1991, 142, 145. Vö. T. ERDÉLYI 1991, 17.

ta korszakspecifikus kultúrtechnikának, kulturális praxisnak tűnik. Leginkább olyasféle, nem is annyira definitív, mint inkább körülíró vagy megérzékítő perspektívák mutatkoznak a biedermeier fogalmisága kapcsán tarthatónak, melyek az „életérzés", „életstílus", „bensőségesség", „családiasság"[48] vagy az „emelkedettség", „választékosság"[49] már-már lírai konceptusait mozgatják, s melyek nem győzik aláhúzni, hogy itthon minden másképpen van, vagyis többek között a téma európai horizontjaira oly jellemző apolitikusság, „rezignáltság" sem helytálló támpont a magyar korviszonyokat illetően.[50] A következő idézet azt tárgyazza, hogy közéletiség és biedermeier mentalitás nálunk mennyire nem idegenek egymástól, sőt ezekben az években a kettő mára egyre nehezebben megérthető együtt mozgása újra és újra tudatosítandó alapszerkezet: „A más esetekben nem ritkán olyannyira megosztott magyarországi reformelit […] világosan fölismerte, hogy a magyar társasági élet megteremtése és fejlesztése egyaránt szolgálja a »nemzetiség«, vagyis a *magyarosodás*, valamint a modernizáció, a *polgárosodás* ügyét. […] Ez a szokatlan politikai és közirodalmi egyetértés […] látványos eredményeket produkált."[51]

Ennek a monográfiának annyiban van szüksége a biedermeierként megnevezett jelenségegyüttes mintázatára, hogy azonosítsa vele a *csiszoltság* beszédrendjének egyik 19. századi változatát, *praktikus* lecsapódását. Tehát nem elsősorban diskurzusanalitikailag van vele dolga, hanem a diskurzusokat mindig körbevevő életvilág felvázolásához megkerülhetetlen. Azok a metaszövegek bontják ki ugyanis indirekt módon a legszebben a magyarországi csiszoltság-beszéd 19. századi folytonosságának ügyét, amelyek az egykori biedermeier életvilág jelenségeiről adnak számot: „Elődeink biedermeier környezetben éltek, legalábbis erre vágytak. Használati tárgyaik, éppúgy mint ékszereik, festményeik, hajviseletük a biedermeier formajegyeit viselték magukon. *Életmódjuk, társalgásuk, urbanizálódásuk, a vidékies szögletességet lekerekítő viselkedés-eszményük* mind a biedermeierre utalt. […] Hazai vo-

[48] Vö. például: NEUBUHR 1991, 42, 44.
[49] WÉBER 1989, 45.
[50] Vö. S. VARGA 1989, 48–51.
[51] LÁSZLÓ 2007, 161. (Kiemelés tőlem.)

natkozásban a biedermeier a legtöbbet az élet *polgárosításában*, *modernizálásában*, a környezet *szépítésében*, az emberi érintkezés *pallérozásában*, tehát *kulturáltságában*, valamint az otthon, a család atmoszférájának a kialakításában hozta."[52] Miként a (jó) érzékenységnek legalábbis rokonfogalma a csiszoltság – mint az előzőekben taglaltuk –, akként tehát a biedermeier jelenségkörnek is, annak két lehetséges végpontját is jelentve egyszersmind.

Jürgen Habermas egyik alaptétele, hogy a korszakban kialakulnak a nyilvánosság új intézményei, s a *család* mint kiscsalád az intimitás terévé válik.[53] A család történeti és antropológiai értelemben is elsődlegessé lesz mint mikrovilág, a szintén középponti társiasság-eszmény nem közéleti alapelemévé, tagjai pedig polgárokként definiáltatnak, akiknek élettere – mert pénzügyileg(!) megtehetik – jó esetben telítődik esztétikaisággal, artisztikummal.[54] A polgári lakások szalonja otthonossá és intimmé változik, irodalommal, képzőművészettel, iparművészettel és zenével átitatott légköre tipikussá lesz,[55] de a mindenkori biedermeier szoba általában is ilyenné alakul át. Az intim szféra e terében, e „polgári" enteriőrben tehetők szimbolikus jelentőségűvé az újonnan felkapott bútordarabok: a *kézimunkaasztal* mint a korabeli „honleányi" nőiesség[56] megélésének egyik tipikus eszköze, a *ka-*

[52] T. ERDÉLYI 1991, 17. (Kiemelések tőlem.)

[53] HABERMAS 1993, 9–85.

[54] Vö. „[A]z autonóm művészet létjogosultságának felismerésében nagy segítséget adott a biedermeier." SZVOBODA DOMÁNSZKY 2011, 17. Fried ennek kapcsán művésziessé emelt, mentalitásokat átható jellegről beszél, mely nem annyira a stílus komplexitásában jelentkező, mint inkább meghatározott műfaji körben és tematikával, erőteljesen a művészetet élvezők bizonyos köreinek elvárási horizontját kielégítő, valamint magatartását kifejező kulturális gyakorlatot jelent. Vö. FRIED 1991, 139.

[55] Vö. T. ERDÉLYI 1991, 9.

[56] Köztudott – bőven szó is volt már róla –, hogy az almanachok preferált olvasói a nők, s itt sem újdonság az előkép Kármán-féle *Urániá*ra hivatkozni. A „nőiség" eszményének mibenléte azonban a korban a csiszoltság nyelvén is megfogalmazódik, méghozzá fontos közéleti személyiségek tollából. Vö. WESSELÉNYI 1974, 164; SZÉCHENYI 1831, 65. Emlékezhetünk, hogy Toldy Ferenc a korabeli irodalom „társas köreiről" értekezve hosszasan és elragadtatva magasztalja Beleznay Miklós, Teleki László, Vitkovics Mihály, illetve Bártfay László hitveseit mint az adott házakban kialakuló társaságok éltető középpontjait. Vö. TOLDY 1875.

napé mint a társalkodásnak és az olvasásnak a helye, illetve a *vitrin*, mely az emlékeztetésen túli minden különösebb hasznosságtól független (esztétikai) élvezet biztosítéka.[57] Miként Kelemen Pál fogalmaz igen találóan, úgy vannak elhelyezve a művek a korabeli zsebkönyvekben, mint porcelánok a biedermeier vitrinben (mely párhuzamban a lakás az ember „dísztokja").[58]

Zenét és festményeket élvező, általában is minden kötöttségtől mentesen gyönyörködő, újságolvasó és „almanachokban lapozgató" egyénekről van itt szó, a maguk szűkebb környezetében.[59] Ez az esztétikai töltetű igényesség pedig a minimális esztétika szintjeiig (ruházat, bútorzat, higiénia) érvényes, sőt olyan aspektusokat is érint, mint a lakótér rendezettsége. Amellett, hogy hangsúlyozandó, a biedermeierben a német művészek a 18. századi *angolszász* tendenciákat tekintették mintának,[60] Széchenyi István *Pesti por és sár* című munkája emelendő ki például, amelyben a szerző a *comfortable* (szintén angolszász) terminusába kapaszkodva a praktikus és tagolt berendezés, a korszerű lakástechnológia vagy éppen a felhasználóbarát bútorzat fontosságáról értekezik.[61]

Ez a védett, esztétikailag kimódolt és komfortos szűkebb környezet fogja összehozni a hasonlókat, itthon jellemző módon elsősorban a legpolgárosultabb székesfővárosban, s válik a reformkori pesti értelmiség önmeghatározási kísérleteinek egyik színterévé az úgynevezett „vendégváró magánház", melyek közül az *Aurora* szempontjából – mint láttuk – a Bártfay-ház a legfontosabb.[62]

[57] Vö. SZVOBODA DOMÁNSZKY 2011, 34–35.

[58] KELEMEN 2011, 408, 413. Kelemen idézi Goethét, aki szerint az ember a nagy, tágas világban körülkerít, körbefalaz magának egy kis világot, és a maga képére díszíti fel. (*Uo.*, 398.)

[59] Vö. FRIED 1991, 139. (Kiemelés tőlem.)

[60] SZVOBODA DOMÁNSZKY 2011, 13.

[61] SZÉCHENYI 1866, 387. Itt említendő meg Széchenyi és Kisfaludy szoros rokonszenvének ténye; a gróf többek között az *Aurora* nem csupán annak „tartalmaiban" megmutatkozó teljesítményét felmérve kívánja saját lapjának *(Jelenkor)* szerkesztőjévé tenni Kisfaludyt. Fábri Anna aforisztikus megállapítása, hogy ami a közéletben Széchenyi, az az irodalomban Kisfaludy. Vö. FÁBRI 1987, 410.

[62] FÁBRI 1991, 171. Vö. „A Bártfay ház nem a pipafüstös férfimulatságok, hanem a kissé biedermeieres ízlésű, otthonias hangulatú irodalmi estélyek és vacsorák színtere." FÁBRI 1987, 505.

A polgári otthonosság világából eredő *zárt* (exkluzív) társiasság másik vetülete az urbanizáció által motivált *nyílt* (inkluzív) társiasság, melynek elengedhetetlen terei – kávéház, egyletek, korzó – ezekben az időkben kezdenek megszaporodni, a városias életformát preferáló irányultság pedig csak még intenzívebbé válik.[63]

Nincs eléggé a köztudatban mindezzel kapcsolatosan József nádor hatalmas szervező tevékenysége – akihez az eredeti tervek szerint az első Aurora-dedikáció szólt volna –, pedig meggyőző kutatások vallják a Habsburgok toscanai ágából származó államférfit a „magyar biedermeier egyik meghatározó személyiségének".[64] Az általa alapított *Szépítő Bizottmány* a közlekedési vagy éppen a higiénés reformok korabeli katalizátora, legértékesebb eredménye pedig talán építészeti-városrendezési teljesítménye, melynek keretein belül az úgynevezett Duna-parti palotasor Európa egyik legszebb egységes építészeti együttesévé válik a korban.[65]

A Brockhaus-féle *Conversations–Lexikon* nálunk elsősorban mindig csupán az e lapokon már szintén bővebben tárgyalt Conversations–Lexikoni pör kapcsán kerül elő, pedig nem árt tudatosítani, hogy miért volt olyan fontos ez az anyag mindennapi funkcionalitásában is. Bár a magyarítás Közhasznú Esmeretek Tára, a cím egészen egyszerűen társalgási lexikont jelent, s deklaráltan a „művelt osztályok" számára készült, hisz alapvető elvárás ekkorra már bármely társaságban minél több témában kifinomultan tájékozottnak mutatkozni (vö. *polite gentleman*). Hogy ezt a kívánalmat külön könyvsorozatok próbálják különböző enciklopédikus igényű tartalmakkal feltöltve kielégíteni, jelzi az illető sajtótermék társadalmi súlyát.

[63] Erre csupán egyetlen példa, a többek között az *Uránia* kármáni diskurzusát is felidéző Fáy Andrástól: „[A] falusi magányban a hosszas távollétben az emberektől elvadul, elfajzik az ember, elveszti lelki erejét, s eszét, mint a puskapor, s lelki tehetségei elzsibbadnak, mint hosszas vesztegülésben a tagok." Idézi: WALDAPFEL 1935, 253.

[64] SZVOBODA DOMÁNSZKY 2011, 21.

[65] *Uo*., 26. A számtalan kapcsolódó lehetőség közül a városfejlesztés terén megemlíthető például Széchenyi István nejének 1837-es pesti faültetési akciója. Vö. T. ERDÉLYI, 1991, 9.

Az almanachok, zsebkönyvek műfajának és formátumának korabeli karrierjét Fenyő István is a biedermeierhez köti, amennyiben a „tisztes polgári család" eszménye kötelezően írja elő az olvasást.[66] Úgy véli, hogy amikor a *Magyar Kurir* 1821. május 4-i számában az *Auroráról* szóló első tudósítás a „legfinomabb ízlés szerint" készülő kiadványként ünnepli a „jeles Almanakot", ez a bizonyos „legfinomabb" jelző „kétségkívül célzás a biedermeier ízlésre, mely ekkor éli virágkorát külföldön".[67] Kétségtelen, hogy a húszas évek (művészettörténeti értelemben legalábbis) az európai biedermeier aranykorát jelenti, s hogy ennek komoly leágazásai vannak az almanach-irodalom, illetve általában a könyvkiadás felé is.[68]

Itt válik újra fontossá Fenyőnek az a már idézett állítása is, miszerint a pesti polgárság, mely az *Aurora* olvasógárdájának legszámottevőbb részét képezi, eredetileg német ajkú, majd fokozatosan asszimilálódó lelkes műpártolókból tevődik össze, akiknek ízlése a nyugat-európai és egyébként is divatos almanach-líráért lelkesedik.[69] Mint Vayerné Zibolen Ágnes fogalmaz, a bécsi akadémia még Kisfaludy tanulmányai idején is lényegében a klasszicizmus örökségéből él, és utána sem a „szenvedélyes romantika" útjára lép, hanem a „szelíd, polgári biedermeier" felé fordul.[70] Mint írja, Kisfaludy a romantikus képtémák mellett a biedermeier zsánerképek korai kedvelője, az *Aurora* metszetei pedig – melyek erősen eklektikusak – változó arányban bár, de lényegében mindig ötvözetei a barokk hagyományelemeknek, a klasszicizmus örökségének, bizonyos fajta romantikának, illetve a biedermeier motívum- és formanyelvének.[71] A biedermeier színezet ráadásul

[66] FENYŐ 1955, 18.

[67] *Uo.*, 25.

[68] Vö. „[A] mind inkább üzemmé váló irodalom, könyvkereskedelem meglelte olvasóit, fogyasztóit, akiknek ízlését formálni, kielégíteni akarta. S ne felejtsük, a biedermeier kutató[i] a könyvművészet fejlődésére többnyire joggal hivatkoznak." FRIED 1991, 148.

[69] Vö. FENYŐ 1955, 92. Vö. még: T. ERDÉLYI 1991, 13.

[70] VAYERNÉ ZIBOLEN 1973, 19.

[71] *Uo.*, 44, 47. Vö. „A hazai almanachok történeti ábrázolásain – s ugyanez jellemző a történeti témájú könyvillusztrációkra általában is – barokk, klasszicista, preromantikus, romantikus és biedermeier stíluselemekkel egyaránt találkozunk, néha akár egy-egy képen belül is." PAPP 2012, 147.

mindinkább nő az *Aurora* kiadástörténetében, a Bajza szerkesztette időszakban pedig már uralkodónak mondható, melynek reprezentánsai a hazai civilizálódás, urbanizáció mértékét bizonyító hatásos emblémák (városképek, belső enteriőrök) is egyben. Papp Júlia kiemeli, hogy a hangsúly az 1834-es számtól a múlt helyett egyre inkább a jelen értékeinek bemutatására helyeződik: előtérbe kerülnek például a nagy ütemben fejlődő Pest-Buda látképei (vö. *pozitív medialitás*). Mindemellett feltűnő a már korábbiakban szóba hozott szépséggaléria *(Schönheitengalerie)* külföldi divatjához igazodó női biedermeier arcképek térnyerése is (vö. *Aurora-honleányiság*).[72]

Az Európában már a 18. század végétől népszerű *divatlap* műfaja szintén a polgári olvasóközönség felvevőpiacára támaszkodik, a biedermeier érában már itthon is.[73] Az egyre inkább, egy pont után már az almanachok rovására felkapott divatlapokat a „felsőbb körök" sűrűn forgatják, de a vasárnapi iskolákban például az asztaloslegényeknek is tanítanak belőlük.[74] A szépirodalmi blokk mellett ezek kötelező része a különféle kiállításokról, koncertekről, színházi előadásokról szóló rovat, melyek látogatása a polgári életmód része, méltatásuk kötelező társalgási kellék, képei alapján pedig az éppen standard viselet, a társasági viselkedés alakzatai, gesztusai leshetők el, a „biedermeier sűrített lenyomataiként".[75] A képek ilyetén applikációs, identifikációs, normaadó minta jellege pedig már az *Aurora* esetén is igen kifejezett, sőt a művészettörténész Szvoboda Dománszky Gabriella egyenesen „kultusz-kiadványként" emlegeti azt.[76] A biedermeier fogalmának eme sorjázó vonatkozásai kivétel nélkül visszavezethetők a csiszoltság fogalmiságára, nyelvezetére, sőt tulajdonképpen egymással helyettesíthetők.

[72] *Uo.*, 146–147.

[73] A Magyarországon is legismertebbek közül: *Journal des Luxus und der Moden* (Weimar); *Magazin für Freunde des guten Geschmacks* (Bécs). Vö. SZVOBODA DOMÁNSZKY 2011, 44.

[74] *Uo.*, 44.

[75] *Uo.*, 47. Divatlap és csiszoltság kapcsolatához: T. ERDÉLYI Ilona, *Az irodalmi divatlapok* = SZABOLCSI 1979. Sokatmondó momentum, hogy egy alkalommal maga Széchenyi és felesége is pózol egy nemzeti divatkép modellpárosaként a *Honderű*ben. Vö. SZVOBODA DOMÁNSZKY 2011, 49.

[76] *Uo.*, 44. Vö. „[K]épeivel viselkedési és öltözködési formákat is közvetített." *Uo.*

Kapcsolódó újabb műelemzéseiben Bényei Péter arra jut, hogy a *biedermeier* a polgári társadalom fokozatos kiteljesedéséhez kapcsolódó esztétikai jellegű reflexió, ilyesféle alapjellemzőkkel: urbanitás, békés otthonosság, szigetszerűség, bensőségesség, szenvedélymentesség, meghittség, megelégedettség, családiasság.[77] *A kőszívű ember fiai*nak biedermeier olvasatában nála a „polgári család" lesz a legfőbb eligazodási pont, a személyiség szerveződését meghatározó elem.[78] A regényben felmagasztosul a polgári társadalom, a polgári család biedermeier életérzésként és szociokulturális közegként egyaránt, valamint az azt mind intézményében mind egyéni identitásában keretbe foglaló nemzet és haza biedermeieres otthonosságképzete, idillje.[79] De az „érzékenység túlszelídítésének" regényeként értve Jósika *Abafi*ját, Bényei e szöveget is a biedermeier távlatával kapcsolja össze „a szélsőséges szenvedélyek megregulázásának morális kötelezettségével, a házasság és a család szentségének megerősítésével".[80] Ez az emberkép ugyanakkor az e lapokon hosszasan elemzett Fanni-reprezentáció gyökeres ellentéte: „Az egyik oldalon tehát egy olyan antropológiai tézis nyer igazolást, mely szerint az ember képes a fejlődésre, emberi potenciáljának maximális kiteljesítésére, míg a másik oldalon az ember megjobbíthatatlanságának a felfogása nyer igazolást."[81] Sőt, az *Abafi* pozitív énkiteljesítése legfőképpen azoknak az általunk is szóba hozott „antropológiai dilemmáknak

[77] BÉNYEI 2018, 126–127.

[78] *Uo.*, 133. Mint kifejti, a polgári szemlélet jut érvényre a regényben, főleg Baradlay Richárd kapcsán, akiből romantikus huszárból biedermeier apuka válik. A tisztességes családi élet apoteózisa a finálé is, melyben Richárd a polgári felelősség leckéjét tanulja. (*Uo.,* 134–135.)

[79] *Uo.,* 138.

[80] Amennyiben itt „egy részeges lumpenből udvari lovaggá váló [Toldi-szerű], s érzelmi és testi eltévelyedések után a boldog házasság révébe érkező figura élettörténetét olvashatjuk". BÉNYEI 2019, 210, 216.

[81] Vö. még: „[A] szövegek antropológiai irányultsága is – az őket közvetítő poétikai apparátushoz hasonlóan – gyökeresen különböző. A szereplői sorsalakulások teljesen ellentétes végeredménybe futnak ki: egyik oldalon (túlnyomó többségben) kiteljesedő életpályát, anyaságban visszanyert életcélt, a boldog házasságban helyes irányba térített szerelmi szenvedélyeket, s megbékélt élethelyzeteket látunk, míg a másik oldalon a szerelem súlyától szenvedő lélek csak a megbetegedő test végső összeomlásában nyer relatív megnyugvást." *Uo.,* 217.

a kiküszöbölése miatt lesz sikeres, melyek a *Fanni* fókuszába kerülnek".[82] Az *Abafi* sikere ugyanakkor (egészíthetjük ki mindezt) voltaképpen a *csiszolt ember* énkiteljesítésének sikere, aki tiszteletre méltó polgárrá, „nagyérdemű honfivá" változik – miként a kortárs Szontágh Gusztáv fogalmaz kritikájában –, illetve a tudományokban járatos, finom magaviseletű, „társalkodási könnyűségű", kiválólag szép férfiúvá – miként a regény elbeszélője ünnepli főhősét.[83] A szélsőséges érzékenységek megzabolázója, a biedermeier szerelemben, mentalitásban harmóniáját megtaláló hazafi tehát lényegében finom úriemberré *(real fine gentleman)* válik, éppen a prózapoétikai sablonosság, irányzatosság következtében igen hatásos módon. De tipikus csiszolt ember a mintaként Toldy által felmutatott Bártfayné férje, Bártfay László is, aki naplóinak, illetve az e szövegeket kiadó Kalla Zsuzsa kísérőtanulmányának tükrében a „biedermeier polgár" megtestesítője is egyben.[84] Mindezek alapján az látszik, hogy a biedermeier diskurzusok *polgári* vonatkozásai azok a csomópontok, amelyek leginkább megvilágítják az eredendő kapcsolatot a *Politeness* angolszász tradíciójával, többek között annak jegyében, hogy Kármánék is szerették hasznos polgárként definiálni önmagukat.[85]

A biedermeier ugyanakkor a csiszoltság *technikai* megvalósulása is a polgárosodás folyamatában: kulturális infrastruktúra a maga bútoraival és szokásaival, preferenciáival és attitűdjeivel, melynek egyik kulcsa a modulálható (élet)térhasználat. Ennek szimbóluma a *szalon*. Mert az *magán*szféraként tágra tárható a vendégek előtt, „piaccá", fórummá alakítható (*köz*szférává tágít-

[82] *Uo.*, 219.

[83] Bővebben: *Uo*., 222, 228.

[84] Öltözete, magaviselete, önmegtartóztató fegyelmezettségen, önuralmon alapuló sztoikus mentalitása, a szalonkultúrát éltető társias életformája, udvarias vitakultúrája, biedermeier életstílusa és élettere mind-mind határozottan összeköthetők a *Politeness* éppen virágzó hagyományával. Vö. KALLA 2010, 498–665.

[85] „Ugy érezzük, senki sem fogott melegebb Indulattal a' Hazai Litteratura' Előmozdításához, mint mi, és megvallyuk Nagyságodnak, azzal a' Reménységgel, hogy lemondhatunk külömben is száraz, és unalmas Életünk módjáról – Prókátorok vagyunk – és egyedül a' szelídebb Tudományok' Terjesztése által, érde-mellyük meg a' *hasznos Polgár* Nevezetet." (A kéziratos levelet közli: KOSTYÁL 1961, 318. Kiemelés tőlem.)

ható), ám abból át is lehet menni az olvasósarokba, a fikciós magányba (az *intim*szférába). A biedermeier mint világkép és életmódeszmény, mint a „mindennapi kulturális gyakorlatok együttese”[86] fontos itt, mint egyfajta *Bürgerklassik*, melyben a már emlegetett *Sammeln und Hegen*, a gyűjtés (archiválás) és ápolás (feldolgozás) kultúrtechnikái[87] a *Politeness* egyik antropológiai ideáltípusát, a műélvező *virtuosó*t idézik,[88] melyben az irodalom „polgáriasul” és a polgárság „literarizálódik”, s melyben ez a tükörszerű párhuzamosság a közvetítő anyagi kultúrában is jócskán megmutatkozik.[89]

Megfigyelhető, hogy Bártfayné méltatásakor Toldy mennyire preferálja a családmetaforikát. Az illető nem is annyira szalonvezető, mint inkább háziasszony.[90] Ez tipikus biedermeier szerepkör: derűs, kiegyensúlyozott vendéglátás a ház asszonyaként, aki a családnak és a nagycsaládnak, a társaságnak él.[91] A biedermeier látszólag csak a belső világ integritására figyel, egyfajta második, „szobányi” világot épít fel, de fontos, hogy nyitott is a közélet, a közösség felé, ezért is kár a biedermeier politikusságán, apolitikusságán vitatkozni. Teljesen egyetérthetünk Kaszap-Asztalos Emese azon megfigyelésével, miszerint a biedermeier „jóravaló polgárának” hazai megnyilvánulása főként nemesi körben zajlott – s az urbánusság sokszor *udvarházisá*got jelentett, tehetjük hozzá[92] –, és összefonódott a „nemzetiesüléssel”, tehát benne a szö-

[86] KELEMEN 2011, 375.

[87] *Uo.*, 389.

[88] Erről bővebben: BODROGI 2012, 122–128.

[89] Vaderna Gábor is arról beszél, hogy a biedermeier értelemegész, világkép és életmódeszmény egyszersmind. Vö. VADERNA 2017, 34–35. Bővebben minderről: *Uo.*, 31–45.

[90] FÁBRI 1987, 513.

[91] *Uo.*, 141.

[92] Magyarországon a biedermeier kezdetben a német ajkú városi polgárság élet- és gondolkodásmódját jellemezte, ezért Lyka Károly – figyelembe véve a nemesség társadalomban elfoglalt helyét – a kort „táblabíró világként” határozta meg, ily módon fejezve ki az egyre inkább a városokba tartó nemesség világát, amely hatással volt a magyarosodó városok polgárságára is. T. ERDÉLYI 1998, 137.

vegek társadalmi formáló igénye, a „közéleti felelősségvállalás" is egyértelműen kirajzolódik.[93]

Mint már bővebben elemeztük, az érzékenység egyik változata sem egyenlő a külön fogalommal illetendő csiszoltság ember- és világképével; Hermann Zoltán az *Uránia* folyóirata kapcsán például „polgári érzékenységről" beszél.[94] Virgil Nemoianu „szelídítésként" *(taming)* határozza meg a nyugat-európai biedermeier jelenségét, amely szerinte egy utólag túlzottan is szélsőségesnek érzékelt világlátás (a romantika) értékrendjét, ember- és világfelfogását kívánja összhangba hozni a polgári társadalom uralkodó elvárásaival.[95] Ennek inkább jelzésszerű, mintsem pontos analógiájaként a már bővebben tárgyalt *helytelen* érzékenység – és persze más síkon a civilizálatlanság – „megszelídítése", társadalmiasítása az azt Magyarországon mintegy hátulról megkerülő csinosodás program (politikai beszédmódként is). A biedermeier pedig ekként az egy korszakkal továbblépő csiszoltság, amelynek már nincsen olyan markáns (és utópisztikus) társadalomformáló, nyilvánosságalakító intenciója, mint Kármán József idején, de amelynek már kiépült infrastruktúrája van, amit *polgári kultúrá*nak nevezhetünk, még akkor is, ha ez immár aprópénzre váltott, sokszor igencsak nyárspolgári kulturalitás, egyfajta „vulgarizált" csiszoltság (melynek érvénye éppen azért oly erős, mert a kispolgári mindennapok részévé is válik). A csiszoltság ilyeténképpen az érzékenység konformizálása, annak egy társadalmiasított lépcsőfoka, a korabeli államközösség termosztatikus balanszírozásának egyik legfontosabb eszköze, „biedermeierként" pedig mindennek egy későbbi formája, anyagi-életmódbéli berendezkedése. Ennek a folyamatnak egymásból következő két fontos láncszeme bizonyos tekintetben az *Uránia* és az *Aurora* szövegfolyama. Az első periodika „társalkodónő", míg a másik inkább „virágos mező", e különbség azonban a funkcionális és diszkurzív hatás-

[93] KASZAP-ASZTALOS 2016, 98–111, 105–106. A „jóravaló polgár" biedermeier eszménye izgalmasan lép párbeszédbe Hegelnek a korábbiakban már többször megidézett „derék polgár" eszményével (bieder = derék), ismét csak a társadalmi relevanciát domborítva ki.

[94] HERMANN 2015, 78.

[95] NEMOIANU 1984.

történeti korreláción mitsem változtat, miként ebből a szempontból (nemzet)közösség-képzeteik eltérései sem.[96]

Vaderna Gábor monográfiájában kiemeli azon szakmai véleményeket, melyek szerint a regények „társadalmi laboratóriumok", amelyek olyan szituációkat, modelleket mutatnak fel, ahol felnagyított formában, hiperbolikus túlzásaiban tanulmányozható az ember működése konkrét társadalmi körülmények között.[97] Ez utóbbi aspektus kiemelten fontos, hiszen – mint már többször leszögeztük – az érzékeny embereknek elsősorban *világuk* van, a csiszolt polgároknak azonban *hazájuk*.[98] E modelláló kísérletezések pedig olyan műveletek, amelyek az érzékenység határsértő radikalitásainak feltárására irányulnak[99] – miként a *Fanni hagyományai* esetén láthattuk. De felettébb hasonló módon standardizálnak, „balanszolnak" az *Aurora* életképei, szüzséi, karakterei is.

A társas művelődési folyamat részeként egy olyasféle gyakorlati életbölcsesség fejlődik ki, mely megvédi az embert az aszociális viselkedésformák csábításától. Mint Vaderna mondja, az érzé-

[96] A nemzet fogalmának korabeli típusairól összefoglalólag: FÓRIZS 2019, 59. A csiszoltság felfogásához leginkább köthető változat szerint a magyar nemzet olyan „organizmus", mely különféle „alorganizmusokat" foglal magába (mint például a magyarországi németek közösségét), és maga is „alorganizmusként" kapcsolódik be az önmagán is túlmutató, a *humanitás* elérését célzó nemzetközi képzési folyamatba. Vö. *uo.*

[97] VADERNA 2017, 354.

[98] Az „ember felvilágosodásának", illetve a „polgár felvilágosodásának" harmonizációra törekvő, témánkhoz igencsak kapcsolódó neveléstani elképzeléséről: FÓRIZS 2019, 73.

[99] Vö. LACZHÁZI 2014, 161. E ponton érdemes rámutatni, hogy a „radikalitás" nem mindig jelenti ugyanazt a szakirodalomban. Vö. VADERNA 2017, 352. A *Radical Sensibility* Chris Jonesnál például éppen a *Politeness* atyamestereinek (Shaftesbury, Hutcheson) az ismérve, ám nála ezek a tanok az átfogó, univerzalista jelleg miatt radikálisak, az illető elgondolások épp a feltételezett pánharmóniának a társadalmi közösségiséggel is egyeztetett, tehát politikai jellegű, utópisztikus radikalitásai, vagyis egy paradoxonnal: a *mérték* (szociális) radikalitásai. Vö. JONES 2016, 59–62. Mindez tehát éppenséggel nem az a fékevesztett *Radikalempfindsamkeit,* amelyről Wegmann is beszél, sőt éppen ennek a Fanni- és Bácsmegyey-féle, lényegében aszociális érzékenységnek az ellentéte. Az egyik eszmetörténeti koncepció tehát egyfajta lételméleti, ontológiai kontextust működtet (Jones), míg a másik antropológiait, mentalitásbelit (Wegmann).

kenység ezen utópia kultúrája is volt, mely szerinte akkor is igaz, ha olykor éppen arra használták, hogy az e kulturális modellben rejlő veszélyekre felhívják a figyelmet.[100] Jelen kontextus alapján úgy tűnik, sokkal inkább a (nemzeti) csinosodás „utópiája" volt ez. Vaderna azt is írja, hogy az érzékenység arra is megtanította művelőit, hogyan tartsák kordában annak szélsőséges formáit, s miként lehet a társadalom számára hasznos és nem mellesleg erényes polgárokat nevelni belőlük. Utóbbi eset jól mutatja azt az utat, amiként az érzékenység kifinomult polgári kultúrává alakult át, amiként az érzékeny költészet poétikai eszköztára hamarosan a biedermeier polgári kultúrájában talált folytatást.[101] Azt gondoljuk, e mondatban mindvégig az általunk felfogott *csiszoltság* a tét a maga civilizációs logikájával. Egyetérthetünk azzal, miszerint „a társadalom jövője azon áll vagy bukik, hogy a világ rezdüléseire rezonáló érzékeny ember miként képes felemelkedni állandó önfejlesztése révén"[102], a folyamat idealisztikus végpontja azonban a jóravaló, avagy a derék polgár, a német *Bildungsbürger*, az angol *polished gentleman* – sajátos magyar, ráadásul női alakváltozataiban is.

Bizonyos tekintetben a korabeli „almanach-mentalitásnak" kétféle jellemző és látszólag ellentmondó irányultsága van: a bensőségesség érzelemalapú gondos kidolgozása egyfelől, illetve éppen egyfajta tudatos érzelemmentességet kereső, tervező jellegű célracionalitás másfelől.[103] A képlet hasonlít a *Pesti Műegylet* alapító szabályzatára, melynek bevezető elmélkedése a kor klasszikus műveltségének közhelyeiből indul el, a szépséggel azonosított művészet erkölcsnemesítő és ízlésfejlesztő hatását emeli ki, de nem hiányozhat a reformkori nemzetnevelő értékeszmények

[100] VADERNA 2017, 356. Vö. „A szerelemben totális módon alámerülő regényhősök elveszítik kapcsolatukat önnön világukkal, s felszámolják azt, a szerelem révén hozzájuthatnak ugyan valamiféle totalitásélményhez, ám az a való világban elpusztíthatja az egyént. Ezért indult el egy egyeztetési folyamat." *Uo.*, 384.

[101] *Uo.*, 385.

[102] *Uo.*, 384.

[103] „A piacon folytatott, racionális számításon alapuló gazdasági tevékenység és a másik emberhez mint emberhez való érdekmentes viszonyulás a 18. században a kapitalista gazdálkodási móddal egy időben kialakuló polgári társadalom két arcát testesíti meg." LACZHÁZI 2014, 20.

számbavétele, ugyanakkor a művelt nyugat példájára való hivatkozás sem. Az anyagi vonatkozások pedáns részletezése pedig a „polgári biedermeier józan szelleméről" árulkodik. A működést (jellemző módon) egy jövedelmező, ám nem profitszerző részvénytársaság formájában képzelik el.[104] Kisfaludy és Bajza periodikája, az *Aurora* – egyfajta polgári infrastruktúra, „biedermeier" csiszoltság társadalmi és kulturális hátterén – ugyanígy, hideg célracionalitásban, anyagi józanságban, illetve a művészetek szeretetének érzékeny bűvöletében éli mindennapjait, elsősorban városi olvasói által. A piac, a pénz, illetve az artisztikum, a bensőségesség kettősében; a háttérben mindig ott munkáló (reformkori) közéletipolitikai tétek mellett.

A bensőségesség városi-polgári mibenléte, a biedermeier éthosza – minden örömével és keservével együtt – ugyanakkor egy egész költészeti életművet érint, Petőfi Sándorét, amely poétika (mint már szóba hoztuk) önmagába sűríti egyszersmind az *Aurora* legfontosabb hagyományait is.

5.3. A Petőfi híd

5.3.1. A Felhők-ciklus recepciójáról

Azokat a biedermeier színezetű, (almanach)lírai sorokat, hogy „lángol a csók mint egy parti málna / Hógyöngyvirág sorában ajkidon" (Sárosy Gyula), vagy, hogy „Hattyúmellének s nyakának / Szép havát / Éjhajának lenge selyme / Futja át" (Beöthy Zsigmond) egy világ választja el a *Felhők* Petőfijének poétikájától, miként a 'bájlepel', 'kellemvölgy', 'rózsapálya', 'nyugpárna', 'tanúpart', 'gyászhon', 'lélekvirág' szavakat is. Az almanach-költő passzív versbeszélővel dolgozik, édes-bús andalgásban beszélve leginkább a szerelemről, a maga idealizált, intim kis világát alakítva ki, amely átesztétizált menedéket, az intimitás kultúrájának eszményített ellenvilágát nyújthatja az ember számára az alapvetően veszélyes nagyvilággal szemben. Ebben a felstilizált modalitásban az adott

[104] SZVOBODA DOMÁNSZKY 2011, 63.

világrend rezignált elfogadása, a kompromisszumkészség a záloga a lehető legkiegyensúlyozottabb, háborítatlan életvitelnek. Ez a nagy, de mesterkélt műgonddal, normakövető formaérzékkel elaborált,[105] affektált „üvegházi költészet", ez a „kimunkált dekorativitás" (Wéber Antal), a „kény, a kellem, a kéjledezés biedermeyer andalai" (Horváth János), az oly könnyedén megzenésíthető dalszerű vagy az oly könnyedén idézhető, emlékkönyvekbe róható epigrammatikus versek formatökélyre törekvő almanachlírikuma látszólag igen nehezen léptethető párbeszédbe a *Felhők* formabontó Petőfijének a szakirodalomban és a közoktatás segédanyagaiban egyaránt folytonosan visszatérő keresetlen őszinteségével, szenvedélyes ellenállásával, az ingerült világgyűlölettel, a szélsőségesen komor türelmetlenséggel, melyekkel ugyanazzal a nagyvilággal szemben viseltetik.

E hatástörténeti irány jellegzetes képviselője Pándi Pál, aki 1953-as tanulmányában – a biografikus olvasást csúcsra járatva, mely eljárás egyébként is kiemelt jellemzője az iskolai *Felhők*-értelmezéseknek – a politikailag/ideológiailag egyre csak radikalizálódó „harcos" Petőfi szellemi útjának egyik „kiábrándult" állomásaként olvassa a ciklust (ebben ismerve el legfőbb érvényét és tétjeit).[106] 1975-ös, folytatólagos interpretációjában pedig leszögezi, hogy ezekben a versekben teljesednek ki a már korábbi költeményeiben is fel-felbukkanó baráti hűtlenség, asszonyi állhatatlanság, a gyűlölő és gyűlölt világ, az űzöttség, a rabság, az elnyomás, a zsarnokság okozta fájdalom és szenvedélyes ellenkezés motívumai.[107] Az illető versanyag – úgymond – riasztó véleményt fogalmaz meg a világról, mindent sötéten lát és láttat, „ingerült világgyűlölettel" az efféle világ eltűnésének sürgető kívánsága voltaképpen.[108] Pándi megengedi, hogy a ciklus „lírai-szemléleti-hangulati anyagát" a világgyűlöletnek és világfájdalomnak olyan változatai is mintázzák, amelyek meditatív-elmerengő borúlátás-

[105] Wéber Antal hangsúlyozza, hogy bár e líra vizionalitása már nem a klasszicizmus antikos képalkotását utánozza, nyelvezete mégis sokkal inkább „klasszicista" (kazinczyánus) még, mintsem „romantikus". WÉBER 2002, 318.

[106] PÁNDI 1953.

[107] PÁNDI 1975, 7.

[108] *Uo.*, 8.

ban nyilvánulnak meg, a szélsőségesen komor tónusú költői aktivitás, a hol fegyelmezettebb, hol fenyegetőbb támadó magatartás regisztrálása azonban nagyobb szerepet kap nála: „E komor tablón a legtöbb költemény az általános világmegvetés, a mindent elborító sötétség, a teljes kilátástalanság, az egyetemes reménytelenség kifejezője."[109] Fontosnak tartja megjegyezni, hogy az említett versek legalább fele nem pusztán elkeseredettséget, rezignáltságot, hanem támadó, kritikai, provokáló mozzanatot, „pokolhangulatot", „pokoleszméket" tartalmaz.[110] A lírai én fő élménye itt a „meg-nem-értettség" miatt felgyűlt keserűség, a remények, elképzelések és a valóság, a lehetőségek rideg ellentéte.[111] Pándi kiemeli a ciklus zárószakaszának „politikai-társadalomkritikai" hangsúlyait, s felidézi Gyulai Pál és Horváth János elhíresült negatív értékítéletét, melyek szerint „a költő többi műveihez mérve nem bírnak nagy beccsel" (Gyulai), illetve hogy az egész *Felhők*-ciklus „egy őrült-genre lappangó szerepjátszása" (Horváth).[112]

A Pándi-féle vonulat ékes példája annak, amiről a szakmai utóéletet tekintve Margócsy István beszél. Eszerint a *Felhők* ciklust a vonatkozó, markáns recepció mint életrajzilag körülírható válságterméket akarja beállítani, így transzformálva az esztétikailag kifogásolt vagy kevésbé tisztelt műveket (legalább) lélektanilag megérthetővé.[113] Mint G. István László összefoglalja, a ciklus eszerint a válság (legalább őszinte) verseit, a (byroni) életfájdalom romantikus túlzásait, ihletforgácsait, olykor „keserű epeömléseit" tartalmazza, még a „letisztult Petőfi-hang" megtalálása előtt.[114] Figyelmeztet, hogy Margócsy Petőfi romantikus jegyeit vizsgálva szintén emlékeztet rá, szinkron jelenében inkább kihívás és elutasítás elé állítja ez a versanyag a kritikát, s Margócsy arra is rámutat, hogy ez a háttérbe szorított tónus és Petőfi „idiolektikus sokszínűségéhez" hozzátartozó hang méltatlanul vált másodrendűvé.[115]

[109] *Uo.*, 10.
[110] *Uo.*, 26, 34.
[111] *Uo.*, 11.
[112] *Uo.*, 12, 14, 44. Vö. ehhez: MARGÓCSY 1999, 22, 157–158.
[113] MARGÓCSY 1999, 34.
[114] G. ISTVÁN 2023, 60.
[115] *Uo.*

Bármit is gondoljunk önértékében avagy Petőfi költői életművének összességét tekintve a *Felhők*ről, a biedermeier almanachlírával való összekapcsolhatósága talán mégsem annyira légből kapott perspektíva, bár a szakirodalom erős távolságtartással kezeli e tágan értett problémát. Wéber Antal ekként hozza mindezt szóba: „A jelentékeny költői személyiség és az urbanizált érzelmi kultúra e találkozásának már a maga idejében, így Petőfi esetében is tanúi lehetünk. A Petőfi recepció alakulástörténetében egyébként az almanachlíra stílusjelensége nem kap különösebb hangsúlyt, kivéve akkor, ha hatásának némely eleméről esik szó. Egyébiránt érintőlegesen, a költői gyakorlatlanság, az önálló hang, poétai karakter kiforratlansága okán kerül szóba, mint valamiféle tudomásul veendő, ám pályakezdéskor érthető fogyatékosság. Még Bajza érzelmes-emelkedett költeményeinek hatása is feltételezhetőnek látszik."[116] A továbbiakban azt próbáljuk bizonyítani, hogy e hatás jóval mélyebb és fontosabb, mint ahogy azt eleddig láttuk.

Petőfi 1845 tájékán (is) „elképesztő tempóban termelte" a verseket; még 1845-ben három újabb lírai kötete jelent meg, a *Cipruslombok Etelke sírjáról*, a *Szerelem gyöngyei*, illetve a *Versek II. 1844–1845*. Ezeket követte nem sokkal, 1846 áprilisában a *Felhők*. Ez az az időszak, amikor a „népköltő" imázsa után más szerepek kialakításával kísérletezik. Az egyik ilyen a *Cipruslombok* és a *Szerelem gyöngyei* köteteiben formálódó *polgári* szerepminta. E horizont leggyakoribb jelzője a biedermeier, a népi figurák, a népi versbeszélő ellenében a városi polgárság társadalmi közegére építve, ám úgy, hogy az előző korszak poétikája sok tekintetben folytonos marad.[117] Ez a „megszüntetve megőrzés", transzformatív kontinuitás pedig az egyik legfontosabb effektus számunkra. Nem lényegtelen, hogy az irodalomtörténeti akadémiai kézikönyv is ezt hangsúlyozza: „A biedermeier líra nem Petőfi kezdeményezése, hanem akárcsak népies versei esetében, itt is egy létező költői irányhoz nyúlhatott hozzá."[118] Olyannyira hozzányúlt ezekhez, hogy leginkább ezt a két, kéznél lévő – az *Aurorá*ban például egy-

[116] WÉBER 2002, 337.
[117] Lásd minderről: SZILÁGYI–VADERNA 2010, 452.
[118] *Uo.*

aránt egészen direkte tetten érhető – hagyományt kontaminálta, keverte újra a *Felhők* verseskötetében.

Mint Kerényi Ferenc kifejti, 1845-től megfigyelhető, hogy Petőfi egyre inkább kötettervekben gondolkodik. Jól példázza ezt az 1845-ben kiadott két, előbbiekben említett szerelmi dalciklus esete, amely két érzékeny-biedermeier kötet, közvetlenül a *Felhők* előtt. Ezekben mind ott van az elégikus hangvétel, a biedermeier sírköltészetben is használatos eszköztár (ravatal, sírdomb, ciprus, szomorúfűz), legsikerültebb darabjaiban ugyanakkor – ítél Kerényi – a jól bevált népdalforma elégikussággal színeződik át.[119] Mindemellett a *Szerelem gyöngyei*ben már nyoma sincs a népdalkorszak „duhaj-indulatos önzsánerezésének", mindezt pedig a népdalforma végsőkig vitt „kimerítésével" teszi meg Petőfi, folytatván a *Cipruslombok*ban megkezdett utat. A biedermeier sírköltészet „monotematikus" eszköztárának, kellékeinek ismételt használatától ugyanakkor nem tekint el: a nyitott koporsó látványa, a temetés, a sírlátogatások, az éjjeli kísértetjárás mind alapvető hatástényezők.[120] A dalforma, elégikus áthangolással, uralkodó marad tehát a *Felhők*et megelőző kötetekben, a változás jelei mégis észlelhetők, amennyiben a tökélyre vitt népies műdal szomszédságában egyre inkább megjelennek epigrammatikus, nemstrofikus formák is; a gyász szokott pasztellszínei mellett Margócsy István teljes joggal hívja fel a figyelmet a komplex, látvány uralta oximoronstruktúrákra.[121] Petőfi tehát költői műhelyének megújítására használja fel a szóban forgó időszakot, a kritikának és a közönségnek pedig az ilyeténképpen átpoetizált szokatlan tárgy és az elégikus hangvétel, illetve a korábbi népdalozáshoz viszonyított formai változatosság egy új poétát mutat.[122] Petőfi a jelek szerint nem kívánta a róla alkotott „duhaj-borissza" képet tovább rögzíteni a közönségben. Természetesen nem tagadhatta meg sikeres népdalköltői múltját sem, hiszen a hírnevet ez hozta meg számára, ám nem véletlen, hogy Barabás Miklós *Pesti Divatlap*ban megjelenő portréján már egy hátratett kézzel, komoly arccal, el-

[119] KERÉNYI 2020–2022.
[120] *Uo.*; KERÉNYI 2008, 162.
[121] *Uo.*, 163.
[122] *Uo.*, 164.

merengő tekintettel, szolíd nemzeti öltözetben és sállal eltakart nyakkal pózoló „biedermeier" költő áll előttünk.[123]

Ebbe a pályatörténeti, líratörténeti szituativitásba érkezik Petőfi úgynevezett *Felhők*-korszaka, benne az illető kötet verstermésével. Ezeknek pedig már e szituativitás miatt is jóval több közük van a biedermeier almanach-líra dimenzióihoz, mint amennyire azt az e tradíciótól programosan elütni akaró másság – elsősorban formai, illetve képalkotó másság – alakzatai látni engedik a ciklusban. Kerényi nem véletlenül beszél Lukácsy Sándor nyomán a *Felhők* „avantgárd" Petőfijéről. Noha az ember- és világgyűlöletben (Byron), a romantikus irónia jelentkezésében (Heine), a tömör megfogalmazásban (Shelley) a világirodalmi hatások és párhuzamok tagadhatatlanok,[124] irodalmunkban kétségkívül „új műfajt" teremt itt Petőfi, a gnóma, a szentencia, az epigramma, az exemplum hagyományait a töredék lehetőségeivel egyesítve. A *Felhők*et sokszor szokták olyan értelemben válságműként interpretálni – mondja Kerényi –, mintha abban a romantika szélsőséges szenvedély- és indulatvilága korlátlanul uralkodna. Petőfi *Felhők*-projektuma azonban véleménye szerint legalább annyira kognitív, mint amennyire affektív vállalkozás: „Petőfi biografikus válsága egyben költészetének intellektuális megújulását eredményezte."[125]

Folytatva a *Szerelem gyöngyei*ben tapasztalt tendenciát, szemben „a természet vadvirága" típusú „garabonciás önzsánerezéssel", Petőfi – ezzel is cáfolandó népdalkorszaka ösztönösségét – a ciklusban „művelt, mítoszokban és alaptörténetekben igencsak

[123] *Uo.*, 172.

[124] *Uo.*, 215. Ezeket a referenciális intertextusokat Pándi Pál is lajstromozza. Vö. PÁNDI 1975, 40.

[125] KERÉNYI 2008, 216. Vö. „A Felhők mondattani vizsgálata a racionális versmondatoknak a Petőfi-líra átlagánál nagyobb arányával bizonyítja a ciklus intellektuális alapjellegét, és utal a szentenciadús komponálásra is." KERÉNYI 2020–2022. Nem jelentéktelen adalék, hogy még Pándi is bőven érvel a *Felhők* elaborált szándékoltsága mellett: „Petőfi a Felhők-ciklust, vagy legalábbis a 66 vers jelentős hányadát a ciklus végére került versek eszméinek gondolati és érzelmi kiteljesedése után írta meg. Eszerint a ciklus (vagy annak egy része) nem a sötét világlátás és passzivitás, nem a világgyűlölet és kiszolgáltatottság, nem a reménytelenség és a bénító kiábrándultság lelkiállapotával, hangulatával egyidőbeti született." PÁNDI 1975, 15.

jártas" költőként nyilvánul meg.[126] Miközben úgy folyik többek között e hagyomány (az antik bölcselet, a Biblia) deszakralizálása, hogy a jelzőkorlátozással, a merész képzettársításokkal, a nyelviesített látomásokkal fordulatot jelent egyszersmind a magyar líratörténetben.[127] Kerényi számunkra kiemelten fontos megállapításai, hogy a ciklus a „magányos, sőt veszélyeztetett szuverén alkotó személyiség új önarcképét vázolja",[128] hogy az „idő múlásával és visszafordíthatatlanságával szembesülő költő lép elénk", hogy e versbeszélő problémái „emberiségtávlatot" kapnak, illetve hogy a *Felhők* a „kérdések ciklusa".[129]

„A népdalkorszak és a Felhők-periódus eredményeit egyesített Petőfi a legtermészetesebb költői tulajdonságnak tünteti föl a világ megítélésének két- vagy többféleségét", miközben a ciklus XI. darabjában elutasítja a „Viseld egyformán jó s bal sorsodat!" sztoikus bölcseletét, még akkor is, ha azt kedvenc antik poétája, Horatius fogalmazta meg.[130] Az „Én örömimet és fájdalmimat / Érezni akarom… kettősen érezem" e mentalitása *(Felhők XI.)* pedig átvilágítja a ciklus egészét – mondja mindehhez jól kapcsolhatóan Pándi –, a kétségbeesés, a magárahagyottság, a rezignáltság, a bánat lírai kifejeződéseit egyaránt. Ennek jegyében a „lelki bénultság" is olyan kontextusban mutatkozik meg, amelyet „ingerült-komor-támadó aktivitás hullámoztat".[131] Olybá tűnik, hogy a ciklus éppen e bénító nyugtalanság, mozgalmas bénultság alapélményét viszi színre.

Az utolsó lényeges recepciótörténeti adalék, hogy – mint Kerényi kiemeli – a németül olvasók körében a *Felhők* mindeme jellemzője jó ajánlólevélnek bizonyult, hatással volt a korabeli szalonköltészetre is, mindez azonban a közönségnek csupán egy szűk,

[126] KERÉNYI 2008, 217. Ez már a *Szerelem gyöngyei* kötetére is jellemző: „Petőfi ismeretgazdag, érzékeny ember benyomását akarta kelteni – ennek megfelelően kibővültek a ciklus műveltségi elemei is." *Uo.*, 192.

[127] *Uo.*, 217.

[128] KERÉNYI 2020–2022. Vö. „[A] veszélyeztetett szuverén személyiség lírai önarcképe." KERÉNYI 2008, 220.

[129] KERÉNYI 2020–2022. A kérdőformulák fontosságáról, illetve az általános alany uralmáról Pándi is értekezik. (PÁNDI 1975, passim.)

[130] KERÉNYI 2008, 274.

[131] PÁNDI 1975, 20,24. Az illető vershez vö. még: MARGÓCSY 1999, 168–169.

városi rétegét érintette: „[a] Felhők iránt az a mezővárosi-falusi értelmiség maradt közönyös és értetlen, amely korábban Petőfi népdalköltészete, később pedig hazafias és szerelmi lírája iránt volt fogékony, és akiknek gyors népszerűségét köszönhette."[132]

5.3.2. Hajóvonták találkozása

Ányos Pálról, az „érzékenység poétájáról", a „szomorúság énekeséről" azt mondja Bíró Ferenc, hogy költészetében a melankóliának nem egy divatos áramlatokra fogékony lélekre tett hatásként van szerepe, hanem az fundamentálisan határozza meg e „lélek" diszpozícióját. A mulandóság, az idő hatalmának témája már az 1770-es évek nemesi irodalmában sem új topik, csak míg a sztoikus, illetve vallásos hozzáállást nem rendíti meg, hiszen az efféle boldogság feltételei nem az idő uralta földi, hanem az „állandó értékek birodalmában vannak lehorgonyozva",[133] addig Ányosnál az élet jóvátehetetlenül múlik el, a tragédia pedig abban áll, hogy a mindenkori versbeszélőnek nagyon is van mit itthagynia – mert az érzékenység evilági, sőt nagyon is *érzéki* boldogságot is jelent. Az élet fegyelmezett uralhatóságának, transzcendens folytatólagosságának tapasztalatát annak uralhatatlansága, voltaképpeni tervezhetetlensége, kiismerhetetlensége váltja fel. Ebben a poétikában ezért váltakoznak a „szélsőséges életöröm utáni izgatott vágy" versei a „világi szív tárgyainak értéktelenségét, mulandóságát panaszló" költeményekkel: mert már nem nyújthat védelmet a „hagyományos vallás".[134] Ányos egyik reprezentatív verse, az *Egy boldogtalannak panaszai a halavány holdnál* ezt a (metafizikai) „védtelenséget" tükrözi: a test, a „világi szív" örökség nélküli, a halállal végleg tovatűnő sorsát fogalmazza meg.[135]

Dayka Gábor életművének recepciójában az „egzisztenciális szomorúság" Ányoséhoz igen hasonlatos tapasztalata sokáig tu-

[132] KERÉNYI 2008, 235.
[133] BÍRÓ 1998, 95.
[134] *Uo.*, 96.
[135] *Uo.*

datosan felvett szerepként interpretálódott[136] (ebben a „pozőr" habitusban Petőfi stratégiáira, megoldásaira is nagyban emlékeztetve), a személyes bánat nála ugyanakkor szintén nem csupán egy toposz felhasználása, a „versekben megszólaló kétségbeesés" nem csupán hatáselem – mondja Bíró. A költő itt „nem kísérletezik": az ő szomorúságában az élet olyannyira terhes, hogy a versek „én"-je inkább a halált kívánja, hiszen az véget vethetne kibírhatatlan szenvedéseinek. Miként Bíró fogalmaz, „[a]nnak, hogy Dayka viszonylag gyakran választja ezt a témát, olyan mentalitás a feltétele, amely önmaga is kedvét leli ebben a számunkra már túlságosan is teátrális jelenetezésű lírai gondolatban, illetve: fontos számára ez a gondolat. […] [A] téma iránti vonzalom és a költő élettapasztalata között szoros kapcsolat van."[137]

Egy élettapasztalat költői nyelviesítése, egy vers témája nem feltétlenül jelent életproblémát is, ám Daykánál a bánat visszatérő, állandósult effektus, ilyeténképpen roppant valószínűsíthetően olvasható egy valós élettapasztalat, egy „biografikus én" poetizációjaként: az egykori papnövendék mindennemű tételes vallástól független emberként beszél lírájának nem egy pontján. Bizonyos pillanatokban a világias vonzalmak szélsőséges lázadójaként áll előttünk, más pillanatokban viszont erőteljes bűntudattal ébred e lázadás miatt – mutat rá Bíró. Dayka „titkos búja" tehát nem „üres póz, nem is kiszámított hatáselem, hanem a lelkiismeretfurdalás bánata, olyan szomorúság, amelyet a vallástalanság bűnétől való megkönnyebbülés reményében vett magára a költő".[138] A vezeklők terápiás megkönnyebbülése mindez Bíró Ferenc értelmezésében, szempontunkból ugyanakkor az a fontos, hogy voltaképpen egy markáns *posztpozíció* ez – Dayka (és Ányos) személyességet hangsúlyozó, érzelmeket differenciáló költészete már nem tud *ugyanúgy* látni és beszélni mint az elődei.

Miként Hans Robert Jauss figyelmeztet, a *modern* nem egy konkrét történeti korszakfogalom, hanem egy *tranzitórikus viszonyfogalom*, amelyet a keresztény éra kezdetén a *modó* szóból vezettek le a „jelen történeti mostjának" mindenkori jelölésére.

[136] *Uo.*, 348.
[137] *Uo.*, 350.
[138] *Uo.*, 354–355.

Nem egyszerűen „új"-at jelent tehát, hanem „azidejűt", s tartalmilag csak abból határozható meg, hogy miként válik ki egy új korszaktudat kezdete a régiből.[139] Ez az időtapasztalat már az ókeresztény tudatban is megvan ('post Christum natum' állapot), miként megvan Ányosnál, Daykánál – és Petőfinél is. Ezen költők verseinek jelentékeny hányadát nem az érzékeny költészet diskurzusa köti össze igazán (bár ebben a tekintetben is kimutatható a transzformatív hagyományfolytonosság), hanem ez a bizonyos *poszttudat*: az éppen aktuális, éppen formálódó *modernitás* hosszú születésének gyötrelme. Jauss arra is emlékeztet, hogy az avantgardizmus progresszív, előretörő, „előőrs" jellege nem a 20. század specifikus jelensége, hanem már a reneszánszban is felbukkanó visszatérő mintázat, mely ráadásul sokáig inkább politikai-ideológiai érvénnyel bír, mielőtt esztétikai programokba kerülne át.[140] Amikor e lapokon Lukácsy és Kerényi nyomán „avantgárd" Petőfiről beszélünk, ebben a tágabb jelentéstartományban gondolkodunk róla. Hiszen, úgy tűnik, a *Felhők* Petőfije valóban avantgárd hevülettel vet számot a maga reflektív posztpozíciójában azzal, hogy mi is számára a modernség, a modern (polgári) szubjektum.

Merthogy a *Felhők* anyaga annak a korszakváltásnak a dokumentumaként kiválóan értelmezhető, melynek legfőbb ideológiai következménye, hogy már nem az isteni rend jelöli ki az egyén helyét a világban (ez a „rétegzett társadalommodellből" a „feladatkörök szerint elkülönült" rendszerekből álló társadalomszerkezetbe történő átmenet is).[141] A rendi társadalom állandósága, többek között a vallás (és a hatalom) által legitimált stabilitása köztudottan ekkoriban veszíti el érvényét, a folytonos változás tapasztalata ugyanakkor aláássa a hagyományos azonosságtudat alternatíváit: a polgári szubjektumnak újra meg újra számot kell vetnie önmaga mibenlétével, „identitását a folytonos bizonytalanság" jellemzi.[142] A „rétegzett szervezési módtól" a „funkcionális differenciálódás" felé történő átalakulás során kérdésként merül fel, hogyan válhat az individuum a társadalom részévé; identitása nem

[139] JAUSS 2001, 99.
[140] *Uo.*, 100.
[141] S. VARGA 2024, 10; LACZHÁZI 2014, 22.
[142] S. VARGA 2024, 10.

eleve adott, hanem neki magának kell kialakítania, összeraknia.[143] Egyre szabadabbnak érezheti magát, ám szabadsága kibontakoztatásához nem kap konkrét társadalmi iránymutatást – ebből származik „világfájdalma", „transzcendentális hajléktalansága".[144]

Azon túl, hogy ez a helyzet nagyban emlékeztet az *Aurora* mint vállalkozás piaci „gyötrelmeire" is, úgy látszik, hogy poszttudat (amely tehát ismétlődhet, s nemcsak Ányos poétikáját pozicionálja, hanem például az Ady-féle „Minden Egész eltörött" élményét is), avantgardizmus és transzcendentális hajléktalanság ilyetén összképlete, születési fájdalma az, melyben előáll az a *modern neurotikus szubjektum*, aki a *Felhők* versbeszélője is. Úgy véljük, hogy amit Petőfi híres önleírásában „szaggatottságnak" nevez *(Zerrissenheit)*, az annak a fajta „neurózisnak" mint tünetegyüttesnek a része, amiről mi is beszélünk (s ami rokon a melankóliával, a *spleen*nel, bár ma leginkább szorongásos depresszióval mondanánk). Ráadásul e szaggatottságot Petőfi a fentebb leírtakkal összhangban ki is terjeszti: „Aztán e szaggatottság nem is egészen az én hibám, hanem a századé. Minden nemzet, minden család, sőt minden ember meghasonlott önmagával."[145] Mindebben nincsen már meg a *Politeness* neoplatonikus ontológiájának és társadalomfelfogásának derűs harmonizmusa, megvan ugyanakkor annak egy egész korszakkal későbbi polgári-urbánus igényessége, összetett mentalitása, kulturalitása.

[143] LACZHÁZI 2014, 22, 26. Vö. „A rétegzett társadalomban az egyén helyét valamely rétegbe való tartozása (inklúziója), származása, családja jelöli ki […] a modern társadalomban az egyén sokféle szerepet tölt be, de egyik szereppel sem azonosul teljesen […] az egyén önazonosságát ekkor már nem határozza meg a réteghez való tartozás, s a rétegspecifikus magatartási normák már nem szolgáltatnak követhető mintát az egyének közötti érintkezésben sem. Mivel az egyén több nagy rendszernek is része, önazonosságát a funkcionális részrendszerek egyike sem határozhatja meg: az egyénnek így magának kell kialakítania identitását. Ehhez a világ és önmaga értelmezésére vonatkozó újfajta mintákra van szüksége[.]" *Uo.*

[144] S. VARGA 2024, 10.

[145] Az 1847-es *Összes költemények* előszavából idézi: MARGÓCSY 1999, 93. E szaggatottságmotívum érvényét egyébiránt észlelte már a kortárs kritika is, csak a megjelenítés tényének *Felhők*-béli jelentőségét nem ismerte fel, illetve annak hogyanját nem ismerte el. Vö. *uo.*, 93–94.

Természetesen nincsen egyenes vonalú kapcsolat Petőfi és Ányos Pál, Dayka Gábor vagy Bajza József között, de ha a *Felhők*-ciklus olvasgatása után felütjük Ányos *Érzékeny gondolatok* című költeményét, ilyen propozíciós sorokkal szembesülhetünk: „Egy tenger közepén álló kőszálon nyugszik egy szív, mellyet a szélvész ostromol"; „Tüskékkel vagyon egy sziv békeritve"; „Egy kőszálon áll egy sziv, melly után nyul egy ifju, de el nem érheti"; „Nádszálon áll egy sziv, s a szélnek fuvása szerént ingadoz"; „Egy hajó a szélvész után part felé közelget".[146] A következő költeményei is érdemesek az ez irányú figyelemre: *A lenyugvó naphoz*;[147] *Egy boldogtalannak panasszai a halavány holdnál*;[148] *Egy terhes álomtalan éjjelemkor;*[149] *Egy sohajtás*; *A végső óra.*[150] De mindezeken túl Dayka Gábor *A' rettenetes Éj-szaka*[151], illetve *A' titkos bú*[152] című versét is idecitálhatjuk, vagy éppen Szentjóbinak *A' Sír-ha-*

[146] ÁNYOS 1984, 51–53.

[147] „Ha jól megfontoljuk a nap elenyésztét, / Melly olly gyorsan éri fényessége vesztét! / Ebből vegyél példát ember életedről, / Ez int hathatósan mulandó végedről. / Mert melly nap eltünik, többet nem világit; / Fonnyadt virágocska réteket nem sárgit; / Az elfolyt patakok már vissza nem térnek, / Vén s kiszárodt tölgyfák nyárt soha nem érnek: / Ugy, ha elaluszik életünk világja, / Többet fel nem derül, – mert a sir elzárja!" *Uo.*, 44. (Részlet.)

[148] „Üss, te boldog óra, amelly inségemből, / Ki fogsz szóllittani illy sok gyötrelemből, / Szakaszd ki e sebes szivet kebelemből, / S csinálly port agyagból készitett testemből!" *Uo.*, 64. (Részlet.)

[149] „Fuss már egyszer éjjel kinos setétsége, / Te eleven halál! boldogok restsége – / Megölsz unalmaddal! – nem kell csendességed, / Szerencsébb szemekre follyon édességed. / Enyimek nedvesek fájdalom árjától, / Nem várnak enyhülést álmok tréfájától." *Uo.*, 86. (Részlet.)

[150] „Érkezik már éltem vég szempillantása, / Kitelt lelkem agyag s romlandó szállása; / Megunta zsellérjét! kifogy erejéből, / Ezer kinnyainak kegyetlenségéből; / E nagy játékhelynek vétkes piacáról, / Szines örömöknek csak fövény halmáról!" *Uo.*, 130.

[151] „Tovább, tovább kérlelhetetlen Ég! / Forgassd-fel a' réműlt Természetet, / 'S szegezd rám élet-oltó nyíladat! / De jaj! meg-szűnt a' gyilkos fergeteg, / A' hóld ki-búvik a' homály alól, / 'S a' tsillagok halvány fényt hintenek, / Az Ég derűl; rémítő éjszaka! / Mert hólnap újra hajnalom hasad." DAYKA 2009, 88. (Részlet.)

[152] „Ó Végezés! öröm-könnyet nem várok – / Részt a'ban eggy sebes szív nem vehet, / Melly önn-nyugalmának gyilkossa lett – / De ennyi jaj, de olly keserves károk, / De ez emésztő bú enyhíttsen! adj / Tsak eggy könny-tseppet méltó bánatimnak! / 'S azonnal hozzd-el végét napjaimnak, / Vagy e' kősziklánál keményebb vagy –" DAYKA 2009, 125. (Részlet.)

lom, vagy *A' hóldhoz*[153] című költeményeit. Ezek által az előzményszövegek által fél évszázad távolságán át is szembetűnhet az a nyilvánvaló törésekben megképződő folytonosság, amely összeköti például a több tekintetben kulcsfigura Bajza Józsefnek *A fellegekhez*; *A vihar*; *Az eltünt ifjuság*; az *Éjfélkor*[154] vagy éppen az *Éjjel* című Aurora-költeményeit a *Felhők*kel, azok érvényes transztextusaként. Pontosabban azokra rácsatlakozó, ám azokat tovább is író, lényegében kritikai metatextusaként, olyasféle értelemben, miként Margócsy beszél a *Szeptember végén*, illetve Bajza *Esthajnal* című költeményének kapcsolatáról: Petőfi biedermeier hangulatú erkölcsi tanító költeményének valószínűsíthető előzménye Bajza szintén biedermeier verse, mely bár szerkezetében, motivikájában igencsak hasonlít, „ám minden szinten nélkülözi Petőfi verskezdetének impulzív romantikáját s metafizikus elkötelezettségét".[155]

Bár fejezetbéli érvvezetésünk elején mi is megkülönböztettük a magyaros és a németes daltípus vonulatait, nem jelentéktelen aspektus, hogy ezek voltaképpen a korabeli költészet egyazon alaprétegét alkotják. A már többször idézett Wéber Antal nyomatékosítja, hogy a népköltészeti hagyaték is inkább a műköltészet egyik jellegzetes tónusaként működik itthon, hogy a népdalszerű versek belefférnek még az almanach-líra kereteibe is, amennyiben az adott poétikai köznyelvben közel azonos módon stilizált mindkettő, még ha külön-külön jellegzetes frazeológiával és versmondatokkal is: „[a] kifinomult-érzelmes daltípus, illetőleg a népdalszerű költemények lényegében ugyanabban a nagyobb stiláris

[153] „Jer szelíd hóld! szép fényeddel, / Jer szerezz tsendességet! / Tsak te vettz feljövéseddel / A' búnak 's gondnak véget!" SZENTJÓBI 2001, 84. (Részlet.)

[154] „Ülök tengernél, / Nincsen moraj: / De bennem vész van, / Lelkembe zaj. / Várom, ha támad / Felhők megül, / A' szép szivárvány? – / A' vész ha ül? –" (Részlet.) A30, 156. „Tündöklő csillagok, / Lobogva fényletek! / Hajh szívem is lobog, / Mint a' ti fényetek, // De kebletek nem ég, / Szerencsés csillagok! / Hidegen fénylenek / Tündöklő lángitok:" (Részlet.) A35, 92. Vö. „[A] 19. századi kritika megnevezését követve az »almanachlíra« legjelesebb képviselője, Bajza József pl. megverseli a remény csalfaságát (*A' Reményhez*), a sajkán hánykolódó élet allegóriájában a szerelmi csalódást (*Sajkadal*), az elhunyt kedves sírját (*Egy leányka' sírján*), az elhagyott szerelmes sírig tartó fájdalmát *(Az elhagyott).*" SZILÁGYI–VADERNA 2010, 452–453.

[155] MARGÓCSY 2007.

egységben foglalnak helyet. […] kialakul egy sajátos lírai irány, egy nehezen meghatározható versbeszéd, amely paradigmaként működik, s lényegében véve uralja a versszerzés módszertanát."[156] Mindehhez kapcsolhatóan Margócsy István a népdalozás kapcsán is (klasszicista jellegű) „imitációs poétikáról" beszél, hiszen ennek alapja a „»valódi« népköltészet korabeli ismert korpusza, valamint a német romantikus és biedermeier dalköltészet".[157] Ezek „eredetisége" azonban Petőfi számára kevésnek bizonyul, legalábbis a *Felhők*ben – nekimegy, és széttöri a dalt, szinte a szabadversig.

Mindezzel együtt nyomatékosítandó, hogy mégiscsak a németes daltípus hagyománya az, amelyből népies korszaka után sokkal inkább merít Petőfi, s amelynek meghaladásáról sokkal inkább szól a *Felhők* is. Ez az összeszövődöttségében is párhuzamosan futó hagyomány ugyanis szintén egyértelműen behálózza Petőfit a maga Musenalmanach-előzményeivel. Nemcsak azért, mert Pápán vagy Aszódon jelentékeny almanach-állomány, vagyis a divatlapok közvetlen előzményét jelentő költői zsebkönyvállomány állt rendelkezésére, hanem mert ennek a több évtizedes érzékeny hagyománynak a nyelvét érti újra többek között egyik kedvenc olvasmánya is, Eötvös József *A karthauzi* című regénye. De korának mainstream kultúráját is uralja, bár leginkább már a divatlapok révén az az *Athenaeum* vagy *Emlény* által fémjelzett örökség, amely az *Aurora* nyomdokain haladva árasztotta a közelmúltig az érzékeny almanach-líra szellemét.[158] És itt fontos újra az az összefüggés, hogy a Petőfi népdalkorszakának egyik legfontosabb előzményeként számon tartható „Aurora-népiesség" is felhasználja a

[156] WÉBER 2002, 322–324.

[157] MARGÓCSY 1999, 112–113.

[158] Csak ismételhetjük az előző fejezetekben már elmondottakat: az *Aurora* teljességében máig fel nem tárt jelentőséggel hatott Petőfi Sándorra, olyannyira, hogy az illető költői évkönyv egyik legjelentékenyebb közvetlen hatása éppen Petőfi költészetében látszik összegeződni, aki mind a népies helyzetdalok, mind a biedermeier líra, mind a bárdköltőt megszólaltató poétikákban otthonos, mindegyikben visszatükrözve az *Aurora* fontos teljesítményeit (vö. almanach-népiesség, érzékeny szobalíra, közéleti-közösségi költészet, kiseposzok). Még Petőfinek az almanachokban is oly népszerű gnóma- és szentenciaszerű aforizmaköltészethez, vagy a töredékekhez való vonzódásában is tetten érhető mindez, az *Aurora* Vörösmartyának „tündérező" elbeszélő költeményeinek *(A' Délsziget; A' Rom; Tündérvölgy)* hatásáról nem is beszélve (vö. *János vitéz*).

biedermeier dalköltészet eszközkészletét, az írott magasműveltség ilyeténképpen alakított nyelve tehát preformálja Petőfi, de még Kisfaludy Károly mintaadónak szánt, megelőző népiességét is.

A biedermeier almanach-költészet finomkodó, metaforasorokat kígyóztató, jelzőhalmozó, andalító „magasnyelviségétől" éppenséggel szándékolt ellenpozíciót alakít ki a *Felhők*-korpusz a maga sokszor a groteszktől sem idegenkedő, a magyar lírában eleddig páratlan nyelvi megoldásaival, asszociációival.[159] Ugyanakkor ne feledjük, nyolc vers eleve a *Pesti Divatlap*ban jelenik meg, a kötetegész pedig elégikus-melankolikus tónusban beszél a maga egészen újszerű ellennyelvén az idő uralhatatlan hatalmáról, a barátok hűtlenségéről, a nők állhatatlanságáról, olyan visszatérő, a közelmúlt hagyományában szintén kódolt kulcsmotívumok által mint vándornak lenni, siratni az eltűnt ifjúkort, a sors kérlelhetetlenségét, az emberek hitványságát, a magány, az álom, az éjjel, a halál ugyancsak hagyományfolytonos kellékeivel.[160] Mindez az érzékeny-biedermeier jelleg ráadásul tehát a *Felhők* szövegkörnyezetét, pontosabban közvetlen előzményét jelentő *Cipruslombok*, illetve a *Szerelem gyöngyei* című kötetekben is egyértelműen kimutatható. A biedermeier sírköltészet eszköztárának munkára fogásán túl, vagy a népdalforma érzékeny-elégikus hangolásán túl a versformák fellazítása, variálása, az erősödő epigrammatikus jelleg mindemellett a *Felhők* innovációs megoldásaival is egészen szoros kapcsolatot teremtenek e két anyagban, melyek ugyanúgy *koncept*-köteteknek tarthatók, mint maga a *Felhők*-kiadvány. Mindez pedig a nép gyermeke imidzse után egy merőben új költői arcélt körvonalazott tehát, melynek hatásos emblémája a már emlegetett Barabás Miklós-portré.

S bár a ciklus Byron-, Heine- és Shelley-referenciái nem éppen biedermeier fogantatásúak (bár Bajzáék inkább epikureista-sztoicista beállítottsága után az almanach-költők táborán belül is

[159] A fazék mint élet-metafora (*Felhők IV.*), a levágott fej mint szív-metafora (*Felhők LV.*), a kis leánykéz mint a nehéz nagyvilág metaforája (*Felhők XV.*), a fekete szem mint százszínű szivárvány (*Felhők X.*) – a sort lehetne még folytatni.

[160] A bevett motívumok: a vándorlás (pl. *Felhők V.*), a vihar (pl. *Felhők XLI.*), a halálvárás (pl. *Felhők LIII.*), az álom (pl. *Felhők LVIII.*), a reménytelenség (pl. *Felhők VII.*), a hűtlen barátok (pl. *Felhők VI.*), a szerelmi elválás (pl. *Felhők VIII.*), az emberi gonoszság (pl. *Felhők XXXVIII.*) stb.

jól elkülöníthető egy byroni – és az ossziáni – szövegvilág felé forduló vonulat, mely irányok Petőfi számára sem ismeretlenek), a *Felhők* új műfajiságának konfigurációja mégiscsak a gnóma, a szentencia, illetve az exemplum közvetlen előzményeivel játszik többek között a maga látomásos töredékességével, ez a fajta bölcselkedő, aforisztikus idézhetőség, az emlékkönyvezés, a *florilegium*, a *Blumenlese* praxisa pedig az almanach-kultúra egyik lényegadó eleme, miként a Petőfi versciklusát ugyan nem uraló, ám markánsan átjáró meditatív-merengő-révedező regiszter is.[161]

Az *Aurora* költői zsebkönyve szintén tele van epigrammatikus életbölcsességekkel, vaskos életigazságokkal, olyasféle csattanószerű szerkezetben, amelyet Petőfi megszüntetve megőrző újraértése épp annyira halad meg, amennyire fel is használ, miként az elégikus dalok, érzelmes epigrammák biedermeier műfajötvözete is átalakított hangulatával van jelen a *Felhők*ben – egyfajta *intertextuális nyom*ként –, ám jelen van. Ez a hatáskeltő komponálás mindazonáltal a spontán válságköltészet elképzelésével szemben éppúgy utal koncepciózus strukturálásra, miképpen intellektuális igényességre, hagyományreflexív tudatosságra. A kétségkívül egyenetlen színvonalú kötetanyag ráadásul mindezen túl egy olyan bölcselkedni kész, művelt ént körvonalaz, aki – Kerényivel – magányos, kiszolgáltatott, ám önmagát határozottan szuverén személyiségként elgondoló „modern" versbeszélő.

Ennek a beszélőnek a világában az öröm a tengernyi bánat *része* (kis gyöngye), eleve alávetett kicsiny terrénuma csupán *(Felhők XXII.),* az emlékezet pedig összetört énünknek egy deszkaszálként partra vetett darabkája az élet viharában *(Felhők IX.)*.

[161] Vö. „Amit hagyományosan gondolati költészetnek neveznek, ugyancsak átalakul, a logikai rendbe szervezett racionális, filozófiai jellegű érvelést hangulati töltésű, többnyire természeti párhuzamok formájában megjelenített aforizma váltja fel, amely viszont nem általános igazságokat helyez előtérbe, hanem életbölcsességnek nevezhető életvezetési szabályokat, egyszóval valamiféle praktikus morált. […] az ilyen típusú, »idézhető« fordulatokat a művelt közönség közszereplés, társalkodás alkalmából kiválóan hasznosíthatta, s a műveltebb hölgyek bejegyezhették őket emlékkönyveikbe, az ilyeneket gyűjtő literátorok pedig tanulhattak belőlük […] az almanachlíra nem csupán valamilyen stilisztikai alakzat fejlődménye, hanem a gondolkodásmód, az érzület, egy sajátos világlátás lenyomata egyszersmind." WÉBER 2002, 320, 321, 335.

Ez utóbbi versben nemcsak az az érdekes, hogy Bajza *Reményhez* című költeményének intertextusa a hajó metaforájában, hanem az is, ahogy ezt a bizonyos hajómotívumot dekonstruálják: az állam hajója mint veretes antik toposz közösségi-politikai dimenzióit odahagyva egyéniesül, a szubjektum, a *self* jelölőjévé válik, ebben a pszichologizálásban ugyanakkor már csupán összetört struktúraként vizualizálható. A kötetcímet illetően pedig a *felhő* (Bajzáéknál 'felleg') mint ugyancsak régi toposz, mint természeti metafora (mely gomolygásában itt ugyancsak a rendezetlenséget jelenti) hasonlóképp szubjektivizálódik Petőfinél, élő folklorikus előzményeket radikalizálva, a „fellegei bánatos lelkemnek" képzet *(Dalaim)* jegyében.

5.3.3. Petőfi, Széchenyi és a biedermeier neurózis

Petőfi a *Cipruslombokban* azért beszél úgy, ahogy – mondja Wéber Antal –, mert az emlékező gyászról így beszélt az akkori magasköltészet, az akkori, magát műveltnek valló (jellemzően urbánus) publikum.[162] Ennek a publikumnak pedig közege és identitás-alkatrésze a biedermeier, amelynek bár nincsen kimunkált programja,[163] de amely nem csupán olyasféle „ízlésirány", amelyből korábban Pénzes Balduin nyomán kiindultunk, nemcsak egy magánpolitikai válasz a nagypolitikára, hanem egy korszakspecifikus kultúrtechnika, egy kulturális praxis is tehát, egy modernizációs-civilizációs beszédrend/életmód a kulturált átlagpolgár eszményével a középpontban (vö. *Bürgerklassik*). Ebben a vonatkozásban a biedermeier legtöbbet az élet polgárosításában, modernizálásában, a környezet szépítésében, az emberi érintkezés pallérozásában, hovatovább „csinosításában" hozza, melyben tehát az iroda-

[162] *Uo.*, 337.

[163] Vö. FRIED 1991, 142, 145; T. ERDÉLYI 1991, 17. Vö. még: „Ez a költői gyakorlattá kristályosult alkotási mód [ti. az almanach-líra] abban különbözik a klasszicista költészet gyakorlatától, hogy nincsen olyan tudományosnak nevezhető alapvetése, kimunkált ars poeticája, mint annak, nem határozza meg a témát, a hangnemet, nem köt ezekhez versmértéket stb. Ami ezekből a szabályokból még fennmaradt, inkább továbbélő öröksége e poétikáknak." WÉBER 2002, 331.

lom polgáriasul és a polgárság literarizálódik – s mely igényességben ott van a modern (polgári) szubjektum születésének minden létfilozófiai kínja is.

A *Felhők* úgy haladja meg az almanach-kultúrát, úgy reagál e hagyományra, hogy zeneiségét, formanyelvét felülírva, saját népdalozását is megújítva, mindehhez hozzágyúrva sokkal inkább beszél ehhez a művelt, városias publikumhoz, egyszersmind felajánlva neki új poétikáját. Ez a gyönyörű önreflexiókkal, sőt eladdig páratlan *metareflexió*kkal telített gondolati líra – a rónán kaszáló ember, aki a versbeszélőre néz: „Engem bámul, de én szemem sem mozditom / Mit gondolhat, hogy én miről gondolkodom?" *(Felhők XVI.)* –, ez a mindenkori koncept-költészet tétjeivel játszó anyag elutasítja a „viseld egyformán jó s bal sorsodat!" horatiusi s egyben biedermeier maximáját, s itt már nyoma sincsen ciprusoknak. Felidézi az érzékeny dalköltészet éjszakaidilljét a „Fönséges éj!" kezdetű darabban *(Felhők XLIV.),* majd a gyilkolni induló zsivány képével annak sajátosan tragizáló dekonstrukcióját is elvégzi egyben. Ugyanakkor egy olyan, az almanach-líra tradíciójában is már körvonalazódó *hiperbolizált outsider*ként áll előttünk a ciklus lírai perszónája,[164] egy olyan korszakmodern, valóban szuverén, bár nagyon is kitett, neurotikus, sebzett szubjektumként (vö. „Fejemben éj van […] Laktársam a kétségbeesés, / Szomszédom a megőrülés." *Felhők LXV.*), akinek filozofáló-pszichologizáló tépelődése nem a népi költő rajongóinak szól, hanem már egy polgári mentalitás éthoszának része. Ez a zűrzavaros, beteges, (Goethe *Werther*ét evokáló) őrült lelkiállapot,[165] amit többek között Horváth János, de Gyulai Pál is oly ferde szemmel nézett, ennek a bizonyos modern neurotikus szubjektumnak az

[164] Vö. „A magányban ugyanis az ember mintegy kívülálló, magasabb pontról szemlélheti a világot. Így el tudja rendezni, át tudja tekinteni a jelenségek tömegét. […] Egyszersmind láthatja a maga kicsiny lényének beékeltségét a világ törvényszerűségébe[.]" PÉNZES 1937, 39.

[165] Ez az összefüggés valami nagyon fontosat mond arról a fajta „neurózisról", amivel már az ifjú Werther is küszködött, amiről többek között Goethe érzékeny levélregénye szól. Úgy tűnik, erre a vonatkozásra is igaz, amit Gadamer mond: „[M]ilyen mélyreható az a változás, melynek következtében Goethe századát még mindig a saját korunknak érezzük, viszont már a barokk korával is mint valami történeti előkorral számolunk." GADAMER 2002, 39.

önartikulációja, amely szubverzív idegenséget, katartikus szembesülést, ám éppen ezek által *olvasásterápiát* is kínál befogadóinak a nagyvilág kihívásai közepette, miközben új (irodalomtörténeti) vizekre vezeti őket.[166] Ennek az olvasásmódnak lehet hatásos előképe a tipikus „biedermeier polgár" Bártfay László egyik 1838-as esti naplóbejegyzése, mely így szól: „Fejem fájt. Az ég borult; csillagot nem lehete látni. Az ágyban olvasni kezdtem az Emlényt."[167]

Mint már idéztük, Kelemen Pál szerint úgy vannak elhelyezve a művek a korabeli zsebkönyvekben, mint porcelánok a biedermeier vitrinben.[168] A *Felhők* darabjai nem „vitrin-versek" (noha nyomdászatilag gyönyörűen lebegnek a korabeli szellős kiadvány lapjain, oldalanként éppen egy-egy), ám a szemezgető, elgondolkodtató meditativitás imént tárgyalt távlataival a ciklus szorosabb kapcsolatokat ápol, mint ahogy a szakirodalom eddig látta, a ciklus elejének inkább negédes-népies, utójának pedig inkább radikalizált színeivel együtt is. A *Felhők* a biedermeier manírjait meghaladva e magazinszerű választékosság szándékolt travesztiája, ám annak diskurzusával jócskán számol, megoldásaival lényegében ugyanezekhez a biedermeier olvasókhoz kíván beszélni, vagy legalábbis leginkább ezekhez. Itt egy újfajta *proszópon* létesül, egy újfajta érzelmi kulturalitás filozofáló-pszichologizáló tépelődése érhető tetten, nagyon is polgári befogadókra számítva. S itt érdemes emlékeztetni újra Kerényi Ferenc megállapítására, miszerint a *Felhők* iránt a németes műveltségű városi olvasóközön-

[166] „[A] Felhők a keserűség eszkalációja, leereszkedés vagy alázuhanás a bánat, keserűség, szorongás, tehetetlenség poklaiba. […] A Felhők – nem előzménytelen – formátlan formája éppen folyamatos, láncszerű szokatlanságával tűnik ki." PÁNDI 1975, 31, 40. Vö. „Ezzel a költő olvasóját is bevonta legszemélyesebb gondjainak végiggondolásába. Új funkciót kapott a paralelizmus is: önmagát ismételgetve, győzködve élethelyzetét sulykolja belénk." KERÉNYI 2008, 220.

[167] BÁRTFAY 2010, 11.

[168] KELEMEN 2011, 408, 413. A vitrin-metafora kapcsán adódik a „szobalíra" párhuzama is. Annyiban szoba-líra a *Felhők*, hogy egy máig megtekinthető szalkszentmártoni kis szobában írta a történeti (ön)legendárium szerint Petőfi ezeket, ám messze nem olyan értelemben szobalíra, miként Fenyő értelmezi például annak Bajza költészetét. (Ugyanakkor ha ez a szoba-metafora a befelé fordulást, a saját belvilágot jelenti, rögtön közelebb kerül egymáshoz Bajza és Petőfi.)

ség ellenében éppen a más tekintetben Petőfi-rajongó mezővárosi-falusi értelmiség marad közönyös és értetlen – a *Felhők* legnevesebb kortárs olvasója ugyanakkor a döblingi korszak Széchenyi Istvánja, aki önmaga portréját látja meg a szövegekben: „Petőfi – der mein Sohn ist, […] hat mich in den 'Felhők' genau porträtirt!"[169]

Az öngyötrő kérdések elemzett kötetanyaga az utolsó szakirodalmi közhely szerint egyfajta személyes válságtermék; ám egy olyan válságtermék – tehetjük hozzá –, amely intellektualizált, amely nagyon is tudatosan viszi színre, konstruálja meg önmagát. Talán az ilyesféle következtetésektől félt Pándi Pál, aki nem győzi hangsúlyozni, hogy az úgynevezett „dekadens polgári fájdalomlíra" mélyen különbözik a kapitalista társadalommal való szembenállást kifejező „világfájdalom-lírától".[170] Itt nyilván a forradalom lánglelkű plebejus költőjének *Felhők* ciklusa jelentené az utóbbit. Ezzel ellentétben azonban úgy véljük, hogy a különböző hagyományok közepette egészen újszerű pozíciót kiépítve a fenti értelemben vett modern neurotikus szubjektum olvasásmódjával, személyiségképletével az óceánszerű bánat e ciklusa az előbbit is jelenti, a maga nem jelentéktelen biedermeier vonatkozásaival. Mindezzel pedig felmutatja egyszersmind a boldog *gentleman*-lét emberképének, közösségfelfogásának belső határait, „válságtüneteit" is – hiszen a modern szubjektum a világ harmonikus egészként való tételezését kérdőjelezi itt már meg, de éppen azon a kifinomult pályán, „polgári" igényességben, amely ezt a világlátást valamikor egyáltalán lehetővé tette.

[169] SZÉCHENYI 1921, 442; Idézi: KERÉNYI 2008, 235. (Széchenyi István a titkárának, Tasner Antalnak, Döbling, 1851.)

[170] PÁNDI 1953, 124.

6. ÖSSZEGZÉSÜL: ATTITŰD ÉS ÍZLÉS

Mint láttuk, Borbély Szilárd egyfajta „attitűdtörténeti" szempontból értékelte nagyra a Kazinczy és Kisfaludy közötti kapcsolatot. Manapság nemigen használjuk az *attitűd* ősrégi fogalmát irodalomtörténeti munkákban, pedig igen erős a teherbíró képessége, és sok tekintetben produktív jelölő. Elsősorban persze pszichológiai kulcsfogalom, melynek számos felfogása van forgalomban. Szempontunkból a legfontosabb Eagly és Chaiken azon definíciója, mely szerint „[a]z attitűd olyan pszichológiai hajlam, amely egy adott entitás bizonyos fokú kedvelésében vagy nem kedvelésében fejeződik ki."[1] Az *értékelés* processzusa és az *attitűdtárgy* jelenléte a két lényegi komponens e modellben, mely utóbbi lehet konkrét dolog – hogy az esztétikai szféránál maradjunk, például egy festmény –, egy konkrét személy (a festő), egy konkrét csoport (az adott festőiskola) vagy elvont minőség (az adott stílusirányzat). Az attitűdstruktúra legelfogadottabb elképzelése az úgynevezett „háromelemes attitűdmodell", mely *kognitív*, *emotív*, illetve *konatív* összetevőket feltételez.[2] A kognitív komponens az attitűdtárggyal kapcsolatos vélekedések összessége, az emocionális az attitűdtárgy által kiváltott érzelmeket és érzéseket jelenti, a viselkedéses pedig az attitűdtárggyal kapcsolatos cselekedetekből, szándékokból áll. Hipotézisünk az, hogy a jelenkori *attitűdfogalom* és a kora újkori *ízlésfogalom* között szoros kapcsolat van; hogy ugyanazon jelenség időben kétségkívül különböző indexei bizonyos kontextusban, mely jelen esetben a *kulturális életvitel* kontextusa.

[1] BOHNER 2007, 213–221, az idézet: 215.
[2] *Uo.*, Vö. ROSENBERG–HOVLAND 1960.

Pierre Bourdieu szerint az *ízlés* hozza össze az embereket a dolgokkal (akár az *attitűdkészlet*).[3] A „kulturális tőke" személyes tulajdonsággá vált verziója a *habitus* – mint személyes beállítottságok rendszere –, ekként a tőke mint olyan nem csupán erőforrásként, cselekvési képességként, hanem tartós „kognitív motívumként", potens identitásalakzatként is körvonalazódhat.[4] A manír, a tónus, a stílus, vagyis a viselkedésmód, a beszédmodor, az életfelfogás mint habitus összeköti a társadalmi (nexusalapú) és a szimbolikus (presztízsalapú) tőke világát. A kulturális tőke – a társadalmi és szimbolikus tőkéhez hasonlatosan – a különböző státuszcsoportok hatalommegőrzési eszköze is,[5] amely forma diszkrétebb, áttételesebb módon végzi önpozicionáló, önkiteljesítő munkáját, mint a jóval effektívebb gazdasági tőke.[6] A kulturális habitus az egyén stratégiáit és gyakorlatát irányító ki nem mondott szabályok internalizált rendszere; az életstílusok a habitus szisztematikus termékei, az ízlés pedig maga is habitus. Az egyének egymás habitusát spontán módon dekódolják, ez az alapja a spontán vonzódásoknak, ráadásul úgy, hogy mindezen mechanizmusok csak az ártatlanul hangzó „*tetszik/nem tetszik*" nyelvén fogalmazódnak meg (vagyis egyfajta „esztétikai" attitüdinalitásként).[7]

Egy adott dolog vagy jelenség bizonyos fokú kedvelésének vagy nem kedvelésének ténye, illetve a „tetszik/nem tetszik" logikájának működése analógiásak. Egy könyv vagy szöveg elvetése, illetve kedvenccé válása ugyanúgy ízlés kérdése, ahogyan attitűd kérdése, melyben a könyv „elvont attitűdtárgy", melyhez értékdimenzió járul kognitív, illetve érzelmi favorizálás, netán rajongás emotív szempontból. Az ízlést és az attitűdöt is befolyásolja az egyén előélete, habitusa, ahogyan az adott ízléselem és attitűdelem is habitusképző erejűek egyszersmind. Negatív és pozitív viszonyulások mentén értelmeződik mind az attitűdrendszerek, mind az ízlés világa, s egyben mindkettő közösségeket is teremt egyúttal. A pszichológiában ezt csoportos értékkifejező funkciónak, a „szo-

[3] BÁNKI 2008, 67.
[4] FARKAS 2013, 110; POKOL 1995, 78–83. Vö. még: BOURDIEU 2016.
[5] SÍK 2012, 15.
[6] BOURDIEU 1999, 162. Vö. még: BOURDIEU 1986.
[7] BÁNKI 2008, 71–72.

ciális identitás funkciójának" nevezik,[8] mely a társas alkalmazkodás folyamatában tudatos és tudattalan döntések és igazodások által önképet és én-közvetítést alakító fontossággal bír. Azáltal alakulnak ki az „életstílus-csoportok", az „ízlés-szubkultúrák", hogy választanak valamit, kiállnak valami mellett, egyszersmind elutasítanak, elvetnek egyebeket. Normák, standardok, balanszok alakulása által megképződő ízlés, kulturális habitus, attitűdtárgy és szociális identitás ebben az értelmezői kontextusban lehetnek egyetlen téma építőelemei.

Az attitűd mint általános negatív vagy pozitív viszonyulás a világ dolgaihoz, a szociálpszichológia klasszikus modelljei szerint tehát hármas felépítésű: affektív, kognitív és viselkedéses komponensekből tevődik össze. Az ízlést esztétikai alapon manapság az elsőbe vagyunk hajlamosak „száműzni", aminek van is történeti alapja annyiban, hogy az sokszor mint valami nem-fogalmi, zsigeri-érzékszervi, az intuícióra, az *ízlelés* ösztönösségére és közvetlenségére apelláló képesség tűnik föl. Ám az ízlés kora újkori (elsősorban angolszász) diskurzusainak éppen az az egyik tétje, hogy bizonyítsa, az ember kognitív, egyebek mellett a nyelvet is alkalmazó, vagyis ilyen értelemben racionális döntése szintén mintázza az ízlésítéleteket, csak rutinizált, automatizált, „láthatatlan" módon. Mindennek bizonyos kifinomultsági szint felett éppen az a lényege, hogy el tud jutni a választékos diszkurzivitásba, vagyis hogy mások is szembesülhetnek vele, megvitathatják, beszélhetnek róla, mindez pedig diskurzusközösségeket létesít. Ezért jönnek létre azok a paradox, mégis jellegzetes gondolatalakzatok, hogy az ízlés bár érzékalapú, azért tanulható, csiszolható és finomítható a kultúra világában, a társak között. Vagyis az ízlésítélet személyes működésmódja eredendően *intuitív-affektív* bár (l. *emotivitás*), de elvezethető az érdemi, kifinomult *diszkurzivitásba* (l. *kognitivitás*), sőt végeredményben e kettő határterületén gondolandó el. A klasszikus felfogásban pedig az ízlés életviteli érvényű adottságként él, nem szűkül még le pusztán az esztétikai mező érvényességi körére, hanem morális és politikai, vagyis erkölcsi és közéleti töltete is van, vagyis az ízléses ember minden világgal

[8] BOHNER 2007.

való relációjában látszódnia kell ízlésességének: ruházatán, baráti körén, lakókörnyezetén, testtartásán, beszédmódján, erkölcsösségén, igazságszeretetén, közéletiségén – egész *viselkedésén* (l. *konativitás*).

A kora újkori ízlésdiskurzusok egyik nagy tanulsága tehát, hogy annak középponti effektusa, a megítélés aktusa egyszerre preracionális, érzéki (vö. ízlelés–ízlés, tapintás–tapintat), illetve egyszerre kognitív (ilyeténképpen nyelvi) természetű.[9] Horkay Hörcher szavaival: „Ha most ezt a kiművelt ízlésfogalmat szeretnénk jellemezni, egy kantiánus terminussal, a *reflektálatlan reflektáltság* fogalmával közelíthetjük meg. Hisz az ízlés, mint láttuk, az ésszel analóg gondolkodási forma, de nem azonos vele. Az érzéki megismerésen alapul, tehát nem az észen, de nem is pusztán szubjektív benyomásokkal azonos. Olyan választási képesség, mely nem igényli az ész közreműködését, mert az illető egyénnek már természetévé vált a választás ezen módja. Ám reflektálatlannak sem nevezhető, hisz ugyanolyan biztonsággal választja ki az értéket, mint a racionális gondolkodás a maga területén. Pontosabban: reflektálatlan, amennyiben nem igényli az ész közreműködését, és reflektált, amennyiben döntései racionálisan igazolhatóak."[10] A kifinomult életviteli ízlés tehát egyéni beidegződés, amely csoportképző hatású – a hasonlók konativitását ösztönözve –, s amely emotív intuitivitás mindig bizton elvezethető a kognitív-diszkurzív igazolhatóságba, megoszthatóságba, olyan totális érvénnyel, amiként az emberi attitüdinalitás is működik.

A kognitív metanyelvet használva e ponton emelendő ki, hogy az emberi agy központi végrehajtó és ellenőrző figyelmi rendszere

[9] Vö. HORKAY HÖRCHER 2008, 88. Olyan képesség ez, mely velünk született, de fejleszthető, tökéletesíthető. Az ízlés megbízható, professzionális működéséhez gyakorlatoztatásra van tehát szükség, beidegződött kondicionálásra, mely processzus egyrészt közelíti egymáshoz az egyének ízlésítéleteit – ízlésközösségeket hozva létre –, másrészt megóv a hosszas, bizonytalan, tehát inadaptív tétovaságtól is, hiszen megbízhatóan és gyorsan, mintegy ösztönös reflektálatlansággal választ az 'ez szép, az pedig csúnya' ítélete között esztétikailag, illetve az 'ez helyes, az pedig helytelen' választása között etikailag. Vö.: „Az ízlésformálás célja, hogy sokszori ismétléssel kondicionálja az embert az esztétikai érték választására. Csak a kiformált ízlés képes arra, hogy szinte öntudatlan, tehát reflektálatlan módon tudjon dönteni[.]" *Uo.*, 89.

[10] *Uo.*, 90. (Kiemelés tőlem.)

(supervisory attentional system) a viselkedés szerveződése mögött két, hierarchikusan elrendezett szisztéma egymást kiegészítő, de sok szempontból eltérő működéséért felel.[11] Az egyik, alacsonyabb szintű rendszerben – ez az úgynevezett sémaversengés-ütemezési *(contention scheduling)* rendszer – készség jellegű, automatikus, túltanult viselkedéselemek és az őket kivitelező kognitív műveletek reprezentációi, sémái „versengenek" a viselkedés vezérléséért. Ezek a sémák részben egymást aktiválják automatikusan, figyelmi kontroll és tudatos erőfeszítés nélkül is. Ha egy séma aktiválódik, akkor mozgósítja a kivitelezéshez szükséges kognitív alrendszereket, s megjelenik az adott célravezető cselekvési algoritmus. A másik rendszer akkor lép közbe, ha az automatizmusok megszakítására van szükség, mert ezek nem biztosítják a sikeres viselkedést. Ekkor beavatkozás történik a versengésütemező működésébe, blokkolódik a viselkedéselemek automatikussága, míg az adott cél szempontjából adaptív viselkedéstervek, illetve kognitív műveletek nem aktiválódnak, célszerű sorrendbe szerveződve.[12] Az ellenőrző figyelmi rendszer működése, mint látható, fókuszált figyelmet, aktív szándékosságot és mentális erőfeszítést igényel. Más-más mechanizmusok végzik tehát a készségszintű rutincselekvések, illetve az aktív tervezést és kontrollt igénylő összetett akciók protokollját.

Azon túl, hogy e „láthatatlan" folyamatok a *kultúrtechnikák* automatizmusainak analógiájára épülnek fel bennünk, fontos, hogy mindez a *kompetenciá*ról szól. A kompetenciáról mint reflektált képességek, automatizálódó, rutinizálódó készségek, érzelmi-értelmi attitűdök és adatszerű ténytudás mixtúrájáról, vagyis mint *deklaratív* és *procedurális* tudásötvözetről; mint a vizsgálatunk középpontjában álló csiszoltság világlátásában is favorizált *fronézis* (*phroneszisz*) tudásának jelenkori kognitív újrafogalmazásáról. Hiszen a fronézis a *tekhné* technikai tudását és a *szófia* elméleti tudását is képes munkára fogni – mely antik gyökerű konceptusok a mai procedurális és deklaratív tudástípusoknak feleltethetők meg –, ilyeténképpen tehát egy egyikkel sem egyenlő, harmadik, különálló tudásminőséget jelent. A korabeli gentleman-eszmény-

[11] CSÉPE–GYŐRI–RAGÓ 2007, 196–197; EYSENCK–KEANE 2003, 133–134.
[12] *Uo.*

ben pedig a *kompetens állampolgár* mai napig élő, magas forgalmi értékű embereszménye tulajdonképpen fronétikus idealitás. A kompetens állampolgár, a csiszolt ember egyik korabeli hőse, gróf Széchenyi István így beszél a fronézisről *Világ* című munkájában, igen érzékletesen *élettudomány*nak nevezve azt: „Az Élettudomány, a' tiszta lélekismeret fentartására vágyó aggodalommal szorosan összekötve, azon lelki 's testi tehetség, melly minden lehető helyzetinkben olly tettekre bir, mellyek körülményinkhez legillőbbek, és soha megbánásra vagy tán éppen megsiratásra okot nem adnak; 's igy egész létünknek lehető legtökéletesb kifejlődésében fekszik. Nem egyoldalu nevelés okozatja az, mert kirekesztőleg sem a' lelki tudós, sem a' testi ügyes nem mestere az élettudománynak; nem csupán theoriában, de csupán praxisban sem áll: hanem mindenek felett ön 's mások ügyesen használt tapasztalási szerkezetébül ered."[13]

Az ízlésítélet mindezek fényében a jó értelemben vett *rutin* dolga: láthatatlanul működő kultúrtechnika, praxisra váltott tudás. Hasonló a fronézis bölcs és ügyes „okosságához", amely összekapcsolja a szófia elméleti tudását, műveltséganyagát a tekhné kézműves tudásának protokollszerű, technikai praktikumával, *kompetencia*ként. Ráadásul a Kant-féle (korszakalkotó) differenciálás előtt vagyunk ekkor még, amikor a *szép–jó–igaz* antik gyökerű egysége még egyaránt az ízlés illetékességi köre, tehát az attitüdinalitáshoz hasonlóan jóval totálisabb minőségű – mielőtt csupán csak az esztétikaiságra, a *szépség* ügyére korlátozódna.

Összefoglalva: a *Politeness* ízlésfelfogása a 'jó–rossz', az 'igaz–hamis', illetve a 'szép–rút' faktoraiban egyaránt érvényes; csakúgy, mint az attitűdök, a világ dolgaihoz kapcsolódó pozitív–negatív érzelmi, értelmi, magatartásbeli viszonyulások. Az ízlés sajátos átmenetben működik a „reflektálatlanság" és a „reflektáltság" között, életvezetési módot, életstílust indukálva; csakúgy mint az attitűdszerkezet emotív–kognitív–konatív triásza. És fronétikus alapokon érvényesül, egyfajta praktikus intelligenciaként, mely identitásformáló erejű, s felépíti a kompetens poliszlakót (a *gentleman*t), egyfajta *attitüdinális habitus*t kölcsönözve neki. Következ-

[13] SZÉCHENYI 1831, 57. A fronézis arisztotelészi gyökereiről, illetve további vonatkozásairól: BODROGI 2025, 27–39.

zésül: a csiszoltság ízlése felettébb hasonlóan és hasonló érvénnyel működik, mint a napjaink pszichológiájában, antropológiájában alapvető fontosságúnak tartott attitűdrepertoár, tézisünk szerint annak egykori történeti változatát jelentve. Persze formált, kanalizált és kontrollált, bizonyos célok szerint optimalizált korabeli attitűdrepertoár ez, melynek karbantartásáról többek között egy *Uránia*, egy *Aurora* gondoskodik Magyarországon.

Fenyő István monográfiájában hangsúlyozza, hogy Kisfaludy szerkesztőként, szemben elődeivel, már *válogat*.[14] A szelekciónak ez az újszerű és kiemelendő motívuma, úgy tűnik, jól alkalmazható a korszak olvasásmódjára is. Nem mintha Kazinczy mintaolvasója nem ezt tenné, vagy ne lenne érvényes ez az érzékeny olvasók 18. századi virtuális közösségének egészére is, de mégis, a választás középponti aktusa – már csak a 19. században megszaporodó kulturális lehetőségfeltételek miatt is – mintha ekkor nyerné el igazi jelentőségét. A korban pedig leginkább az ízlés szelektál.

Kerényi Ferenc aláhúzza, hogy az „igazi polgári publikum" már választhat városa színházainak esti programjai között, tetszésének és nemtetszésének pedig kulturált, de határozott formában általában hangot is ad, de voltaképpen véleményt nyilvánít távollétével is.[15] Egy polgári enteriőr, ugyanígy, számot ad lakóinak ízlésvilágáról, arról az általános diszpozícióról, amellyel a világhoz viszonyulnak. Ezért ápolgatják ezek az emberek annyira tudatosan szobáikat „mint személyiségük tükrét, lényük meghosszabbítását".[16] Egész attitűdkészletek fejthetők fel egy biedermeier arcképből, ugyanúgy, mint a megmintázott illető lehetséges olvasmánylistájából. Azzal együtt, hogy tudjuk: bár *használt* attitűdjeink mindig személyes, mert interiorizált alapállásból méretődnek meg a nyilvánosság terében, a még működtetésre várók, a potenciálisan elsajátítandók mindig a kultúra személytelenségéből érkeznek, vagyis attitűdjeink közösségből jönnek és közösségbe tartanak, csak látszólag eredetiek és sajátok. A korabeli életképek, szépirodalmi zsánerek azért lehetnek annyira divatosak és sike-

[14] FENYŐ 1955, 26.
[15] KERÉNYI 1991, 169.
[16] SÁRMÁNY-PARSONS 2006, 334.

resek, mert ezek olyan újszerű módon megjelenő közösségi idő- és helyspecifikus fikciók,[17] attitüdinális ajánlattételek, amelyek felhasználásával az egyén megszemélyesítheti, összerakhatja önmagát interiorizáció (bensővé tétel) avagy identifikáció (azonosulás) által.

A korszakban kialakul egy olyan befogadóréteg, amelynek közös ízlése, attitüdinális, válogató olvasásmódja az almanachokat preferálja, mert „öntudatlan" – noha koncepciózus machinációk útján befolyásolt – szimpátiája avagy egészen tudatosan kialakított, reflektív véleménye e felé hajtja. S melynek viselkedéses szakaszában, úgy tűnik, középen áll az úgynevezett *hétköznapi* és *ünnepnapi* irodalomkezelés között.[18] Hétköznapi, mert az olvasás alapvető, mindennapos, praktikus gyakorlattá, a „napi rutin" részévé válik, ám ünnepnapi, mert az valamiféleképpen mindig ritualizált, kicsit mindig emlékezetes (vagy azt megjátszó), emelkedett, jó ízlést ragyogtató: 'kisikárlott', 'idomos', 'megfainodott', 'polírozott', 'simúlt', 'pallérozott', 'gyalúlt', 'csiszolt' és 'tsinos'.

[17] Vö. BICSKEI 2010, 32.

[18] TÖRÖK 2006, 195–199. Arról, hogy a kettő „köztessége" érvényes lehet: *uo.*, 199.

7. ZÁRSZÓ

Miután az *Aurora* költői almanachját övező genealógiai narratívák forráskritikáját, illetve működésének diskurzuskritikáját adtuk, a *Politeness/Refinement* (*Politur/Geschliffenheit*), vagyis a *csiszoltság/csinosodás* világlátására, nyelvezetére mutató korabeli jellemzőket, szövegnyomokat gyűjtöttük össze, mert meglátásunk szerint ez az *Aurora* egyik legátfogóbb értelmezhetőségi kerete, egyik elsődleges kontextusa. Az *Aurora* rendhagyó alapítása, menedzsmentje, médium voltának attraktív, modern „látványossága", a publikációiban megjelenített világok fontos szeletei, hősei és hősnői, szövegmozgásai, műfaji játéktere, többértelmű urbanitása, egész „pozitív medialitása" és világfelfogása leginkább e felé a kontextus felé mutat, a modern polgári kultúra, a nemzeti, egyben európai szellemi kiművelődés, a civilizatorikus kiteljesedés kulcsszavaiban, ahol a 'politeness' *magyar nemzeti csinosodás*t jelent. E távlat jelentősége pedig elsősorban egyeztető, harmonizáló funkcionalitásában elsődleges számunkra. Abban a minőségében, ahogy Toldy dicsőíti gróf Teleki Józsefnét az adott fejezetben már pontosan idézett módon: a grófné ugyanis az, aki egyesíti a „méltóságot" *(fenség)* a „kellemmel" *(grácia),* a „legforróbb hazafiságot" az „európai cultúrával". Ez a hozzáállás pedig többek között Kölcsey Ferencet evokálja a 'haza és haladás' (epokalizmus *és* esszencializmus) képletében, ahol a hangsúly a kapcsolatos mellérendelő kötőszón van. Felettébb kifejező, miként érvel leköszönő beszédében országgyűlési követtársainak e „jelszóval" Kölcsey 1835-ben, az organikus – és egyben inkluzív – csiszoltság nyelvezetét *is* használva: „Jelszavaink valának: haza *és* haladás. Azok, kik a haladás helyett maradást akarnak, gondolják meg: miképpen a maradás szónak több jelentése van. *Korszerinti* haladás *épen* maradást hoz magával; veszteg maradás következése pedig seny-

vedés."[1] Kölcseynek egy megelőző beszédét a szólásszabadság ügyében Szemere Pál – nagy dicséretnek szánva – minden addigi szónoklata közül a „legpolgáribbnak" titulálja, Kis János pedig mindezzel párhuzamosan a „gyarapodást" és a „csinosodást" mindenkor összekapcsolva látja a „Nemzeti lélekkel".[2]

Mint Kövér György írja, a *polgár* kettős értelmének tükrében – vagyis hogy az egyaránt jelent városlakót és hazafit (állampolgárt) – a *polgárosodás* egyaránt kifejezte a „kiváltságnélküliek beemelését az alkotmány sáncai közé", valamint „az erkölcsök és szokások *pallérozását*, *csinosítását*, beleértve az *európai* és *városi* értékek befogadását, azaz a *civilizációt*".[3] A polgári jogegyenlőség kimondása, a polgárosodás politikai értelme mellett mindig is ott volt tehát az „előrehaladás a finomabb társas életben és műveltségben" kontextusa is.[4] Számunkra éppen a pallérozás, csinosítás, városiasság, európaiság, a 'finomabb társas élet és műveltség' vonatkozásai voltak e munkában lényegesek, mely vonatkozások egyre inkább nemzetiesülnek, s melyeket a korszak közösségi beszédmódjai közül véleményünk szerint a csiszoltság nyelvezete hordoz legnagyobb mértékben. Úgy látjuk ugyanis, hogy a megnevezhető közösségi beszédmódok közül Magyarországon ez az *interdiskurzus*[5] a mintakövető modernizáció, a civilizatorikus reformeszmék egyik legfőbb nyelvi médiuma a 18. század legvégé-

[1] KÖLCSEY 1960, 66. (Kiemelések tőlem.) A Kölcsey eszmerendszerében igen számottevő csiszoltság jelenlétéről, például egyik legfontosabb alapművében, a *Nemzeti hagyományok*ban: TAKÁTS József, *Politikai nyelvek a* Nemzeti hagyományok*ban* = TAKÁTS 2014, 135–150. Itt jegyzendő meg, hogy a magyarországi nemesi, majd nemzeti *liberalizmus*, illetve a shaftesburyánus *(whig)* liberalizmus között is – természetesen – van kapcsolat.

[2] Vö. T. ERDÉLYI 1998, 113, 115.

[3] KÖVÉR 1991, 44. (Kiemelések tőlem.)

[4] *Uo.* Vö. Hanák Péter megállapításával, miszerint Magyarországon a középosztály „alapzatát és homlokzatát" a jómódú (egykoron: bene possessionatus) középbirtokos nemesség képezte – akiket nem osztrák „Bildungsbürgernek", legfeljebb is egyfajta „Bildungsadelnek" lehetne nevezni a hozzá lazábban kapcsolódó nemesi értelmiséggel együtt –, a városi céhpolgár, a nem-nemes honorátior, vagy éppen a kereskedő pedig hozzá képest csupán alárendelt szerepet játszott. Vö. HANÁK 1997, 165, 166.

[5] Vö. BODROGI 2012, 65.

től legalább 1848-ig, ami az *Aurora* milyenségét is alapvetően determinálta.

Előző kötetünkben a *genus proximum* és a *differentia specifica* alapvető definíciós kategóriáira hivatkozva nyomatékosítottuk, hogy minket végig inkább az előbbi érdekelt; vagyis a „legnagyobb közös nevező" azonosítása, nem annak akkurátus differenciálása.[6] Bár tisztában vagyunk vele, hogy (miként Niklas Luhmann mondaná) a tudás a különbségtételekben rejlik, ez esetben is sokkal fontosabb számunkra a „genus", mint a „specifica". Erős értelemben még Kármán egyébként is utópisztikus programirata, *A' nemzet' tsinosodása* sem tökéletes politeness-szöveg ugyanis – Magyarországon nem létezik ilyen. Ráadásul ez a bizonyos „politeness" nálunk is folyamatosan változik az idők során: egyre kevésbé jellemző rá például a neoplatonista kozmológia, a neoklasszicista nyelvkezelés, illetve a neohumanista műveltségszerkezet,[7] egyre inkább kiüresedik, egyre kispolgáribb, egyre instrumentalizáltabb lesz. Mindenesetre szakmai konszenzus, hogy létezik egy általános, a korszakot átfogóan jellemző országfejlődési teleológia legalább Bessenyeitől legalább Széchenyiig, amelyet felettébb érdemes külön leírni, azonosítani és számontartani. Nos, úgy tűnik, hogy a pallérozódás, csinosodás nyelvezete mindennek az egyik legmarkánsabb „altípusa". Természetesen nem cél parttalanná duzzasztani az illető beszédrend jelenlétét, jelentőségét, teljesítőképességét, mert nem éri meg a komolyan vehetőség próbáját kockáztatni (a lehetséges kezdetek tologatásának tekintetében sem), hiszen a cél egyfajta leíró pontosság, nem pedig a hatásvadász szakmai bombasztikusság. Ám mégiscsak: vizsgálataink alapján nincs még egy olyan beszédmód a vizsgált időszakban Magyarországon, nincs még egy olyan eszmetörténeti szólam, amely *jobban* lefedné – a szépliteratúra világában is – a modernizációs, civilizációs, művelődéspolitikai trendeket, mint a csiszoltság interdiskurzusa, minden specifikuma ellenére, illetve azokkal együtt is (ízlés, kereskedelem, graciozitás, urbanitás, stadialitás, fronétikusság, modernitás). S hogy mennyi mindent mintáz, be-

[6] *Uo.*, 322.

[7] A csiszoltsághoz nagyban kötődő neohumanista paradigmáról: FÓRIZS 2006, 45–47.

folyásol ez a gondolkodási keret, ez a nyelvi sematika, ez az átfogó attitüdinalitás amely a hazai *Politeness,* azt mindenképpen fő mondanivalóként volt érdemes rögzíteni.[8]

Persze sok minden kimaradt. Lehetett volna elemezni például Jókai *Egy magyar nábob* című regényét, melyben a mű két reformpolitikus hőse, Miklós és István, Széchenyi István és Wesselényi Miklós fiktív reprezentációja, s a szöveg (a hanyag eleganciájú, angolos Szentirmay Rudolffal az élen) jócskán telített csiszoltságmotívumokkal és -problémákkal. Vagy mélyebben foglalkozni a jelen kötetben több alkalommal is felbukkanó Vahot Imre alakjával, aki így mesél „úri ember" rokonáról, az ordasi Kovács Miklósról, akinél ifjúkori vakációit töltötte: „Itt a legegyszerűbb ősi patriarchális élet az újabbkori polgárosodás kényelmeivel, comfortjaival párosult […]. Divatban volt ekkor Széchenyi gróf villanyozó politikai könyvei, hirlapi cikkei fölött vitázni. Ősi intézményeink korszerű átalakítása, reformálása miatt sokan kárhoztatták őt, de házi gazdánk mint haladó párti embert mindig védte őt […]. Az itteni mulatozás sokkal nemesebb, valódi művelt férfiakhoz illő volt."[9] De meggyőződésünk az is, hogy még Kemény Zsigmond úgynevezett *súlyegyen*-gondolata sem független e brit ideologikum hatásától. A reflektált hiányok végtelen részletezése helyett azonban egy igen fontos összefüggésről, szövegforrásról még, befejezésül. Bár alapvető politikai eszmetörténetében Takáts József átrendeződni látja a csiszoltság világlátását és beszédmódhasználatát az 1850-es évekre,[10] a jelentős közéleti pályafutás előtt álló Mocsáry Lajos *A magyar társasélet* című műve Kármánt és

[8] A magyar reformkorra messze kiható legkülönfélébb angolszász hatásokhoz vö. például (vizsgálati távlatunkat illetően is): VÁRI 2005.

[9] VAHOT 1881, 120–122. A pesti polgárember és kulturális vállalkozó Vahot azért emlékezik szeretettel egykori eperjesi tanárára, mert „majd minden tanítványával megkedvelteté a tudományt s humanus jó bánásmódja szeretet-, tisztelet- és becsülésre indított bennünket […] tanítványaiból nem csak értelmes, jellemes embereket, hanem szabadelvű, jó hazafiakat is akart növelni." *Uo.*, 138. Ugyanakkor – s ez is jellemző – a *Pesti Divatlap* ügyvitelének idején az ifjúkori haladó, európéer csinosodást egy jóval szigorúbb hazafias kulturalitás váltja fel: Vahot a külföldi társaséleti szokások helyett immár a „tiszta magyart" kívánja meghonosítani, nem akarván meghódolni a „nemzetünket annyira elkorcsosított külföldi divatnak" *Uo.*, 198.

[10] TAKÁTS 2007, 20.

Széchenyit megszégyenítő koncentráltsággal és koherenciával beszéli a csiszoltság nyelvét, 1855-ben. Olyannyira, hogy egy egész politikai hitvallást alapoz rá; tulajdonképpen összefoglalható általa a „magyar nemzeti csinosodás" lényege is.

Ami Kármánnál Albion volt, az Mocsárynál Amerika, de a logika ugyanaz: „Nézzétek Amerikát. Sehol nincs a társaság annyi apró coteriakra osztva, mint ott. Ott is a személyes hajlamok, az izlés és müveltség különböző színe és foka vonja szét külön társaságokba az embereket. S az ellen senki nem panaszkodik; mert természetesnek találja, fesz- és kényszerüség a társas-életben ez által lesz ismeretlenné. A finomabb izlésnek, magasb müveltségnek imposant hatása ellen senki nem zugolodik."[11] Az „életkellemek" kapcsán így ír: „Szép életet folytatni, ez legfőbb vágya minden, talán önző s nagyra-vágyó, de munkás és előre törekedő léleknek. S igy oda kivánkozik, hol azt leginkább látja elérve t.i. a magasabb körökbe. [Ám] főtényező itt a müveltség és nem a születés. Müvelt lélek, ész és érzés, művelt finom nyelv, társalgás, ízlés, csín minden környezetben – mód teljesíteni mindent, mit ész, és szív kiván táplálékul. […] [E]nnek alakulására nem kell törvény, állásához nem kell kiváltság, megalakul magától, létez magától, s önkénytelen elismerést, tekintélyt szerez magának, s lesz mindenki vágyainak tárgya, lesz a valódi aristocratia (Aristes), lesz a nép java, tejföle, válogatott része." (40, 41.) Nem sokáig várat magára a 'haladás', a sokértelmű 'kereskedelem', valamint a 'rendezett szabadság' aspektusa sem: „Müveltség a haladásnak czélja. Azért törekedünk gazdagokká lenni, hogy kényelmes, kellemes, finom életet éljünk[.]" (42.) „Az embereknek a szép, az eszményi felé vonzódása, mely a müveltségre való törekedésben nyilvánul, leghatalmasabb rugója a nemzeti haladásnak. […] Müvelt embernek képzelete élénk, érzése finom, minden benyomásnak nyilt s könnyen rezgésbe hozható: neki költészet, müvészet kell. Müvelt ember maga körül kellemet, csínt, kényelmet kiván; neki ipar kell, pénz kell. Müvelt ember keble fogékony magasztos eszmék iránt, magát sérteni nem engedi, magán paczkázni nem hagy: neki szabadság kell. Müvelt ember nem bánt mást, nem erőszakoskodik:

[11] MOCSÁRY 1855, 38. (A továbbiakban a hivatkozások oldalszámai az idézetek után, zárójelben.)

ő a rendnek leghőbb barátja." (42–43.) „[A társas nevelődés] adja meg azon valódi civilizált izlést és hajlamot, mely a nemzeti haladásnak leghathatósbb emeltyűje[.]" (116.) A folytatásban az oly ismerős különbségtétel igaz és hamis, a jó és rossz csiszoltság között: „[A hamis] müveltség nagy részt csak külsőségekben áll, a valódi, a benső müveltség, a lélek müveltsége hiányzik. Hiányzik az, mi a müveltségnek valódi alapja, mi annak legkellemesb zamatját megadja – a humanitás." (44.) „A müveltség melyről szóllok, a magaviseletben áll, s a társalgási modorban." (112.) A táblabíró-életmód és a pazarló mágnás életmód, illetve a ripők, a dandy kritikája kapcsán, egészen konkrétan a 'gentleman' ideáltípusával dolgozva: „A gentleman másutt is tud magának tekintélyt, állást szerezni, de alapos értékre építi, s nem szorúl olly felületes modorra, hogy magát másoktól megkülönböztesse." (44.) Mocsáry Kármánnal egybehangzóan figyelmeztet a parlagi élet veszélyeire, melyben nem sok urbanitás ragad a mindenkori fiatalemberre, minden „városias simaság" és „illedelem" elkerüli. (114.) De olyan közhelyek is szóba kerülnek, hogy az utazás (vö. *Grand Tour*) a nevelésnek s a tanulásnak mintegy befejezése, betetőződése. (114–115.)

Mocsáry általa (és általunk is) legfontosabbnak tartott összefüggései: „Azon müveltségnek melyről szólok, legelső s legtermészetesebb következménye az izlés finomodása, s a vágy, miszerint minden a mi az embert környezi, csinosabb legyen. »Nemzeti csinosodásunk« nem egyenlő értelemben használtatott-e mindig e szó haladásunk apostolai által, a »nemzeti haladás« kifejezésével? És méltán. A csinosodás utáni vágy egyik leghathatósb előmozditója minden haladási törekvésnek." (116.) A fő cél a 'polgárisult' ember: „Nekünk egészen polgárisodott európaias néppé kell válnunk […]. Legfőbb teendőnk: nemzetiségünk, életerünk fentartása után a haladás, a nemzeti csinosodás. S mint ennek egyik legfőbb kellékét, leghathatósabb emeltyűjét sürgetem a társas életbeni müveltség terjedését[.]" (116.) „Minél több lesz köztünk a müvelt és pallérozott izlésű ember, annál többen fogják ohajtani s terjeszteni a nemzeti csinosodást." (117.) „A haladás, a javitás, a jobb és szebbhezi idomulás szelleme karöltve jár a civilizált hangulattal s együtt foglalja el a kebel és elme birtokát." (117.) Gyakorlatilag hiánytalanul megvannak ebben a szöveguniverzum-

ban a kulcsszavaink: humanitás, műveltség, haladás, gentleman, finomabb ízlés, pallérozottság, illedelem, arisztész, életkellemek, polgárosodás, kereskedelem, modor, jobb társaság, társas élet kellemei, civilizálódás, csinosodás.

A jelen kötetben ebből a szemléleti diszpozícióból kíséreltük meg a rendelkezésre álló források alapján a szakirodalmi örökség egy részét újólag játékba hozni, más részeivel pedig kritikai vitát folytatni, hogy hipotéziseinket ezáltal is hathatósabban alátámasztva újrapozicionáljuk az *Aurora* költői zsebkönyvét. Horvát István azt mondja Kazinczy Ferencről 1809-ben, hogy „nagy és tsinos polgár".[12] Mondja ezt arról a férfiúról, aki nem a biedermeier, hanem a neoklasszicizmus csinos polgára, de a kifinomultság éthosza mélyen összeköti e távlatokat. Az előző monográfiánkat ennek az embernek a hitvallásával zártuk: „Hamisan lépni a' tánczban csak annak szabad, a' ki tánczolni igen jól tud, és a' kit a' Grátzia látatlanúl lebeg körűl."[13] Ez a grácia a csiszoltság grációja Kazinczynál. Az *Aurora Hazai Almanach* körül is ezek a lények lebegtek – csak már egy másik korszakban.

[12] HORVÁT 1967, 379.
[13] KAZINCZY 1819, 25.

BIBLIOGRÁFIA

ANTAL 2019 = ANTAL Éva, *Ladies and gentle(wo)men. Mary Wollstonecraft az úrinő nevelésről = Női reprezentációk*, szerk. TÁNCZOS Péter, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2019, 30–40.

ÁNYOS 1984 = ÁNYOS Pál *válogatott művei*, kiad. LŐKÖS István, Szépirodalmi, Budapest, 1984.

ASSMANN 2004 = Jan ASSMANN, *A kulturális emlékezet*, ford. HIDAS Zoltán, Atlantisz, Budapest, 2004.

ASSMANN 2008 = Aleida ASSMANN, *Studia humanitatis: a kulturális elit* művelődése, ford. SZABÓ Csaba, Debreceni Disputa, 2008/7–8, 4–10.

AURORA 2024 = *Aurora. Hazai Almanach. Elektronikus kritikai kiadás*, szerk. DEBRECZENI Attila, kiad. BODROGI Ferenc Máté, transzmed. TÓTH Barna, 2024, https://deba.unideb.hu/deba/aurora/

BADDELEY 2001 = Alan BADDELEY, *Az emberi emlékezet*, ford. RACSMÁNY Mihály, Osiris, Budapest, 2001.

BADICS 1900 = BADICS Ferenc, *Bajza József életrajza* = BAJZA József *összegyűjtött munkái*, I., kiad. B. F., Franklin, Budapest, 1900.

BAEUMLER 2002 = Alfred BAEUMLER, *Az irracionalitás problémája a XVIII. századi esztétikában és logikában* Az ítélőerő kritikájá*ig*, ford. V. HORVÁTH Károly, Enciklopédia Kiadó, Budapest, 2002.

BAHTYIN 1988 = Mihail BAHTYIN, *A beszéd műfajai = Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*, szerk. KANYÓ Zoltán, SÍKLAKI István, ford. KÖNCZÖL Csaba, Tankönyvkiadó, Budapest, 1988, 246–280.

BAJZA 1900 = BAJZA József *összegyűjtött munkái*, VI., kiad. BADICS Ferenc, Franklin, Budapest, 1900.

BAJZA 1959 = BAJZA József *válogatott művei*, kiad. KORDÉ Imre, vál., jegyz. TÓTH Dezső, Szépirodalmi, Budapest, 1959.

BAJZA 1984 = BAJZA József *elfeledett írásai*, kiad. FENYŐ István, Magvető, Budapest, 1984.

BALOGH 2023 = BALOGH Gergő, *A szerzőről való modern gondolkodás három történeti állapota. 1838/1840* = B. G., *A modern irodalmi tudat megalapozása és működése. Irodalmi modernség és társadalmi modernitás viszonya Magyarországon*, Ráció, Budapest, 2023, 105–116.

BALOGH 2007 = BALOGH Piroska, *Ars scientiae. Közelítések Schedius Lajos János tudományos pályájának dokumentumaihoz*, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2007.

BALOGH 2019 = BALOGH Piroska, *Aesthetica muliebris – avagy beszélhetünk-e „női esztétikáról" 18–19. századi magyar viszonylatban = Nőszerzők a 19. században: lehetőségek és korlátok*, szerk. TÖRÖK Zsuzsa, Reciti, Budapest, 2019, 15–30.

BÁNKI 2008 = BÁNKI Ágnes, *Csoportképek Agnès Jaoui Ízlés dolga című filmjében*, Szkholion, 2008/2, 66–81.

BÁNÓCZI 1882 = BÁNÓCZI József, *Kisfaludy Károly és munkái*, I., Budapest, Franklin, 1882.

BÁNÓCZI 1883 = BÁNÓCZI József, *Kisfaludy Károly és munkái*, II., Franklin, Budapest, 1883.

BÁNÓCZI 1893a = BÁNÓCZI József, *Kisfaludy Károly élete = Kisfaludy Károly Minden Munkái*, I., kiad. B. J., Franklin, Budapest, 1893.

BARCSAY 1789 = BARCSAY Ábrahám, *Tudományok' nevelkedéséről, budai ferdőbenn* = BARCSAY Ábrahám, ORCZY Lőrinc, *Két nagyságos elmének költeményes szüleményei*, Pozsony–Löwe, 1789.

BÁRÓCZI 1793 = BÁRÓCZI Sándor, *Kassándra. Elöl járó beszéd*, Trattner, Pest, 1793.

BÁRTFAY 2010 = BÁRTFAY László *naplói*, kiad. KALLA Zsuzsa, Ráció, Budapest, 2010.

BAUDRILLARD 1987 = Jean BAUDRILLARD, *A tárgyak rendszere,* ford. ALBERT Sándor, Gondolat, Budapest, 1987.

BENE 1800 = BENE Ferenc, *A himlö veszedelmei ellen való oktatás*, Pest, 1800.

BENKŐ 1791 = BENKŐ Sámuel, *A fekete epés mértékletnek és az alatt el-rejtezett számtalan tündéres betegségnek leirása*, Trattner, Pest, 1791.

BENKŐ 2007 = BENKŐ Krisztián, *Intermedialitás, irónia, szinesztézia. 1821: Megjelenik Kisfaludy Károly Aurora című évkönyvének első kötete = A magyar irodalom történetei*, II., szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, VERES András, Gondolat, Budapest, 2007, 59–68.

BÉNYEI 2018 = BÉNYEI Péter, *Emlékezésalakzatok és lélektani reprezentáció a Jókai-prózában*, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2018.

BÉNYEI 2019 = BÉNYEI Péter, *Az érzékenység túlszelídítése. Jósika Miklós:* Abafi = *„Közöttünk a' Mester". Tanítványi köszöntőkötet a 60 éves Debreczeni Attila tiszteletére*, szerk. BÓDI Katalin, BODROGI Ferenc Máté, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2019, 207–233.

BEÖTHY 1918–1920 = BEÖTHY Zsolt, *Irodalmunk és jövőnk*, Kisfaludy Társaság Évlapjai, 52(1918–1920).

BÉRES 2023 = BÉRES Norbert, *A klasszikus századforduló népszerű prózairodalma*, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2023.

BERKESZI 1886 = BERKESZI István, *Horvát István Naplójából*, II., Budapesti Szemle, 46. kötet, 1886.

BESSENYEI 1987 = BESSENYEI György *Válogatott Művei*, kiad. BÍRÓ Ferenc, Szépirodalmi, Budapest, 1987.

BICSKEI 2010 = BICSKEI Éva, *Ámor és Hymen: a fiatal Székely Bertalan szerelmi történetei*, Akadémiai, Budapest, 2010.

BÍRÓ 1819 = BÍRÓ Márton, *Erköltsi keresztény oktatások különösen a fenyítő házakban raboskodóknak remélhető meg-jobbításokra*, Kolozsvár, 1819.

BÍRÓ 1998 = BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Balassi, Budapest, 1998.

BLEYER 1896 = BLEYER Jakab, *Kazinczy Ferencz polemiája az Aurora-körrel 1830-ban*, Egyetemes Philológiai Közlöny, 20(1896), 788–800.

BÓDI 2019 = BÓDI Katalin, *„Édes melankólia”. A Fanni hagyományai emberképéről*, Studia Litteraria, 2019/3–4, 59–72.

BÓDI 2021 = BÓDI Katalin, *„Szívrehatás és hasznos gyönyörködtetés”. Műfaji határok és női olvasók a* Magyar Pamélá*ban = Egyház – irodalom – tudomány. Kis János (170–1846)*, szerk. FÓRIZS Gergely, KERTÉSZ Botond, VADERNA Gábor, Reciti–Evangélikus Országos Gyűjtemény, Budapest, 2021, 151–169.

BODROGI 2011 = BODROGI Ferenc Máté, *Széchenyi István és a gentlemanek nyelve*, Irodalomtörténet, 2011/2, 150–176.

BODROGI 2012 = BODROGI Ferenc Máté, *Kazinczy arca és a csiszoltság nyelve. Egy önreprezentáció diszkurzív háttere*, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2012.

BODROGI 2013 = BODROGI Ferenc Máté, *Nyelv, élmény, materialitás. Az értelmezést nem igénylő jelenségekről a korai magyar esztétikai gondolkodásban*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2013/5, 501–529.

BODROGI 2016 = BODROGI Ferenc Máté, *Egy lehetséges összkép Kazinczy Ferenc 18. századi fordításairól = Nunquam autores, semper interpretes. A magyarországi fordításirodalom a 18. században*, szerk. LENGYEL Réka, MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, Budapest, 2016, 307–326.

BODROGI 2024 = *Első folyóirataink: Aurora I–IV. Szövegek*, *Aurora V. Jegyzetek*, kiad. BODROGI Ferenc Máté, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2024.

BODROGI 2025 = BODROGI Ferenc Máté, *Pán megfújja sípját (a fronétikus tudás világlátásáról) = „Hová e gondolatvezér mulatni vissza-visszatér” Tanulmányok a 70 éves S. Varga Pál köszöntésére*, szerk. BÉNYEI Péter, BÉRES Norbert, GÖNCZY Monika, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2025, 27–39.

BOHNER 2007 = Gerd BOHNER, *Attitűdök = Szociálpszichológia. Európai szemszögből*, szerk. Miles HEWSTONE, Wolfgang STROEBE, Akadémiai, Budapest, 2007, 213–248.

BOLDOG-BERNÁD 2016a = BOLDOG-BERNÁD István, *Levelek tükrében: Kisfaludy Károly és Szemere Pál kapcsolata = A két Kisfaludy. Tanulmányok*, szerk. HANSÁGI Ágnes, HERMANN Zoltán, Balatonfüred, Tempevölgy Könyvek, 2016, 129–141.

BOLDOG-BERNÁD 2020 = BOLDOG-BERNÁD István, *A 19. század írói kapcsolatrendszere Magyarországon: Kisfaludy Károly levelezése*, PhD disszertáció, ELTE, Budapest, 2020.

BORBÉLY 1998 = BORBÉLY Szilárd, *Műfaji minták a* Fanni hagyományai*ban*, Studia Litteraria, 1998, 171–185.

BORBÉLY 2006 = BORBÉLY Szilárd, *Árkádiában. Történetek az irodalom történetéből*, Csokonai Kiadó, Debrecen, 2006.

BORGES 1999 = Jorge Luis BORGES, *A könyv,* ford. TÓTH Éva = *Jorge Luis Borges válogatott művei. Az ős kastély,* Európa, Budapest, 1999.

BOURDIEU 1986 = Pierre BOURDIEU, *The Forms of Capital = Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, ed. John G. RICHARDSON, Greenwood Press, New York, 1986, 241–258.

BOURDIEU 1999 = Pierre BOURDIEU, *Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke*, ford. BOGDÁN Éva = *A társadalmi rétegződés komponensei. Válogatott tanulmányok*, szerk. ANGELUSZ Róbert, Új Mandátum, Budapest, 1999, 156–177.

BOURDIEU 2016 = Pierre BOURDIEU, *Die feinen Unterschiede. Kritik der gesellschaftlichen Urteilskraft*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt, 2016.

BOZSOKI 2019 = BOZSOKI Petra, *Bővülő értelmiségi női szereprepertoár a 19. századi Magyarországon. A Kánya Emília-féle honleányi szerepváltozatról*, Irodalomismeret, 2019/3, 19–54.

CAMPBELL 2001 = Ian Ross CAMPBELL, *Laurence Sterne: A Life*, Oxford University Press, 2001.

CARSON–BUTCHER 1992 = Robert C. CARSON, James N. BUTCHER, *Abnormal Psychology and Modern Life*, New York, Harper Collins Publisher, 1992.

CASSIRER 2007 = Ernst CASSIRER, *A felvilágosodás filozófiája*, ford. SCHEER Katalin, Atlantisz, Budapest, 2007.

CAVALLO–CHARTIER 2000 = *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*, szerk. Guglielmo CAVALLO, Roger CHARTIER, ford. SAJÓ Tamás, Balassi, Budapest, 2000.

CSAHIHEN 1931–1933 = CSAHIHEN Károly, *Pest-Buda irodalmi élete 1780–1830*, I–II, Stephaneum, Budapest, 1931–1933.

CSÉPE–GYŐRI–RAGÓ 2007 = CSÉPE Valéria, GYŐRI Miklós, RAGÓ Anett, *Általános pszichológia 2. Tanulás – emlékezés – tudás*, Osiris, Budapest, 2007.

CSEREY 1806 = CSEREY Farkas, *A' falusi nevelésnek módgyáról való vélekedés*, Nagyvárad, 1806.

CSOKONAI 1978 = CSOKONAI Vitéz Mihály, *A' méla Tempefői az az: az is bolond, a' ki poetává lesz Magyar Országban* = CSOKONAI Vitéz Mihály *Összes Művei: Színművek 1. 1793–1794*, kiad. PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán, Akadémiai, Budapest, 1978.

CSONKI 2015 = CSONKI Árpád, *Mitológiai gondolkodásmód a magyar nyelvű verses epikában Pázmándi Horvát Endréig*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2015/2, 197–215.

CSORBA 1829 = CSORBA József, *Hygiastika vagy is orvosi oktatás, mit kell tenni az egésség fenn-tartására, és a' betegség gyógyítására addig is, míg orvos érkezik*, Pest, 1829.

DÁVIDHÁZI 1984 = DÁVIDHÁZI Péter, *Kritikatörténet és filológia. Szöveggyűjtemény* A magyar kritika évszázadaiból, Irodalomtörténeti Közlemények, 1984/4, 499–517.

DÁVIDHÁZI 2004 = DÁVIDHÁZI Péter, *Egy nemzeti tudomány születése: Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*, Akadémiai–Universitas, Budapest, 2004.

DAYKA 2009 = DAYKA Gábor *összes művei*, kiad. BALOGH Piroska, BÓDI Katalin, SZÉP Beáta, TASI Réka, Universitas, Budapest, 2009 (Régi Magyar Költők Tára. XVIII. század, X).

DEBRECZENI 1997 = DEBRECZENI Attila, *Kisfaludy Sándor „érzékeny évtizede"* = KISFALUDY Sándor, *Szépprózai művek*, kiad. DEBRECZENI Attila, Csokonai Könyvtár. Források 1, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1997, 211–225.

DEBRECZENI 2000 = DEBRECZENI Attila, *„Fenség" és „grácia". Ízléstörekvések a 18. század végének magyar irodalmában*, Irodalomtörténet, 2000/3–4, 311–351.

DEBRECZENI 2004 = *Első Folyóirataink: Magyar Museum*, I., kiad. DEBRECZENI Attila, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2004.

DEBRECZENI 2009 = DEBRECZENI Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek. Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában*, Universitas, Budapest, 2009.

DEBRECZENI 2020 = DEBRECZENI Attila, *Kiindulópontok és kontextusok Fazekas Mihály életművének újraértelmezéséhez,* Studia Litteraria, 2020/3–4, 12–55.

DEBRECZENI 2022 = DEBRECZENI Attila, *A tanfelügyelő Kazinczy programja*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2022/4, 441–476.

DEGRÉ 1883 = DEGRÉ Alajos, *Visszaemlékezéseim*, I, Pfeifer Ferdinándnál, Budapest, 1883.

DÉRYNÉ 1955 = DÉRYNÉ SZÉPPATAKI Róza *Emlékezései,* II., kiad. RÉZ Pál, Szépirodalmi, Budapest, 1955.

DEVESCOVI 2001 = DEVESCOVI Balázs, *A falu jegyzője tájszemlélete,* Cédrus, 2001, http://www.tabulas.hu/cedrus/2001/02/merito.html#teteje

DOBSZAY 2008 = DOBSZAY Tamás, *„Szokjon gyapjas fülök az ezután már gyakrabban hallható igazság szavához": a politikai élet verbális közegének átrendeződése a reformkorban,* Századvég, 2008/47, 113–150.

DRÖSE–ROBERT 2017 = Astrid DRÖSE, Jörg ROBERT, *Editoriale Aneignung und usurpierte Autorschaft. Schillers „Thalia"-Projekt,* Zeitschrift für Germanistik, 2017/1, 108–131.

DUGONICS 1808 = DUGONICS András, *Szittyiai történetek, Második Könyv, A Magyar útban történttek,* Pozsony–Pest, Füskúti Landerer Mihály, 1808.

ELIAS 2004 = Norbert ELIAS, *A civilizáció folyamata,* ford. BERÉNYI Gábor, Gondolat, Budapest, 2004.

ENYEDI 1998 = ENYEDI Sándor, *Cserey Farkas levelei Aranka Györgyhöz 1796-ból,* Magyar Könyvszemle, 1998/3, 293–300.

EYSENCK–KEANE 2003 = Michael W. EYSENCK, Mark T. KEANE, *Kognitív pszichológia,* ford. BONCZ András, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2003.

FÁBIÁN 1799 = *Természethistória a' gyermekeknek, mellyet Raff György Kristián göttingai tanító után […] kiadott és kinyomtattatott Fábián Jósef,* Számmer Mihály, Veszprém, 1799.

FÁBRI 1987 = FÁBRI Anna, *Az irodalom magánélete: irodalmi szalonok és társaskörök Pesten, 1779–1848,* Magvető, Budapest, 1987.

FÁBRI 1991 = FÁBRI Anna, *A vendégváró magánház. A reformkori pesti értelmiség önmeghatározási kísérletének egyik színtere,* Helikon, 1991/1–2, 171–178.

FARKAS 2013 = FARKAS Zoltán, *A társadalmi tőke fogalma és típusai*, Szellem és Tudomány, 2013/2, 106–133.

FAZAKAS 2013 = FAZAKAS Gergely Tamás, *Előszó = „Politica philosophiai okoskodás". Politikai nyelvek és történeti kontextusok a középkortól a 20. századig*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, MIRU György, VELKEY Ferenc, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2013, 9–20.

FEHÉR 1987 = FEHÉR Katalin, *Cserey Farkas pedagógiai művének korabeli visszhangja,* Magyar Könyvszemle, 1987/2, 137–139.

FEHÉR 2012 = FEHÉR Katalin, *Az erdélyi felvilágosodás pedagógiai gondolkodói: Cserey Farkas,* Magiszter, 2012/1, 62–75.

FEJÉR 1818 = FEJÉR György, *Mostani idők' szükségeihez alkalmasztatott vasárnapi, ünnepi, és alkalmatosságbeli beszédek,* I., Pest, 1818.

FEJÉR 1838 = FEJÉR György, *A szép mesterségek alapvonatokban philosophiai tekéntetből,* Egyetemi Nyomda, Buda, 1838.

FEKETE 2015 = FEKETE Norbert, *„Az éjfél' titkaiba leplezett areopagusi tribunal". A névtelenség és az álnév mint az interkulturális kommunikáció eszköze a* Kritikai Lapok*ban*, Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények, 2015/1, 89–97.

FEKETE 2018 = FEKETE Norbert, *„…a' névtelenség kárhoztatik főkép…". A szerzői névhasználat és a magyar kritika intézményesülése a klasszikus századfordulón,* PhD disszertáció, ME, Miskolc, 2018.

FENYŐ 1955 = FENYŐ István, *Az* Aurora. *Egy irodalmi zsebkönyv életrajza,* Akadémiai, Budapest, 1955.

FENYŐ 1976 = FENYŐ István, *Az irodalom respublikájáért. Irodalomkritikai gondolkodásunk fejlődése 1817–1830*, Akadémiai, Budapest, 1976.

FENYŐ 1981a = FENYŐ István, *Irodalomtörténetírásunk kezdetei, Toldy Ferenc műfaji alapvetése = A magyar kritika év-*

századai, II, szerk. SŐTÉR István, Szépirodalmi, Budapest, 1981, 161–165.

FENYŐ 1981b = FENYŐ István, *Az irodalmi népiesség elméleti alapvetése = A magyar kritika évszázadai,* II, szerk. SŐTÉR István, Szépirodalmi, Budapest, 1981, 45–49.

FENYŐ 1983 = FENYŐ István, *Haza s emberiség. A magyar irodalom 1815–1830,* Gondolat, Budapest, 1983.

FENYŐ 2003 = FENYŐ István, *Bajza József politikai értékvilága,* Irodalomtörténet, 2003/4, 515–528.

FÓRIZS 2006 = FÓRIZS Gergely, *A* Poétai harmonistika *koncepciójának forrásai és eszmetörténeti kontextusa,* Irodalomtörténeti Közlemények, 2006/1–2, 15–47.

FÓRIZS 2009 = FÓRIZS Gergely, *„Álpeseken Álpesek emelkednek". A képzés eszménye Berzsenyi elméleti szövegeiben,* Universitas, Budapest, 2009.

FÓRIZS 2013 = FÓRIZS Gergely, *Szerdahely György Alajos* Aestheticá*jának alapelvei,* Irodalomtörténet, 2013/2, 187–206.

FÓRIZS 2015 = FÓRIZS Gergely, *Kontextusok az* Uránia *programszövegeinek képzési modelljéhez,* Irodalomtörténet, 2015/2, 119–145.

FÓRIZS 2019 = FÓRIZS Gergely, *A széptan és a szépnem. Christian Oeser nőknek szóló esztétikája (1838–1899) = Nőszerzők a 19. században: lehetőségek és korlátok*, szerk. TÖRÖK Zsuzsa, Reciti, Budapest, 2019, 47–76.

FÓRIZS 2024 = FÓRIZS Gergely, *Jelenlét és emlékezet. Kölcsey Ferenc* Hymnus*ának keletkezési és publikációs kontextusai = Múlt és jövendő. Tanulmányok Kölcsey Ferenc* Hymnus*áról,* szerk. RADNAI Dániel Szabolcs, Reciti, Budapest, 2024, 135–171.

FOUCAULT 1999 = Michel FOUCAULT, *Mi a szerző?*, ford. ERŐS Ferenc, KICSÁK Lóránt = M. F., *Nyelv a végtelenhez*, szerk. SUTYÁK Tibor, Latin Betűk, Debrecen, 1999, 7–12.

FÖLDES 2018 = FÖLDES Györgyi, *Identitás = Média- és Kultúratudomány. Kézikönyv*, szerk. KRICSFALUSI Beatrix, KULCSÁR SZABÓ Ernő, MOLNÁR Gábor Tamás, TAMÁS Ábel, Ráció, Budapest, 2018, 92–108.

FÖLDI 1912 = FÖLDI János, *Magyar Grammatika* [1790], Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1912.

FRANKE 2010 = Ursula FRANKE, *Bildung = Ästhetische Grundbegriffe*, I., Hg. Karlheinz BARCK et al., Verlag J. B. Metzler, Stuttgart–Weimar, 2010, 696–727.

FRIED 1991 = FRIED István, *Szempontok a „biedermeier" fogalmának értelmezéséhez*, Helikon, 1991/1–2, 139–148.

FRIED 2004 = FRIED István, *A (túl)érzékeny posztmodern. Fanni – mai hagyományai*, Palócföld, 50(2004), 447–457.

FRIED 2005 = FRIED István, *Kisfaludy Károly „irodalompolitikája"*, Arrabona, 2005/2, 9–20.

GADAMER 1994 = Hans-Georg GADAMER, *Épületek és képek olvasása,* ford. LOBOCZKY János = H-G. G., *A szép aktualitása,* szerk. BACSÓ *Béla,* T–Twins Kiadó, Budapest, 1994, 157–169.

GADAMER 2003 = Hans-Georg GADAMER, *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlata*, ford. BONYHAI Gábor, Osiris, Budapest, 2003.

GÁLOS 1954 = GÁLOS Rezső, *Kármán József*, Budapest, Művelt Nép Könyvkiadó, 1954.

GÁNCSOS 2016 = GÁNCSOS Kármen, *A felülnézet látványossága. Városkép(zet), demokratizálódás és a megfigyelő alakja a századfordulón*, Apertúra, 2016/tél, http://uj.apertura.hu/2016/tel/gancsos-a-felulnezet-latvanyossaga-varoskepzet-demokratizalodas-es-a-megfigyelo-alakja-a-szazadfordulon/

GARAY 1844 = GARAY János, A' *magyar írók 's irodalom Pesten ötven év előtt és most,* Kisfaludy Társaság Évlapjai, 6(1844), 138–157.

GARAY 1958 = GARAY János, *Utcai élet = Életképek a reformkor irodalmából,* kiad. LUKÁCSY Sándor, Magvető, Budapest, 1958, 5–9.

GENETTE 1996 = Gerard GENETTE, *Transztextualitás,* ford. BURJÁN Mónika, Helikon, 1996/1–2, 82–90.

GERE 2013 = GERE Zsolt, *Szebb idők. Vörösmarty epikus korszakának rétegei,* Argumentum, Budapest, 2013.

GERŐ 1991 = GERŐ András, *A magyar civilizátor,* Rubicon, 1991/5, 3–5.

GINTLI 2010 = GINTLI Tibor, *Márai Sándor = Magyar irodalom,* főszerk. G. T., Akadémiai, Budapest, 2010, 877–880.

G. ISTVÁN 2023 = G. ISTVÁN László, *Fekete szem százszínű szivárványa (Petőfi* Felhők *ciklusáról)*, Alföld, 2023/7, 60–64.

GYULAI 1865 = GYULAI Pál, *Pest irodalmi körei 1800–1823*, Koszorú, 3(1865), 403–406.

GYULAI 1890 = GYULAI Pál, *Vörösmarty életrajza*, Franklin, Budapest, 1890.

HABERMAS 1993 = Jürgen HABERMAS, *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban*, ford. ENDREFFY Zoltán, Gondolat–Századvég, Budapest, 1993.

HANÁK 1997 = HANÁK Péter, *Társadalmi struktúrák a 19. századi Közép-Európában*, Történelmi Szemle, 1997/2, 159–177.

HANSÁGI 2020 = HANSÁGI Ágnes, *Műfajok a 19. században 1. A novella*, Tempevölgy, SZTE BTK, Balatonfüred, 2020.

HÁSZ-FEHÉR 2000 = HÁSZ-FEHÉR Katalin, *Elkülönülő és közösségi irodalmi programok a 19. század első felében*, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2000.

HÁSZ-FEHÉR 2004 = HÁSZ-FEHÉR Katalin, *A „nemzeti szentimentalizmus" programjának egyik forrása: az osszianizmus = Serta Pacifica. Tanulmányok Fried István 70. születésnapjára*, szerk. ÁRMEÁN Otília, KÜRTÖSI Katalin, ODORICS Ferenc, SZÖRÉNYI László, Pompeji Kiadó, Szeged, 2004, 209–220.

HEIM 1998 = Michael HEIM, *Heidegger és McLuhan: A számítógép mint komponens*, ford. DEMETER Tamás = *Szóbeliség és írásbeliség. A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig*, szerk. NYÍRI Kristóf, SZÉCSI Gábor, Áron Kiadó, Budapest, 1998, 269–283.

HERMANN 2012 = HERMANN Zoltán, *Hamupipőke és Fanni* = H. Z., *Varázs/szer/tár: A varázsmese kánonjai a régiségben és a romantikában*, L'Harmattan, Budapest, 2012, 128–144.

HERMANN 2015 = HERMANN Zoltán, *A boldogtalanság iskolája. Esszék, tanulmányok az érzékenység és a romantika korának magyar irodalmáról*, Ráció, Budapest, 2015.

HITES 2011a = HITES Sándor, *Gazdaság, pénz, piac, üzlet, irodalom: a New Economic Criticism*, Helikon, 2011/4, 467–496.

HITES 2011b = HITES Sándor, *A magyarországi irodalmak műfajtörténete a 19. században*, Irodalomtörténet, 2011/2, 131–149.

HITES 2015 = HITES Sándor, *Magyar irodalom a 19. században. Az új magyar irodalomtörténeti kézikönyv 19. századi köteteinek szinopszisa*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2015/5, 651–692.

HORKAY HÖRCHER 1996 = HORKAY HÖRCHER Ferenc, *A skót felvilágosodás*, Osiris, Budapest, 1996.

HORKAY HÖRCHER 2000 = HORKAY HÖRCHER Ferenc, *Sensus Communis in Gellert, Garve and Feder. An Anglo-Scottish element in German popular philosophy? = Prudentia Iuris. Towards a Pragmatic Theory of Natural Law*, Akadémiai, Budapest, 2000, 137–157.

HORKAY HÖRCHER 2006 = HORKAY HÖRCHER Ferenc, *A gentleman születése és hanyatlása*, Helikon Universitas, Budapest, 2006.

HORKAY HÖRCHER 2008 = HORKAY HÖRCHER Ferenc, *A kritikus ízlése és személyiségének hitelessége = Az olvasó lázadása? Kritika, vita, internet*, szerk. BÁRÁNY Tibor, RÓNAI András, Kalligram–JAK, Budapest, 2008, 83–99.

HORKAY HÖRCHER 2011 = HORKAY HÖRCHER Ferenc, *A fenséges zsarnoksága. Edmund Burke új esztétikai paradigmájának eszmetörténeti kontextusai = Edmund Burke esztétikája és az európai felvilágosodás*, szerk. HORKAY HÖRCHER Ferenc, SZILÁGYI Márton, Ráció, Budapest, 2011, 45–88.

HORKAY HÖRCHER 2013 = HORKAY HÖRCHER Ferenc, *Esztétikai gondolkodás a felvilágosodás korában 1650–1800*, Gondolat, Budapest, 2013.

HORKAY HÖRCHER 2014 = HORKAY HÖRCHER Ferenc, *Önképzés és közösségépítés – a* Bildung*-eszmény eszmetörténeti és esztétikai jelentései*, Magyar Művészet, 2014/3–4, 3–9.

HORKAY HÖRCHER 2015a = HORKAY HÖRCHER Ferenc, *Az udvariasság diskurzusának hazai, magyar nyelvű megjelenése*, 2015, https://mtabtk.videotorium.hu/hu/recordings/11140/az-udvariassag-diskurzusanak-hazai-magyar-nyelv-megjelenese (Konferenciaelőadás.)

HORKAY HÖRCHER 2015b = HORKAY HÖRCHER Ferenc, *Humboldt, Goethe, Márai – A Bildung-eszmény és a művelt polgár közösségi ideálja*, Magyar Szemle, 2015/9–10, 54–65.

HORLACHER 2012 = Rebekka HORLACHER, *What is Bildung? Or Why Pädagogik Cannot get away from the Concept of Bildung = Theories of Bildung and Growth*, szerk. Pauli SILJANDER, Ari KIVELÄ, Ari SUTINEN, Sense Publishers, Rotterdam, 2012, 135–147.

HORLACHER 2016 = Rebekka HORLACHER, *The Educated Subject and the German Concept of Bildung*, Routledge, New York, 2016.

HORVÁT 1967 = *Mindennapi: Horvát István pest-budai naplója 1805–1809*, szerk. TEMESI Alfréd, SZAUDER Józsefné, Tankönyvkiadó, Budapest, 1967.

HORVÁTH 1955 = HORVÁTH János, *Kisfaludy Károly és íróbarátai*, Művelt Nép, Budapest, 1955.

HORVÁTH 1968 = HORVÁTH Károly, *A klasszikából a romantikába. A két irodalmi irányzat Vörösmarty első költői korszakának tükrében*, Akadémiai, Budapest, 1968.

HORVÁTH 2005 = HORVÁTH Géza, *Biedermeier = Világirodalom*, főszerk. PÁL József, Akadémiai, Budapest, 2005, 534.

HORVÁTH 2007 = HORVÁTH János, *Kisfaludy Károly* = HORVÁTH János *összes irodalomtörténeti munkái*, III., kiad. KOROMPAY H. János, KOROMPAY Klára, Osiris, Budapest, 2007.

HORVÁTH–SZABÓ 2013 = HORVÁTH Márta, SZABÓ Erzsébet, *Kognitív irodalomtudomány*, Helikon, 2013/2, 139–149.

HORVÁTH–SZABÓ 2019 = HORVÁTH Márta, SZABÓ Judit, *A kognitív poétika kutatócsoport bemutatkozása*, Literatura, 2019/4, 407–410.

HÖLTY 1776 = *Des Grafen von Shaftesbury philosophische Werke. Aus dem Englischen übersezt von Hölty*, Erster Band, Weygandschen Handlung, Leipzig, 1776.

HŐNICH 2013 = HŐNICH Henrik, *A nyelv tétje. Fogalmak és beszédmódok 1790–92-ben = „Politica philosophiai okoskodás”. Politikai nyelvek és történeti kontextusok a középkortól a 20. századig*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, MIRU György, VELKEY Ferenc, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2013, 161–173.

HÖRCHER 2015 = HÖRCHER Ferenc, *„Soft power" a reformkorban? A Széchenyiek tudománypolitikai céljai*, Korall, 2015/62, 5–28.

HÖRCHER–TÓTH 2018 = HÖRCHER Ferenc, TÓTH Kálmán, *The Scottish Discourse on Taste in Early 19th-Century Hungary = Anthropologische* Ästhetik *in Mitteleuropa 1750–1850*, szerk. BALOGH Piroska, FÓRIZS Gergely, Wehrhahn Verlag, Göttingen, 2018, 253–292.

IMRE 1996 = IMRE László, *Műfajok létformája XIX. századi epikánkban*, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1996.

IMRE 2000 = IMRE László, *A romantikus irodalomalapítás ambivalenciái (Kisfaludy Károly)*, Studia Litteraria, 2000, 7–21.

IMRE 2014 = IMRE László, *Az irodalomtudomány távlatai,* Nap Kiadó, Budapest, 2014.

IMRE 2015 = IMRE László, *A romantikus irodalomalapítás ambivalenciái. Kisfaludy Károly* = I. L., *Irodalomalapítás és műfajfejlődés a 18–19. századi magyar irodalomban,* Nap Kiadó, Budapest, 2015, 5–26.

IRINYI 1958 = IRINYI József, *A táblabíró = Életképek a reformkor irodalmából,* kiad. LUKÁCSY Sándor, Magvető, Budapest, 1958, 310–322.

ISER 2001 = Wolfgang ISER, *A fiktív és az imaginárius*, ford. MOLNÁR Gábor Tamás, Osiris, Budapest, 2001.

JANCSÓ 1955 = *A nemzeti nyelv kiművelésére tett javaslat* [1791] = *Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai*, kiad. JANCSÓ Elemér, Akadémiai, Bukarest, 1955.

JAUSS 1999 = Hans Robert JAUSS, *Irodalomtörténet mint az irodalomtudomány provokációja*, ford. BERNÁTH Csilla = H. R. J., *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika*, vál. KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, Osiris, Budapest, 1999, 36–85.

JAUSS 2001 = Hans Robert JAUSS, *Az irodalmi posztmodernség. Visszapillantás egy vitatott korszakküszöbre*, ford. KATONA Gergely = *A magyar irodalmi posztmodernség*, szerk. SZIRÁK Péter, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2001, 99–116.

JENEY 2016 = JENEY Éva, *Műfajtalan-e az elmélet?*, Helikon, 2016/3, 355–360.

JONES 2016 = Chris JONES, *Radical Sensibility. Literature and Idea in the 1790s*, Routledge, London–New York, 2016.

KAFFKA 1910 = KAFFKA Margit, *Csendes válságok*, Nyugat, Budapest, 1910.

KALLA 2010 = KALLA Zsuzsa, *„Mivé egykor talán lehetni álmodoztam": A naplók és Bártfay* = BÁRTFAY László *naplói*, kiad. K. Zs., Ráció, Budapest, 2010, 475–750.

KÁLLAY 1927a = KÁLLAY Miklós, *Irodalmi szalonok a magyar ébredés korában. Vitkovits Mihály és társai Kazinczy-köre*, Literatura, szerk. SUPKA Géza, 1927, 244–249.

KÁLLAY 1927b = KÁLLAY Miklós, *A tudományos irodalom magyar szalonjai a mult század elején*, Literatura, szerk. SUPKA Géza, 1927, 261–262.

KÁLLAY 1927c = KÁLLAY Miklós, *Bártfay Lászlóné irodalmi szalonja*, Literatura, szerk. SUPKA Géza, 1927, 318–322.

KASZAP-ASZTALOS 2016 = KASZAP-ASZTALOS Emese, *Az* Abafi *kontrasztív kontextusa – a biedermeier regény szövegvilága*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2016/1, 98–111.

KAZINCZY 1790 = KAZINCZY Ferenc, *Folytatása a' prussz kiraly elmelkedéseinek a' törvény-szabásról* [1790] = *Első folyóirataink: Orpheus*, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2001, 268–278.

KAZINCZY 1819 = KAZINCZY Ferenc, *Orthologus és Neologus; nálunk és más Nemzeteknél*, Tudományos Gyűjtemény, 1819/11, 3–27.

KAZINCZY 2009a = KAZINCZY Ferenc *Művei: Pályám emlékezete*, kiad. ORBÁN László, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2009.

KAZINCZY 2009b = KAZINCZY Ferenc *Művei: Fordítások Bessenyeitől Pyrkerig*, kiad. BODROGI Ferenc Máté, BORBÉLY Szilárd, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2009.

KAZINCZY 2012 = KAZINCZY Ferenc *Művei: Szép Literatúra*, kiad. BODROGI Ferenc Máté, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2012.

KAZINCZY 2013 = KAZINCZY Ferenc *Művei: Erdélyi Levelek*, kiad. SZABÓ Ágnes, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2013.

KAZINCZY 2015 = KAZINCZY Ferenc *Művei: Magyarországi utak*, kiad. ORBÁN László, Kazinczy Ferenc Művei, Kritikai kiadás, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2015.

KazLev. = *Kazinczy Ferencz levelezése*, I–XXI., kiad. VÁCZY János, Bp., 1890–1911; XXII., kiad. HARSÁNYI István, Bp., 1927; XXIII., kiad. BERLÁSZ Jenő, BUSA Margit, CS. GÁRDONYI Klára, FÜLÖP Géza, Bp., 1960.

KELEMEN 2011 = KELEMEN Pál, *Az irodalmi biedermeier feltalálása. Tudománytörténet és recepciótörténet = Filológia – nyilvánosság – történetiség*, szerk. KELEMEN Pál, KOZÁK Dániel, KULCSÁR SZABÓ Ernő, MOLNÁR Gábor Tamás, Ráció, Budapest, 2011, 363–425.

KELEMEN–L. VARGA 2014 = KELEMEN Pál, L. VARGA Péter, *Irodalomtechnika. Friedrich Kittler írásai elé*, Prae, 2014/4, 1–9.

KERÉNYI 1991 = KERÉNYI Ferenc, *A magyar biedermeier színházáról*, Helikon, 1991/1–2, 154–170.

KERÉNYI 2008 = KERÉNYI Ferenc, *Petőfi Sándor élete és költészete. Kritikai életrajz*, Osiris, Budapest, 2008.

KERÉNYI 2020–2022 = KERÉNYI Ferenc, *Petőfi Sándor kötetei. 1844. A Versek 1842–1844 című kötet megjelenése = Magyar irodalomtörténet*, szerk. HORVÁTH Iván et al., Gépeskönyv, Budapest, 2020–2022, https://f-book.com/mi/index.php?chapter=M215KEREPETO

KERESZTES 2017 = KERESZTES Balázs, *Túlélőcsomag. Elavult tárgyak és túlélési gyakorlatok Cormac McCarthy* Az út *című regényében*, Prae, 2017/1, 56–79.

KERESZTES–SMID 2017 = KERESZTES Balázs, SMID Róbert, *Egy, két és három kultúra helyett – mik is azok a kultúrtechnikák?*, Tiszatáj, 2017/2, 54–59.

KIS 1806 = KIS János, *Előszó = Flóra, vagy szívreható apró romanok, erköltsi mesék, Versek, és egyébb hasznosan gyönyörködtető Darabok A' szép nemnek, és a' szép nem barátjainak Zaid' Kiadója által*, I., Pesten, N. KISS István Könyvárosnál, 1806–1808.

KIS 1833 = *Horatius' Levelei, Fordítá Kis János, Superintendens, a' M. T. Társaság' R. Tagja, Az eredeti textussal Döring szerint, 's Wieland' magyarázó jegyzeteivel Kazinczy Ferencz, M.*

T. Társasági R. Tag által, Pesten, A' Magyar Tudós Tásság' költségével, 1833.

KIS 2014 = KIS János, *A' Magyar Páméla. Forráskiadás*, kiad. LABÁDI Gergely, Reciti, Budapest, 2014.

KISFALUDY 1893 = KISFALUDY Károly *minden munkái*, VI., kiad. BÁNÓCZI József, Franklin, Budapest, 1893.

KISFALUDY 1905 = KISFALUDY Károly *Munkái*, I., kiad., bev. HEINRICH Gusztáv, Franklin, Budapest, 1905 (Magyar Remekírók, 12).

KISFALUDY 1983 = KISFALUDY Károly *Válogatott Művei*, kiad. KERÉNYI Ferenc, Szépirodalmi, Budapest, 1983.

KISFALUDY 1997 = KISFALUDY Sándor, *Szépprózai művek*, kiad. DEBRECZENI Attila, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1997.

KITTLER 2014 = Friedrich KITTLER, *Lejegyzőrendszerek 1800/1900. Előszó*, ford. ZSELLÉR Anna, 2014/4, 19–34.

KOMLÓS 1964 = KOMLÓS Aladár, *Három félreértett Arany János-vers*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1964/1, 23–32.

KONTLER 1995 = KONTLER László, *Piac, társadalom, csiszoltság*, Rubicon, 1995/9, 12–17.

KONTLER 1997a = KONTLER László, *Az állam rejtelmei. Brit konzervativizmus és a politika kora újkori nyelvei,* Atlantisz, Budapest, 1997.

KONTLER 1997b = KONTLER László, *Egy mértékadó periféria*, Budapesti Könyvszemle, 1997/2, 139–147.

KOROMPAY 1998 = KOROMPAY H. János, *A „jellemzetes" irodalom jegyében. Az 1840-esévek irodalomkritikai gondolkodása*, Akadémiai–Universitas, Budapest, 1998.

KOSELLECK 1997 = Reinhart KOSELLECK, *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*, ford. SZABÓ Márton, Jószöveg Műhely, Budapest, 1997.

KOSSUTH 1951 = KOSSUTH Lajos, *Összes Munkái VI., Ifjúkori iratok 1819. július 5 – 1837. május 3., 14. [1825–27?] Kelet nélkül. Kossuth egyetemes történeti munkájának töredékei*, kiad. BARTA István, Akadémiai, Budapest, 1951.

KOSTYÁL 1961 = KOSTYÁL István, *Kármán József levele gróf Festetics Györgyhöz az Urániáról*, OSZK Évkönyv 1959, Budapest, 1961, 316–320.

KOVÁCS 1833 = KOVÁCS Pál, *A' nevendék nőnem*, Pest, 1833.

KOVÁCS 2013a = KOVÁCS Ákos András, *Volksaufklärung és politikai nyelvek Magyarországon a 18–19. század fordulóján = „Politica philosophiai okoskodás". Politikai nyelvek és történeti kontextusok a középkortól a 20. századig,* szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, MIRU György, VELKEY Ferenc, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2013, 175–192.

KOVÁCS 2013b = KOVÁCS Ákos András, *Egy 18. század végi életút eszmetörténeti értelmezésének lehetőségei: Debreczeni Bárány Péter (1763–1829)*, PhD disszertáció, ELTE, Budapest, 2013.

KOVÁCS I. 1989 = KOVÁCS I. Gábor, *Kis magyar kalendáriumtörténet 1880-ig: a magyar kalendáriumok* történeti és művelődésszociológiai vizsgálata, Akadémiai, Budapest, 1989.

KOVÁCS–SZŰCS 2009 = KOVÁCS Ákos András, SZŰCS Zoltán Gábor, *Hogyan olvassuk a 18. század magyar politikai irodalmát?*, Korall, 2009/35, 147–174.

KÖLCSEY 1960 = KÖLCSEY Ferenc, *Búcsú az országos rendektől* [1835] = KÖLCSEY Ferenc *Összes Művei*, II., kiad. SZAUDER Józsefné, SZAUDER József, Szépirodalmi, Budapest, 1960, 65–66.

KÖLCSEY 1990 = KÖLCSEY Ferenc *Levelezése. Válogatás*, kiad. SZABÓ G. Zoltán, Gondolat, Budapest, 1990.

KÖLCSEY 2007 = KÖLCSEY Ferenc, *Levelezés II: 1820–1831*, kiad. SZABÓ G. Zoltán, Universitas, Budapest, 2007.

KÖLCSEY 2011 = KÖLCSEY Ferenc, *Levelezés III: 1832–1833*, kiad. SZABÓ G. Zoltán, Balassi, Budapest, 2011.

KÖLCSEY 2015 = KÖLCSEY Ferenc, *Levelezés IV: 1834–1836*, kiad. SZABÓ G. Zoltán, Balassi, Budapest, 2015.

KŐSZEGHY 2018 = KŐSZEGHY László, *Érzékenység a felvilágosodás korában és ma*, Liget, 2018. november 24., https://ligetmuhely.com/liget/erzekenyseg-a-felvilagosodas-koraban-es-ma/#post-27641-endnote-ref-16

KÖVÉR 1991 = KÖVÉR György, *Piacgazdaság – polgárosodás – demokrácia. A mai magyar átalakulás történelmi perspektívából*, Magyar Tudomány, 1991/1, 30–46.

KRÄMER 2005 = Sybille KRÄMER, *„»Operationsraum Schrift«: Über einen Perspektiven wechsel in der Betrachtung der*

Schrift" = Schrift: Kulturtechnik zwischen Auge, Hand und Maschine, Hg. Gernot GRUBE, Werner KOGGE, S. K., Fink, München, 2005.

KROMPECHER 1931 = KROMPECHER Bertalan, *Jankovich Miklós irodalmi törekvései*, Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest, 1931.

KUCSERKA 2019 = KUCSERKA Zsófia, *„Párhuzamos útirajzok – összefutó életutak". A csinosodás politikai nyelve Wesselényi Polixéna és John Paget útirajzaiban = Nőszerzők a 19. században: lehetőségek és korlátok*, szerk. TÖRÖK Zsuzsa, Reciti, Budapest, 2019, 79–90.

KULCSÁR-SZABÓ 1995 = KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Intertextualitás: létmód és/vagy funkció?*, Irodalomtörténet, 1995/4, 495–541.

KULTSÁR 1981 = KULTSÁR István, *A köznép dalai = A magyar kritika évszázadai*, II, szerk. SŐTÉR István, Szépirodalmi, Budapest, 1981, 50–51.

LABÁDI 2005 = LABÁDI Gergely, *Kéziratos források az irodalmi intézménytörténeti kutatások tükrében*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2005/4–6, 504–521.

LABÁDI 2009a = LABÁDI Gergely, *Kísérletek a culturáról: Verseghy és a modern kultúrafogalom kialakulása a 18–19. század fordulóján = Margonauták. Írások Margócsy István 60. születésnapjára*, szerk. AMBRUS Judit et al., Budapest, Reciti, 2009, 57–65.

LABÁDI 2009b = LABÁDI Gergely, *Fordítást olvasni* (*Kis János* Kupás Lőrintz és Ilona[,] annak lánya *című elbeszélésének kontextusai*), Irodalomtörténeti Közlemények, 2009/6, 681–708.

LABÁDI 2014 = LABÁDI Gergely, A' Magyar Páméla *és forrása* = KIS János, *A' Magyar Páméla. Forráskiadás*, kiad. LABÁDI Gergely, Reciti, Budapest, 2014, 9–40.

LACZHÁZI 2014 = LACZHÁZI Gyula, *Társiasság és együttérzés a felvilágosodás magyar irodalmában*, Ráció, Budapest, 2014.

LACZKOVICS 1790 = LACZKOVICS János, *A Magyar-ország gyülésiben egyben-gyült méltóságos és tekintetes nemes rendekhez 1790-dik Esztendöben tartatott Beszéd*, Landerer[?], Buda[?], 1790.

LACZKOVICS 1957 = LACZKOVICS János, *Jegyzetek* [1791] = *A magyar jakobinus mozgalom iratai*, I., kiad. BENDA Kálmán, Akadémiai, Budapest, 1957, 149–170.

LÁSZLÓ 2007 = LÁSZLÓ Ferenc, *A nők mint a reformkori társas élet főszereplői = A nők világa. Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok*, szerk. FÁBRI Anna, VÁRKONYI Gábor, Argumentum, Budapest, 2007, 161–170.

LIPTÁK 2012 = LIPTÁK Dorottya, *Kihívások és vonzások. Heckenast könyves vállalkozásainak története és pályaíve az egyéni vállalattól a részvénytársaságig = A vállalkozó és a kultúra. Heckenast Gusztáv a legendás könyvkiadó*, szerk. L. D., Kossuth Kiadó–Eszterházy Károly Főiskola, Budapest–Eger, 2012, 43–100.

LŐRINCZ 2010 = LŐRINCZ Csongor, *Az olvasás ismétlése. Materiallitás és kultúrtechnikák az irodalmi szövegben*, Kijárat, Budapest, 2010.

LŐRINCZ–MOLNÁR 2018 = LŐRINCZ Csongor, MOLNÁR Gábor Tamás, *Közvetítés = Média- és kultúratudomány. Kézikönyv*, szerk. KRICSFALUSI Beatrix, KULCSÁR SZABÓ Ernő, MOLNÁR Gábor Tamás, TAMÁS Ábel, Ráció, Budapest, 2018, 137–155.

LUHMANN 1999 = Niklas LUHMANN, *Die Gesellschaft der Gesellschaft*, I–II., Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1999.

LUHMANN 2006 = Niklas LUHMANN, *Bevezetés a rendszerelméletbe*, ford. BRUNCZEL Balázs, Gondolat, Budapest, 2006.

LÜSEBRINK 2013 = *Französische Almanachkultur im deutschen Sprachraum (1700–1815). Gattungsstrukturen, komparatistische Aspekte, Diskursformen*, szerk. Hans-Jürgen LÜSEBRINK, York-Gothart MIX, Bonn University Press bei V&R Unipress, Bonn, 2013.

MARGÓCSY 1999 = MARGÓCSY István, *Petőfi Sándor. Kísérlet*, Korona, Budapest, 1999.

MARGÓCSY 2007 = MARGÓCSY István, *Kép és vers. A romantikus irodalom megjelenése a kora-reformkori versillusztrációkon = „Nem sűlyed az emberiség!”. Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*, főszerk. JANKOVICS József, szerk. CSÖRSZ Rumen István, SZABÓ G. Zoltán, MTA Irodalomtudományi Intézet, Budapest, 2007, 1225–1232.

MARGÓCSY 2007 = MARGÓCSY István, *Petőfi mint hazajáró lélek*, Beszélő Online, 2007 november, http://beszelo.c3.hu/cikkek/petofi-mint-hazajaro-lelek

MARGÓCSY 2010 = MARGÓCSY István, *Kazinczy Ossian-fordítása, posztmodern szemmel = Ragyogni és munkálni. Kultúratudományi tanulmányok Kazinczy Ferencről*, szerk. GÖNCZY Monika, DEBRECZENI Attila, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2010, 99–111.

MÁRKUS 1977 = MÁRKUS György jegyzete = *Brit moralisták a XVIII. században*, kiad. MÁRKUS György, ford. FEHÉR Ferenc, Gondolat, Budapest, 1977.

MÁRKUS 1992 = MÁRKUS György, *Kultúra és modernitás. Hermeneutikai kísérletek*, T–Twins Kiadó, Lukács Archívum, Budapest, 1992.

MÁTYÁSI 1798 = MÁTYÁSI József, *Verseinek folytatása*, Vác, Gottlieb, 1798.

MÁTYÁSI 1927 = MÁTYÁSI József, *Ötvenkét jó napból mulatságos egy óra, vagyis: Frankfurti utazásom* [1792], Széphalom Kör, Szeged, 1927.

MENDELSSOHN 1784 = Moses MENDELSSOHN, *Über die Frage: was heißt aufklären?*, Berlinische Monatsschrift, 1784/4, 193–200.

MÉREI 2006 = MÉREI Ferenc, *Közösségek rejtett hálózata,* Osiris, Budapest, 2006.

MERSCH 2004 = Dieter MERSCH, *Medialitás és* ábrázolhatatlanság. *Bevezetés egy negatív médiaelméletbe (részlet),* ford. SÁNDORFI Edina, Filológiai Közlöny, 2004/3–4, 171–186.

MERSCH 2010 = Dieter MERSCH, *Posthermeneutik,* Akademie Verlag, Berlin, 2010.

MEZEI 2013 = MEZEI Gábor, *Az írás médiuma és az értekező próza*, Prae, 2013/2, 65–76.

MEZEI 2016 = MEZEI Gábor, *Fordítás és anyagiság. Az írás mint kultúrtechnika az* Örök barátainkban, Ráció, Budapest, 2016.

MIERT 2014 = Dirk van MIERT, *What was the Republic of Letters? A brief introduction to a long history (1417–2008)*, Groniek, 2014/5, 269–287.

MIKOS 2020 = MIKOS Éva, *Fazekas Mihály költői és szerkesztői munkásságának folklór és populáris irodalmi kapcsolataihoz*, Studia Litteraria, 2020/3–4, 160–190.

MIKSZÁTH 1966 = MIKSZÁTH Kálmán, *Városunk atyái* [1885] = *Összes művei 36. Elbeszélések 10.*, kiad. BISZTRAY Gyula, KIRÁLY István, Akadémiai, Budapest, 1966, 86–89.

MILBACHER 2017a = MILBACHER Róbert, *A „nemzeti v. egyetemes" kérdés fölvetése mint csapdahelyzet*, Litera, 2017. július 29., http://www.litera.hu/hirek/milbacher-robert-a-nemzeti-v-egyetemes-kerdes-folvetese-mint-csapdahelyzet

MILBACHER 2017b = MILBACHER Róbert, *Kármán, Fanni és a hagyományok* (*A* Fanni hagyományai*nak története*), Árkádia Szakmódszertani Portál, 2017, http://www.arkadiafolyoirat.hu/index.php/1-a-nyelvujitas-kora/107-karman-fanni-es-a-hagyomanyok-a-fanni-hagyomanyainak-tortenete

MILBACHER 2019 = MILBACHER Róbert, *„Szeresd a magyart, de ne faragd le": A csinosodás-program kiterjesztése és visszavonása (?) a Toldiban és a Toldi estéjében*, Verso, 2019/1, 5–20.

MOCSÁRY 1855 = MOCSÁRY Lajos, *A magyar társasélet*, Müller Emil Könyvnyomdája, Pest, 1855.

MOLNÁR 1801 = MOLNÁR János, *Némelly nevezetes emberekröl*, Magyar Könyv-Ház, Trattner, Pest, 1801.

MOLNÁR 2015 = MOLNÁR Gábor Tamás, *Az irodalomtanítás elméleti problémái a digitális médiumok korában. Vitairat – Fűzfa Balázs* Mentés másként *című könyve kapcsán = Szakpedagógiai körkép I. Anyanyelv- és irodalompedagógiai tanulmányok*, szerk. ANTALNÉ SZABÓ Ágnes, LACZKÓ Krisztina, RAÁTZ Judit, ELTE, Budapest, 2015, 163–175.

MOLNÁR 2018 = MOLNÁR Gábor Tamás, *Anyag = Média- és Kultúratudomány. Kézikönyv*, szerk. KRICSFALUSI Beatrix, KULCSÁR SZABÓ Ernő, MOLNÁR Gábor Tamás, TAMÁS Ábel, Ráció, Budapest, 2018, 15–26.

NAGY 2014 = NAGY Ágoston, *Republikanizmus és csinosodás között. A nemzeti viselet és a politikai nyelvek 1790 körül*, Korall, 2014/55, 22–45.

NEISSER 1984 = Ulric NEISSER, *Megismerés és valóság,* ford. LÁSZLÓ János, Gondolat, Budapest, 1984.

NEMES 2007 = NEMES Péter, *Az ökokritika rövid története,* Helikon, 2007/3, 341–347.

NEMOIANU 1984 = Virgil NEMOIANU, *The Taming of Romanticism. European Literature and the Age of Biedermeier,* Harvard University Press, Cambridge–London, 1984.

NEUBUHR 1991 = Elfriede NEUBUHR, *Töprengések a biedermeier-fogalomról*, ford. SCHULCZ Katalin, Helikon, 1991/1–2, 40–71.

N. N. 1790 = N. N., *Mérö-serpenyö mellyel a fejedelem és a papság hatalmát öszve-mérte*, 1790.

OLTVÁNYI 1969 = *Bajza József és Toldy Ferenc levelezése*, kiad. OLTVÁNYI Ambrus, Akadémiai, Budapest, 1969.

ONDER 2003 = ONDER Csaba, *A klasszika virágai*, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2003.

ONG 1998 = Walter J. ONG, *Nyomtatás, tér és lezárás*, ford. SZÉCSI *Gábor = Szóbeliség és írásbeliség: a kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig*, szerk. NYÍRI Kristóf, SZÉCSI Gábor, Áron Kiadó, Budapest, 1998, 245–267.

PABIS 2008 = PABIS Eszter, *A Bildung mint kulturális emlékezet: a Bildung fogalma a kortárs német társadalomtudományi gondolkodásban*, Debreceni Disputa, 2008/7–8, 112–115.

PALLAS 1893 = *Pallas Nagy Lexikona*, II, Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest, 1893.

PÁNDI 1953 = PÁNDI Pál, *Megjegyzések Petőfi „Felhők" ciklusához*, Irodalomtörténet, 1953/1–2, 124–135.

PÁNDI 1965 = *A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig*, szerk. PÁNDI Pál, Akadémiai, Budapest, 1965 (A Magyar Irodalom Története, 3).

PÁNDI 1975 = PÁNDI Pál, *Petőfi* Felhők-*ciklusához*, Irodalomtörténet, 1975/1, 4–48.

PAPP 1999 = PAPP Júlia, *Cserey Farkas „Hazafi Óhajtás"-a a Magyar Kurír 1822. évfolyamában*, Magyar Könyvszemle, 1999/1, 103–106.

PAPP 2012 = PAPP Júlia, *Könyv és kép a 19. század elején: Blaschke* János (1770–1833) illusztrációinak katalógusa, Argumentum, Budapest, 2012.

PAPP 2014 = PAPP Júlia, *„Ti vagytok a' polgári erény 's nemzetiség védangyali…": Női olvasás a felvilágosodás és a kora reformkor időszakában = A zsoltártól a rózsaszín regényig. Fejezetek a magyar női művelődés történetéből*, szerk. P. J., Petőfi Irodalom Múzeum, Budapest, 2014, 141–161.

PAPP–SZÉCSÉNYI 2006 = PAPP Zoltán, SZÉCSÉNYI Endre, *Az esztétika születése*, Szabadbölcsészet, 2006, http://mmi.elte.hu/szabadbolcseszet/mmi.elte.hu/szabadbolcseszet/indexdcc0.html?option=com_tanelem&id_tanelem=882&tip=0

PATACHICH 1831 = PATACHICH József, *Szabad királyi Pest városnak leírása*, Pest, 1831.

PÉCZELI 1792 = PÉCZELI József, *A' pásztori verseknek eredetekről*, Mindenes Gyűjtemény, VI., 1792, 373–375.

PÉNZES 1937 = PÉNZES Balduin, *Az úgynevezett „almanach-líra"*, Pannonhalma, 1937 (Pannonhalmi Füzetek, 19).

PETELEI 1955 = PETELEI István, *Mezőségi út* [1884] = *Lobbanás az alkonyatban. Válogatott elbeszélések és rajzok*, kiad. BISZTRAY Gyula, Szépirodalmi, Budapest, 1955.

PÉTER 2005 = PÉTER Ágnes, *Új érzékenység = Világirodalom*, főszerk. PÁL József, Akadémiai, Budapest, 2005, 500–503.

PÉTERI TAKÁTS 1799 = PÉTERI TAKÁTS József, *Erköltsi oktatások, mellyeket Tolnai gróf Festetits László kedves tanítványának szivére kötött*, Bécs, 1799.

PLÉH 2019 = PLÉH Csaba, *Média és kultúratudomány. Kézikönyv, szerk. Kricsfalusi Beatrix – Kulcsár Szabó Ernő – Molnár Gábor Tamás – Tamás Ábel* [recenzió], Irodalomtörténet, 2019/1, 103–104.

POKOL 1995 = POKOL Béla, *Modern francia szociológiaelméletek*, Kiadó nélkül [Kézirat gyanánt], Budapest, 1995, https://mek.oszk.hu/02000/02027/02027.pdf

PORTER 1985 = James E. PORTER, *Reading presences in texts: audienceas discourse community = Oldspeak/newspeak. Rhetorical transformations*, ed. Charles W. KNEUPPER, Rhetoric Society of America, Arlington, Texas, 1985.

PROHÁSZKA 1947 = PROHÁSZKA Lajos, *Shaftesbury. A self-control esztétikája*, Pantheon, 1947/1.; online gond. OROSZ Gábor, 2010, http://mek.oszk.hu/08300/08326/08326.htm

RÁCZ 1825 = RÁCZ István, *A' Szép Nem mind egészséges, mind beteges állapotjában az Orvosoknak és a nem Orvosoknak számokra mellesleges órái közt írta, és szerzette Rácz István orvosdoctor*, Füskúti Landerer Lajos betűivel, Pest, 1825.

RÁKAI 2008 = RÁKAI Orsolya, *Az irodalomtudós tekintete. Az önállósuló irodalom társadalmi integrációja és az esztétikai tapasztalat problémái 1780 és 1830 között*, Universitas, Budapest, 2008.

RÁKAI 2016 = RÁKAI Orsolya, *A szférák zenéje és a mocskos anyagiak. Az autonóm és heteronóm hierarchia* kérdései a 20. század első harmadának hazai irodalmi életében, Híd, 2016/6, 64–73.

RÁKAI 2023 = RÁKAI Orsolya, *„Üzletes sajtó" és írói szabadság = Az irodalom-üzlet. Vállalkozás és kultúra a könyvkiadásban*, szerk. HITES Sándor, RÓZSAFALVI Zsuzsanna, SOMORJAI Szabolcs, PIM, Budapest, 2023, 172–201.

ROSENBERG–HOVLAND 1960 = Milton J. ROSENBERG, Carl I. HOVLAND, *Cognitive, Affective and Behavioral Components of Attitudes = Attitude Organization and Change: An Analysis of Consistency among Attitude Components*, ed. Milton J. ROSENBERG, Carl I. HOVLAND, William J. MCGUIRE, Robert P. ABELSON, Jack W. BREHM, Yale University Press, New Haven, 1960, 1–14.

RÓZSA 2009 = RÓZSA Erzsébet, *A műveltség és a „derék polgár". Hegel műveltségelmélete és a* Jogfilozófia *felfogása a polgári társadalomról* = R. E., *A modern világ prózája. Hegel tanulmányok*, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2009, 149–167.

SANDLER–NAGERA 1963 = Joseph SANDLER, Humberto NAGERA, *Aspects of the Metapsychology of Fantasy*, Psychoanal Study Child, 18. 1963, 159–194.

SÁRMÁNY-PARSONS 2006 = SÁRMÁNY-PARSONS Ilona, *A szoba mint hangulat*, Ars Hungarica, 2006/1, 333–354.

SCALIGERO 1970 = Giulio Cesare SCALIGERO, *A Poétikából*, ford. BORZSÁK István = *Az olasz reneszánsz irodalomelmélete*, kiad. KOLTAY-KASTNER Jenő, Akadémiai, Budapest, 1970, 273–287.

SCHEDEL 1822 = SCHEDEL [TOLDY] Ferenc, *Napkönyvem 1822-re*, OSZK Kt., Fol. Hung. 1615, II.

SEPSY 1848 = SEPSY Károly, *Munkái 2., Kastély és kunyhó,* Beimel, Pest, 1848.

SÍK 2012 = SÍK Endre, *A kapcsolati tőke szociológiája*, Eötvös, Budapest, 2012.

SILJANDER 2012 = *Theories of Bildung and Growth*, szerk. Pauli SILJANDER, Ari KIVELÄ, Ari SUTINEN, Sense Publishers, Rotterdam, 2012.

SIMON 2016 = SIMON Gábor, *Bevezetés a kognitív lírapoétikába. A költészet mint megismerés vizsgálatának lehetőségei,* Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2016.

SIMON 2017 = SIMON Gábor, *Áttekintés a műfajkutatás tendenciáiról és lehetőségeiről. Útban egy kognitív szemléletű műfajelmélet felé*, Magyar Nyelv, 2017/2, 146–166.

S. LACZKÓ 2024 = S. LACZKÓ András, *Kegyetlen gazdagság, anyagi mennyország. Költészet és gazdaság a 18–19. századi magyar irodalomban*, Reciti, Budapest, 2024.

SOÓS 1990 = *Horvát István és Ferenczy János levelezése*, kiad. SOÓS István, MTA Irodalomtudományi Intézet, Budapest, 1990.

STEINHOFER 1915 = STEINHOFER Károly, *A könyv története: A magyar könyvnyomtatás és könyvkereskedelem rövid története a legrégibb időktől napjainkig*, I, Lampel, Budapest, 1915. Elektronikus kiadása: http://mek.oszk. hu/09000/09078/09078. htm

STEINMACHER 2017 = STEINMACHER Kornélia Nóra, *Nőiség, művészet, irritáció. Reneszánsz történelemformáló nőalakok a kulturális emlékezetben*, PhD disszertáció, ELTE, Budapest, 2017.

STEINMACHER 2019 = STEINMACHER Kornélia, *Bajza Lenke:* Leányok tükre. *A női életrajzok hagyománya és propagandisztikus szerepe a 19. században = Nőszerzők a 19. században: lehetőségek és korlátok*, szerk. TÖRÖK Zsuzsa, Reciti, Budapest, 2019, 277–289.

S. VARGA 1989 = S. VARGA Pál, *Szentimentális-biedermeier irány a XIX. század második felének magyar lírájában*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1989/1–2, 48–63.

S. VARGA 2005 = S. VARGA Pál, *A nemzeti költészet csarnokai. A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*, Balassi, Budapest, 2005.

S. VARGA 2014 = S. VARGA Pál, *„…keressetek alkalmat a' hajdanra vissza nézhetni…": Mohács emlékezethellyé válása a 19. század elejének magyar irodalmában* = S. V. P., *Az újraszőtt háló. Kulturális mintázatok szerepe a felvilágosodás utáni magyar irodalomban*, Ráció, Budapest, 2014, 63–74.

S. VARGA 2016 = S. VARGA Pál, *Attitűd és értésmód: egy irodalmi korszakváltás alapfogalmai. Borbély Szilárd irodalomtörténeti koncepciójáról*, Studia Litteraria, 2016/1–2, 15–26.

S. VARGA 2024 = S. VARGA Pál, *Fejezetek a 19. század második felének magyar regénytörténetéből*, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2024 (Debreceni Irodalom- és Kultúratudományi Tankönyvek, 6).

SZABÓ 2008 = SZABÓ Levente, *Kisajátított építészet. A Harmadik Birodalom építészeti programjáról = Berlin átváltozásai. Város, építészet, kultúra*, szerk. KERÉKGYÁRTÓ Béla, Typotex, Budapest, 2008, 135–168.

SZABOLCSI 1979 = *A magyar sajtó története*, I., főszerk. SZABOLCSI Miklós, Akadémiai, Budapest, 1979, https://mek.oszk.hu/04700/04727/html/1.html

SZAJBÉLY 1999 = SZAJBÉLY Mihály, *A rege és rokonműfajai a XIX. század elejének magyar irodalmában*, Irodalomtörténet, 1999/3, 424–440.

SZAJBÉLY 2000 = SZAJBÉLY Mihály, *Délsziget északi fényben. Herder, az új mitológia és Vörösmarty*, Tiszatáj, 2000/12, 66–79.

SZAJBÉLY 2001 = SZAJBÉLY Mihály, *„Idzadnak a' magyar tollak." Irodalomszemlélet a magyar irodalmi felvilágosodás korában, a 18. század közepétől Csokonai haláláig*, Akadémiai, Budapest, 2001.

SZAJBÉLY 2007 = SZAJBÉLY Mihály, *Könyv- és lapkiadás a felvilágosodás idején és a reformkorban. 1821: Megjelenik*

Kisfaludy Károly Aurora című évkönyvének első kötete = A magyar irodalom történetei, II., főszerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Gondolat, Budapest, 2007, 48–57.

SZALAI 1981 = *Tollharcok. Irodalmi és színházi viták 1830–1847*, kiad. SZALAI Anna, Szépirodalmi, Budapest, 1981.

SZÁVAY–Z. VARGA 2016 = SZÁVAY Dorottya, Z. VARGA Zoltán, *Előszó* [*Műfaj és komparatisztika*], Helikon, 2016/3, 347–349.

SZÉCHENYI 1830 = SZÉCHENYI István, *Hitel*, Trattner-Károlyi, Pest, 1830.

SZÉCHENYI 1831 = SZÉCHENYI István, *Világ vagyis felvilágosító töredékek némi hiba s előítélet eligazitására*, Landerer, Pest, 1831.

SZÉCHENYI 1866 = SZÉCHENYI István, *Pesti por és sár. Töredékek Gróf Széchenyi István fennmaradt kéziratairól*, II., közl. TÖRÖK János, Pest, 1866.

SZÉCHENYI 1921 = *Gróf Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka*, I., kiad. KÁROLYI Árpád, Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1921.

SZÉCSÉNYI 2001 = SZÉCSÉNYI Endre, *Az ízlés mint sensus communis,* Laokoón, 2001/1, 35–68, http://laokoon.c3.hu

SZÉCSÉNYI 2002 = SZÉCSÉNYI Endre, *Társiasság és tekintély. Esztétikai politika a 18. századi Angliában,* Osiris, Budapest, 2002.

SZÉCSÉNYI 2009 = SZÉCSÉNYI Endre, *Szépség és szabadság. Eszmetörténeti tanulmányok,* L'Harmattan, Budapest, 2009.

SZEGEDY-MASZÁK 1990 = SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Az irodalmi mű alaktani hatáselméletéről,* Literatura, 1990/1, 30–76.

SZEMERE 1890 = Szemerei SZEMERE Pál *munkái,* III., szerk. SZVORÉNYI József, Franklin, Budapest, 1890.

SZENTJÓBI 2001 = SZENTJÓBI SZABÓ László *összes költeményei,* kiad. DEBRECZENI Attila, Balassi, Budapest, 2001 (Régi Magyar Költők Tára. XVIII. század, VI).

SZERDAHELY 2012 = SZERDAHELY György Alajos, *Aesthetica (1778),* kiad. BALOGH Piroska, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2012.

SZILÁGYI 1998a = SZILÁGYI Márton, *Kármán József és Pajor Gáspár Uráni*a, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1998.

SZILÁGYI 1998b = SZILÁGYI Márton, *Cajetan Tschink az Uráni**ában,*** Irodalomtörténeti Közlemények, 1998/3–4, 357–372.

SZILÁGYI 1999 = *Első folyóirataink: Uránia,* kiad. SZILÁGYI Márton, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1999.

SZILÁGYI 2001 = SZILÁGYI Márton, *Lisznyai Kálmán: egy 19. századi írói életpálya társadalomtörténeti tanulságai,* Argumentum, Budapest, 2001.

SZILÁGYI 2010 = SZILÁGYI Márton, *Toldy mint középpont (Orlai Petrich Soma Kazinczy és Kisfaludy találkozását bemutató festményéről) = Építész a kőfejtőben. Tanulmányok Dávidházi Péter hatvanadik születésnapjára,* szerk. HITES Sándor, TÖRÖK Zsuzsa, Reciti, Budapest, 2010, 270–277.

SZILÁGYI 2015a = SZILÁGYI Márton, *Beleznay Miklósné Podmaniczky Anna Mária irodalmi szalonja: legenda és valóság,* Irodalomtörténeti Közlemények, 2015/6, 769–777.

SZILÁGYI 2015b = SZILÁGYI Márton, *A „nemzeti költő" szereplehetőségei és válságai (Vörösmarty társadalmi státuszáról),* Irodalomtörténeti Közlemények, 2015/1, 62–70.

SZILÁGYI–VADERNA 2010 = SZILÁGYI Márton, VADERNA Gábor, *Klasszikus magyar irodalom = Magyar irodalom,* főszerk. GINTLI Tibor, Akadémiai, Budapest, 2010, 313–637.

SZINNYEI 1925 = SZINNYEI Ferenc, *Novella- és regényirodalmunk a szabadságharcig*, I., MTA, Budapest, 1925.

SZINNYEI 1926 = SZINNYEI Ferenc, *Novella- és regényirodalmunk a szabadságharcig*, II., MTA, Budapest, 1926.

SZŐNYI 2005 = SZŐNYI György Endre, *A regény születése = Világirodalom*, főszerk. PÁL József, Akadémiai, Budapest, 2005, 488–497.

SZVOBODA DOMÁNSZKY 2011 = SZVOBODA DOMÁNSZKY Gabriella, *A magyar biedermeier*, Corvina, Budapest–Gyula, 2011.

TAKÁTS 2007 = TAKÁTS József, *Modern magyar politikai eszmetörténet*, Osiris, Budapest, 2007.

TAKÁTS 2013 = TAKÁTS József, *A csinosodás politikai nyelve = „Politica philosophiai okoskodás". Politikai nyelvek és történeti kontextusok a középkortól a 20. századig*, szerk. FAZAKAS

Gergely Tamás, MIRU György, VELKEY Ferenc, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2013, 149–160.

TAKÁTS 2014 = TAKÁTS József, *A megfelelő ötvözet. Politikai eszmetörténeti tanulmányok*, Osiris, Budapest, 2014.

TAKÁTS 2021 = TAKÁTS József, *Három bolond nap. Fazekas Mihály:* Lúdas Matyi, Forrás, 2021/1, 105–111.

TELEKI 1818 = TELEKI József, *A'régi és új költés külömbségeiről*, Tudományos Gyűjtemény, 1818/2.

T. ERDÉLYI 1991 = T. ERDÉLYI Ilona, *A biedermeier kora – nálunk és Európában*, Helikon, 1991/1–2, 3–18.

T. ERDÉLYI 1996 = T. ERDÉLYI Ilona, *Egy kései kiengesztelés kísérlete (Néhány megjegyzés a „Pyrker-pör" kapcsán),* Irodalomtörténeti Közlemények, 1996/5–6, 630–648.

T. ERDÉLYI 1998 = T. ERDÉLYI Ilona, *Politikai restauráció és irodalmi újjászületés. Értékek és eszmények a reformkor hajnalán,* Balassi, Budapest, 1998.

THOMKA 2001 = THOMKA Beáta, *Beszél egy hang. Elbeszélők, poétikák,* Kijárat, Budapest, 2001.

TOLDY 1832 = TOLDY Ferencz, *Kisfaludy Károly' élete*, Budán, a' Magyar Királyi Egyetem' betűivel, 1832.

TOLDY 1873 = TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalomtörténet tankönyve IV., A magyar nemzeti irodalom története a legrégebbi időktől a jelenkorig rövid előadásban II.*, Athenaeum, Pest, 1873.

TOLDY 1875 = TOLDY Ferenc, *Irodalmi társas köreink emlékezete Bessenyeitől Kisfaludy Károly köréig*, A Kisfaludy Társaság Évlapjai, 10(1875), 209–230.

TOLDY 1879 = *Toldy Ferencz hátrahagyott irataiból*, I–II., kiad. TOLDY István, Budapesti Szemle, 19. kötet, 1879/37–38, 113–135, 387–403.

TOLDY 1985 = TOLDY Ferenc, *Irodalmi arcképek*, vál., gond., bev. LŐKÖS István, Szépirodalmi, Budapest, 1985.

TORDAI 1772 = TORDAI Sámuel, *Svétziai grófné G**né aszszony élete. Elöl-járó Beszéd*, Református Kollégium, Kolozsvár, 1772.

TÓTH 1817 = TÓTH Ferentz, *Keresztyén erköltstudomány*, Trattner, Pest, 1817.

TÓTH 1959 = TÓTH Dezső, *Bevezetés* = BAJZA József *válogatott művei*, kiad. KORDÉ Imre, vál., jegyz. TÓTH Dezső, Szépirodalmi, Budapest, 1959, 7–48.

TÓTH 1978 = TÓTH Dezső, *A tanulmányíró és a* Kritikai Lapok *szerkesztője = A magyar irodalom története*, III., főszerk. SŐTÉR István, Akadémiai, Budapest, 1978, https://mek.oszk.hu/02200/02228/html/03/310.html

TÓTH 2000 = TÓTH Orsolya, *A Conversations–Lexikon-i pör és az írásos hagyomány = A magyar irodalmi kánon a XIX. században*, szerk. TAKÁTS József, Kijárat, Budapest, 2000, 89–100.

TÓTH 2017 = TÓTH Orsolya, *Andalgók, merengők, ábrándozók és rajongók. Megjegyzések Kölcsey Ferenc* A' vadászlak *című elbeszéléséhez*, Irodalomtörténet, 2017/2, 147–175.

TÓTH 2021 = TÓTH Kálmán, *Kis János Emlékezéseinek újraolvasási lehetőségei = Egyház – irodalom – tudomány. Kis János (170–1846)*, szerk. FÓRIZS Gergely, KERTÉSZ Botond, VADERNA Gábor, Reciti–Evangélikus Országos Gyűjtemény, Budapest, 2021, 75–112.

TÖRÖK 2006 = TÖRÖK Zsuzsa, *A konyhaszolgálótól Szűz Máriáig (Az irodalom hétköz- és ünnepnapi közegei a 19. század végén = A látható könyv. Tanulmányok az irodalmi medialitás köréből*, szerk. HÁSZ-FEHÉR Katalin, Tiszatáj Könyvek, Szeged, 2006, 179–226.

TRIXLER 2003 = TRIXLER Mátyás, *A pszichiátria rövidített kézikönyve*, szerk. FÜREDI János et al., Medicina, Budapest, 2003.

T. SZABÓ 2011 = T. SZABÓ Levente, *A modern magyar szerzőség feltalálása és ideológiái: a szerzői jog első magyar törvényéről*, Helikon, 2011/4, 570–591.

UGRAI 2009 = *Az utolsó szögig: A Sárospataki Református Kollégium gazdálkodásának átvilágítása 1815-ből*, szerk. UGRAI János, Acta Patakina, Sárospatak, 2009.

UJVÁRY 2012 = UJVÁRY Anna, *A kultúraszervező Kisfaludy Károly*, MA szakdolgozat, PPKE-BTK, Piliscsaba, 2012.

VÁCZY 2011 = VÁCZY János, *Kazinczy Ferenc és kora*, I–II., kiad. Kováts Dániel, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2011.

VADERNA 2013 = VADERNA Gábor, *Élet és irodalom. Az irodalom társadalmi használata gróf Dessewffy József életművében*, Ráció, Budapest, 2013.

VADERNA 2017 = VADERNA Gábor, *A* költészet születése. A magyarországi költészet társadalomtörténete a 19. század első évtizedeiben, Universitas, Budapest, 2017.

VADERNA 2019 = VADERNA Gábor, *Város és pallérozódás. A Mindenes Gyűjtemény eszmetörténeti helyéhez*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2019/4, 476–489.

VAHOT 1881 = VAHOT Imre *Művei: Emlékiratai*, I., kiad. ABAFI Lajos, Khór és Wein, Budapest, 1881.

VARGA 2012 = VARGA Emőke, *Az illusztráció a teóriában, a kritikában, az oktatásban*, L'Harmattan, Budapest, 2012.

VÁRI 2005 = VÁRI András, *Angol játék a magyar gyepen. A Magyar Gazdasági Egyesület előtörténete*, Korall, 2005/19–20, 99–131.

VASS 1895 = VASS Bertalan, *Horvát István életrajza*, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1895.

VAYERNÉ ZIBOLEN 1973 = VAYERNÉ ZIBOLEN Ágnes, *Kisfaludy Károly: a művészeti romantika kezdetei Magyarországon*, Akadémiai, Budapest, 1973.

VELKEY 2013 = VELKEY Ferenc, *A nemzet szabadsága és/vagy csinosodása. Széchenyi* Hunniájának *érvszerkezete = „Politica philosophiai okoskodás". Politikai nyelvek és történeti kontextusok a középkortól a 20. századig*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, MIRU György, VELKEY Ferenc, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2013, 245–266.

VITKOVICS 1879 = VITKOVICS Mihály *válogatott levelei*, kiad. SZVORÉNYI József, Aigner, Budapest, 1879 (Vitkovics Mihály Művei, 3).

WALDAPFEL 1935 = WALDAPFEL József, *Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből 1780–1830*, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1935.

WÉBER 1989 = WÉBER Antal, *A biedermeier-jelenségről*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1989/1–2, 34–47.

WÉBER 2002 = WÉBER Antal, *Az almanachlíráról – másként*, Irodalomtörténet, 2002/3, 317–338.

WEGMANN 1988 = Nikolaus WEGMANN, *Diskurse der Empfindsamkeit. Zur Geschichte eines Gefühls in der Literatur des 18. Jahrhunderts*, Metzler, Stuttgart, 1988.

WESSELÉNYI 1974 = WESSELÉNYI Miklós, *Balítéletekről,* vál. VERESS Dániel, Kriterion, Bukarest, 1974.

ZAY 1791 = ZAY Sámuel, *Magyar mineralógia avagy Az ásványokról való tudomány*, Wéber, Komárom, 1791.

ZENTAI 1999 = ZENTAI Mária, *A város szerepe a kora reformkori magyar irodalomban*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1999/3–4, 335–344.

ZILAHY 1922 = ZILAHY Lajos, *Halálos tavasz*, Athenaeum, Budapest, 1922.

NÉVMUTATÓ

Abelson, Robert P. 385
Addison, Joseph 111, 142, 164, 166, 299
Albert Sándor 362
Alsó Szopori Nagy Pál 136, 157
Angelusz Róbert 365
Anonymus 289
Antal Éva 234, 361
Antalné Szabó Ágnes 382
Ányos Pál 282, 331, 334, 335, 361
Aphrodité 126
Aranka György 165, 224, 367
Arany János 176, 288, 377
Arisztotelész 126, 350
Ármeán Otília 371
Assmann, Aleida 114, 115, 121, 122, 127, 361
Assmann, Jan 18, 65, 361
Augeiasz 274, 275
Aurelius, Marcus 118

Bacsó Béla 370
Baddeley, Alan 12, 361
Badics Ferenc 23, 24, 32, 56, 60, 361, 362
Baeumler, Alfred 301, 361
Bahtyin, Mihail 258, 259, 361
Bajza József 10, 13, 24, 26, 35, 36, 46–61, 67–80, 83–108, 201, 211, 213, 237, 250, 256, 261, 262, 265–269, 279, 281–288, 293, 317, 324, 327, 335–338, 340, 342, 361, 362, 369, 383, 386, 391
Balajthy József 140
Balogh Gergő 93, 362
Balogh Piroska 193, 212, 231, 362, 366, 374, 388
Bánki Ágnes 346, 362
Bánóczi József 13, 14, 65, 67, 79, 80, 84, 200, 202, 203, 362, 377
Barabás Miklós 328, 338
Barck, Karlheinz 370
Barczafalvi Szabó Dávid 305, 306
Barcsay Ábrahám 132, 362
Barker-Benfield, George 210
Báróczi Sándor 133, 362
Baróti Szabó Dávid 129
Barta István 377
Bártfay László 15–18, 21, 23–28, 36–38, 48, 51, 56, 60, 62, 63, 65, 214, 277, 313, 314, 319, 342, 362, 375
Bártfayné Mauks Josephina 17, 18, 58, 214, 319, 320
Batsányi János 16, 128, 151, 152, 211, 215, 237, 293
Baudrillard, Jean 245, 362
Bay György 44
Becker, Wilhelm Gottlieb 199
Beimel József 37, 386
Beleznay Miklós 34, 313
Beleznay Miklósné Podmaniczky Anna Mária 14, 16, 19, 34, 238, 311, 389
Benda Kálmán 380
Bene Ferenc 132, 138, 139, 363

Benkő Krisztián 202–204, 363
Benkő Sámuel 132, 363
Bényei Péter 2, 225, 318, 363, 364
Beöthy Zsigmond 324
Beöthy Zsolt 57, 363
Berényi Gábor 367
Béres Norbert 306, 363, 364
Berkeszi István 21, 27, 363
Berlász Jenő 376
Bernáth Csilla 374
Berzsenyi Dániel 17, 159, 239, 262, 369
Bessenyei György 14, 16, 128, 146–150, 170, 171, 355, 363, 375, 390
Bicskei Éva 203, 352, 363
Bihari János 23
Bíró Ferenc 147, 222, 331, 332, 363
Bíró Márton 133, 363
Bisztray Gyula 382, 384
Bitnitz Lajos 59
Blaschke, Johann 203, 384
Bleyer Jakab 52, 363
Bódi Katalin 2, 221, 224, 226, 303, 311, 363, 364, 366
Bodrogi Ferenc Máté 9, 10, 42, 85, 111, 116, 118, 119, 125, 126, 128, 134, 145, 155, 164, 181, 189, 203, 209, 238, 276, 292, 295, 320, 350, 354, 361, 363, 364, 375
Boehm, Gottfried 204
Bogdán Éva 365
Bohner, Gerd 345, 347, 364
Boie, Heinrich Christian 28
Boldog-Bernád István 34, 41, 42, 59, 80, 84, 88, 364
Boncz András 367
Bonyhai Gábor 370
Borbély Heléna 211
Borbély Szilárd 223, 294, 295, 297, 345, 365, 375, 387
Borges, Jorge Luis 245, 365
Borzsák István 386
Bourdieu, Pierre 66, 107, 346, 365
Bozsoki Petra 234, 365
Brehm, Jack W. 385
Brewer, John 300
Brunczel Balázs 380
Budai Ézsaiás 128
Busa Margit 376
Burján Mónika 370
Burke, Edmund 158, 372
Butcher, James N. 105, 365
Bürger, Gottfried August 28, 282
Byron, George 326, 329, 338, 339

Campbell, Ian Ross 303, 365
Carson, Robert C. 105, 365
Cassirer, Ernst 300, 301, 365
Cavallo, Guglielmo 196, 365
Chaiken, Shelly 345
Chartier, Roger 196, 365
Cicero, Marcus Tullius 209, 114, 175
Clarot, Alexander 201, 203
Czuczor Gergely 123, 235, 263–265, 267, 282, 285, 288

Csahihen Károly 22, 29, 30, 35, 58, 65, 277, 365
Csató Pál 265
Cs. Gárdonyi Klára 376
Csépe Valéria 349, 366
Cserey Farkas 132, 155, 159–170, 366, 367, 368, 383
Cserneczky József 106
Csokonai Vitéz Mihály 305, 306, 366, 387
Csonki Árpád 296, 366
Csorba József 132, 157, 366
Csörsz Rumen István 286, 380

Dávidházi Péter 18, 38, 44, 53, 60, 62, 63, 72, 73, 106, 366, 389
Dayka Gábor 279, 282, 331–333, 335, 366

Debreczeni Attila 42, 112, 126, 127, 135, 148, 150, 151–154, 157, 159, 160, 166, 171, 198, 215, 221, 223, 224, 227–229, 237, 254, 290, 293, 299, 302, 305, 307–310, 361, 363, 366, 367, 377, 381, 388
Debreczeni Bárány Péter 157, 158, 161, 169, 378
Decsy Sámuel 128, 129, 198
Degré Alajos 26, 367
Demeter Tamás 371
Déryné Széppataki Róza 135, 367
Dessewffy József 31, 32, 42, 70, 71–78, 89, 104, 106, 139, 144, 392
Devescovi Balázs 226, 241, 367
Diderot, Denis 166
Dobszay Tamás 176, 367
Döbrentei Gábor 26, 28, 30, 36, 43, 46, 56, 60, 70, 71–78, 106, 129, 144, 145, 165, 273
Dröse, Astrid 91, 367
D. S. F. 93
Dubos, Jean-Baptiste 300, 301
Dugonics András 131, 132, 367

Eagly, Alice H. 345
Elias, Norbert 112, 113, 120, 172, 227, 310, 367
Ender, Johann Nepomuk 201–203
Endreffy Zoltán 371
Endrődy János 129
Enyedi Sándor 165, 367
Eötvös József 291, 337
Epiktétosz 118
Erős Ferenc 369
Eysenck, Michael W. 11, 12, 349, 367

Fábián József 131, 367
Fábri Anna 22, 71, 72, 75, 77, 102, 181, 205, 314, 320, 368, 380
Faddy Kristóf 129, 137, 157
Faludi Ferenc 128, 171, 281
Farkas Zoltán 346, 368
Fáy András 16, 24, 26, 53, 273, 280, 315
Fazakas Gergely Tamás 2, 177, 368, 373, 378, 389, 392
Fazekas Mihály 152–154, 279, 367, 382, 390
Fehér Ferenc 381
Fehér Katalin 164–168, 368
Fejér György 133, 145, 368
Fekete Norbert 74, 75, 85, 86, 88, 93, 101, 368
Felbinger, Johann Ignaz 166
Fenyő István 23, 30, 46, 48, 68, 71, 84, 94, 95, 102, 103, 105, 106, 107, 139, 181, 197, 198–201, 205, 240, 249, 256, 262–280, 283, 285, 289–291, 316, 342, 351, 362, 368, 369
Ferenczy János 27, 29, 31, 59, 60, 386
Fessler Ignác Aurél 289
Festetics György 158, 159, 377
Fielding, Henry 303, 305
Fogarasi János 123, 235
Forgó György 79, 81, 83
Fórizs Gergely 91, 117, 118, 124, 127, 131, 135, 136, 145, 216, 235, 289, 322, 355, 364, 369, 374, 391
Foucault, Michel 258, 280, 369
Földes Györgyi 112, 369
Földi János 130, 369
Franke, Ursula 115, 370
Fried István 64, 207, 222, 225, 227, 311, 313, 316, 340, 370, 371
Fülöp Géza 376
Füredi János 391

Gaal György 67, 180, 200, 207
Gaal József 265, 273
Gadamer, Hans-Georg 172, 246, 341, 370

Gálos Rezső 131, 189, 370
Gáncsos Kármen 250, 370
Garay János 13, 246, 370
Gárdonyi Géza 288
Geertz, Clifford 118, 119
Gellert, Christian Fürchtegott 304, 372
Genette, Gérard 257, 295, 370
Gere Zsolt 175, 202, 210, 211, 273, 370
Gerő András 255, 370
Gessner, Salomon 217, 218, 277, 278, 282
Gibbon, Edward 164
Gintli Tibor 128, 370, 389
G. István László 326, 371
Goethe, Johann Wolfgang 115, 309, 314, 341, 373
Gönczy Monika 364, 381
Görög Demeter 14, 16, 80
Grube, Gernot 379
Grynaeus Aloyz 138
Guzmics Izidor 28, 37, 45, 49, 59

Győri Miklós 349, 366
Gyulai Pál 14, 20, 21, 23–25, 32, 33, 49, 50, 53, 54, 61, 63, 64, 326, 341, 371
Gyulay Karolina 45

Habermas, Jürgen 313, 371
Hanák Péter 354, 371
Hansági Ágnes 258, 364, 371
Hász-Fehér Katalin 58, 119, 142, 225, 271, 278, 371, 391
Harsányi István 376
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 122, 224, 321, 385
Heidegger, Martin 241, 243, 371, 383
Heim, Michael 241, 256, 371
Heine, Heinrich 329, 338
Heinrich Gusztáv 14, 79, 94, 171, 203, 377
Helmeczy Mihály 25, 36, 45, 54, 56, 61, 261, 277
Herder, Johann Gottfried 115, 118, 174, 387
Hermann Zoltán 222, 321, 364, 371
Hewstone, Miles 364
Hidas Zoltán 361
Hild József 247, 249, 252, 253
Hites Sándor 63, 66, 67, 96, 98, 107, 196, 258, 371, 372, 385, 389
Hoffmann, Michael 201–203
Horatius, Quintus Flaccus 175, 330, 341, 376
Horkay Hörcher Ferenc 111, 112, 114–119, 121, 122, 125–128, 134, 156, 169, 210, 301, 307, 348, 372, 373
Horlacher, Rebekka 113, 115, 118, 120, 121, 127, 172, 373
Hormayr, Joseph Freiherr 207, 288
Horvát István 15, 16, 20, 26, 29, 52, 59, 67, 68, 78, 79, 81, 83, 86–88, 197, 198, 204, 289, 291, 359, 363, 373, 386, 392
Horvát József Elek 136
Horváth Endre 45, 76
Horváth Géza 284, 373
Horváth Iván 376
Horváth János 63, 143, 270, 271, 285, 286, 289, 325, 326, 341, 373
Horváth Károly 269, 272, 273, 285, 373
Horváth Márta 10, 11, 373
Horváth Mihály 58
Hovland, Carl I. 345, 385
Hölty, Ludwig Christoph Heinrich 28, 171, 172, 282, 373
Hőnich Henrik 174, 373
Hume, David 110, 111, 142, 157, 158, 164, 166, 225

Hunyadi János 288
Hutcheson, Francis 322

Igaz Sámuel 32, 35, 39–43, 45, 47, 49, 56, 60, 180
Imre László 204, 257, 260–263, 274, 275, 280, 291, 297, 374
Irinyi József 252, 374
Iser, Wolfgang 257, 374

Jancsó Elemér 132, 374
Jankovich Miklós 30, 199, 379
Jankovics József 380
Jaucourt, Louis de 301, 303
Jauss, Hans Robert 257, 293, 332, 333, 374
Jeney Éva 257, 258, 374
Johnson, Samuel 198
Jókai Mór 356, 363
Jones, Chris 322, 375
Jósika Miklós 57, 318, 363
József nádor 200, 248, 315
József, II. 166

Kaffka Margit 135, 375
Kalla Zsuzsa 25, 38, 62, 213, 319, 362, 375
Kállay Miklós 19, 20, 22–24, 26, 27, 29, 32, 59, 375
Kant, Immanuel 113, 141, 156, 175, 348, 350
Kanyó Zoltán 361
Kärkling, Tobias 201, 203
Kármán József 9, 14, 16, 19, 130, 131, 135, 136, 157, 167, 171, 174, 179, 180, 189, 205, 208, 238, 255, 265, 279, 280, 310, 313, 315, 319, 321, 355–358, 370, 377, 382, 388
Károlyi Árpád 388
Károlyi István → Trattner-Károlyi István
Kaszap-Asztalos Emese 320, 321, 375
Katalin, II. (Nagy) 166
Katona Gergely 374
Katona József 210
Kazinczy Ferenc 9, 13, 15–17, 20, 23, 27, 28–54, 56–61, 64, 69, 71, 74, 76, 77, 89, 101, 106, 129, 133, 135, 154, 165, 166–168, 170, 182, 198, 205, 206, 215, 223, 224, 228, 247, 248, 251, 254, 261, 262–264, 268, 269, 275–279, 288, 291–293, 295–297, 303, 307, 311, 345, 351, 359, 363, 364, 367, 375, 376, 381, 389, 391
Keane, Mark T. 11, 12, 349, 367
Kelemen Pál 195, 314, 320, 342, 376
Kemény Zsigmond 356
Kerekes Sámuel 14
Kerékgyártó Béla 387
Kerényi Ferenc 328, 329–331, 333, 339, 342, 343, 351, 376, 377
Keresztes Balázs 241, 243, 376
Kertész Botond 364, 391
Kézai Simon 289
Kicsák Lóránt 369
Kilián György 68, 80, 83
Kind, Johann Friedrich 282
Király István 382
Kis János 32, 39, 46, 51, 52, 133, 135, 138, 142, 157, 165, 197, 198, 212, 304, 311, 354, 364, 376, 377, 379, 391
Kisfaludy Károly 10, 13–24, 30, 32, 34, 35, 37, 39–50, 53–55, 57–69, 73, 79, 80–84, 87, 89–95, 97, 107, 111, 180, 182, 197–207, 210, 228, 236, 261–282, 285–291, 295, 297, 314, 316, 324, 338, 345, 351, 362, 363, 364, 365, 370, 373, 374, 377, 388, 390

Kisfaludy Sándor 39, 41, 44, 50, 79, 94, 97, 111, 205, 228, 289, 305, 366, 377
Kiss Károly 264
Kiss Sámuel 47, 48, 59
Kittler, Friedrich 195, 376, 377
Kivelä, Ari 373
Kleist, Heinrich 282
Klopstock, Friedrich Gottlieb 28
Kneupper, Charles W. 384
Kogge, Werner 379
Kollmann, Anett 210
Koltay-Kastner Jenő 386
Komlós Aladár 256, 377
Kontler László 109, 110, 112, 123, 125, 157, 238, 377
Kordé Imre 362, 391
Korompay H. János 77, 100, 102, 373, 377
Korompay Klára 373
Koselleck, Reinhart 113, 117, 118, 121, 377
Kossuth Lajos 134, 366
Kostyál István 319, 377
Kovács Ákos András 111, 150, 155–159, 161, 164, 169, 172–174, 378
Kovács Ferenc 129
Kovács I. Gábor 198, 378
Kovács Miklós 356
Kovács Pál 213, 232, 233, 254, 265, 378
Kovacsóczy Mihály 32, 36, 46, 47, 48, 59, 61
Kováts Dániel 391
Kováts Ferenc 128, 150
Kovatsch, Joseph 203
Kozák Dániel 376
Kölcsey Ferenc 18, 21, 22, 24–28, 34, 52, 53, 56, 60–63, 65, 74, 106, 129, 176, 226, 228, 262, 266, 267, 269, 273, 277, 279, 282, 285–287, 289, 292, 294–297, 353, 354, 369, 378, 391
Könczöl Csaba 361
Kőszeghy László 142, 302, 303, 378
Kövér György 354, 378
Krämer, Sybille 38, 242, 243, 378
Kricsfalusi Beatrix 369, 380, 382, 384
Krompecher Bertalan 199, 379
Kucserka Zsófia 210, 379
Kulcsár Szabó Ernő 369, 376, 380, 382, 384
Kulcsár-Szabó Zoltán 275, 374, 379
Kultsár István 15, 16, 22, 23, 25, 28, 29, 30, 32, 38, 55, 60, 63, 79–84, 179, 180, 197, 199, 269, 290, 379
Küllős Imola 286
Kürtösi Katalin 371

Labádi Gergely 16, 62, 63, 177, 303, 304, 308, 310, 377, 379
Laczházi Gyula 215, 216, 220, 221, 223, 224, 228, 304, 322, 323, 333, 334, 379
Laczkó Krisztina 382
Laczkovics János 133, 379, 380
Landerer Lajos 82, 367, 379, 385, 388
László Ferenc 312, 380
László János 383
Lengyel Réka 364
Lichtl Károly 82
Lipták Dorottya 81, 97, 380
Loboczky János 370
Locke, John 164, 166
Lőkös István 64, 361, 390
Lőrincz Csongor 242, 243, 380
Luhmann, Niklas 66, 93, 107, 355, 380
Lukács Lajos 250
Lukácsy Sándor 329, 333, 370, 374
Lüsebrink, Hans-Jürgen 196, 380

Lyka Károly 320
L. Varga Péter 195, 376

Magda Pál 140, 141, 175
Mailáth János 273
Márai Sándor 128, 370, 373
Margócsy István 98, 99, 204, 278, 326, 328, 330, 334, 336, 337, 379, 380, 381
Mária Dorottya 248
Markovits Miklós 27
Márkus György 113, 114–116, 118, 119, 120, 122, 123, 137, 156, 381
Marmontel, Jean-François 277, 278
Mártonffy József 168
Matthisson, Friedrich 282
Mátyási József 131, 133, 381
Mcguire, William J. 385
McLuhan, Marshall 242, 244, 249, 254, 371
Melegh Gábor 203
Mendelssohn, Moses 115, 131, 136, 141, 156, 173, 381
Mérei Ferenc 62, 381
Mersch, Dieter 242, 243, 381
Mezei Gábor 38, 242, 256, 381
Miert, Dirk van 104, 381
Mikes Kelemen 128, 171
Mikó György 143
Mikos Éva 155, 382
Mikszáth Kálmán 135, 382
Milbacher Róbert 140, 175, 176, 226, 382
Miller, Johann Martin 28, 306
Mirabeau, Honoré-Gabriel Riqueti 166
Miru György 368, 373, 378, 390, 392
Mocsáry Lajos 356–358, 382
Molnár Gábor Tamás 98, 243, 369, 374, 376, 380, 382, 384
Molnár János 134, 382
Molnos Dávid 144
Monroe, Marilyn 126
Montesquieu, Charles-Louis 166

Nagera, Humberto 105, 385
Nagy Ágoston 173, 382
Nákó Sándor 253
Neisser, Ulric 11, 12, 383
Nemes Péter 241, 383
Nemesapáti Kis Sámuel 86
Nemoianu, Virgil 321, 383
Neubuhr, Elfriede 312, 383
N. N. 132, 133, 383

Nyíri Kristóf 371, 383

Ochtinay Antal 73
Odorics Ferenc 371
Oltványi Ambrus 36, 44, 47, 51, 54, 55, 57, 59, 60, 62, 73, 383
Onder Csaba 199, 383
Ong, Walter J. 124, 383
Orbán László 375, 376
Orczy Lőrinc 237, 362
Orlai Petrich Soma 58, 389
Orosz Gábor 385

Pabis Eszter 115, 118, 121, 383
Pajor Gáspár 9, 131, 189, 388
Pál József 373, 384, 389
Palladio, Andrea 247
Pálóczi Horváth Ádám 129
Pándi Pál 13, 325, 326, 329, 330, 342, 343, 383
Pápay Sámuel 42, 44, 128
Papp Júlia 164, 196–200, 207, 233, 236, 316, 317, 383, 384
Papp Zoltán 300, 384
Pászthory Sándor 166
Patachich József 249, 384
Pázmándi Horváth Endre 45, 76, 289, 366
Péczeli József 150, 384

Pénzes Balduin 281–285, 340, 341, 384
Petelei István 13, 384
Péter Ágnes 282, 384
Péteri Takáts József 158, 159, 384
Petőfi Sándor 64, 98–100, 103, 281, 285, 296, 324, 325, 326–343, 371, 376, 380, 381, 383
Petrich András 203
Petrózai Trattner Károly 237, 240, 290
Pichler, Caroline 207, 289
Pikulik, Lothar 304
Platón 175
Pléh Csaba 10, 384
Plutarkhosz 121
Pokol Béla 346, 384
Pollack Mihály 182, 240, 247
Ponori Thewrewk József 51
Pope, Alexander 146, 164, 166, 198
Porter, James E. 105, 384
Prepelitzay Sámuel 35
Prohászka Lajos 116, 120, 124, 125, 146, 385
Pufendorf, Samuel 123
Pukánszkyné Kádár Jolán 366
Pyrker János László 37, 51–53, 69, 74, 77, 89, 105, 106, 289, 375

Quintilianus, Marcus Fabius 209

Raátz Judit 382
Rácz István 124, 233, 385
Racsmány Mihály 361
Ráday Gedeon 282
Ragó Anett 366
Rákai Orsolya 107, 310, 385
Révai Miklós 14, 29
Réz Pál 367
Richardson, John G. 365
Richardson, Samuel 303, 304
Robert, Jörg 367
Rosenberg, Milton J. 345, 385
Rousseau, Jean-Jacques 113, 120, 162, 166, 168
Rozgonyi Cecília 211
Rózsa Erzsébet 122, 123, 224, 385
Rózsafalvi Zsuzsanna 385
Rumy Károly György 33, 44, 135

Sajó Tamás 365
Salis, Johann Gaudenz 282
Sandler, Joseph 105, 385
Sándor István 129
Sándorfi Edina 381
Sansovino, Jacopo 247
Sármány-Parsons Ilona 351, 385
Sárosy Gyula 324
Scaligero, Giulio Cesare 126, 386
Schärmer, Martin 203
Schedel Ferenc → Toldy Ferenc
Schedius Lajos 14, 16, 193, 212, 229, 362
Scheer Katalin 365
Schiller, Friedrich 115, 198, 288, 367
Schorske, Carl E. 239
Schulcz Katalin 383
Seneca, Lucius Annaeus 117, 175
Sepsy Károly 135, 386
Shaftesbury, Anthony Ashley Cooper 115, 116–120, 124–127, 140, 142, 146, 147, 156–159, 161, 163, 170, 173–175, 300–303, 310, 322, 354, 373, 385
Shelley, Percy Bysshe 329, 338
Sík Endre 346, 386
Síklaki István 361
Siljander, Pauli 114, 115, 121, 123, 373, 386
Simon Gábor 10, 12, 259, 292, 297, 386
S. Laczkó András 110, 386
Smid Róbert 241, 376
Smith, Adam 164

Somorjai Szabolcs 385
Soós István 26, 27, 29, 60, 386
Sőtér István 369, 379, 391
Steinhofer Károly 13, 82, 386
Steinmacher Kornélia 234, 386
Sterne, Laurence 278, 303, 305, 365
Stettner [Zádor] György 36, 56, 59, 211
Stolberg, Christian 28, 282
Stolberg, Friedrich Leopold 28, 282
Stöber, Franz Xaver 201–203
Strászai János 27
Stroebe, Wolfgang 364
Supka Géza 375
Sutinen, Ari 373, 386
Sutyák Tibor 369
Swieten, Gottfried van 166, 168, 169
Sylvester János 295
S. Varga Pál 10, 118, 140, 143, 207, 270, 280, 286, 287, 294, 295, 296, 312, 333, 334, 364, 387

Szabó Ágnes 375, 382
Szabó Csaba 361
Szabó Erzsébet 373
Szabó G. Zoltán 378, 380
Szabó Judit 373
Szabó Levente 246, 387
Szabó Márton 377
Szabolcsi Miklós 68, 105, 317, 387
Szajbély Mihály 4, 67, 93, 208, 271, 294, 310, 387
Szalai Anna 67, 69, 71, 74, 77–79, 82, 86, 88–91, 93, 94, 106, 179, 197, 200–202, 388
Szalay Benjamín → Kisfaludy Károly
Szalay László 50–52
Számmer Mihály 367
Szász Mózes 143–144
Szauder József 378
Szauder Józsefné 373, 378
Szávay Dorottya 258, 388
Széchenyi István 65, 129, 134, 236, 238, 248, 249, 255, 313–315, 317, 340, 343, 350, 355, 356, 357, 364, 388, 392
Szécsényi Endre 111, 112, 126, 127, 147, 148, 156, 210, 300, 301, 384, 388
Szécsi Gábor 371, 383
Szeder Fábián 37
Szegedy-Maszák Mihály 258, 363, 388
Székács József 288
Szemere Pál 15, 21, 24, 27–30, 32–34, 36, 43, 52, 55, 56, 58–63, 68, 83, 86, 88, 94, 106, 198, 282, 354, 364, 388
Szentgyörgyi József 44
Szent Hedvig 211
Szentjóbi Szabó László 280, 282, 335, 336, 388
Szentmiklóssy Alajos 51
Szenvey József 273
Szép Beáta 366
Szerb Antal 5
Szerdahely György Alajos 145, 369, 388
Szilágyi Ferenc 143
Szilágyi Márton 34, 57, 58, 64, 128, 129, 131, 193, 216, 217–226, 231, 255, 268, 270, 278, 280, 289, 290, 296, 327, 336, 372, 388, 389
Szinnyei Ferenc 266, 271, 273, 274, 278, 389
Szirák Péter 2, 374
Szirmay Ilona 211
Szondi György 288
Szontágh Gusztáv 150, 319
Szőnyi György Endre 302, 303, 389
Szörényi László 371, 380
Sz. P. S. 158, 161, 169
Szűcs Zoltán Gábor 174, 378

Szvoboda Dománszky Gabriella 313–315, 317, 324, 389
Szvorényi József 19, 21, 24, 388, 392

Takáts József 109, 110–112, 114, 118, 119, 128, 130, 132, 134, 146, 147, 148–153, 159, 162, 173, 239, 278, 354, 356, 389–391
Tamás Ábel 369, 380, 382, 384
Tanárki János 128
Tánczos Péter 361
Tasi Réka 366
Tasner Antal 343
Teleki József 144, 292, 390
Teleki Józsefné Róth Johanna 214, 353
Teleki László 16, 22, 128, 313
Terhes Sámuel 140
T. Erdélyi Ilona 51, 57, 73, 74, 101, 102, 207, 289, 311, 313, 315–317, 320, 340, 354, 390
Thaisz András 207, 236
Thomka Beáta 257, 390
Thugut, Heinrich 203
Toldi Miklós 176, 288, 318, 382
Toldy Ferenc 15–18, 21, 24, 25, 27, 33, 35–39, 44, 47–65, 72–74, 77, 78, 86, 88, 93, 95, 100, 102, 106, 129, 179, 211, 213–215, 233, 239, 240, 247–251, 253, 261, 262–264, 266, 268, 269, 272, 275, 277, 285–287, 290, 291, 295, 297, 313, 319, 320, 353, 366, 368, 383, 386, 389, 390
Tordai Sámuel 132, 390
Tóth Dezső 13, 14, 24, 56, 57, 68, 69, 71, 78, 89, 90, 101–106, 362, 391
Tóth Éva 365
Tóth Ferenc 390
Tóth Kálmán 138, 374, 391
Tóth Orsolya 74, 156, 228, 310, 391
Török János 388
Török Lajos 166
Török Zsuzsa 352, 362, 369, 379, 386, 389, 391
Trattner János Tamás 22, 30, 38, 79, 80, 82, 200
Trattner-Károlyi István 67, 68, 82, 83, 88, 90, 197, 201
Trattner Mátyás 83, 198
Trefort Ágoston 291
Trixler Mátyás 135, 391
Tschink, Cajetan 231, 389
T. Szabó Levente 95, 96, 98, 391

Ugrai János 131, 391
Ujváry Anna 65, 391

Ürményi Miksáné Felsőbüki Nagy Julianna 235, 236

Váczy János 32, 277, 376, 391
Vaderna Gábor 75, 76, 78, 103, 104, 129, 139, 146, 150, 210, 216, 220, 223, 226, 268, 270, 278, 280, 286, 289, 290, 296, 299, 300, 304, 308, 320, 322, 323, 327, 336, 364, 389, 391, 392
Vahot Imre 39, 64, 296, 356, 392
Vajda János 256
Vajda Péter 265, 278
Varga Emőke 207, 392
Varga István 140
Vári András 356, 392
Várkonyi Gábor 380
Vass Bertalan 20, 25, 27, 28, 392
Vayerné Zibolen Ágnes 202, 203, 206, 316, 392
Velkey Ferenc 134, 177, 178, 368, 373, 378, 390, 392
Veres András 363
Veress Dániel 393
Verseghy Ferenc 282, 310, 379
V. Horváth Károly 361

Virág Benedek 17, 20, 53, 129
Vitkovics Mihály 15–23, 25–33, 46, 59, 63, 239, 267, 281, 288, 313, 375, 392
Voltaire, François-Marie Arouet 162, 166, 168
Voss, Johann Heinrich 28
Vörösmarty Mihály 24–26, 36, 47, 54, 57, 59, 60, 86, 106, 204, 255, 262, 264, 265, 267, 269, 272, 273, 279, 286, 288, 294–297, 337, 370, 371, 373, 387, 389

Waldapfel József 30, 32, 34, 55, 61, 315, 392
Wéber Antal 133, 281, 283, 312, 325, 327, 336, 337, 339, 340, 392, 393
Wegmann, Nikolaus 216, 227, 228, 304, 322, 393
Wesselényi Miklós 129, 313, 356, 379, 393
Wieland, Christoph Martin 115, 118, 146, 156, 376
Wigand Ottó 70, 73, 77

Young, Edward 282

Zádor [Stettner] György 42, 46, 52, 57
Zay Sámuel 131, 393
Zentai Mária 182, 239, 240, 249, 251, 393
Zilahy Lajos 135, 393
Zrínyi Ilona 211
Zrínyi Miklós 33
Z. Varga Zoltán 258, 388

Zsellér Anna 377
Zsiday Sándor 58

CSOKONAI KÖNYVTÁR
(Bibliotheca Studiorum Litterarium)

A Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Intézetének szakmai hírnevét Barta János és Bán Imre professzorok kiemelkedő munkássága alapozta meg még az ötvenes-hatvanas években. A „debreceni iskolát" ettől kezdve jellemzi az elmélyült esztétikai és filológiai munka egysége, az irodalom és az emberi lét kérdéseinek egymással összefüggő vizsgálata, valamint a széles körű tájékozódás. A mesterek nyomába lépő tanítványok az újabb időkben is megőrzik és továbbviszik, újabb szempontokkal frissítik azt az irodalomszemléletet, amelynek jellegadó vonása a szélsőségektől tartózkodó szakmai igényesség.

A Debreceni Egyetem Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetében ma is elmélyült irodalomtudományi kutatómunka folyik. Az intézet és a Debreceni Egyetemi Kiadó közös vállalkozásának, a Csokonai Universitas Könyvtár című sorozatnak az a szándéka, hogy ennek a műhelynek az eredményeiről adjon számot, s emellett nyitott legyen más műhelyek szakemberei számára is. Az évente két-három irodalomtudományi művet megjelentető sorozat hosszabb távon a magyar irodalom valamennyi korszakának értékeit igyekszik új megvilágításba helyezni. *„Az Aurora és a nemzet csinosodása"* című könyv a hatvannegyedik kötet.

A CSOKONAI KÖNYVTÁR-SOROZATBAN EDDIG MEGJELENT:

1. *Debreczeni Attila:*
   CSOKONAI, AZ ÚJRAKEZDÉSEK KÖLTŐJE **(1993, 1997, 1998)**
   (A felvilágosult szemléletmód fordulata az életműben)
2. *S. Varga Pál:*
   A GONDVISELÉSHITTŐL A VITALIZMUSIG **(1994)**
   (A magyar líra világképének alakulása a XIX. század második felében)
3. *Tamás Attila:*
   ÉRTÉKTEREMTŐK NYOMÁBAN **(1994)**
   (Művek, irányzatok, elméleti kérdések)
4. *Dobos István:*
   ALAKTAN ÉS ÉRTELMEZÉSTÖRTÉNET **(1995)**
   (Novellatípusok a századforduló magyar irodalmában)

5. *Imre Mihály:*
„MAGYARORSZÁG PANASZA” **(1995)**
(A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában)
6. *Márkus Béla:*
ÁTDOLGOZÁSOK KORA **(1996)**
(Sarkadi Imre és a sematizmus)
7. *Bitskey István:*
ESZMÉK, MŰVEK, HAGYOMÁNYOK **(1996)**
(Tanulmányok a magyar reneszánsz és barokk irodalomról)
8. FOLYTONOSSÁG VAGY FORDULAT? **(1996)**
(A felvilágosodás kutatásának időszerű kérdései)
Szerk.: *Debreczeni Attila*
9. *Imre László:*
MŰFAJOK LÉTFORMÁJA XIX. SZÁZADI EPIKÁNKBAN **(1996)**
10. *Lőkös István:*
ZRÍNYI EPOSZÁNAK HORVÁT EPIKAI ELŐZMÉNYEI **(1997)**
11. *Bán Imre:*
KÖLTŐK, ESZMÉK, KORSZAKOK **(1997)**
12. *Horváth János:*
TANULMÁNYOK I–II. **(1997)**
13. *Tamás Attila:*
KÖLTŐI VILÁGKÉPEK FEJLŐDÉSE ARANY JÁNOSTÓL
JÓZSEF ATTILÁIG **(1998)**
14. *Deréky Pál:*
„LATABAGOMÁR / Ó TALATTA / LATABAGOMÁR ÉS FINFI” **(1998)**
15. *Mezei Márta:*
A KIADÓ MANDÁTUMA **(1998)**
16. *Szilágyi Márton:*
KÁRMÁN JÓZSEF ÉS PAJOR GÁSPÁR URÁNIÁJA **(1998)**
17. NÉMETH LÁSZLÓ IRODALOMSZEMLÉLETE **(1999)**
Szerk.: *Görömbei András*
18. *Gángó Gábor:*
EÖTVÖS JÓZSEF AZ EMIGRÁCIÓBAN **(1999)**
19. *Bene Sándor:*
THEATRUM POLITICUM **(1999)**
(Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a kora újkorban)
20. NEMZETISÉGI MAGYAR IRODALMAK AZ EZREDVÉGEN **(2000)**
Szerk.: *Görömbei András*
21. *Hász-Fehér Katalin:*
ELKÜLÖNÜLŐ ÉS KÖZÖSSÉGI IRODALMI PROGRAMOK
A 19. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN **(2000)**
22. *Oláh Szabolcs:*
HITÉLMÉNY ÉS TANKÖZLÉS **(2000)**
(Bornemisza Péter gyülekezeti énekhasználata)

23. *Nagy Gábor:*
„…LEGYEK VERSEDBEN ASSZONÁNC” **(2001)**
(Baka István költészete)
24. *Gábor Csilla:*
KÁLDI GYÖRGY PRÉDIKÁCIÓI **(2001)**
(Források, teológia, retorika)
25. *Madas Edit:*
KÖZÉPKORI PRÉDIKÁCIÓIRODALMUNK TÖRTÉNETÉBŐL **(2002)**
(A kezdetektől a XIV. század elejéig)
26. *Ködöböcz Gábor:*
HAGYOMÁNY ÉS ÚJÍTÁS KÁNYÁDI SÁNDOR
KÖLTÉSZETÉBEN **(2002)**
(A poétikai módosulások *Termés*zete a daloktól a „szövegekig”)
27. *Barta János:*
ARANY JÁNOS ÉS KORTÁRSAI I–II. **(2003)**
28. *Onder Csaba:*
A KLASSZIKA VIRÁGAI **(2003)**
29. *Tamás Attila:*
HATÁRHELYZETBEN **(2003)**
30. *Vallasek Júlia:*
ELVÁLTOZOTT VILÁG **(2004)**
31. RELIGIÓ, RETORIKA, NEMZETTUDAT
RÉGI IRODALMUNKBAN **(2004)**
Szerk.: *Bitskey István–Oláh Szabolcs*
32. *Lőkös István:*
NEMZETTUDAT ÉS REGÉNY **(2004)**
33. *Taxner-Tóth Ernő:*
(KÖZ)VÉLEMÉNYFORMÁLÁS EÖTVÖS REGÉNYEIBEN **(2005)**
34. A PRÓZAÍRÓ NÉMETH LÁSZLÓ **(2005)**
Szerk.: *Görömbei András*
35. NEMZET – IDENTITÁS – IRODALOM **(2005)**
(A nemzetfogalom változatai és a közösségi identifikáció kérdései a régi és a klasszikus magyar irodalomban)
Szerk.: *Bényei Péter és Gönczy Monika*
36. „ET IN ARCADIA EGO” **(2005)**
(A klasszikus magyar irodalmi örökség feltárása és értelmezése)
Szerk.: *Debreczeni Attila és Gönczy Monika*
37. *Bitskey István:*
MARS ÉS PALLAS KÖZÖTT **(2006)**
(A klasszikus magyar irodalmi örökség feltárása és értelmezése)
38. *Balogh Piroska:*
ARS SCIENTIAE **(2007)**
(Schedius Lajos János tudományos pályája)
39. *Bényei Péter:*
A TÖRTÉNELEM ÉS A TRAGIKUM VONZÁSÁBAN **(2007)**

40. *Tóth Zsombor:*
A KORONATANÚ: BETHLEN MIKLÓS **(2007)**
41. *Görömbei András:*
SÜTŐ ANDRÁS **(2008)**
42. *Penke Olga:*
MŰFAJI KÍSÉRLETEK BESSENYEI GYÖRGY PRÓZÁJÁBAN **(2008)**
43. *Keczán Mariann:*
„MIND KÁNTÁL, AKI SORSOT ÖRÖKÖLT" **(2008)**
(Márai Sándor emigrációbeli rádiós publicisztikája 1951–56)
44. *Knapp Éva–Tüskés Gábor:*
SEDES MUSARUM **(2009)**
(Neolatin irodalom, tudománytörténet és irodalomelmélet a kora újkori Magyarországon)
45. *Tasi Réka:*
AZ ISTENI SZÓ BAROKK SÁFÁRAI **(2009)**
46. *Bódi Katalin:*
KÖNNY ÉS TINTA
(A magyar levélregény és heroida történeti és poétikai háttere) **(2010)**
47. *Baranyai Norbert:*
„…VALÓSÁGBÓL TÁPLÁLKOZIK, S MÉGIS KÖLTÉSZET"
(Móricz Zsigmond prózájának újraolvasási lehetőségei) **(2011)**
48. *Takács Miklós:*
ADY, A KORAI RILKE ÉS AZ „ISTENES VERS" **(2011)**
49. *Száraz Orsolya:*
PAOLO SEGNERI (1624–1694) ÉS MAGYARORSZÁGI RECEPCIÓJA **(2012)**
50. *Fazakas Gergely Tamás:*
SIRALMAS IMÁDSÁG ÉS NEMZETI ÖNSZEMLÉLET **(2012)**
(A lamentációs és penitenciás sírás a 17. század második felének magyar református imádságoskönyveiben)
51. *Bodrogi Ferenc Máté:*
KAZINCZY ARCA ÉS A CSISZOLTSÁG NYELVE **(2012)**
(Egy önreprezentáció diszkurzív háttere)
52. *Tóth Réka:*
A SZÖVEGGENETIKA ELMÉLETE ÉS GYAKORLATA **(2012)**
53. *Hovánszki Mária:*
CSOKONAI ÉS AZ ÉRZÉKENY ÉNEKELT DALKÖLTÉSZET **(2013)**
54. *Lapis József:*
AZ ELMÚLÁS POÉTIKÁJA **(2014)**
(A haláltapasztalat esztétikai közvetítettsége a két világháború közötti magyar költészetben)
55. Szerk.: *Czifra Mariann–Szilágyi Márton:*
TEXTOLÓGIA – FILOLÓGIA – ÉRTELMEZÉS **(2014)**
56. *Luffy Katalin:*
„ROMLÁS ÉPÍTŐINEK FOGNAK NEVEZTETNI" **(2015)**
(Prédikátori szerepek és alkalmi beszédek az Erdélyi Fejedelemség válsága idején)

57. *Bényei Péter:*
EMLÉKEZÉSALAKZATOK ÉS LÉLEKTANI REPREZENTÁCIÓ
A JÓKAI-PRÓZÁBAN **(2018)**
58. *Balajthy Ágnes:*
„EGY EREDENDŐ MÁSHOL" **(2019)**
Az utazás művészete a közelmúlt magyar irodalmában
59. *Kusper Judit:*
„ELTÖRT A KIS TÜKÖR" **(2019)**
Szubjektum, nyelv, emlékezet Vajda János, Czóbel Minka
és Kosztolányi Dezső műveiben
60. *Gönczy Monika:*
„CSILLAGOKKÁ REPESZTETT SZÖVEG…" **(2020)**
Szövegközi közelítések a 19. század második felének magyar irodalmához
61. *Posta Anna:*
NEOLATIN BIBLIAI KÖLTÉSZET
A 16–17. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON **(2022)**
62. *Borbély Szilárd:*
„NYUGSZOL A' NYÁRFÁKNAK LENGŐ HÍVESÉBEN"
Tanulmányok Csokonairól **(2023)**
63. *Béres Norbert Zoltán:*
A KLASSZIKUS SZÁZADFORDULÓ NÉPSZERŰ
PRÓZAIRODALMA **(2023)**

ELŐKÉSZÜLETBEN:

65. *Lovas Anett Csilla:*
HATÁRÁTLÉPÉSEK **(2026)**
Műfaji hibriditás a kortárs magyar ifjúsági prózában

Fontos-e a csiszoltság/csinosodás diskurzusa a reformkori Magyarországon szépirodalmi szempontból is? A jelen kötet egyik alapvető kérdésfeltevése ez, mely kérdésre a Kisfaludy Károly, majd Bajza József által 1822-től 1837-ig szerkesztett Aurora Hazai Almanach komplex vizsgálatával próbál válaszolni. Ennyiben szerves folytatása a szerző 2012-ben megjelent első monográfiájának, mely a csiszoltság/csinosodás világlátásának érvényét Kazinczy Ferenc személyén keresztül kísérelte meg bemutatni (Kazinczy arca és a csiszoltság nyelve. Egy önreprezentáció diszkurzív háttere, Debreceni Egyetemi Kiadó). A másik kiadvány, amely a kézben tartott munkát kíséri, az említett Aurora költői zsebkönyv tavaly elkészült kritikai forráskiadása (Első folyóirataink: Aurora I–V., Debreceni Egyetemi Kiadó), amelynek sajtó alá rendezése közben kellően bőséges idő adatott arra, hogy a textológiai munka bizonyos irodalom- és eszmetörténeti kontextusait, hozadékait külön témamonográfiában lehessen kibontani.

E kötet számot vet az Aurora előtörténetével, alapításával, kortárs közegével, szakirodalmi örökségével, ezt követően pedig az illető almanach medialitásával, társadalomképével, nőképével, civilizációfelfogásával és műfaji mintázataival foglalkozik, végig a csiszoltság/csinosodás összefüggésrendszerében mozogva. A könyv végére érve pedig azokra a vonatkozásokra is markáns értelmezői ajánlatot kaphat az olvasó, hogy összeköti-e valami (s ha igen, mi) az érzékenységet a biedermeierrel, illetve, hogy miként visszhangozhat bennünk még összetettebben az egykori jelszó: Haza és Haladás.

ISBN 978 963 615 283 3
9 789636 152833